

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १५५.



वाहटकृतम्

## अष्टाङ्गहृदयं

श्रीदासपण्डितविरचितहृदयबोधिकाख्यया  
व्याख्ययोपेतम् ।

द्वितीयो भागः ।

(सूत्रस्थाने १६-३० अध्यायाः ।)

सम्पादकः

डाक्टर पि. के. नारायणपिळ्ळै, एम्. ए., पिप्पु. डि.

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः ।

अनन्तशयनम् ।

इदं च

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

१९५०.

मूल्यं ४ रुप्यकाणि ।

## - INTRODUCTION.

The second part of the *Aṣṭāṅgahrdaya* with the commentary *Hṛdayabodhikā* of Śrīdāsapāṇḍita is now issued as No. 155 in the Trivandrum Sanskrit Series. The first part was published by the Director of Ayurveda in 1940, when there was a separate section under the Ayurveda Department for publishing ancient works in Indian medicine. But later on that section was abolished and the publication of Ayurvedic works was entrusted to the University Manuscripts Library. The first part comprises the first fifteen chapters and the second comprises the remaining fifteen chapters in the *Sūtrasthāna*. Thus the first and the second parts cover the *Sūtrasthāna* for the exposition of which Vāgbhaṭa stands distinguished among the authors of medical works in Sanskrit.

The *Aṣṭāṅgahrdaya*, one of the outstanding and popular works on Ayurveda<sup>2</sup>, came to be commented on by various scholars of repute in different parts of India. The following is a list of commentaries on the work in Sanskrit :

- 1 Kairāṇī.
- 2 Nidānacintāmaṇi (on the Nidānasthāna only?)  
by Kāṇha Prabhu Todaramalla.
- 3 Pāṭhya.
- 4 Bālabodhinī.
- 5 Vyākhyāṣāra.
- 6 Hṛdayā.
- 7 Commentary by a disciple of Nārāyaṇa Yc-  
gīndra.
- 8 Sarvaṅgasundarī by Arupadatta.
- 9 Uddyota by Āśādhara.

1. निदाने मायव धेयुः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः ।  
चरिते सुश्रुतः श्रोतृश्रवकस्तु चिचिरितते ॥

- 2 This is the most popular medical work in Kerala.

- 10 Śaṣilēkhā by Indu.
- 11 Padārthacandrikā by Candranandana.
- 12 Saṅketamañjarī by Dāmodara.
- 13 Hṛdayabodhikā by Śrīdasapaṇḍita.
- 14 Vāgbhaṭakhaṇḍanamāṇḍana by Bhaṭṭa Narahari  
or Nṛ-simhakavi.
- 15 Vākya-pradīpikā by Parameśvara.
- 16 Dīpikā by Purandara *alias* Udayāditya
- 17 Commentary by Rāmanātha.
- 18 Vaiḍūryakabhāṣya by Vāgbhaṭa himself (?)
- 19 Tīkā by Vāgbhaṭa himself (?) (Different from  
the above ?)
- 20 Dīpikā by Viṭṭhala Paṇḍita.
- 21 Vijñeyārthaprakāśikā by Viśveśvara Paṇḍita.
- 22 Lalitā by Saṅkara, son of Nārāyaṇa Śarmaṇa.
- 23 Dīpikā by Haṭakaṇka.
- 24 Āyurvedarasaśāyam by Hēmadri.
- 25 Pañcikā<sup>3</sup>.

Of these Pāṭhya, Hṛdyā, Vyakhyāsāra, Hṛdayabodhikā, Lalitā, Kairālī, Vākya-pradīpikā and Pañcika are written by scholars of Kerala. In addition to these there are also a few Malayalam commentaries (including the Alpabuddhiprabodhanam of Śrīkanṭha) written by Kerala authors<sup>4</sup>.

### *The Commentary.*

In the colophons found at the end of the various sections of the commentary, the work is referred to as Hṛdayabodhikā. But in certain MSS. the work is also referred to as

3. The commentary Pañcika is not noticed in the New Catalogus Catalogorum. It is referred to by Śrīdasapaṇḍita (vide p. 154 of the present volume).

4. There are also a few unclassified and incomplete manuscripts of Asāṅgashūdaya १३११३ which might be different from any of the above.

हृदयबोधिनी<sup>5</sup> (MS T 1448)

In his commentary *Lalitā* on the *Aṣṭāṅgahrdaya*, Śaṅkara of Planthol Illam (Vayaskara) refers to *Hṛdayabodhikā* in the following words

सुन्दर्यादिव्यवैश्यादर्यानामल्पचेतसाम् ।  
विस्तरादर्थगाम्भीर्याद्याख्या कर्तुं यतामहे ॥  
हृद्येन्दुपाठ्यव्याख्यानमतभेदप्रदर्शनीम् ।  
समालम्ब्य-गमनीरार्थो व्याख्या हृदयबोधिकाम् ॥

This encomium paid to the work stands fully justified, for the *Hṛdayabodhikā* quotes and discusses the views expressed in earlier commentaries such as *Sarvāṅgasundarī*, *Indu*, *Pāñcika* *Paṭhyam*, *Hṛdyā*, *Vyākhyāsāra* and *Dīpikā*. It also draws much on the original works like *Caraka*, *Sūśruta*, *Aṣṭāṅga-saṅgraha*, *Bhojan-saṁhitā*, *Kharanāda*, *Āgama*, *Āyurveda-saṁhitā*, *Nāṇḍikeśvara-saṁhitā*, etc., for elucidating various technical points.

Commentaries like *Sarvāṅgasundarī* pay more attention to textual interpretation than explaining the technical points and pointing out the practical ways for treatment and the preparations of medicines. But *Hṛdayabodhikā* is of great help to physicians in medical practice as well as in preparing medicines. It is with this purpose in mind that the commentator has extracted materials from various other works on Indian medicine.

The fact that the commentary gives the Malayalam equivalents of technical words has made it very useful to physicians of Kerala. Here it may be pointed out that physicians in all parts of India are very often put to great difficulties in identifying the medicinal plants mentioned in the standard works on *Ayurveda*. In the commentary on *Sūtrasaṁhita* itself the Malayalam equivalents of not less than 800 Sanskrit terms are given<sup>6</sup>.

5. Aufreht in *1. Catalogue Catalogorum* notices this work as *Hṛdayabodhikā*. In the *New Catalogue Catalogorum* the title *Hṛdayabodhikā* is omitted.

6. Vide Appendix IV.

*The Author.*

From the stanza with which the commentary opens it can be gathered that the author was known as Paṇḍita and that one Vasudeva<sup>7</sup> was his teacher. The stanza runs as follows :

आयुर्वेदाचार्यान् ब्रह्मादीन् वासुदेवमाचार्यम् ।  
नत्वा पण्डितनाम्ना व्याक्रियते हृदयबोधिका टीका ॥

In the colophons at the end of the various chapters the author is mentioned by the name Śrīdāsapāṇḍita. The colophon at the end of the first chapter is given below :

इति श्रीदासपण्डितविचिताया हृदयबोधिकाया सूत्रस्थाने प्रथमो-  
ऽध्यायः ।

From this it may be inferred that Śrīdāsapāṇḍita was the commentator's full name and that he was popularly known as Paṇḍita.

Śrīdāsapāṇḍita was a colleague of the author of Vyākhyāsāra, another Keraliya commentary on the Aṣṭāṅga-hrdaya. This is evident from the fact that the same passages are seen quoted in the Vyākhyāsāra and in Hrdayabodhikā as taken from the work of the teacher of the commentators

Eg. 1. Vyākhyāsāra :—

अहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्धरात्रे पर्वदिनेऽप्यनङ्गेऽपि चेति सद्ब्रह्म-  
दर्शनात् पूर्वोक्त एवार्थो युक्त इत्यस्मद्गुरुणा सिद्धान्तः । सू० VII. 70.

Hrdayabodhikā :—

अहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्धरात्रे पर्वदिनेऽप्यनङ्गेऽपि चेति सद्ब्रह्मदर्शनात्  
(पूर्वोक्त) एवार्थो युक्त इत्यस्मद्गुरुणा सिद्धान्तः । सू० VII. 70.

7. Vasudeva, the author of Navakhaṇḍa, an ancient Malayalam work on medicine, might be the teacher of Śrīdāsapāṇḍita.

## 2. Vyākhyāsāra :—

नात्र यथासद्वृत्त्यं पार्श्वकक्ष्यास्तनानामन्तर इत्यस्मद्गुरवः । सू०  
XXVII-18.

## Hṛdayabodhikā .—

नात्र यथासद्वृत्त्यं पार्श्वकक्ष्यास्तनानामन्तर इत्यस्मद्गुरवः । सू०  
XXVII. 18

Srīdāsapaṇḍita has quoted from Vyākhyāsāra profusely. A few quotations may be given here :

1. सारकृत् स्वेवमाह — वृत्तं गोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् ।  
पुष्पवृन्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रस्रोतःपरीणाह हि तद् विधातव्यं  
पुरुषलिङ्गाकारमिति । XIX. 78

2. सपुरः कुन्दुरुन्कादिनिर्यास इति सारकृत् । XX. 5.

3. सारकृदप्याह — आपूयदर्शनात् सहदेव न्यमेत् । आहरेचचेति  
पूयदर्शनानन्तरं तत्र न स्थाप्यमित्यर्थः । तत्र न पात्रं कुर्यादिति विण्दि-  
तार्थः । XXI. 18.

4. सारकृदप्येवमाह — एते माघादयो मन्माश्चान्द्रं पञ्चमवलम्ब्य प्रोक्ता  
इति गम्यन्ते । III 1.

Paṇḍita as a rule quotes and discusses the views of other authors and expresses his own independent views on points at issue. Where he gives his own view, he introduces it in the words पण्डितस्त्वाह । In the following passages Paṇḍita expresses his views —

पण्डितस्त्वाह — शिरोहृदयवस्त्र्यादिमर्माण्यस्थिसन्धय इति नाम्नो-  
च्यन्ते । तन्निबद्धाः शिरोहृदयवस्त्र्यादिसंश्रिताः सिरास्त्राग्नादयश्चास्थि-  
सन्धय इत्युच्यन्ते । अस्थिसन्धय इति संज्ञा । स मध्यमो रोगमार्ग इति ।

(Sūtrasthāna Ch. XII, verse 4).

पण्डितस्त्वाह — रागादीनामागन्तुस्वमनुष्यध, 'रागादिरोगान्  
सप्ततानुपक्तान्' इत्यनेन सहजत्वनिर्देशादिति । अत्र ब्रूमहे — आद्यशब्दे-



# INTRODUCTION

Nidanasthāna, Ch. VIII.

## Introduction.

ഘടനാഭിമാനാദിസാരമണ്ഡിതാദിപ്രവാചന  
 മി: ക്ഷാണാദ് വൃത്തിന വായുനാ പാപി-  
 രീകിപു മുഹൂർത്തം ജാപന്തേട്യാംശീത്യർത്ഥം, അസ്മ-  
 ന്വയാധിപി അർത്ഥം: സ്തേഹിജ്ഞാതിമിജ്ഞ  
 കുപിതാദിജ്ഞ: അനന്തം മന്ദീഭൂത്യ പൂരിയ്  
 ദ്രവതീ നവദർശിതാദി കലരതേ ഇതി  
 വർദ്ധതി, ഘടനാഭിമാനാദി ഇതുർമണ്ഡിതമാദി  
 മണ്ഡിതമാദി: അർത്ഥം: അർത്ഥം: അർത്ഥം:  
 ഇതുർമണ്ഡിതമാദി: അർത്ഥം: അർത്ഥം:

(Transcript No. 1458, p. 129)

ഘടനാഭിമാനാദിസാരമണ്ഡിതാദിപ്രവാചന  
 മി: ക്ഷാണാദ് വൃത്തിന വായുനാ പാപി-  
 രീകിപു മുഹൂർത്തം ജാപന്തേട്യാംശീത്യർത്ഥം, അസ്മ-  
 ന്വയാധിപി അർത്ഥം: സ്തേഹിജ്ഞാതിമിജ്ഞ  
 കുപിതാദിജ്ഞ: അനന്തം മന്ദീഭൂത്യ പൂരിയ്  
 ദ്രവതീ നവദർശിതാദി കലരതേ ഇതി  
 വർദ്ധതി, ഘടനാഭിമാനാദി ഇതുർമണ്ഡിതമാദി  
 മണ്ഡിതമാദി: അർത്ഥം: അർത്ഥം: അർത്ഥം:  
 ഇതുർമണ്ഡിതമാദി: അർത്ഥം: അർത്ഥം:

(Tran. No. 1475, p. 228).

This proves beyond doubt that Hṛdayabodha is earlier than Śrīkaṇṭha's Alpabuddhiprabodhana. This Śrīkaṇṭha may be identified with the Śrīkaṇṭha well versed in Ājurveda<sup>8</sup> and the teacher of Rāghava, the author of Padārthacintana, a commentary on Yudhiṣṭhiravijaya. Rāghava in his commentary refers to Śrīkaṇṭha as follows:

മീകണ്ഠാഭിമാനാദി: സമാഭിമാനാദി: മീകണ്ഠാകുണ്ഠാദിഗുണാ: ।

സുധൃതാ വിധൃതാ ലോകേ ഗുരവോ മമ രക്ഷാ: ॥

This Rāghava was the teacher of Saṅkara, the author of Śrīkaṇṭhaviṣayam. In that kāvyā Rāghava is referred to with deep respect in the stanza:

8. See History of Sanskrit Literature in Kerala, Part I, p. 180.



विभाति तस्मिन् गिरिजाकटाक्ष-

पात्रीमवन् कश्चन सूरिवर्य ।

श्रीकोटमूपालकहर्षसिन्धु-

रक्ताशशी राघवनामधेय ॥

*Rāghava* is mentioned in *Cinarotsava*<sup>9</sup>, a *Māṃpravaḷa-kāya* of the 14th century and Śrīkṛṣṇa is referred to in *Kokilasandēśa* by Uddandā<sup>10</sup>, who flourished in the beginning of the 15 century A. D. So Śrīkṛṣṇa may be placed in the latter half of the 14th century and it may be tentatively accepted that Śrīdāśaripandita whose work the former has drawn upon much, might have flourished earlier than 1300 A. D.

Manuscript No C 977 is the basis of this edition. In sending the proof and preparing the indices given at the end Messrs Sironmani M. Madhavan Unni and M. P. Parameswaran Namūtiri have been of great help to me and I acknowledge their services with thanks.

P. K. NARAYANA PILLAI.

<sup>9</sup> vide *Candarotsava* IV 92

<sup>10</sup> vide *Kokilasandēśa* I 60

विषयः	पुटम्	श्लोक
प्राग्भक्तादिस्नेहोपयोगफलम्	१५	२१, २२
स्नेहोपयोगोत्तरमुष्णवारिपानम्	१६	,,
तौरवारुष्करे तत्पाननिषेधः	,,	२३
अजीर्णशङ्कायां पुनःपानविधिसूक्तफलं च	,,	२३, २४
स्नेहस्यान्नपानप्रकारः	१७	२४, २५
पीतस्नेहस्योष्णोदकोपचारादिविधिः	,,	२५—२७
स्वेदादिषु व्याधिक्षीणेषु च पूर्वोक्तस्य		
विनियोगः	,,	२८
शमनस्नेहोपयोगे विरिक्तवदुपचारः	,,	,,
अच्छपाने दिनपरिमाणम्	१८	२९
सम्यक्क्षिग्धाक्षिग्धयोर्लक्षणम्	,,	३०
अतिक्षिग्धलक्षणम्	१९	३१
अमात्रादितः स्नेहोपयोगस्य शोफादिकरत्वम्	,,	३१, ३२
स्नेहव्यापदि भेषजानि	,,	३३, ३४
विरूक्षणे लङ्घनबलक्षणकथनम्	,,	३५
स्निग्धे विरेचनवमनयोर्विधिः	२०	३५, ३६
मांसलादीनां स्नेहत्वे पूर्वं रूक्षणम्	,,	३७
तत्फलानि	२१	३८
बालवृद्धादिषु सद्यः स्नेहविधिः	,,	३९
सद्यःस्नेहानां नामतो निर्देशः	,,	४०, ४१
लघ्वणोत्पन्नस्य सद्यःस्नेहने हेतुः	२२	४२
कुष्ठघादीनां स्नेहने गुहादिनिषेधः	,,	४३
तेषां स्नेहनप्रकारः	,,	४४
आमयक्षीणानां स्नेहनानि	,,	४५
स्नेहोपसेवायां फलानि	२३	४६

स्वेदविध्यध्यायः १७

स्वेदस्य चातुर्विध्यम्	२३	१
तापस्वेदलक्षणम्	,,	,,

विषयः	पुटम्	श्लोकः
उपनाहस्वेदलक्षणम्	२४	२
केवले संसृष्टे च पवने उपनाहस्य द्रव्यविशेषकथनम्	२५	३, ४
उपनाहस्य बन्धनप्रकारः	२७	४, ५
ऊष्मास्यस्वेदविधिः	"	६, ७
द्रवस्वेदविधिः	२९	७—१०
अवगाहस्वेदविधिः	"	११
स्वेदे देशादि	"	१२
व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः	"	"
कफप्रस्तस्य स्वेदाचरणम्	"	१३
बायुकफयोः स्थितिविशेषात् स्वेदे विशेषः	३०	१३, १४
वङ्गणादौ स्वेदे विशेषः	"	१४
सम्पृक्स्विन्नस्य उक्षणं तस्यानन्तरकरणीयानि च	३१	१५
अतिस्विन्नलक्षणम्	"	१६, १७
स्वेदातियोगे विषादौ च स्रग्मनौषधनिधिः	३२	१७, १८
स्वेदमस्तग्मनयोर्लक्षणम्	३२, ३३	१८—२०
सम्पृक्स्तम्भितलक्षणम्	३३	२०
अतिस्तम्भितलक्षणम्	"	२०, २१
अतिस्थूलादीनां स्वेदानिषेधः	"	२२—२५
अवश्यस्वेद्याः	३७	२५—२७
अनामेयस्वेदस्य विषयः, तत्प्रकाराश्च	३८	२७, २८
स्वेदस्य फलम्	"	२९
वमननिरेचनविषयध्यायः	१८	
कफपित्तमोर्वमननिरेचने	४०	१
विशेषतो नवज्वरादीनां वमनम्	"	२, ३
गर्भिण्यादीनां वमननिषेधः	"	३—६
निपिद्धानामपि विषादम्यनहारे वमनम्	४१	६
मसृक्षवमप्यादिषु घृमान्तर्कर्मणा निषेधः	"	७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
विरेकवमनसाध्यानां परिगणनम्	४२	८—१०
नववर्ष्यादीनां विरेचननिषेधः	४२	१०, ११
वमनप्रयोगक्रमः	४३—४५	१२—२१
दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदः	४५	२१, २२
वमनावधिः	४६	२२
हीनवेगस्य कणादिभिः पुनर्वमनम्	"	२३
वमनायोगे लक्षणानि व्याधयश्च	"	२३, २४
सम्यग्योगलक्षणानि	"	२५
वमनातियोगे लक्षणानि व्याधयश्च	"	२५, २६
सम्यग्वमितस्य घृमस्निग्धचर्याविधिः	४७	२७
तदूर्ध्वं सायंभुज्जानस्य पेयादिक्रमः	"	२८
पेयादिक्रमरूपम्	४८	२९
पेयादिक्रमशीलनस्य फलम्	५३	३०
वमनविरेकयोर्वेगसङ्ख्या, विरेके दोषपरिमाणं च	"	३१
वमनविरेकयोः पित्तकफान्तरता	५४	३२
वमनविरेकयोर्दोषप्रमाणप्रकारः	५५	"
वमितस्य स्नेहस्वेदपूर्वं विरेकः	"	३३
मृदुकूरफोष्ठयोर्लक्षणं विरेचनद्रव्यं च	५६	३४
पित्तादौ कंपायदिभिर्विरेचनम्	५७	३५
विरेकाप्रवृत्तावुष्णाभ्युपानादि	"	३५, ३६
अल्पप्रवृत्तौ पुनर्विरेचनादि	"	३६
अट्टस्नेहकोष्ठस्य दशाद्वादूर्ध्वं विरेकादि	"	३७, ३८
विरेकायोगसम्यग्योगलक्षणम्	५७, ५८	३८, ३९
विरेकातियोगलक्षणम्	५८	४०—४२
सम्यग्विरिचस्य घूमदजं वमितवर्ष्या	५८, ५९	४२, ४३
पीतभेषजस्य बहिमान्यादौ लङ्घनम्	५९	४४

विषयः	पुटम्	श्लोकः
लङ्घनगुणाः	५९	४४
संशोचनादौ पेयादिक्रमाचरणे हेतुः	"	४५, ४६
सुताल्पपित्तादेः पेयानिषेधादि	६०	४६, ४७
बमनस्य पाक्वाप्रतीक्षायां हेतुः	"	४७, ४८
दुर्गन्धादीनां भेदनीयभोज्यविधिः	"	४८, ४९
मृद्वल्पौषधैर्विरेचनायाः	६०, ६१	४९, ५०
पूर्वोक्तौषधस्य फलक्रीतनम्	६१	५०, ५२
मन्दाभ्यादेः शोषने विशेषः	६२	५२, ५३
रूक्षानिलादीनां वस्तिपूर्वकं स्निग्धं विरेचनम्	६२, ६३	५३ ... ५५
विषादिषु विरेके विशेषः	६३	५६, ५७
बमनादीनां मध्ये मध्ये स्नेहस्तेदप्रयोगः	६३	५७, ५८
एवंविधाने कारणम्	६४	५८, ५९
स्नेहस्तेदानभ्यासेन संशोधने दोषः	"	५९
संशोधनफलानि	"	६०

### वस्तिविषयध्यायः १९

वस्तिविषयाः	६५	१
तस्य त्रैविध्यम्	"	१, २
निरूढवस्तिसाध्याः	६६	२, ३
अतिस्निग्धादीनां निरूहनिषेधः	"	३, ६
अन्वासनसाध्याः	६७	६, ७
अन्वासननिषेधविषयाः	६७, ६८	७—९
निरूहान्वासनयोर्मन्त्रस्य लक्षणम्	६८	९, १०
यद्योभेदेन यन्त्रस्य प्रमाणविधिः	६९, ७०	१०—१२
यन्त्रस्य मूलाप्रयोः परिणाहः	७०	१२
मूलाप्रयोः छिद्रस्य परिणाहः	७०, ७१	१३, १४
वस्तिपुटयोजनायै कर्मिकाकरणम्	७२	१४, १५
वस्तिपुटयोजनायै कर्मिकाकरणम्	७३	१५—१७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
वस्त्रेभावे अङ्गपादादियोजनम्	७३	१७
निरूहमात्राकथनम्	७४	१८, १९
अनुवासनमात्राकथनम्	"	२०
निरूहात्पूर्वमन्वासनं तस्य कालश्च	"	२०, २१
अन्वासनकालविषयो • मतभेदः	"	२१
अन्वासनप्रयोगरीतिः	७४—७७	२२—२६
दत्तान्वासनस्य स्फिजोः पीडनम्	७७	२७
तस्याङ्गाहननादि	"	२८
स्नेहस्य शीघ्रनिवृत्तौ पुनःप्रयोगस्तत्कारणं च	"	२९
अन्वासितस्याहारकालादि	७८	३०
स्नेहनिवृत्तिकालः	"	३०, ३१
स्नेहानिवृत्तौ, कार्याणि	"	३१
अतिरौक्ष्यात्स्नेहानिवृत्तौ विशेषः	"	३२, ३३
तृतीयादौ दिने पुनरन्वासनम्	७८, ७९	३३, ३४
ततः शोधनाय निरूहः	७९	३५
सप्तो वस्तिप्रकरूपनम्	७९, ८०	३६—३८
निरूहकायकरूपनाप्रकारः	८०	३८
काये स्नेहकल्पादियोजनाप्रकारः	८१	३९—४१
वस्तेर्गुदे प्रणयनम्	८२	४२, ४३
काये स्नेहादियोजनायां मतान्तरम्	८३	४३—४५
निरूहमिश्रणक्रमविधिः	"	४५, ४६
निरूहे रोगिणः स्थितिः	८४	४६, ४७
निरूहप्रतिनिवृत्तिकालः	"	४७
अनिवृत्तौ करणीयानि	"	४८, ४९
स्वयंनिवृत्तौ पुनर्वास्तिकरूपनम्	८५	४९, ५०
निरूढस्य सम्यग्योगादिलभ्यम्	"	५०
सम्यग्योगे भोजनम्	"	"
क्रोष्णसालिलेन स्नानम्	"	५१

विषयः	पुटम्	श्लोकः
वातादितस्य भूयोऽनुवासनम्	८६	५२
अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणम्	८७	५३, ५४
श्लेष्मादिविकारेषु श्लेष्वास्तिषक्ष्या	"	५४, ५५
कफादिषु यूषादिभोजनम्	"	५६
अनिले वस्तिप्रकारः	८८	५६, ५७
पित्ते वस्तिप्रकारः	८९	५७, ५८
कफे वस्तिप्रकारः	"	५८, ५९
सन्निपाते वस्तित्रयम्	"	५९
वस्तिसङ्ख्यायां मतभेदः	८९, ९०	६०, ६१
स्वमतकथनम्	९०	६२
कर्मकालयोगाख्या वस्तिविशेषाः	९०, ९१	६३—६५
वस्तिर्कर्मणस्त्रिदोषजित्त्वम्	९१	६६, ६७
मात्रावस्तिक्षणम्	"	६७, ६८
बालादीनां मात्रावस्तेर्हितत्वम्	९२	६८, ६९
उत्तरवस्तिविषयाः	"	७०
पुरुषेषु नेत्रपरिमाणादि	"	७१, ७२
योजनीयवस्तिक्षणम्, औषधमात्रा च	९३	७३
उत्तरवस्तिदानप्रकारः	"	७३—७६
सम्यग्योगादिकमन्वासनवन्	९४	७७
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधाने कालः	"	७७, ७८
स्त्रीबालयोर्नेत्रपरिमाणादि	९५, ९६	७९, ८०
स्त्रीबालानां वस्तावौषधमात्रा	९७	८०
स्त्रिया उत्तरवस्तावदस्यानम्	९८	८१
त्रिदिनपर्यन्तं मिलन्व्य पुनर्विधानम्	"	८२
विरेकादीनां संश्लेषतः कालक्रमकथनम्	"	८३
वस्तेर्दोषानिर्हरणे दृष्टान्तः	९९	८४
रोगाणामुत्पत्तौ वायोर्हेतुत्वम्	१००	८५
वायोः शमनाय वस्तिरेव भेषजम्	"	८६
तस्माद्वस्तेर्भित्तिगर्भत्वम्	१०१	८७

विषयः

पुटम्

श्लोकः

## नस्यविषयध्यायः २०

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु नस्यविधिः	१०३	१
नासया प्रयोगे हेतुकथनम्	"	"
विरेचननस्यविषयाः	१०४	२
बृंहणविषयाः	"	३
शमनविषयाः	"	४
विरेचननस्यसाधनानि	"	४, ५
बृंहणसाधनानि	१०५	५
शमनसाधनानि	"	६
नस्यक्षेप्तस्य मात्राभेदेन संज्ञाभेदः	१०६	६
धनर्पाढाख्यं मूर्धरेचनं नस्यम्	"	७
ध्मानाख्यं नस्यम्	"	,
तस्य नासायां प्रयोगप्रकारः	"	७, ८
मर्शस्य मात्राः	१०७	९, १०
कस्कादेर्मात्राः	"	१०
नस्येऽयोग्याः	१०८	१०—१२
नस्यकालनियमः	१०८, १०९	१२, १३
स्वस्थस्य नस्यकालनियमः	१०९	१४
रोगभेदेन नस्यकालभेदः	"	१५, १६
नस्यदानप्रकारः	११०, १११	१६—२०
नस्ये मूर्च्छायां प्रतीकारः	११२	२१
रेचननस्यान्ते दोषाद्यपेक्षया स्नेहननस्यम्	"	"
नस्यान्ते स्थितिः	"	२२
ततो घृणकोष्णाम्बुक्रवत्वविधिः	"	"
सम्यक्स्निग्धे शिरसि लक्षणानि	११३	२३
रूक्षे शिरसि लक्षणानि	"	२४
अतिस्निग्धे शिरसि लक्षणानि	"	"
सम्यग्विरिक्ते शिरसि लक्षणानि	"	२५



विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुर्विरक्ति शिरसि लक्षणानि	११३	२५
प्रतिमर्शस्य विषयाः	११४	२६
प्रतिमर्शनिषेधविषयाः; निषेधे हेतुश्च	,,	२६, २७
प्रतिमर्शस्य मात्रा निशान्तादिषु तदुपयोगविधिश्च	,,	२८, २९
तत्र तदुपयोगे स्रोतःशुद्ध्यादिफलकथनम्	११५	२९, ३०
नस्यधूमरूपलशुद्धीनां पुरुषविशेषे नियमः	,,	३०, ३१
प्रतिमर्शस्य विशेषतो हितकरत्वम्	,,	३२, ३३
नस्ये तैलस्यैव श्रेष्ठत्वम्	११६	३३, ३४
मर्शप्रतिमर्शादीनां आशुक्रुत्त्यचिरकृत्त्वादि- विशेषकथनम्	,,	३४—३६
नस्यार्थम् अणुतैलयोगकथनम्	११७	३७, ३८
नस्याभ्यासफलानि	११८	— ३९

### धूमपानविषयध्यायः २१.

धूमपानसाध्या विकाराः धूमपानाधिकारी च	११८	१
धूमस्य स्निग्धादिभेदास्त्रेषां विनियोगश्च	११९	२
रक्तपित्तादिषु धूमपाननिषेधः	,,	२—३
अकालपीडातिपीतयोर्धूमयो रक्तपित्तादिकृत्त्वम्	,,	४, ५
रक्तपित्तादौ शीतविधिः	१२०	५
त्रयाणां धूमानां प्रयोगकालः	,,	५—७
धूमनेत्रलक्षणम्	,,	७, ८
स्निग्धादिधूमभेदेन नेत्रस्य प्रमाणभेदः	१२१	८, ९
धूमपाने स्थितिः	,,	९, १०
धूमपाने नासामुखयोः पौर्वापर्यम्	१२२	१०, ११
धूमोत्सर्गप्रकारः	,,	११
धूमपानप्रकारः	,,	,,

विषय	पृष्ठम्	श्लोकः
स्निग्धादिधूमाना पानसंशुद्धा	१२३	१२, १३
स्निग्धधूमार्थद्रव्याणि	,,	१३—१५
शमनधूमा र्द्रव्याणि	१२४	१६, १७
शोधनधूमार्थद्रव्याणि	,,	१७, १८
धूमशक्तिविधानम्	,,	१९—२१
वासिनो धूमपाने विशेष	१२५	२१
धूमपानफलम्	१२६	२२

### गण्डूपादिविषययोः २२.

गण्डूपास्य स्निग्धादिभेदेन पातुर्विध्यम्	१२७	१
तेषां योजना	,,	१, २
तेषां साधनानि	१२७, १२८	२, ३
मन्दक्षीरादीनां गण्डूपे योगः	१२८	३, ४
दन्त-पर्षादौ गण्डूपाय तिलकल्कोदकविधानम्	,,	५
नित्यगण्डूपाय तैलमासरसयोर्विधि	,,	६
रूपादाहान्वितपाकादौ सर्पिः पयो वा	१२९	६, ७
मधुगण्डूपधारणगुणाः	,,	७, ८
धान्याभलगण्डूपधारणगुणाः	,,	८
अरुवणधान्याभलगण्डूपधारणगुणाः	,,	९
क्षाराम्बुगण्डूपधारणगुणाः	,,	१०
सुखोष्णोदकगण्डूपधारणगुणाः	,,	१०
गण्डूपधारणप्रकारः	,,	१०, ११
गण्डूपधारणविधिः	१३०	११
गण्डूपरुबलयोर्विशेषः	,,	११
ऊनरधारणसाध्या रोगाः	१३१	१२
प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	,,	१३
तस्य रूफरोगेषु योजना	,,	१३

विषयः	पुटम्	श्लोकः
मुखालेपस्य त्रैविध्यं, दोषविशेषे विनियोगश्च	१३१	१७
तस्य प्रमाणानि	१३२	१५
मुखालेपस्य स्थित्यादिप्रकारः	"	१५, १६
मुखालेपिनो दिवास्नप्नादिनिषेधः	"	१३
पीनसादो मुखालेपनिषेधः	"	१७
तन्याकालपल्लितादिनाशपरत्वम्	"	१५, १८
ऋतुभेदेन लेपनद्रव्यविधिः	१३२, १, ३	१८—२१
मुखालेपफलम्	१३३	२
मूर्धतैलस्य चातुर्विध्यं, तेषूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वं च	"	२३
तेषां प्रयोगविषयाः	"	२४—२६
शिरोवस्तेः प्रयोगविधानम्	१३४, १३५	२६—३१
कर्णपूर्णप्रयोगविधिः	१३५	३१, ३२
कालमात्रालक्षणम्	"	३२
मूर्धतैलोपयोगफलम्	१३६	३३

आश्च्योतनाभ्जनविधयः २३.

आश्च्योतनविषयाः	१३७	१
मरुदादावुष्णाद्याश्च्योतनम्	"	२
आश्च्योतनविधिः	१३७, १३८	२—४
जलपुष्पाद्याश्च्योतनस्य रुगादिकृत्वम्	१३८	५, ६
नेत्रे प्रयुक्तस्यौषधस्य मलकर्षणप्रकारः	१३९	७
अभ्जनप्रयोगः	"	८, ९
अभ्जनस्य लेसनादिप्रकारजस्य तत्साधनानि च	१४०	१०, ११
अभ्जनार्थशलाकालक्षणम्	१४१	११, १२
दोषस्य गुरुत्वाद्यपेक्षया अभ्जनस्य पिण्डादिभेदकल्पनम्	"	१३

विषयः	पुटम्	श्लोकाः
पिण्डाद्यञ्जनानां मात्राः	१४१	१४, १५
रात्र्यादाऽज्ज प्रयोगनिषेधस्तद्वेतुश्च	१४२	१५, १६
अञ्जनप्रयोगशालाः	१४३	१६
तीक्ष्णाङ्ग नप्रयोगशालविषयक्रमाचार्यान्तरमतम्	१४४	१७, १८
तत्र स्वमतकृत्यन तद्वेतुश्च	१४४, १४५	१९, २०
रात्राद्यञ्जनेन सम्भाव्यमाना दोषाः	१४५	२१
अञ्जननिषेधविषयाः	१४६	२२, २३
अतितीक्ष्णाद्यञ्जनस्य प्रयोगनिषेधः	१४६	२४
नेत्रेऽङ्गिते करणीयानि	१४६, १४७	२५—२९
फण्डनादौ तीक्ष्णाञ्जनधूमयोर्विधानम्	१४७	२९
तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते प्रत्यञ्जनम्	१४७	३०

विषयः	पुटम्	श्लोकः
पुटपाककरणमन्त्रः	१५२	१७-१९
पुटपाकधारणमात्रादि	१५२, १५३	१९, २०
नस्मानर्हं तर्पणपुटपाकयोर्निषेधः*	१५३	२१
इततर्पण देः स्थितिः	"	"
नेत्रनलाय गन्धादिभिर्वलस्यावश्यकर्तव्यत्वम्	१५४	२२

### यन्त्रविध्यध्यायः २५.

यन्त्रसामान्यलक्षणम्	१५५	१-४
कङ्कमुरादियन्त्रविशेषलक्षणम्	१५६, १५७	४, ५
स्वस्तिरयन्त्रस्य लक्षणं प्रयोजनं च	१५७	५, ६
सन्निदायन्त्रयोर्लक्षणप्रयोजने	"	७, ८
मुचुण्डीयन्त्रस्य लक्षणं प्रयोजनं च	"	९
श्रितालकैकतालकयोर्लक्षणं प्रयोजनं च	१५८	१०
नालीयन्त्राणां लक्षणम्	"	११, १२
शान्तःकण्ठशल्यावलोकनार्थनालीलक्षणम्	१५९	१२
चारप्रसन्नद्वयार्थनालीयन्त्रलक्षणम्	"	१३-१५
शूल्यनिर्मातिन्या लक्षणम्	१६०	१५, १६
शशौयन्त्रयोर्लक्षणम्	"	१६-१८
अर्द्ध-प्रपीडनाय शमीयन्त्रं, तल्लक्षणं च	"	१९
भगन्दरयन्त्रलक्षणम्	"	"
घ्राणावृत्तार्थसोर्नाडीयन्त्रस्य लक्षणम्	१६१	२०
वाङ्मुलिका कयन्त्रलक्षणम्	"	२१
योगिनिषण्णयन्त्रलक्षणम्	१६२	२२, २३
नाडानामभ्यङ्गेशालनार्थं यन्त्रे, तयोर्लक्षणं च	"	२३, २४
उदकोदरे जगत्तावणार्थं नालीयन्त्रं,		
तल्लक्षणं च	१६३	२५
रक्तादिनूपणार्थकयन्त्रलक्षणम्	"	२६

विषयः	पुटम्	पृष्ठम्
अताबुलक्षणम्	१६३	२७
घटीलक्षणम्	"	२८
शलाकायन्त्राणां सामान्यलक्षणम्	"	२८, २९
गण्डूयदमुखयोर्लक्षणम्	"	२९
मसूरदलवक्रयोर्लक्षणम्	१६३, १६४	२९, ३०
अहिफणावक्रयोः शङ्कोर्लक्षणम्	१६४	३०, ३१
शम्पुद्गुमुखयोः शङ्कोर्लक्षणम्	"	३१
बडिशकृत्योः शङ्कोर्लक्षणम्	"	"
गर्भशङ्कुलक्षणम्	"	३२
अश्मर्याकर्षणदन्तनिर्घातनयोर्लक्षणम्	१६५	३३
प्रमार्जनाद्यर्थं कलाकाविशेषा	१६५, १६६	३४-३८
धनुयन्त्राणि	१६७	३९, ४०
यन्त्राणां कर्माणि	"	४१
यन्त्रेषु रुद्धमुखस्य भाषान्यम्	१६८	४२

### शस्त्रविध्यध्यायः २६.

पर्ययिनि शस्त्राणि, तेषां करणे सामान्यविधि.	१६९	१-४
मण्डरागस्य लक्षणमुपयोगश्च	१७०	५
वृद्धिपत्रलक्षणम्	१७०, १७१	६, ७
लक्ष्मणाध्यर्षधारायोर्लक्षणप्रयोजने	१७१	७
सर्पात्स्य षष्ठ्योश्च लक्षणम्	१७१, १७२	८, ९
येनमदारार्मस्यत्रिकूर्चकाणां लक्षणम्	१७२	९
बुशदाप्रदानान्तर्मुखमीहिदन्त्राणां लक्षणम्	"	१०, ११
कुत्रागीशगस्य लक्षणम्	१७३	१२
ताम्रयोः शलाकायां शङ्कुलिङ्गस्य च लक्षणम्	"	१३-१५
बडिशदललक्षणम्	१७४	१६
कक्षपत्रलक्षणम्	"	१६, १७

विषयः

पृष्ठम्

श्लोकः

कर्त्रीलक्षणम्	१७४	१७
नग्नस्तलक्षणम्	"	१८
दन्तलेगनशस्त्रस्य लक्षणम्	१७५	१९
सूर्याशस्त्राणां लक्षणम्	"	१९-२१
कूर्चशस्त्रलक्षणम्	१७६	२२, २३
राजस्य लक्षणम्	"	२३, २४
आराधनलक्षणम्	"	२४-२६
कर्णपेदिनीसूच्या लक्षणम्	"	२६
जलौकःप्रभृतीन्वनुशास्त्राणि	१७७	२७, २८
शस्त्राणां कर्माणि	"	२८, २९
शस्त्रदोषाः	१७८	२९, ३०
शस्त्रप्रवृत्तप्रकारः	१७९	३०-३२
सल्लकोदलक्षणम्	"	३३, ३४
जलौकसामुपयोगः	१८०	३५
दुष्टजलौकसां लक्षणम्	१८१	३६, ३७
मनुष्ययोगाज्जायमाना व्याधयस्ताविकि- रित्तं च	"	३७
शुद्धजलौकसां लक्षणम्	१८२	३८
रक्तमज्जजलौकसां लक्षणं त्यागविधिश्च	"	३९
जलौकसां योजनप्रकारः	"	४०, ४१
तासां दुष्टदोषिणादानव्यामर्शस्य	१८३	४२
तासां मोक्षकालः	"	४३
तासां व्रतप्रकारः	"	४३, ४४
पुनःसप्ताहं यावत्तासां योजने निषेधः	"	४४
सम्यग्वातजलौकसां लक्षणम्	"	"
दुर्बान्तजलौकसां लक्षणम्	१८४	४५
जलौकसां रक्षणम्	"	४५, ४६
अशुद्धौ दंशानां सावणादिविधिः	"	४७
दुष्टरक्तापगमलक्षणम्	"	४८

विषयः	पुटम्	श्लोकः
अशुद्धरक्तस्य पुनःसावधे हेतुः	१८५	४९
अलाव्यादीनां विषयभेदेन याजन		
विधिनिषेधौ	"	४९-५१
प्रच्छानप्रारः	"	५२
प्रच्छानादिना रक्तमोक्षाय विषयाः	१८५, १८६	५२-५५
सुतरक्तस्य शोफशमनार्थमुष्णसर्पि-		
स्तेचनम्	"	५६

### सिराव्यथविध्यध्यायः २७.

शुद्धरक्तस्य लक्षणं तदोपे हेतुश्च	१८७	१, २
रक्तदोषेण जायमाना व्याधयः	१८७, १८८	२-५
रक्तलावार्थे सिराव्यथविधिः	१८८	५
सिराव्यथनिषेधविषयाः	१८९	६-९
दोषविशेषेण व्यथनीयासिराविशेषाणां		
निर्देशः	१८९, १९०	९-१७
निर्दिष्टानामदर्शने व्यथनीयाः सिराः	१९०	१७, १८
फण्डोपरिस्थानामन्तर्मुखनर्जना		
सिराणां यन्त्रणप्रकारः	१९१	१८-२२
व्यथनविधिः	१९२	२३-२५
उपवासिकायाः सिराया व्यथनविधिः	"	२५
जिह्वाधःस्थितायाः सिराया व्यथनविधिः	१९४	२६
ग्रीवासिराणां यन्त्रणव्यथप्रकारः	"	२६, २७
हस्तासिराव्यथप्रकारः	"	२८, २९
पार्श्वसिराव्यथप्रकारः	"	२९
मेहनजद्वा सिराव्यथप्रकारः	"	३०-३२
ग्रीहिमुखकुठारिकयोर्विषयप्रदर्शनम्	१९६	३३
सम्पग्भिदत्त्वादि लक्षणानि	"	३४, ३५
रक्तलुतिप्रतिनन्धे हेतवः	१९६, १९७	३५, ३६
रक्तस्यासम्पग्भूतावे सम्पग्भूतावे च		
फरणीयानि	१९७, १९८	३६, ३७



॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाहटविरचितम्

## अष्टाङ्गहृदयम् ।

श्रीदासपण्डितविरचितया हृदयबोधिकाख्यया  
व्याख्यया समेतम् ।

द्वितीयो भागः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

शोभनादिगणसंमहाध्यायादनन्तरं श्लेषाप्यायारम्भः । यत् शोधनं श्लेहस्वेदावन्तरेण  
न सम्भवति । वक्ष्यति हि — 'श्लेहस्वेदावन्यदेष' इत्यादि ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्नेहस्य दोषमार्दवकरणप्राधान्यादग्रे पाठः । स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहने  
वा विधिः स्नेहविधिः, तं व्याख्यास्यामः । स्नेहाद्युपयोगार्थं देशादिवैपरीत्येन  
तद्व्यापञ्चमनाय पूर्वमेव वृतादीन् शरीरबोद्धव्यादीन् व्यापञ्चमनयोगद्रव्याणि  
च चिनुयात् ॥

श्लेहद्रव्याणां लक्षणमाह —

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममुदुद्रयम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरुक्षणम् ॥ १ ॥

गुर्वित्यादि । गुर्वादiguणयुक्तं यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं भवति । क्षीरमेवं  
गुणं स्नेहनम् । विपरीतमतो यल्लघूष्णसिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं  
तद्विरुक्षणम् । प्रायोमहणं विरुक्षणे स्नेहने च योज्यं व्यभिचारज्ञापनार्थम् ।  
गुर्वी बस्मीकमुत्तिका रूक्षणी । सरा हरीतकी रूक्षणी । न च स्निग्धस्य स्नेहने  
व्यभिचारः । मन्दगुदुशीतं शब्दमांसं रूक्षणम् । गुरुशीतसरादिगुणो यथो  
रूक्षणः । तथा राजमायोऽपि । सूक्ष्मो वातो रूक्षणः । द्रवं कायिकं रूक्ष-  
णम् । एषं विरुक्षणेऽपि । तीक्ष्णोष्णं तैलं स्नेहनम् । लघु सर्पपतिलं छागं

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
अशुद्धरक्तस्य पुनःसावगे हेतुः	१८५	४९
अलाव्यादीनां विषयभेदेन याजन-		
विधिनिषेधौ	"	४९-५१
प्रच्छानप्रारः	"	५१
प्रच्छानादिना रक्तमोक्षय विधयाः	१८५, १८६	५१-५५
सुतरक्तस्य शोफद्वयनार्थमुत्सर्पि-		
स्तेचनम्	"	५६

### सिराव्यथविध्यध्यायः २७.

शुद्धरक्तस्य लक्षणं तदोपे हेतुश्च	१८७	१, २
रक्तदोषेण जायमाना व्याधयः	१८७, १८८	१२-५
रक्तत्रावार्थे सिराव्यथविधिः	१८८	५
सिराव्यथनिर्देशविधयः	१८९	६-९
दोषविशेषेण व्यथनीयासिराविशेषाणां		
निर्देशः	१८९, १९०	९-१७
निर्दिष्टानामङ्गने व्यथनीयाः सिराः	१९०	१७, १८
फण्टोपरिस्थानामन्तर्मुखमार्जना		
सिराणां यन्त्रणप्रकारः	१९१	१८-२२
व्यथनविधिः	१९२	२३-२५
उपनासिनायाः सिराया व्यथनविधिः	"	२५
जिह्वा-अस्थिनायाः सिराया व्यथनविधिः	१९४	२६
श्रीवासिराणां यन्त्रणव्यथप्रकारः	"	२६, २७
हस्तसिराव्यथप्रकारः	"	२८, २९
पार्श्वसिराव्यथप्रकारः	"	२९
भेटनरूपसिराव्यथप्रकारः	"	३०-३२
श्रीहिमगा पुटारि कपोरिपथप्रदर्शनम्	१९६	३३
सम्पत्तिरुत्पादितरुणानि	"	३४, ३५
रक्तमुत्तेजनिषन्धे रेतवः	१९६, १९७	३५, ३६
रक्तम्भास-परुत्तावे सम्यग्ज्ञावे च		
कस्पीयानि	१९७, १९८	३६, ३७

‘गुणाधानमित्यर्थः’ । पाकसंयोगादिः संस्कारः । येन द्रव्यादिना सर्पिः संस्क्रियते तस्य गुणान्नादाय स्वगुणानत्यजदेव तिष्ठति । तैलादयस्तु स्वगुणान् विहाय संस्कारगुणान् यजन्ते । संस्कारस्थानुरूपवृत्तिरनुवृत्तिः । अनेकशक्तिमन्मत्तत्वाभ्याधुर्यादविदाहित्वाच्च तदन्तःसाल्प्यत्वाच्च घृतस्तुतिरियमित्यर्थः । इति ॥ २ ॥

पित्तघ्रास्ते यथापूर्वमितरघ्रा यथोत्तरम् ।

पित्तघ्रा इत्यादि । यो यः पूर्वो यथापूर्वम् । यो यः उत्तरो यथोत्तरम् । इति, ‘यथा सादृश्ये’ इत्ययमीमावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः, पूर्वमपेक्ष्योत्तरः । तेन मनुष्यां जेहानां यथानिर्दिष्टानां सर्पिरादीनां त्रय एव जेहाः वसामज्ज-सर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन संबध्यन्ते, न तु तैलाख्योऽपि स्नेहस्तस्य पूर्वत्वाभावात् । नबन्व्योऽस्मात् कश्चिदुत्तरोऽस्ति, यदपेक्षयैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत् । तस्मात् पूर्वत्वसम्पर्धमैलस्य । तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिणाम् । वसा पित्तघ्नी, मज्जा पित्तघ्नतरः, घृतं पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरौ वातकफौ पित्तापेक्षया तौ घ्नन्ति पराकुर्वन्ति, इतरघ्राः । यथोत्तरं त्रयः जेहाः मज्जावसा-तैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः, वसा वातश्लेष्मघ्नतरा, तैलं वा-तश्लेष्मघ्नतममित्यर्थः । हाटकमवाह — ते च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्वं पित्तघ्नाः । यथोत्तरमितरघ्राः । श्लेष्मणि स्नेहप्रतिपेधादितरघ्नगन्धेन सामान्यो-क्तावपि वातश्लेष्मघ्ना इति गम्यते । अथ वा द्रव्यान्तरसंमृत्तसर्पिराद्यपेक्षया इतरशब्देन-कफण्यापि-ग्रहणम् । तेनैव तैलस्यापि पित्तघ्नरं सिद्धम् । अक्षा-दीनां च तैलस्य पित्तघ्नत्वमिति । यो यस्मात् पूर्वः, ॥ तस्मात्पित्तघ्नः ॥ यो यस्मादुत्तरः, स तस्मात् वातघ्नः । तैलस्य पूर्वत्वासम्भवात् पित्तघ्नत्वाभावात् । न च, सर्पिरितरघ्रां तस्योत्तरत्वाभावात् । वसामज्जोस्तु यत्र सांसांनुगस्वरूपत्वेन पित्तघ्नत्वं सम्भवति, तत्र पित्तघ्नत्वम् । अत्र च सर्पिणः पित्तघ्नत्वमस्य-मात्रोपेतस्य वक्ष्यमाणस्य ब्रह्माण्डस्य । न तु शोधनस्य मध्यमानोपेतस्य वा ॥

“न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विज्ञेयतः ।

सर्वं ह्यनुजज्ञेद् देहं हत्वा मंत्रं च मारयेत् ॥”

इति वचनात् । पित्ते केवलमप्यं सर्पिणं पेयम् । सामे पित्ते विज्ञेयतः केवलं पित्ते सर्पिणि पीते पित्ते स्नेहसहाय सर्वं देहमनुजज्ञेत् । ततश्चाधिकं रोमं शरीरयेत् । सामे स्नेहसहाय पित्तं श्लेष्मं पिबानेन संज्ञां हत्वा मारयेत् । ईदं

च दुग्धं जाङ्गलं च भांसं स्नेहनम् । उष्णं मत्स्यमहिषमांसं च स्नेहनम् ।  
फठिनमक्षौट्णालिकैरादिफलं स्नेहवमित्यादि द्रष्टव्यम् । अप्रतिज्ञातस्य स्वरूप-  
पथनं विरुक्षणस्य कथमिति चेदुच्यते । विरुक्षणज्ञानमपि स्नेहनविज्ञानाय  
स्यादिति स्नेहव्याप्यतीकारत्वाच्च शोधनाङ्गत्वाच्च रूक्षणस्योक्तिः । ह्यो-  
क्तोऽपि स्नेहने प्रकृते विरुक्षणेोपन्यासोऽन्वयव्यतिरेकेण सूतरां स्नेहनस्य  
सम्यक् प्रतिपादनार्थमित्याह ॥ १ ॥

इदानीं स्नेहेषु मुख्यतमं चतुष्टयमाह —

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्याऽनुवर्तनाद् ॥ २ ॥

सर्पिरित्यादि । सर्पिणो ज्यायस्त्वादग्नेऽभिधानम् । सर्पिरादिचतुष्टयं  
स्नेहेषु सर्वस्नेहद्रव्येषु क्षीरमापामिषादिषु मध्ये प्रकर्षेण वरं श्रेष्ठम् । आशु  
स्पर्शार्थकरणात् । स्यावराणां तिलाक्षौलादीनां च स्नेहस्तत् तैलमित्युच्यते ।  
अङ्गमानां स्नेहः सर्पिः । मासस्नेहो वसा । अस्यन्तर्गत स्नेहो मज्जा ।  
स्नेहेषु सर्पिरादिषु चतुर्विधं न वाच्यं निर्धारणानुपपत्तेः । तत्रापि च  
तेष्वपि मध्ये सर्पिरुत्तमम् कृतं संस्कारस्यानुवर्तनात् । ननु यदि संस्कारम-  
नुरूप्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिभिर्द्रव्यैरभिसंस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुण-  
विपर्ययः प्राप्तः । न चेदं दृष्टमिष्टं वा यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यन्त्यौष्ण्या-  
दयश्चेत्पचन्त इति । अत्रोच्यते । अनुशब्दोऽत्र सहार्थः । अनेकार्थत्वाज्जिपा-  
तानाम् । अतोऽयमर्थः — सर्पिणो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते न तु  
तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानां हि संस्कारवशात् स्वगुणाम्यजन्तीति । अत्र  
शोदाहरणं चन्दनाद्यं तैलम् । अतो द्रव्यान्तरैर(न)भिभूतगुणत्वात् सर्पिषु,  
इतरेषां च तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम् । अत एव च वातपित्त-  
ज्वरादिषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टमनिष्टसम्पादनात् । तैलसाध्येषु विकारेषु  
तदुपशान्त्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतममीष्टम् । तद्धि न तथानिष्टहेतुः ।  
तस्मात् सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमं संस्कारस्यानुवर्तनात् । ह्यटकोऽप्याह —  
संस्कारस्यानुवर्तनाद्, येन द्रव्येण संस्कियते तमनुवर्तते । स्वगुणानजहत्  
संस्कारगुणान् गृह्णातीति संस्कारानुवर्तनम् । एतत् तैलादिषु न सम्भवति ।  
तथा हि — चन्दनादितैलादीनां विपर्ययैर्द्रव्यान्तरैरौष्ण्यादिनाशो भवतीति । न  
॥ स्नेहनाशः । तस्य बहुत्वाद् । हृषाकारोऽप्याह — संस्कारो नामातिशय-

शुणाधानमित्यर्थः । पाकसंयोगादिः संस्कारः । येन द्रव्यादिना सर्पिः संस्क्रियते तस्य शुणाज्जादयम् स्वगुणान्त्यब्देन तिष्ठति । तैलादयस्तु स्वगुणान् विहाय संस्कारगुणान् भजन्ते । संस्कारस्यानुरूपावृत्तिरनुवृत्तिः । अनेकजक्तिसम्भवा-  
न्माधुर्यादविदाहित्वाच्च तदन्तःसात्पत्वाच्च घृतस्तुतिरियमित्यर्थः । इति ॥ २ ॥

पित्तघ्नस्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।

पित्तघ्ना इत्यादि । यो यः पूर्वो यथापूर्वम् । यो यः उत्तरो यथोत्तरम् इति । 'यथा-सादृश्ये' इत्यन्यथामावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः, पूर्वमपेक्ष्योत्तरः । तेन घृतुणां स्नेहानां यथानिर्दिष्टानां सर्पिरादीनां त्रयं एव स्नेहाः वसामज्ज-  
सर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन संबध्यन्ते, न तु तैलाख्योऽपि स्नेहस्तस्य पूर्वत्वा-  
भावात् । नह्न्योऽस्मात् कश्चिदुत्तरोऽस्ति, यदपेक्ष्यैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत् । तस्मात् पूर्वत्वसम्बन्धमैकस्य । तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिणाम् । वसा पित्तघ्नी, मज्जा पित्तघ्नतरः, घृतं पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरौ वातकफौ पित्तपेक्षया तौ भ्रन्ति पराकुर्वन्ति इतरघ्नाः । यथोत्तरं त्रयः स्नेहाः मज्जावसा-  
तैलाख्यां वातश्लेष्मघ्नाः । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः, वसा वातश्लेष्मघ्नतरः, तैलं वा-  
तश्लेष्मघ्नतममित्यर्थः । हाटकस्तुहाह — ते च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्वं पित्तघ्नाः । यथोत्तरमितरघ्नाः । श्लेष्मणि स्नेहमतिपेधादितरघ्नशब्देन सामान्यो-  
क्तवपि वातश्लेष्मघ्ना इति गम्यते । अथ वा द्रव्यान्तरसम्भूतसर्पिरादयपेक्षया इतरशब्देन कफम्यापि ग्रहणम् । तेनैव तैलास्यापि पित्तघ्नत्वं सिद्धम् । अक्षा-  
दीनां वा तैलस्य पित्तघ्नमिति । यो यस्मात् पूर्वः, स तस्मात्पित्तघ्नः । यो यस्मादुत्तरः, स तस्माद् वातघ्नः । तैलस्य पूर्वत्वासम्भवात् पित्तघ्नत्वाभावात् । न च, सर्पिरितरघ्नं तस्योत्तरत्वाभावात् । वसामज्जोस्तु यत्र सांशानुगखल-  
पत्वेन पित्तघ्नत्वं सम्भवति, तत्र पित्तघ्नत्वम् । अत्र च सर्पिणः पित्तघ्नत्वमल्प-  
मात्रोपेतस्य वक्ष्यमाणस्य गृह्णाख्यस्य । न तु शोधनस्य मध्यमात्रोपेतस्य वा ॥

“न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।

सर्वं सानुनजेद् देहं हत्वा मंजं च मासयेत् ॥”

इति वचनात् । पित्ते केवलमच्छं सर्पिर्न पेयम् । सामे पित्ते विशेषतः केवलं पित्ते सर्पिर्न पीते पित्तं स्नेहसङ्घातं सर्वं देहमनुनजेत् । उत्तथाधिकं शोणं वरीयेत् । सामे स्नेहसङ्घातं पित्तं शोणः पिधानेन संज्ञां हत्वा मासयेत् । दृढ-

हृदयबोधिकावयव्याख्यापोषे अष्टाहृदये सूत्रस्थाने

यस्य द्रव्यान्तरेण सह प्रयोगादनपायित्वमिति । हृषाकारस्ताह — ते सर्पि-  
रादयः स्नेहा यथापूर्वं पूर्वानतिक्रमेण पित्तघ्नाः । उत्तरानतिक्रमेण इतरघ्नाश्च ।  
इतरशब्देन वातो गृह्यते । श्लेष्मणि स्नेहनिषेधात् । कफहरद्रव्यसिद्धत्वं स्नेहस्य  
कफहरत्वमस्तीति इतरशब्दः कफेऽपि वर्तते इत्येके । ननु सर्पिर्मज्जवसातैलानां  
पित्तघ्नत्वे सति यथापूर्वं पित्तघ्ना इति शक्यते वक्तुम् । वसामज्जोस्तु पित्तकर्तृत्वं  
कफपित्तघ्नप्रदाविति च । उच्यते । पित्तहरद्रव्यसिद्धानां स्नेहानां पित्तहर्तृत्व-  
मित्यदोषः । सिद्धानां स्नेहानामुक्तिरिति कथं ज्ञायते । ब्रूमः । शुद्धयश्चत्वेन  
स्नेहानामुक्तेः सिद्धानामिति गम्यते । न हि स्नेहानार्थमसिद्धस्नेहानां विधिः ।  
कफमांसबलप्रदाविति पाठश्चेन्नायं दोषः । जघननिन्वादितैलानां पित्तहर्तृत्वकी-  
र्तनादेवमुक्तिः, तिलोद्भूतमम्यज्जेन पित्तहृदिति ॥

घृताचैलं गुरु वसा तैलान्मज्जां ततोऽपि च ॥ ३ ॥

घृतादित्यादि । घृताद् गुरुणः सकाशात् तैलं गुह्यतरमित्यर्थः । वसा  
तैलाद् गुरुतमा । ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः । एतच्च प्रयोगवान्येद्रूपयुज्यते  
इत्युच्यते ॥ ३ ॥

इदानीं यमकजैहलिषुतमेहः महामेह इति तत्र तत्रोच्यते । ते च च-ज्ञान्ते  
इति तज्ज्ञापनार्थं नामानि परिभाषते —

द्राभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तेर्यमकलिषुतो महान् ।

द्राभ्यामित्यादि । सर्पिरादिभ्यो द्राभ्यां स्नेहाभ्यां संयुक्ताभ्यां यमको  
भवति । यथा सर्पिस्तैलाभ्यां, सर्पिर्मज्जभ्यामित्यादि । एवं त्रिभिः स्नेहै-  
र्युक्तैलिषुतो भवति । सर्वैः पुनर्महास्नेहः । अत्र, उच्यते इति शेष इत्यन्ये ॥

इदानीं केशान्मेघांश्च निरूपयति —

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीभ्यांयामांसकृताचिन्तकाः ॥ ४ ॥

पुद्गबालाऽबलकृशा रूक्षाः क्षीणासरेतसः ।

घातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ॥ ५ ॥

स्नेहाः

स्वेद्येत्यादि । स्वेद्यादयः स्नेहा स्नेहयोग्या । न ह्यस्नेहितः स्वेद्य-  
इत्यर्थः । यश्च संशोध्य स प्रथमं स्नेहाः । अर्हार्थे हृत्प्रत्ययोऽत्र प्यत् । मांस-  
कशब्दस्य मद्यादिव्रयेण सम्बन्धः । अन्तः अन्तःप्रत्यय इत्यर्थः । क्षीणस-

अस्याक्षरेतोम्या सम्बन्धः । क्षीणरुधिराः क्षीणशुक्राः । वातातीक्ष्ण । स्यन्दादिषु  
प्रत्येकमिन्नियोज्यः । स्यन्दोऽभिप्यन्दोऽक्षिरोगः । दाहप्रतिबोधः कृच्छ्रो-  
न्मीलो वर्त्मरोगविशेषः । एते स्नेहाः स्नेहाहाः ॥ ४, ५ ॥

नत्यतिमन्दाग्रितीक्ष्णाग्रिस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तम्भाऽतिसाराऽऽमगलरोगगरोदरैः ॥ ६ ॥

मूर्छाच्छर्करुचिश्लेष्महृष्णामयैश्च पीडिताः ।

अपप्रसृता युक्ते च नस्ये वस्ती विरेचने ॥ ७ ॥

नस्वित्यादि । अतिमन्दाग्र्यादयो न स्नेहाः । अतिशब्दो वाच्यः  
प्रत्येकं दुर्बलान्तेषु योज्यः । तेनातिदुर्बलो न केचिदित्यर्थः । अत एवास्पवलाः  
स्नेहाः न स्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । अतिमन्दामेः स्नेहजराशक्ते-  
र्निषेधः । अतितीक्ष्णाग्रेत्यभिप्रेक्षितत्वात् । अतिस्थूलस्याग्रिमैत्रोवृद्धिमयात् ।  
अत्यल्परसानां जराशक्तेर्मन्दाग्रिवत् स्नेहव्यापत् जायते । ऊरुस्तम्भादीनां  
मथान्तानां पीडितशब्देन सम्बन्धः । एषु गौर्यनप्रसारेऽप्यस्नेहनं केहव्याप-  
द्वयात् । स्नेहनं विना शोधनमिति यावत् । अपप्रसृता मृतगर्भा न स्नेहेति  
लिङ्गवचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि आक्षेपसाम्यात् सर्व एव न  
स्नेहाः ॥ ६, ७ ॥

साम्प्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो वेधः दितः तं दर्शयन्नाह । स्नेहप्रत्ययेन स्नेहानां  
प्रयोगविषयं दर्शयतीति इडाकारः —

तत्र धीर्भृतिमेधादिकाक्षिणां शस्यते घृतम् ।

ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमास्तरोमिषु ॥ ८ ॥

तैलं लापवदाढ्यार्विकूरकोष्ठेषु देहिषु ।

तत्रेत्यादि—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीर्भृतिमेधादिकाक्षिणां स्नेहप्रसारे सति  
घृतं दास्यते । तस्य तथाशक्तिस्त्वाह । धीर्बुद्धिर्व्यवसायात्मिका । पूर्वविज्ञान-  
जनितसंस्कारसम्भूतं ज्ञानं भृतिः । मेधा मज्ञा आशुग्रहणसामर्थ्यं वा ग्रन्था-  
र्धयोः । आदिशब्देन स्वरापुराणवन्पुष्ट्यादिपरिग्रहः । केचिदमिकाक्षिणा-  
मिति पठन्ति । ग्रन्थादिरोमिषु, गरीरलापवदन्त्वाभिषु, कूरकोष्ठेषु च माणिषु  
तैलं दास्यते इति सम्बन्धः ॥

वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणघातुषु ॥ ९ ॥

रूक्षक्लेशक्षमास्त्यग्निवातावृतपथेषु च ।

शेषां

चातेत्यादि । वातादीनां क्षीणघातुना प्रत्येकं सम्बन्धः । वातादिभिः पृथग्भिः कारणैः क्षीणघातुषु च रूक्षादिषु च । शेषां शेषां घृततैलाभ्यामन्यौ वसामज्जानौ शस्येते । क्लेशक्षमस्य मज्जवस्योर्विधानादक्लेशक्षमे पुरुषे सर्पिस्तैलयोरेव प्रयोगः सिध्यति । क्लेशक्षमः क्लेशसहः । अत्यग्निषु महाबलवदग्निष्विति द्रष्टव्यम् । अन्यथात्यग्निषु स्नेहनिषेधात् पूर्वापरविरोधः स्यात् । अथवात्यग्निष्वपि वसामज्जानौ अनुजज्ञे अपवादवाक्यत्वाद् । अत एवात्यग्नेः स्नेहनिषेधोऽपि मज्जवसाव्यतिरेकेण । अत्रानयोरनुज्ञानादित्यवगन्तव्यम् । अथवात्यग्निविहितं वराहादिमांसम् । तथा तज्जयोर्वसामज्जोरेवोपयोगे मांसा-  
नुगस्वरूपाविति वचनात् । कुपितेन वातेनावृता रुद्धाः पन्थानो देहस्रोतांसि शेषां ते वातावृतपथास्तेषु ॥

मज्जवसयोः समानं विषयं प्रदर्शयित्वा वसाया विषयान्तरमुपपाह-

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिर्कर्णशिरोरुजि ।

वसेत्यादि । वसा तु तुल्यशब्दो विशेषे । सन्ध्यादिस्थानजातासु रुजासु व्याधिषु प्रायशः । तल्लब्धः समुच्चये । वक्ष्यमाणेषु च दग्धरुगाहतभ्रष्टयोनिरु-  
मर्कणरुक्शिरोरुक्षु च शस्यते ॥

शोधनाहृत्य स्वस्थस्य शोधनविषये स्नेहनियमः कालनियमश्च कियते । इषाकारोऽपि सर्वत्र सर्वत्रेहप्राप्तिं विषयभेदो दर्शितः । इदानीं सर्वस्मिन् काले सर्वत्रेहप्राप्तिं स्नेहकालयो-  
नियमं दर्शयतीत्याह । अनन्तरं स्वस्थस्य शोधनार्थं च शोधनान्तरविशेषेण निषमप्रदर्शना-  
र्थमाहेति हाटकः । कालमुद्दिश्य शोधनचित्यमाहेति पाठ्यकारः—

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माघवे ॥ ११ ॥

तैलमित्यादि । प्रावृष्टशब्देन पूर्वोक्तः श्रावणमासो गृह्यते । एवं शेष-  
योरपि । प्रावृषि श्रावणे मासि स्नेहनप्रसङ्गे वातजयाय तैलं शस्तम् । योज्य-  
मिति वा । वर्षान्ते शरदि कार्तिके मासे घृतं पित्तजयाय । अन्यौ तु वसा-  
मज्जानौ माघवे वसन्ते चैत्रे मासे कफोक्लेशाय । तुल्यशब्दो विशेषः । वसामज्जो-



दोषकालयोस्तुल्यत्वेऽपि उत्क्रान्त्यार्थं प्रयोगो न विरुध्यत इत्यर्थः । अयं चोत्सर्गविशेषणोक्तः सर्वेद्येहः शोध्यस्याशोध्यस्य च ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽद्धि विमले रवौ ।

ऋतौ साधारणे यावणकार्तिकचैनाख्ये स्नेहः शस्तः । हेतौ सप्तमी । अस्त्युष्णवर्षाशितेषु ग्रीष्मवर्षाहिमागमेष्वेवं प्रयोगो नेप्यते । यावणादीनां साधारणत्वादेवं विचिरित्यर्थः । ऋतौ साधारण इति (कथमुक्तं ! एतदुक्तं) भवति । सङ्कल्पिते साधारणे ऋतौ यथा पूर्वं शोधनसंयोजनं तथेदानीमपि स्नेहेने करिष्यमाणे तथाविध एव साधारणऋतुः सङ्कल्प्यः । तत्रापि नियमं दर्शयति— अद्धि दिवसे न निशायाम् । रवौ च विमले निर्मले मेघादिभिरनागृते सातपे शस्तः स्नेहः सर्वोऽपि दिवस एव प्रयोज्यः । ऋत्वेकदेशे ऋत्वभिधानमुपचारात् ॥

श्रीतोष्णयोः श्रेष्ठप्रतिषेधादिदमुच्यते तैलं त्वरायामित्यादि । इङ्गाकारस्तु तैलं प्राग्गीलादिस्वग्न्यपिपयसु स्नेहानां बोधादिभेदादपि श्रेष्ठमेवं दर्शयति तैलं त्वरायामित्यादिनेत्याह । अस्मद्गुरुरासु तैलं प्राग्गीलादिना शोभनार्हस्य स्वस्थस्य श्रेष्ठविषये श्रेष्ठनियमः कालनियमश्च, श्रेष्ठाविष्यादिना शोभनस्याशोभनस्य चातुरस्य स्वस्थस्य च श्रेष्ठनियमः कालनियमश्च । श्रीतोष्णयोः श्रेष्ठप्रतिषेधादिदमुच्यते तैलं त्वरायामित्यादीत्याहुः —

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

तैलं त्वरायामित्यादि । त्वरायां सत्यां स्नेहविषयव्याध्युपशमाय त्वरायां शीते हेमन्तशिशिराख्ये ऋतावपि दिवा तैलं योजयेत् । अपिशब्दात् केवलं वर्षासु । अथ वा तैलं त्वरायामिति, शीघ्रसम्पाद्ये स्नेहकार्ये हेमन्ते शिशिरे च काले तैलं स्नेहनार्थं प्रयोज्यम् । स्नेहकार्यं हुतं जनयति । अपिशब्देन प्राप्येवेति न नियम इत्यर्थः ।

शशिषोऽपि कालभेदमाह सर्वस्य श्रेष्ठस्यादि उपयोगाद्, रात्रौ प्रयोगो न प्रात इत्याह —

पर्मोऽपि च घृतं निशि ॥ १२ ॥

घर्मोऽपीत्यादि । न केवलं शरदि घृतं प्रयुज्जीत । यावद् घर्मोऽपि ग्रीष्मेऽपि उष्णकाले त्वरायां सत्यां निशि रात्रौ घृतं प्रयुज्जीत । दाहार्तानां सर्पिषो नोपदेशात् । अत्र तु रात्रावेव सर्पिव च ॥ १२ ॥

शेषतोऽप्याह —

निश्चयेव पित्ते परने संसर्गे पित्तवत्पि ।

निश्येवेत्यादि । तथा केवले पित्ते, कुपिते पवने च कुपिते, तथा पित्तवति संसर्गे पित्तानिले पित्तकफे च निश्येव यथार्हस्नेहो योज्यः । अथवा पित्तादिषु निशि घृतं योज्यम् । न केवलं वर्षकाल एव सर्पिर्निशि योज्यं, किन्तु पित्ते दोषे पित्तजनिते रोगे च, पवने पवनजनिते रोगे च निशि घृतं योज्यमित्यर्थः ॥

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

निश्यन्यथेत्यादि । अन्यथा शीते काले निशि घृतोपयोगाद् वातकफादेतो रोगाः स्युः । पित्ततो दिवा, उष्णे काले दिवा तैलोपयोगात् पित्तनिमित्ता रोगाः स्युरिति सम्यन्वः । हृषाकारोऽप्याह— निश्यन्यथा, विहितमेकारादन्यप्रकारेण घृतप्रयोगे, वातकफयोः कोपः, उष्णकाले दिवा तैलोपयोगे पित्तकोपः स्यात् । उक्तवांश्च—

“सर्वं सर्वस्य च स्नेह युज्य्याद् आस्वति निर्मले ।

क्षतौ साधारणे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥

दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तवत्यपि ।

त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं प्रयोजयेत् ॥

उष्णेऽपि रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन् वीक्ष्य चान्यथा ।

निश्यन्नुते वातकफाद् रोगानहनि पित्ततः ॥

इति । अन्यत्रापि—

न प्रावृष्येवं तिलजं हेमन्ते शिशिरे दिवा ।

स्नेहनार्थं प्रयुञ्जीत विकारे कफवातयोः ॥

न शरद्येव सर्पिः स्यादुष्णकाले तु पैत्तिके ।

विकारे निशि युञ्जीत संसर्गे पित्तवत्यपि ॥

उष्णकाले दिवा तैलप्रयोगात् पित्ततो भयम् ।

शीतकाले निशि घृते युक्ते वातकफाद् भयम् ॥”

इति ।

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माषवे ।

तैलं प्रावृष्ये नात्युष्यशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥

वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

स्नेहाधिको दिवा शीते पिबेद्योमलमास्करे ॥ ,

अत्युष्णं वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।

मूर्छा पिपासामुन्मादं कामिलां वा समीरयेत् ॥

शीते रात्रौ पिवन् स्नेहं सप्तः श्लेष्माधिकेऽपि वा ।

आनादमर्शचं शूलं पाण्डुरता वा समुच्छति ॥

जलमुष्णं घृते पेयं मूष तैलेऽनुदास्यते ।

वसामज्जनोऽस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूपमथाम्बु वा ॥

इति चार्द्र । श्लेष्मानुबन्धादिभ्यो दोषेभ्यः शरदि वसन्ते च सर्पि-  
रादिना पानमयुक्तम् । व्रमः । शरदि तत्साध्यस्य सर्पिषः श्लेष्मानुबन्धपरिहाराय  
तिक्तस्य पानं विहितम् । मर्षो तु वसामज्जानी कफं वर्धयत एव । एवं च  
सति वमनं सुखेन क्रियते । माषवे प्रतिक्षपिता (नाः ना) वातपानस्यात् तैल-  
भनार्थं प्रयुज्यते । तैलस्य प्रावृषि । पिश्यामुष्येऽपि तत्प्रतिपक्षीयसंस्कृतस्या-  
नपायित्वमिति न्यासे । अरुणदण्डोऽप्याह — तैलं प्रावृषीत्यादि । तैलं प्रावृषि  
शस्यते इति सम्मन्धः । एवमुत्तरत्रापि । स्नेहनार्थं सर्वस्यैव स्नेहस्य प्रसङ्गे  
नियमोऽयं क्रियते । तैलं प्रावृष्येव । वर्षान्त एव सर्पिः । वसामज्जानो माष-  
एव इति । वर्षासु तैलं वर्षान्ते सर्पिः वसामज्जानो माष- इति । योऽयं नियमः  
स किञ्चिदपेक्ष्यैव वर्तते आहोस्विदमपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह — कृता-  
वित्यादि । थावणादावृत्तौ साधारणे संशोधनात् पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहस्तेला-  
दिकः शस्तः । तैर्थादि वासरे न निग्राया तथा विपले रवां जरुदनीहारा-  
दिना भस्मगिते शराद्यो स्नेह इति । मामान्यशब्दप्रयोगात् सर्वस्नेहा सर्पि-  
रादिष्वनुप्रकारो गृह्यते । तैलमित्यादि । त्वराया सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते  
काले स्नेहयोग्यतायाः सत्यां प्राप्ते हेमन्तशिशिराभ्युदये काले न तं संशोधनात् पूर्वं  
स्नेहनार्थं शस्तम् । नान्यः स्नेहः । अपिशब्दात् केवलं वर्षासु शस्तमित्यर्थः ।  
सर्वस्य स्नेहस्याहनुपयोगाद् रात्रिप्रयोगः प्राप्तः इत्याह — धर्मोऽपि चेत्यादि ।  
न केवलं शरदि घृतं प्रयुज्यते । न च धर्म एव निश्चुपयुज्यते । वायु-  
पित्ते कुपिते तज्जेया विकारे, तथा पवने कुपिते स्नेहसाध्ये धर्मं घृतं निश्चु-  
पयुज्यते । न दिना न तैलवसामज्जानो वा, नया पित्तवति पिचाधिके संसर्गे,  
वातपित्ताभ्युदये, श्लेष्मपित्ताधिक्ये च कुपिते, तज्जेत वा विकारे स्नेहसाध्ये धर्मं  
घृतमेव निश्चुपयुज्यते । पित्ते पवन इत्येतदोषविकारोभयोपपन्नार्थं वेद्यम् ।

पित्तवतीति भूमि मनुष्य । निद्रयन्यथेत्यादि । ११ अन्यथोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शीतकाले निशि घृतोपयोगाद् वातरुफादेतो रोगा भवेयुः, तथा दिवा उष्णकाले तैलोपयोगाद् पित्ताद् रोगा स्युः । वसामज्जोस्त्वनिश्चितरूपत्वात् तयोर्नोष्णकाले, नापि शीते त्वराया सत्यामुपयोगस्तन्त्रान्तरे दर्शित । तथा चोक्तम् —

यथामत्य तु (स<sup>१२</sup>ज्ञै)त्योष्णे वसामज्जोस्तु निर्दिशेत् ।

इति ॥ १३ ॥

स्नेहस्य कालेनियममुक्त्वा कथं स्नेह उपयुज्यत इति योजना दर्शयति—स्नेहानां प्रयोगकालमुक्त्वा । इदानीं प्रयोगभेद दर्शयन्तीति ह्याकार । यद्येन्यादिना सर्वस्नेहानां भवधारणं भूत इति पाठ्यकार ।

युक्त्यान्चारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।

नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥

युक्त्येत्यादि । युक्त्ययोग उपयोगलक्षणं युक्त्या मात्राकालक्रियाभूमिदे- हदोपस्त्रभावानुगुणया स्नेह सर्वं सर्पिराद्यभवाचारयेदुपयुञ्जीत । केन सहेत्याह भक्ष्यादिनात्रेन सह । भक्ष्य शशाङ्ककिरणादि । भक्ष इति वा पाठः । आदिशब्देन भोज्यदेष्टव्यस्य त्रिविधस्याप्यज्ञस्य ग्रहणम् —

“भक्ष्य भोज्य तथा पेय-लेह्य चान्न चतुर्विधम् ।

इति । देशादीन् निरूप्य युञ्ज्या कस्यचिद् भक्ष्येण कस्यचिदन्नेन सहेति पाठ्यकार । युञ्ज्या यथायोग्य देशकालाद्यानुकूल्येन भक्ष्यादिभिर्भुक्त्या योगेन सहेति ह्याकार । तथा, वस्तिभि बहुवचननिर्देशात् निरुहानुवासनोपरवस्तिभि सह । तथा नस्यादिभिश्च । मूर्धतर्पणं शिरोवस्ति । एव भक्ष्यादिना प्रयु- ज्यमानस्य स्नेहस्य चतुष्पष्टिसङ्ख्या विचारणा भवन्ति ॥ १४ ॥

अथमित्याह—

रसभेदैककृत्वाम्या, चतुष्पष्टिविचारणा ।

स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ १५ ॥

रसभेदेत्यादि । रसभेदश्चेककृत्व च ताभ्या रसभेदेककृत्वाम्या स्नेहस्यावचार्यमाणस्य चतुष्पष्टिविचारणा भवन्ति । \* उच्यन्ते । त्रिषष्टि रसभेदै सर स्वयं तेति चतु षष्टिषा विचारणा प्रयोगा । अथवा विविध —

१ अत्र रसभेदा एकेकदा ता इत्यादिग्रन्थेन त्रिषष्टिषा भ्याख्याता । ते सहेप उच्यन्ते तथा एक एक एव केतवस्नेह इत्यर्थः । तस्य भाव एककृत्व एव सहापुष्पस्य षण् षष्टिविचारणा ।

कार्येते प्रयुज्यतेऽन्या स्नेह इति विचारणा । अथवा विलम्ब्य चारणा विचारणा ।  
अथवा विर ईषदयै चर प्रतियत्ने प्रतियत्नः संस्कारः ईषत् सस्कारहेतवः ।  
प्रयोगविशेषा विचारणा अल्पमात्रा कल्पना इत्यर्थोऽस्म्यते । तस्माद् भक्ष्याघले  
रसभेदसम्भवः । एको य स्नेहः केवलस्येत्युच्यते । न च पीयते । एकशब्देन  
वस्तिनस्याभ्युज्जनादिकं गृह्यते । कथमेता एव विचारणा उच्यन्ते नाच्छपेये  
इत्याह । स्नेहस्येत्यादि । क्रमाद् यथासंख्यं स्नेहस्याभ्युज्जनात् तद्वत्त्वात् न्येन भक्ष्या-  
दिना चतुर्णा तेषां रसभेदेन च सहोपयुक्त्या अभिभूतत्वात् तथाप्यन्वाद्य  
अन्वोपयोगित्वात् मूर्धकर्णाक्षितर्षणनस्या (दिदि) पु हि पान इव प्रभूतस्याव-  
चारयितुमशक्यत्वाच्च चतुःपष्टिविचारणाः स्मृताः, आयुर्वेदविद्विर्मुनिमिरिति  
शेषः । रसभेदः मह प्रयुक्ते अन्याभिभूतत्वात् केवलप्रयोगेऽल्पत्वाद्येति  
क्रमार्थः । महचाग्रहणमच्छपानशमनरूहणादीनां विचारणासंज्ञा नेति सूच-  
यितुम् । विचारणासंज्ञा कर्म क्रियते इति चेत् स्नेहमवचारयेद् इति यत्रोक्तं  
तत्राप्यमात्रा कार्येति सूचयितुम् । यत्र पुनच्छ इति व्यवहारः तत्रैव बहुमात्रा  
कल्पना कार्येति ॥ १५ ॥

यथाक्तहेत्वमात्राय नाच्छपेये विचारणा ।

स्नेहस्य कल्पः मन्त्रेण स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥ १६ ॥

यथोक्तेत्यादि । स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो यो हेतुः तस्य  
यथोक्तस्य हेतोरन्याभिभूतत्वादिलक्षणस्य चाभावाद् अविद्यमानत्वाद् योऽच्छ-  
पेयः केवल एव तस्मिन्नाच्छपेये केवलस्नेहपाने न विचारणासंज्ञा, केवलोपयो-  
गित्वात् बहुपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । अन्याभिभूतत्वमल्पत्वं च न विद्यतेऽच्छपेये  
तत्र पानसंज्ञैव । यत्र पिबेदिति वक्ष्यति तत्र बहुमात्रा । यथावचारयेदिति  
तत्र भक्ष्यादिभि सह वा, केवलं स्थानस्य रेहनादिकं वा कार्यमिति सूचयति ।  
नन्विह केवलः स्नेहो न विचारणेत्युच्यते । प्राक् च केवलस्यैव स्नेहस्य वस्त्या-  
द्युपयोगो विचारणेत्यभ्युपगम्यते । तदेतत् पूर्वापरव्याहतमिव मन्यामहे । नैत-  
दस्ति । अच्छपेय इत्यस्य द्वयमर्थः । अच्छः केवलो या स्नेहः पीयते स  
विचारणा न भवति । केवलस्नेहपान विचारणेति न स्मर्यते । मूर्धान्तर्षणादिना  
तु केवलस्य स्नेहस्यैव य उपयोगः सा विचारणेति । उक्तं च मुनिना-

श्रीमद्भोक्तव्यम् । विलेपी च रसो मांसं पयो वधि ।

यथागं सपश्याकेन रूपः काम्वात्मिकः स्वस्वः ॥

सक्यवस्तिटपिष्ट च मद्य स्नेहोस्तथैव च ।

मध्यमभ्यञ्जन त्वस्तिस्तथैवोत्तरवस्तयः ॥

गण्डूषं चर्षेतैलं च नस्त कर्माक्षितर्पणम् ।

चतुर्विंशतिरित्येता स्नेहस्य प्रविचारणा ॥

अच्छपेयस्तु य स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

इत्यादि ॥

स्नेहस्येत्यादि । स्नेहस्य सोऽच्छपेयाख्यं कृष्णं प्रयोगं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं । युक्त इत्याह स्नेहकर्मणां तर्पणमार्दवादीनां आशुसाधनात् शीघ्र-सम्पादनात् ॥ १६ ॥

प्रयोगभेदशुक्लदानीं भस्मपेयभेदस्य मात्राभेद त्रिविधः मात्रासंख्यया चाभिहितः —

द्वाभ्यां चतुर्भिर्ष्टाभिर्यमैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

हस्तमभ्योचमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हसीयसीम् ॥ १७ ॥

कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ।

द्वाभ्यामित्यादि । द्वाभ्यां यामाभ्यामग्निवत्पेक्षयोपयुक्ता वा स्नेहमात्रा जाठरानलवशात् जरा-याति सा तस्य मात्रा, हस्वा । याम प्रहरः । या चतुर्भिर्मैर्जीर्यति सां तस्य मध्यमेमा । या अष्टाभिर्यमैर्जीर्यति सा उत्तमा मात्रा । एव क्रमाद् मयाक्रम ता ह्रस्वमभ्योचमा मात्रा कल्पयेदिति वान्वयः । शोषद्व्याघानुगुण्येन नाभ्यश्च तिसृभ्यो हसीयसी-मतिशयेन हस्वां चतुर्थमपि कल्पयेद् वैद्य इति शेषः । तेन जरणकालानुक्ते-दोषादिपारत-श्रोक्तेष्वहसीयस्या बहुविधमानव दर्शितम् । 'ह्रस्वमभ्योचमा' इति निर्देशे 'ह्रस्वापोरित्यादिना ह्रस्वः । ह्रस्वा मात्रा याद्वयनरपञ्चशणा । ततोऽप्यर्वाभावेन या जरा मच्यति सा ह्रस्वीयमा । दोषादीनि दोषद्वयोभेदपत्र-देशकालवत्पञ्चरीराहारसत्त्वमाभ्य-वृत्तिं वीक्ष्याकल्प्य । द्विविधो हि याम — उक्तं च मोहतिक्ते ॥

यामोक्तस्तु चतस्रः रागा रसापि नादिका यामः ।

पूर्वं प्रहरकनामा तस्यार्धे शीघ्रजो दोषः ।

इति ।

अथ महतां यामाणां प्रमाणम् । तथा चोक्तम् —

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहः प्रः ।

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरा प्रति ॥

अरुपाग्रवादीनामल्पो यागो ग्राह्य । तदर्थं ह्रसीयसीमिति । ह्रस्वतमा ह्रसीयसी । अग्रेव तु ह्रसीयसीमिति — यत्राप्यन्यत्रा मात्रा योज्या, तत्राप्यज्ञातकोष्ठत्वात् प्राक् प्रथममेव दृगीयसी कल्पयेत् ।

अज्ञातकोष्ठे हि बहु कुर्याज्जीवितमशयम् ।

इति वचनात् । अज्ञातकोष्ठे पुरुषे उत्तममात्राविषयेऽपि पूर्वं ह्रसीयसीमेव कल्पयेत् । ननो ह्रस्वामनन्तर मध्यमामनन्तरमुत्तमाम् । एव मध्यममात्रा-विषये ह्रसीयसी, ह्रस्वमात्राविषयेऽपि ह्रसीयसी प्रकल्पयेत् । अतिप्रत्यवायतया । एवकारोऽवधारणे । तु शब्दो यथोक्तमिति भ्रमनिर्देशार्थं । सुशब्दोऽवधारण इतीन्दु । इयाकारोऽप्याह — महायामविषयेऽपि प्रथमं ह्रसीयसीमेव प्रयुञ्जीत, कोष्ठादिपरिज्ञानार्थम् । उक्तं च सारमुष्टे—

उत्तमाविषये मध्यां मध्यमाविषयेऽवगम् ।

स्नेहमात्रा प्रयुञ्जीत मपिक् कोष्ठादिविषये ॥

इति । अन्येस्तु परब्रह्मपञ्चतुष्टयपरलपदकमङ्गवावच्छिन्ना मात्रा-उक्ता । नैतद् युज्यते । यतो जातरान्नशक्तिमनपेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमाना धर्मर्यायैव । मुनेरपि नैनन्मतम् । तदग्रन्थो हि — अहोरात्रमह कृत्स्नमित्यादिना पठित ॥ १७ ॥

अधुना शोधनशमनकृद्गणमहात् निविधस्य स्नेहस्य कालमात्राप्रवृत्तमविहसाह । अथवाधुना ह्रस्वादिमोत्राणां विषयमेवेन शोधनशमनमृद्गण नैद किं कुर्यादित्याह

अस्तने जीर्ण एवाग्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥

अस्तन इत्यादि । अस्तनेऽग्ने पूर्वदिनाहारे जीर्ण एव जीर्णमात्र एव न स्व(जा)मिलापे सति । न शुद्धयति । प्रनीक्ष्या । एवकार कालातिशयपरिहारार्थं शुद्धये शोधनार्थं शोधनाग्रस्नेहनायेत्यर्थं । न च स्नेहेनैव शुद्धिरभिप्रेता । बहुरुत्तमया मात्रया स्नेहोऽच्छः केवलं येत्येव न गत्यते । सन्नातबुभुक्षेण तु पीतो जातरान्नस्य दीप्तत्वात् शोधनकार्यमकुर्वाणस्तद्योग्यतामनुत्पादयन्नाग्नेव नरामुपैति । वमनमपि बुभुक्षितस्य न सम्पद्यते कफप्रवृत्तिः पूर्वोक्ताद्वेतो । इया आरस्वाह — बहुरिति ह्रस्वा मात्रा, नोत्तमा अहोरात्रज्ज्वररक्षणाय । अथ एव बहुरिति ह्रस्वमात्रा गम्यते इति चेत् उच्यते । समान्त्रादवगम्यते—

स्वस्थस्य स्नेहने मात्रा या ह्रस्वा सा विधीयते

अहरर्षेण जीर्णयां तस्या लघु च भोजनम् ॥

इति ॥ १८ ॥

**शमनं सुदृढतोऽनजो मध्यमात्रय शस्यते ।**

शमन इत्यादि । शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते, स्नेह स क्षुद्रत  
सञ्ज्ञातबुभुक्षस्य पुरुषस्य शस्यते । क्षुद्रत इत्यनेन जाताया बुभुक्षया न जीर्ण  
मात्र एव धात्रे । शोषण इव शमनो हि स्नेहो यत्र तत्रैव दोष कुपित  
शमनरूपत्वाच्छमयति । यदि पुनर्जीर्णमात्र एवाहारे स्नेहोऽयमव्युमुक्षितस्यैवो  
पयुज्यते, तदानीं सोतसीं कफाद्युपलेपानिवर्तनात् तत्सम्पृक्तोऽसौ स्नेहो न सर्व  
शरीरमश्नुयात् । जम्पाप्नुवश्च न त एव शमयेत् । तस्मात् क्षुद्रत एवाय  
शस्यते । ततः स्नेहे जीर्णोऽत्र शस्यते । तत्राप्यनज एवात्रार्जित केवल एव  
मक्ष्यादिविचारणारहित । अज एव पेय इत्यर्थः । अनेन सहापि कुपि  
तदोषशमनाय प्रयुज्यते इति प्राप्नो निषेधः । सोऽपि मध्यमात्रय शस्यते ।  
मध्यमया मात्रया । चक्षुःशब्दोत्तमया मात्रया च शस्यते । \*उत्तमा मात्रापि  
शमनार्थं प्रयुज्यते । यथावपीडके दर्शिता । बहुमात्रमय न प्रचुरप्रयोग इति चक्षुन्दे  
नोक्ति । अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपाने दिनान्तरे पथ्यकार्यम् । पुन स्ने  
हप्रयोगः । पुनरन्यस्मिन्नहनि पथ्य कार्यम् । मध्यमया मात्रया स्नेहपाने तु लघुभो-  
(जंजि)नो नाऽर्धयाममात्रे अन्नकामा भवति । तदा रात्र्यारम्भे त्रियामार्धे वा  
गते लघ्वन्नप्रायः द्रवमाय भोजन भोज्य मात्रयैव । अन्यकारो हि शमने  
स्वल्पभोजनमेवानुजडे । वक्ष्यति हि —

उपचारस्तु शमने कार्य स्नेहे विरिक्तवत् ।

इति । सुश्रुते चोक्तम्—

परिपिच्यद्भिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेह ततो नरम् ।

यवागूं पाययेदुष्णां सुकृतामल्पतण्डुलाम् ॥

देयो यूषो रसो वा स्यादकृत सौरमान्वितः ॥

शृतो चाप्यल्पसर्पिष्को विलेपी वा विधीयते ।

इति ॥

**बृंहणो रसमद्यार्धैः समक्तोऽल्पः**

बृंहण इत्यादि । यस्तु स्नेहो बृंहण शमनविशेषः स रसमद्यार्धैः सह  
उक्तः । समोजनो योज्य इति । 'र' इत्यविशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसरसो युषे ।  
भादिशब्देन क्षीरगुडादेर्द्रवरूपस्य ग्रहणम् । तथा च सह मर्दनेन गोदन्तदिनः ।



इति वर्तते । समर्कश्च शक्यते । यस्तु बृंहणः स रसमघाद्यैः समक्तं समाज्जनो  
योज्य इति हाटक । एष च स्नेहोऽस्यो हसीयसीतोऽपि मात्रातोऽस्या ।  
अल्पमात्रया योज्यः ॥

हितं स च ॥ १९ ॥

बालवृद्धपिपासार्वस्नेहद्विषमद्यशीलिषु ।

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दागिसुखितक्लेशमीरुषु ॥ २० ॥

मृदुकांष्टालपदोपेषु काले चोष्णे कुशेषु च ।

हितश्च स इत्यादि । स च बृंहणः स्नेहो बालवृद्धादिभ्यो हितः ।

हितयोगे चतुर्व्यां प्रायिकृत्वात् मसमी । बालादीनामितरेतद्वृद्धः । पिपासार्वः  
प्रसक्तवृद्धात् प्रसक्तवृद्धादित । स्नेहद्विषः स्नेहद्वेषिणो ये स्वभावेन स्नेहं  
द्विपन्ति । स्त्रीस्नेहयोश्च नित्यशब्देन सम्बन्धः, स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः ।  
उष्णे ग्रीष्मादां काले च । कुशेषु नरेषु हितं ॥

न च बृंहणं स्नेहं उपयुक्तं गेहं कुर्यादप्याह । प्राग्भक्त्योत्तरं भक्त्योत्तरं  
बृंहणस्य नित्यं भूत इति पाठ्यकार ।

प्राग्भक्त्योत्तरमक्तोऽसावभक्त्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥

व्याधीन् जयेद् बलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ।

प्रागित्योदि । प्राक् च मध्यं च उत्तरं च प्राग्भक्त्योत्तरं भक्त्योत्तरं  
स्नेहे न एवम् । हाटकोऽपि प्राक् च मध्यं च उत्तरं च भक्त्योत्तरं स्नेहे  
स एवमित्याह । तेनायमर्थः—भक्त्यान्ते उपयुक्तोऽथोदेहजान् व्याधीन् जयेत्,  
मध्ये उपयुक्तो मध्यदेहजान् भक्त्या प्रागुपयुक्तो कर्त्तव्यदेहजानित्युक्तम् ।

हाटकस्याह— भक्त्यान्तावधोदेहजान् व्याधीन् जयेत् । एवं मध्ये मध्यजान्  
अन्ते चोर्ध्वजान् यथाक्रमं जयेत् । यथाक्रमं चाङ्गानां शरीरावयवानामाप्तो  
मध्योर्ध्वसङ्गकानां बलं कुर्यादिति । हृद्याकरोऽप्याह— प्राग्भक्त्योत्तरं भक्त्योत्तरं  
प्राक्, मध्यभक्त्योत्तरं मध्यं, उत्तरभक्त्योत्तरं भक्त्योत्तरं । असी बृंहणो भोजनात्  
प्राक् पीतोऽपि कायगतान् रोगान् नाशयति । तत्र बलं च जनयति । मध्ये  
पीतो मध्यकायस्य, उपरि पीत ऊर्ध्वकायस्य । उक्तं वाच्यम्—

स्नेहः प्राग् भोजनात् कुर्यादङ्गानां कर्त्तव्यम् ।

भोजानुक्तोऽप्यमारोग्यमयः कायगतद्वयम् ॥

१६ ॥ हृदयबोधिकादयभ्याम्योपेते अत्रिहृदये सप्तस्थाने

मध्ये महत्त्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्कमान् ।

इन्द्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगात्रयम् ॥

इति । पालकाप्ये चोक्तं—

स्नेहः प्राग् भोजनात् प्रीतः (कश्चित् ?) कायबलावहः

पश्चात् पीतस्तु पूर्वार्धरोगहा बलवर्धनः ॥

समक्तो बृहणः पृथ्यो बलाभ्यूर्जस्करस्तु सः ।

इति । इत् चोक्तं—

भारुतेऽप्यधिके सर्पिः सदा सलवणं हितम् ।

केवलं त्वधिके पिते कफे संश्रूयणं तथा ॥

इति । अन्यत्रापि

भारुते लवणं सर्पिः पिते केवलमिष्यते ।

वैशो दद्याद् बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितम् ॥

इति ॥

वार्युष्णमच्छेदु पिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥

आस्योपलेपशुद्धये च तौरवारुष्करे न तु ।

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।

वार्युष्णमित्यादिभ्यः अच्छेद अच्छेपे स्नेहे उत्तममध्यमहृत्स्वाग्निपयो-

जिते जनु पश्चाद् चणो वारि पिबेत् । किमर्थं तत्सुखपक्तये तस्य स्नेहस्य

सुनेन पाकाय तथा आस्योपलेपशुद्धये च स्नेहविलिप्तस्यास्यस्य विशुद्धये ।

तुरवतैले भस्मातकनैले घान्छेपे सत्युष्णोदकं न पिबेत् । तयोरस्युष्णावीर्यत्वा-

दिनि भोविः । तुरवस्य विकारः स्नेहः तौरवः तस्य विकारः इत्यण् ।

एवमारुष्करः । तौरवेति केचित् प्रयुज्यते । चिरपीते च स्नेहे जीर्णोर्वीर्यं प्रति-

संशये सति भूयोऽप्युष्णजलं पिबेत् । अनुपानापेक्षं सुनम्रहणं वीर्यसार्थम् ।

तेनोष्णोदकपानेन उद्गारस्य विशुद्धिर्भवेत् । ततश्च जीर्णाजीर्णविशङ्कातोऽधिक-

पञ्चलापवं रुचिश्च स्नेहस्य पात्रः स्यात् । संग्रहे स्वन्यदप्युक्तम् —

ततो गुरुपावरणो निगते जयने स्थितः ।

जरणान्तं मतीक्षेत् तृष्णाऽप्यनुष्णास्ववारिपः ।

शिरोरुम्भननिष्ठीवयेन्मृद्वं हारुनिबलमैः ॥

जानीवाद् भेषजं जीर्यज्जीर्णं तच्छान्तिराघवात् ।

अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्वाग्शुद्धिभिः ॥ इति ॥

मोच्योऽन्नं मात्रया पायन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ २४ ॥

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ।

उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥

न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।

प्रवातयानयानाध्वभाप्यात्यासनसंस्थितीः ॥ २६ ॥

नीचात्युच्चोपधानाहस्वप्नधूमरजांसि च ।

पान्यहानि पिबेचानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ २७ ॥

सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेपुं च क्रमः ।

भोज्योऽन्नमित्यादि । श्वः स्नेहं पायन्, तथा तस्मिन्नेव दिवसे स्नेहं

पिबन्, तथा ह्यः स्नेहं पीतवानपि । अपि समुच्चये । स नोऽन्नं मात्रया

भोजयितव्यः । किंमृतमन्नं — द्रवोष्णम् । अत्र चोमयचो समासः । द्रवेण

सुदूषणादिना महोष्णमन्नं द्रवोष्णम् । तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं

विलेप्यादिकं केवलमेवेति । तथा अनभिष्यन्दि अकफकृत् । तथा नाति-

स्निग्धं अर्थातीपत् स्निग्धम् । तथा असङ्करं सङ्करवर्जितम् । पय्यापय्यान्न-

मिश्रीभावः सङ्करः । अपध्येनामिश्रितमित्यर्थः । ननु मात्राशी सर्वकालं स्यादि-

त्यनेन अल्पया मात्रया भोजनस्य सिद्धत्वे किमर्थमिह पुनर्मात्राग्रहणम् ।

ब्रूमः । (तत्र) मात्राशब्दः प्रमाणार्थः, इह त्वत्पार्थः । तेनार्थमर्थः । यौवद-

च्छपस्य सम्यग् यथाकालं परिणमति तावतोऽप्य(स्पो? स्पो)दनेन स्वरूपं

भोज्यः । स्नेहपानेऽजीर्णोत्पत्तौ महान्त्ययः । म्यादिति दर्शयितुं मात्राग्रहणम् ।

उक्तं च —

“पीतम्वेहस्य वृज्जीर्णं छर्चरुच्यमिमन्दताः ।

देहक्षयश्च शोफश्च प्रमेकः सकफस्रुतिः ॥” इति ।

तथासौ स्नेहपाता उष्णोदकोपचारी स्याद् उष्णोदकमुपचरितुं सेवितुं

शीलमस्य स एवम् । तथा ब्रह्मचारी जलनासङ्गरहितः । क्षपाशय इति

‘अधिकरणे शेतेः’ इत्यच् । क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरणस्य च निषेधः । यान्यहानि स्नेहं पिबति तान्यहानि व्यायामादीस्त्यजेत् । तथा तावन्त्यन्यान्यप्यहानि स्नेहपानरहितानि व्यायामादीस्त्यजेत् । अहानीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वकर्मसु स्वेदवमनविरेचनादिषु अयमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकः क्रमो विधिरित्यर्थः । यापनादिष्वहस्सु जीर्णवर्जैर्(१)नार्य विधिरिति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् । व्याधिक्षीणेषु च प्रायोऽथमेव (वि)धिः । अत्राप्यतीसारादिष्वहःस्वप्नादीनामनुज्ञानात् प्रायोग्रहणम् ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥

उपचार इत्यादि । तुल्यतिरेके । शमने स्नेह उपयुक्ते उपचारो भोजनादिविरिक्तवत् कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादिकः क्रमस्तथासिन्धीत्यर्थः । ॥ २८ ॥

ज्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सप्तादिनं पिबेत् ।

सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम् ॥ २९ ॥

ज्यहमित्यादि । मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स्नेहं पिबेत् । कूरे कोष्ठे सप्ताहं पिबेत् । मध्यकोष्ठस्तु अत एव लक्षणादधिगम्यते । यथा — ‘चत्वार्यहानि पञ्च वा स्नेहं पिबेद्’ इति । यदि च ज्यहेण सम्यक् स्निग्धलक्षणं न स्यात्, तदा चतुष्पञ्चरात्रमपि स्नेहं पिबेत् । मध्यकोष्ठस्तु पञ्चरात्रमपि पिबेद् इत्याह — सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावद् इति । अथवा नैष नियमः । वातानुलोम्यमित्यादिः सम्यक् स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरेव नियमः । अतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छः स्नेहः पेयो यावत् स्निग्धलक्षणं स्यात् । अतः परं स्नेहः सात्मीभवेत् । सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स सद्गहे कथितः । यथा —

‘सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम् ।’

अतियोगेन वा व्याधीन् यथा पानाति योजनात् ॥

इति ॥ २९ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽभिर्चः स्निग्धमसंहतम् ।

स्नेहोद्वेगः कुमः सम्यक् स्निग्धे रूधे विपर्ययः ॥ ३० ॥

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवन्त्रगुदस्रवाः ।

स्निग्धलक्षणमाह — वातानुलोम्यमित्यादि । सम्यक् स्निग्धे पुरुषे वातानुलोम्यादि कृमान्तं लक्षणं भवति । वर्चः शब्दः, स्निग्धं तथासंहतं शिथिलम् । रूक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यं यथोक्तेभ्यो लक्षणेभ्यः । अतिस्निग्धे तु स्नेहसातियोजनात् पुनः पाण्डुत्वादयो भवन्ति । स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः समासः ॥

अमात्रयादितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः ।

कण्डूकुष्ठज्वरोत्केशशूलानादभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥

अमात्रयेत्यादि । अमात्रया पीतः अतिमात्रः स्नेहः सर्पिरादिः शोफादीन् करोति । तथा अहितो यो यस्य प्रतिषिद्धः स्नेहः । तथा अकाले भ्रीष्मादौ पूर्वं प्रतिषिद्धे । तथा मिथ्याहारविहारतो हेतोः द्रवोष्णमित्यादिविपर्ययेण उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविपर्ययेण च शोफादीन् करोति । उत्केशो दोषादीनाम् । आदिशब्देन बलश्रयजाल्यबाग्प्रहादयः सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्येदरुक्षपानाश्रमेपजम् ।

तकारिष्टखलोदालयवश्चामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥

पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ।

यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥

चिकित्सागाह — क्षुदित्यादि । स्नेहविधिग्रंथे सति क्षुत्तृष्णादि-साधनं निकृत्ता । क्षुत्तृष्णाशब्देन क्षुत्तृष्णानिग्रहौ गृह्येते । उल्लेखनं वमनम् । रुक्षशब्दस्य पानादित्रयेण सम्बन्धः । तत्राणि चारिष्टं चेत्वेवं समासः । खलो व्यञ्जनविशेषः प्रागुक्तः । उदालः शालिविशेषः । यथास्वं प्रतिरोगं चेति । यथास्वं घोषानुगुण्येन । प्रतिरोगं यद् यस्मिन् रोगे स्वे स्वेऽध्याये उक्तं तदपि साधनम् ॥ ३४ ॥

स्नेह-यावत्साधनस्य विरुद्धगुणत्वमाकर्त्तव्यं प्रसङ्गेन विरुद्धगुणस्य सम्यक्कृतातिरुद्ध-लक्षणमुच्यते —

विरुद्धे लङ्घनवत्कृतातिकृतलक्षणम् ।

विरूक्षण इत्यादि । विरूक्षणे सम्यगुत्पत्ते तयात्यर्थोत्पत्ते च लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम् । कृत चातिकृतं च कृतातिकृते तयोर्लक्षणम् । कृत-  
शब्देन सम्यक्कृतमुच्यते । तत्र लङ्घनस्य सम्यक्कृतस्य यल्लक्षणमुक्तं विमले-  
न्द्रियतादि तदेव विरूक्षणम्यापि सम्यक्कृतस्य लक्षणं बोध्यम् । तथातिलङ्घनस्य  
यल्लक्षणमतिकार्यादि तदेव विरूक्षणस्यातिकृतस्य लक्षणं विज्ञेयम् । विरूक्षणा-  
(ति)योगलक्षणं स्नेहातियोगलक्षणैरेवोक्तम् ॥

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् ॥ ३५ ॥

स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरिकं वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्षेप्य तत्करैः ॥ ३६ ॥

स्निग्धेत्यादि । उक्तेन प्रकारेण स्निग्धो यदा वमनेन विना विरेकमेव  
कारणवशेन करोति तदा पुरुषः पूर्वं स्निग्धोऽप्यनन्तरं स्निग्धादिगुणयुक्तरसभुक्  
स्वेदमाचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात् । धन्वोत्थो रसो जाग्रद्वेश-  
मांससमुद्भूतो रसः । मांसरसस्य स्वभावत एव स्निग्धद्रवत्वात् स्निग्धद्रवग्रहण-  
मपि क्रियोगायेति वेधम् । उष्णमुभयथा वीर्यतोऽभिसंयोगाच्च । एवम्भूतं रसं मुक्ते  
यः स एवम् । वमनं पुनरिति । यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुक्ते  
तदा एकाहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् स्थितः ।  
अन्यच्च दिन द्वितीयमहः तत्करैः उक्लेशनकरैः सङ्घोर्कैस्त्रिलोमापगुल्मध्या-  
दिभिः कफमुत्क्षेप्य स्थानात् प्रच्याव्य स्थितो वमनं कुर्यात् । एवं द्यहं  
स्थितो वमनं कुर्यात् । तत्करैः कफकरैरिति वा । 'कृजो हेतु' — 'इत्यादिना  
हेतोः ॥ ३६ ॥

भांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो निपमोययः ।

स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान्पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥

संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।

भांसला इत्यादि । मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोधयित्वेन स्नेहयितुं  
मिष्टा, तान् स्नेहान् । पूर्वं प्रथमम् । रूक्षयेत् । ततो रूक्षयित्वानन्तरं  
संस्नेह्य शोधयेत् । किमेवं सति भवतीत्याह — एवं सति मांसरादीनां स्नेहस्य  
सदृशत्वात् या स्नेहव्यापदाशङ्कते सा न जायते । भांसला उपचितमासाः ।  
मेदुरा मंदस्विनः ॥

तत्केवलं स्नेहव्यापदेवं न जायते यावद्भूक्षस्य स्नेहः प्रयुक्तः असात्म्य-  
त्वाद् मळान् वातादीन् ईरयितुं शोषयितुम् । अलं पर्याप्तं भवतीति  
फलद्वयम् । असात्म्यतां गतु इति हेतुगर्भम् ॥ ३८ ॥

बाल इत्यादि । बालेषु द्वादिषु पूर्वं बृहणस्नेहविषयत्वपरिपठितेषु ।  
यथायथ स्नेहविषये यः परिहारः शीतोदकादिः तगसहिष्णुत्वक्षमेषु सद्यः  
स्नेहाभिधानान् अनुद्वेगकरान् । इमान् योगान् वक्ष्यमाणान् । प्रयोजयेत् ।  
माहादिषु पूर्वं बृहणस्नेहविषयत्वपरिपठितेषु, तथा ये स्नेहे प्रयुज्यमाने वर्ज्यपरिहार  
कर्तुं न शक्नुवन्ति तेषु चेतीन्द्रः ॥ ३९॥

जञ्जला धानपञ्जाश्च युगायोग्यम् । प्राज्यमासरसा पुष्टमासरसा इति हृद्य-  
कारः । तथा स्नेहभर्जिता पेया च । दाढकस्त्वाह — प्राज्यमासरसाः प्रमृता  
ज्यमासरसाः तेषु मासरसेषु अधिकरणभूतेषु सिद्धा पेया वा । किम्भूता  
स्नेहे सह भर्जिता पक्वा इति । इन्दुनाप्येवमुक्तम् । तथा तिलचूर्णश्च  
सस्नेहफणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्रगुणेन च युक्तः । तथा कूसर-  
क्षिलौदनः । तथेति स्नेहफणितयुक्त इत्यर्थः । कूसरक्षिलमिश्रा विलेपीति  
हाटकः । दध्नः सरः (१०००००००) पेया च पञ्चप्रसृता पञ्चप्रसृताख्या  
पेया । स्नेहैश्चतुर्भिः प्रसृतसम्भितैः पञ्चमेन तण्डुलेन च कृता चतुर्णां स्नेहानां  
पञ्चवारि प्रसृतानि तण्डुलस्य प्रमृतामिति पञ्चप्रसृताख्या पेया । तथा  
चागमः —

‘सर्पिस्तैलवसामज्जतण्डुलप्रसृतैः शृता ।

पाश्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥’

इति । त्रे पले प्रसृतः । एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः शीघ्रं स्नेहनाः । न केवल-  
मेत एव स्नेहना इत्याह — स्नेहाश्च लवणोल्वणाः अपका ये लवणाद्याः  
स्नेहाः सर्पिरादयस्तेऽपि सद्यः स्नेहनाः ॥

कहमादेत्याह —

तद्वद्यभिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥

हि यस्मात् । तत् लवणम् । अभिष्यन्दि मारित्येन स्रोतसां साव-  
कम् अरुक्षत्वादिगुणयुक्तम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । व्यवायि देहमाहलि  
व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ ४२ ॥

गुडानूपामिपक्षीरतिलमाषसुरादधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सत्येपि गुणादिः स्नेहार्थं, न प्रकल्पयेत्  
न योजयेत् । कुष्ठादीनां भत्वर्थोऽकारः, तेन कुष्ठिनामित्याद्यर्थेऽवतिष्ठते  
॥ ४३ ॥

तर्हि कथं लेपा इत्याह —

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ।

स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेद्विकारिणः ॥ ४४ ॥

त्रिफलेत्यादि । एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमध्यायेषु पथ्यत्वेनाभिहितै-  
स्त्रिफलादिभिर्विपाचितान् साधितानविकारिणः स्नेहान् योजयेत् ॥ ४४ ॥

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्षणाक्षमान् ॥ ४५ ॥

क्षीणानामित्यादि । आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां पुनः पुंस्ताम् अग्नि-  
देहसन्धुक्षणाक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाग्निदेहौ तपोः सन्धु-  
क्षणाश्च क्षमाश्च तान् । यनासङ्ख्येनात्र सम्बन्धः । अग्ने सन्धुक्षणा दीपनाः  
देहस्य क्षनाः पुष्ट्यावहाश्च तान् । अत्राप भावः — व्याधिभिः क्षीणानां  
अदिरपि क्षीणो भवति । अतस्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहा वह्नान्धमावहन्ति,  
अथवा ये दहिसन्धुक्षणा न पुष्ट्यावहाः ते स्नेहा सन्धुक्षुन युक्ताः । किं  
तर्ह्यभ्यकारिण एव योज्या इति ॥ ४५ ॥



उपचरति —

दीप्तान्तराग्निः पग्निशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रघातुर्बलवर्णयुक्तः ।

वृद्धेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४६ ॥

दीप्तेत्यादि । स्नेहोपसेवी यः पुमानम्यासेन स्नेहमुपसेवते स दीप्तान्तराग्नित्यादियुक्तो भवतीति प्रदिष्टः । मृद्वैरागमविद्विरिति शेषः । प्रत्यग्रघातुः अनुवधातुः बालादिभिरनुपहतघातुः । मन्दजरः मन्दवली-  
पालितः । हृद्याकारस्तु स्नेहोपसेवी अनुरूपस्नेहसेवी बहिर्देहदेशाचविरोधेन  
स्नेहसेवीत्याह ॥ ४६ ॥

इति श्रीदायपण्डितविरचितायां हृदयबोधिनायां

चौहर्थाऽध्यायः ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

शोधनप्रसूतेन स्नेह उपयुज्यते । तेन दिनगन्धे देहे शोधनीयानां दोषाणां मार्दवाय  
स्वेदस्य प्रसङ्गः । अतस्तत्परितानार्थमध्यायोऽयमारभ्यते ।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्वेदस्त्रापोपनाहोष्मद्रवमेदान्तुर्विधः ।

स्वेद इत्यादि । स्वेदनं स्वेदः तस्य विधिर्विधानम् । तत्र द्विविधः  
स्वेदः । अग्निवृत्तोऽनमिष्टतश्च । तत्राग्निवृत्तः स्वेदस्त्रापादिभेदेन चतुर्विधो  
भवति । अनाग्निवृत्तोऽनेकविधः 'स्वेदो हितस्त्वनामेय' इत्यादिना वक्ष्यमाणः ।  
चतुर्विध इति सङ्ख्याग्रहणं शास्त्रान्तरोक्तानां स्वेदानां सङ्ग्रहस्तदादीनामन्तर्मा-  
वाय ।

सङ्ग्रहः प्रसारो नाली परिपेकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽग्रमंघनः कर्पूः कुटी मूः कुम्भिरेव च ।

कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ॥

इति चरके । वल्लभैरस्यैर्देवा पिण्डैः सङ्ग्रहः । स्विजानां द्रव्याणामुपरि प्रावृत्य  
शयनं प्रसारः । पिशितादिपर्कैः काष्ठिकादिभिः पूर्णं पिहितमुखे कुम्भादौ नाली  
न्यस्य स्वेदो नाल्याख्यः । तेनैव द्रवेण सेकः परिपेकः । तेन द्रवेण पूर्णं कुम्भ-  
कटाहादौ स्थितिरवगाहः । कुटीगृहमध्यस्थिते कन्दुके वातहरकाष्ठतप्ते विगत-  
धूमे तत्सम्बन्धिनी पिण्डिकामालिङ्ग्य स्वेदो जेन्ताकः ॥

\* शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।

तापयित्वा मूर्तमूर्ध्नि संप्रदीपितैः ॥

व्यपोष्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।

शिलामध प्रकुर्वीत कौशेयाविकसस्तराम् ॥

तस्या स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ।

और्णिकाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः स संवृत ॥

इत्युक्तोऽश्मघनः स्वेदः, कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

स्नानयेच्छयनस्याधः कर्षूस्नानविभागवित् ॥

दीप्तैर्विधूमैरङ्गुरैस्तां कर्षून् पूरयेत् सतः ।

तस्या उपरि शय्याया स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥

कुटीगृहेऽङ्गारपात्रसहिते शयनात् (स्वेदः) कुटीस्वेदः । (प्रशस्ताया निवातायां समायां भुवि भूस्वेदोऽश्मघनस्वेदविधिसदृशः) । वातहरोष्णद्रवपूर्णया भूस्नानिताया कुम्भ्या तप्तयोगुड पाषाण वा निक्षिप्य तदुष्मणा स्वेदः कुम्भिसंज्ञकः । करीषादिभिर्दग्धस्य कूपस्योपरि शयनात् स्वेदः कूपसंज्ञकः । अग्निपात्रस्याधस्ताच्छयनात् स्वेदो होलाक इत्येतेषामन्तर्भावाय सङ्ख्याग्रहणम् । तापात्मकत्वेऽपि सर्वम्येदानीं कस्यचिदेव तापसंज्ञोपपद्यते । सङ्ख्याग्रहण परमिर्तेनिरासार्थमिति पाठ्यकारः ॥

तापागनेव लक्षयति—

तापोऽग्नितप्तत्रसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

ताप इत्यादि । तापस्वेदोऽग्नितप्तेन वसनेन, तथा फालेनामितप्तेन । फालमयोमयं कर्षणसाधनं (७७०५) इति भाषा । तथा हस्ततलेनाप्यग्नितप्तेन । आदिग्रहणाद् दास्यापाणसिकताकसताग्रादीनि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

उपनाहो वचाकिण्वश्रुताह्लादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

\* अत्र अश्मघनकर्षूस्वेदयोर्विधेयं दृश्यत इति वरकसहिताया उद्धृत्य लिखितः ।

† पुरयायतमाना च भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ।

काष्ठैर्देग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरघान्याम्लवारभिः ।

पत्रभक्षैरवच्छाद्य शयानं स्वेदयेत्ततः ॥

इति सुश्रुतसम्मतो भूस्वेदः ।

उद्विक्तलवणैः स्नेहचुक्रतकपयः प्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे मुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यस्तु

उपनाह इत्यादि । उपनाहते चर्मपट्टादिनेति उपनाहः । उपपिण्ड-  
बन्धन उपनाहः । केवले पवने वचादिभिरुपनाहस्वेदः कार्यः । किञ्च  
‘मुराप्रकृतिद्रव्यं’ (२२३७७७) धान्यैरिति सामान्योक्तावपि तिलातसीभाषादीन्यु-  
पपार्थीयानि स्निग्धानि वातशमनानि प्रयोज्यानि, उपपार्थीयाणां स्वेदयोग्यत्वादिति ।  
ममस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते । अत एव संग्रहेऽवदत् — सर्वगन्धानिति ।  
ममस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते । संग्रहे संग्रगन्धानिति वचनादिति हाटकः ।  
गन्धैः गन्धद्रव्यैः कुष्ठागरुतगरुमुरसादीनां विभिः, तथा रास्नादिभिः । हृद्याका-  
रस्तु धान्यमृदादिभिः समस्तैर्गन्धैश्च कुष्ठादिभिः । समस्तशब्दः काकाक्षिवदुक्तं  
इत्याह । किञ्च तैः पूर्वोक्तैः । उद्विक्तलवणैः क्षवणाद्यैः । तथा स्नेहश्च चुक्रं च  
तत्र च पयश्च तैः प्लुतैर्गन्धैर्लुतैः । चुक्रम् अम्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वादेव ग्रहणे  
सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय । अतिशयेन मान्द्वलान्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति ।  
श्लेष्मसंसृष्टे पवने मुरमादिभिः — मुरसयुगादिना गणेन उपनाहः कार्यः ।  
उद्विक्तलवणैर्गन्धैर्गन्धैर्गन्धैः पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकाद्यैः पद्मकादिगणैर्गन्धैः ।  
पित्तेनेत्यत्र सृतीयां आधाधान्ये “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति । तेन वाते बलवति  
किञ्चिदेव पित्तेन संसृष्टे पद्मकादिभिरुपनाहः कार्य इत्येवं बोध्यम् । नाधिकेन  
पित्तेन युक्ते पवने, नापि तुल्येन पित्तेनेति । एवं युक्तं — ‘अप्यः प्रायो मरु-  
त्पित्तं’ विधिः कार्य इति । अप्यो विधिः प्रायेण सर्वः शीतः, नञ् स्वेदो दूरोत्सा-  
रितः एव । नम्यात् किञ्चित् पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुपनाहः  
कार्य इति नेयम् । हाटकोऽप्याह — ‘अप्यः प्रायो मरुत्पित्तं’ इति वचनात्  
किञ्चित् पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुद्विक्तलवणैरुपनाहः कार्यः ।  
तुल्येन पित्तेन युक्ते पवने “दाहकृन् तैजसा युक्तं” इति वचनात् पित्ता-  
मुरोपेन अप्यः शीत एव विधिः कार्यः स्वेदो दूरोत्सारित इति । ननुपनाहो  
पातारः क्रमं पित्ते विधीयत इति चेद्, उच्यते । पद्मकादिगणस्तु मधुरासी-  
तत्वात् क्षीणादिद्रवाणामुपनाहने पित्तशमनम् । पित्तिके द्वायो स्वेदगन्धै-  
श्चस्वेदः शीतः ।

हृदयबीधिकास्यन्यादयोपेते धात्राहृदये सूत्रस्थाने

पित्तसंसृष्टयोर्वीतकफयोः-स्वेदनं-द्रवैः ।

तापोष्माग्नौ श्लेष्महरानुपनाहस्तु वातहा ॥

रक्तपित्तयोः केवलयोः स्वेदः कश्चिदपि न भेषजम् । उक्तं च

“रक्तपित्तविकारेषु स्वेदनं न भिषग्जितम् ।

दोषान्तरयुतेषुक्तं किञ्चित्कालोद्यपेक्षया ॥

इति । एतेषु त्रय उपनाहाः केवले वायौ तथा श्लेष्मयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण  
योज्याः ॥

इति च सास्त्वलाभिमिधानोऽस्वेदा इत्याह

सास्त्वलाख्यैः पुनः पुनः ।

सास्त्वलाख्यैरिति । पुनः पुनरिति । असूक्ष्मदैतः स्वेदः कार्य इत्यर्थः ।

अन्यस्वेदवदनपायित्वात् पुनः पुनरित्युक्तम् । निरपायो हि यथायः सास्त्वला-  
परसंज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदा न तथापरे स्वेदा इति । सास्त्वल इत्याख्या  
संज्ञा येषां तैः सास्त्वलाख्यैः । एतेषां धान्यगन्धदशमूलादीनां काष्ठिकादिभिः  
पिष्टानां कल्कैः स्नेहाम्ललवणोत्कारिकादिभिर्बन्धः सास्त्वलसंज्ञ इत्यर्थः । उक्तं  
च धन्वन्तरिणा—

“काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाग्लद्रव्यसंयुतः ।

सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥

सुलोष्णः स्पष्टलवणः सास्त्वलः परिकीर्तितः ॥”

इति । हाटकस्त्वाह — एवं संस्कृतानि पञ्चकादीन्मेव सास्त्वलाभिधानानीति ।

पाठ्यकारोऽप्याह—पञ्चकादिगणेन यः कृत उपनाहस्तस्य सास्त्वलसंज्ञा इति ।

चन्द्रदे च प्रोक्तम्—

“काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाग्लद्रव्यसंयुतः ।

मभूतस्नेहलवणः सास्त्वलेत्यभिधीयते ॥”

इति च

उद्विक्कलवणैः स्नेहचुक्तकफयःप्लुतैः इति त्रिष्वपि स्नेहेषु योज्यम् ।



चष्णीकृता ये उत्कारिकादयस्त्रैरनेकोपायसन्तसैरमिततैः । कथं प्रयोज्य — देश-  
कालतः । स्रग्च्छेप इय पञ्चमी । तेन देशकालावपेक्ष्य उत्कारिकादिभिः प्रयोज्य  
इत्यर्थः । उपलक्षणं चेदम् । गोपदूष्यादीनप्यपेक्ष्य स्वेदोऽयं प्रयोज्य । हाटको-  
ऽप्याह — 'प्रभिवेशकालतो देशकालापेक्षया नालम्योपरम्पणत्वाद् गोपादी-  
नप्यपेक्ष्य अनेकोपायसन्तसैरमितसैर्दशकालदोषवृष्याद्यपेक्षया । सान्यधान्यान्हादि-  
निमज्जनादुत्थितवाप्ये स्वेदो योज्य' इति लोष्टकपालपाषाणान् अग्निवर्णान्  
नन्दशेन'गृहीत्वा स्वेद्यदोषाद्यपेक्षयाम्बुनि धाम्यान्लशुक्तादीं वा निमज्जयेत् ।  
तैस्त्वृगैतवाप्येः स्वेदः । गोशवृत्ताद्रेण पिण्डीमृतेनोष्णेन मोद । एवमनेकोपाय-  
सन्तसत्वम् ॥

अथुता द्वयस्वेदमाह—

शिमुवारणकैरण्डकोरेण्डसुरसार्जकाह ॥ ७ ॥

शिरीषासांशार्कमालतीदीर्घपुन्तः ।

पत्रभङ्गैर्वाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।

स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिधीरादिसार्धितः ॥ ९ ॥

कुम्भीर्गलत्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।

वाससाच्छादितं गानं स्निग्धं सिञ्चेद्यथासुखम् ॥ १० ॥

शिम्बित्यादि । शिमुवारणादीनां पत्रसमूहः । शिमुवारणकैरण्डेति वा  
पाठः । तथा चचाद्यैर्वादिगणोक्तैस्तथा मांसैरानूपैस्तथा जलैश्च । आनूपमहणे-  
नैव वारिजग्रहणे सिद्धे पुनर्वारिजग्रहण विशेषेण वारिजा प्राप्ता इति सूचयितुम् ।  
तथा दशमूलेन च यथामलं यथादोषं पत्रभङ्गादिभिः पृथक् भूयस्ते सहितैर्वा  
धाम्या त्रिभिर्वा चतुष्पञ्चादिभिर्वा समस्तैर्वा यथामलं स्नेहवद्भिः । अत्रापि  
यथामलमिति सम्बध्यते । यो यस्य दोषस्य योग्यो घृताद्यन्यतम स्नेहः, तेन  
युक्तैस्तथा यथामलं सुरादिसार्धितं कुम्भाद्यन्यतमं पूरयित्वा रुजार्दितं पीडाते  
मात्रमङ्गं वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सद् यथासुखसम्पर्शं दोषपीडादिवशात्  
कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीपदुष्णं सिञ्चेत् । कुम्भी स्यात्पी । गलन्ती अतवरत्न  
धारया जलं वा स्रवति । नाडी वशादिमयी । कुम्भी (७५००) गलन्ती  
(७५००) नाडी (७५००) इति पाठ्यकारः ॥ १० ॥

परिचयः । स्वस्वेदनाध्यायः अवगाहं स्वस्वेदमाह—

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ।

अवगायोतुरस्तिष्ठेदर्शः कुच्छादिरुक्षु च ॥ ११ ॥

तैरेवेत्यादि । तैरेव पूर्वोक्तेः स्वेदद्रवैः पूर्णं पूरितम् । कुण्डमवगाहं रोगी  
विधेत् । कीदृशं दोषे । सर्वाङ्गोऽनिले सर्वशरीरव्यापिनि वायौ । कुण्डमहण-  
मुपलक्ष्यार्थम् । (तेन) कदाहमोण्यादेरपि परिग्रहः । अर्शः कुच्छादिरुक्षु चाव-  
गायातुरः विधेत् । आदिशब्देन हस्तपादादिपीडासु च ॥ ११ ॥

सामान्यस्वेदाचार्यप्रकारं स्वेदनेदोषं दर्शयति—

निवातेऽन्तर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ।

निवाते इत्यादि । निवाते अपगतवाते देशे स्थित्वा स्वेदमाचरेत् ।  
वातस्य क्षीतान्पर्शत्वात् तत्सम्बन्धे न स्वेदोत्पत्तिरिति तन्निषेधः । किंभूतः । अन्तः  
स्नेहपातेन बहिःशान्मन्नादिना स्निग्धः । जीर्णान्नश्च दानमले जीर्णं यस्य स  
पूर्वम् ॥

प्रोक्तं स्वेदमाचरेदित्याह—

ज्याधिय्याधितदेशतुवशान्मध्यपरावरम् ॥ १२ ॥

ज्याध्याधपेक्षया मध्यायोगं मध्यं वा वरं वोक्तुमवसरम् अस्वं । आ-  
स्वेदमाचरेत् । कथं जीर्णान्न इति । अजीर्णे स्वेदविधानात् । 'विष्टग्ने स्वेदनम्'  
इत्यादि । दन्यते । अस्य सामान्यविधित्वात् तस्य च विशेषविधित्वादयोपः ।  
आमाजीर्णान्नान्तेन तु पुर्येणार्जोऽत्रे नैव स्वेद आचरणीयः । ननु तत्रामे-  
न्नेहनिषेधात् कथं स्निग्धस्य स्वेदविधिः । अत्रोच्यते । तदपि पूर्वेण समानम्  
उत्सर्गापवादत्वात् । अग्निमस्य सतः, किञ्चिदेव तापाख्यः स्वेदोऽजीर्णः ।  
उक्तं च—

तापाख्यं स्वेदनं युर्यादस्निग्धस्य शरीरिणः ।

अजीर्णनोऽग्निवृद्धयर्थं विष्टग्नेषुपशमाम च ॥

इति ॥ १२ ॥

अग्निमन्त्रपरि वक्षितं स्वेदविधयमाह—

कफार्तो रुध्णं रुधो रुधस्निग्धं कफानिले ।

कफार्त इत्यादि । दोषापेक्षया स्वेदमाहेति हाटकः । य पुरुषः  
कफार्तः स रूक्षोऽन्तर्बहि स्नेहहीनः सन् रूक्षणं स्नेहहीन, स्वेदमाचरेत् ।  
न स्नेहयुक्त, स्वेदमाचरेत् । कफानिष्ठससर्गे रूक्षस्निग्धं केनचिदशेन रूक्ष  
केनचिदशेन स्निग्ध पर्यायेण वा रूक्षं स्निग्ध स्वेदमाचरेत् । अथवा रूक्षं पुरुष  
स्निग्ध स्वेदमाचरेत् वा ॥

स्थानापेक्षयाय स्वेदविना माह—

आमाशयगते वायौ कफे पक्काशयाश्रिते ॥ १३ ॥

रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।

आमाशयेत्यादि । आमाशय गत पक्षाशयमाश्रितं "द्वितीयाश्रिता—"  
इति समास । वायाचीमाशयगते कफे पक्षाशयाश्रिते यथासङ्ख्येन रूक्षपूर्वं  
स्नेहपूर्वं च स्वेदमाचरेत् । आमाशयस्थिते वाते आदौ रूक्ष स्वेद कार्यः । पश्चात्  
क्षिब्ध । तथा पक्षाशयगते कफे आदौ क्षिब्धस्वेद पश्चाद् रूक्ष इत्यर्थः ।  
कुत एव नियम इत्याह—स्थानानुरोधतः । कफवातयोः स्थानयोरनुरोधेन  
स्थानवशेन । वायुर्यत आमाशयगत आगन्तुस्तच्च स्थानं स्नेप्स्यन्तद्वशात् स्थानिन्  
कफमपेक्षमादौ रूक्ष एव स्वेदो योज्यः, पश्चात् क्षिब्धः स्वेदः । कफश्च पक्षाशये  
आगन्तुः, स्थानं तद्वायो, अतस्तदनुरोधात् स्थानिन् वायुमपेक्ष्य प्रथमं क्षिब्धः  
स्वेदः पश्चाद् रूक्षः । उक्तं च—'तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयानि' इति ।  
तर्ह्ये—

‘आगन्तु क्षमयेद् दोष स्यान्नित प्रतिकृत्य वा’ ॥

इति च । तस्मात् पूर्वं रुक्षेण स्थानिन् वफ प्रतिवृत्त्य पश्चादागन्तुकस्य बायो  
 शमनं श्लिष्यत्वेदान्मयं योज्यमिति । ननु बायोराभाशये कोपोऽनुपपन्नः । यतो  
 मरुत्तृष्णादिगुणयुक्तः । आभाशयस्तु गुरुमृदुपिच्छिलोऽतः शम एवोपपन्न इति  
 चेत्तत् । एतदयुक्तम् । नहि नो<sup>१</sup> बान्याश्रयस्यापि कोपो युक्तः ॥

“ते कालादिनल लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि”

इति वचनात् ॥

पुनरपि स्थानतो विशेषमाह— ३८

अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृष्टुं प्रवृत्तये न वा ॥ १४ ॥

अरुपमित्यादि । वदधणयोरन्य स्तोक स्वेदमाचरेत् । दशो  
मुष्कयोर्द्वि न मृक्षमत्यल्पं स्वेदमाचरेत् । न वेति । अथवा दृगादिषु



स्वेद नाचरेत् । 'महत्त्वे मुष्कयोः' इति विशेषविधिः । अथवा महस्वे  
मुष्कयोरिति विहितः । स्वेदोऽत्रास्य इति विशेषः । स्वस्वामतिशयेनास्य वा  
अत्यन्त स्वेदनिवृत्तिर्वा दृग्गादिषु । उक्तं च—

“न चक्षुर्द्वयादीनि तेजःस्थानानि स्वेदयेत् ।

मुक्ता(वली)भिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ॥

जलाद्देर्जलैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ।

व्याधौ स्वेदनसाध्ये वा मृदुना स्वेदयेद् भिषक् ॥”

इति । तेजःस्थानत्वं नाम चक्षुष्याग्नेयत्वसमिधैतम् । हृदये तेज इत्यात्मा ।  
तत्स्थानस्वेदात् तयोर्भेदोऽनिरिति । चक्षुषी अपि शीतलेन पिधायैव स्वेदः कार्यः ।  
तदुक्तम्—

“पद्मोत्पलादिभिः समक्षुपिण्ड्या वाच्छाद्य चक्षुषी ।

शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलभाजनैः ॥”

शुद्धं करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥

इति । हृदयस्य महामर्मेत्वादाच्छादनविधानं शीतलैः । यस्मिन्मुष्कयोरपि यस्या-  
दिनाच्छाद्य स्वेदः कार्यः । मर्मत्वादिति वेद्यम् ॥ १४ ॥

स्वेदस्य मन्मथ्यागातिवागन्क्षणं चिकीर्षुर्दिमाह—

शीतशूलघ्ने स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।

स्याच्छनैर्मृदितः स्नातः । ततः स्नेहविधिं मजेत् ॥ १५ ॥

शीतेत्यादि । शीतशूलयोः क्षये जाते सति अङ्गानां पाणिपादादीनां  
च मार्दवे मृदुत्वे जाते सति स्विन्नो न भवति । अन्यथा—

“राघव मार्दवं चाग्ने शैत्यस्नैमित्पनाशनम् ।

कर्मभूमन्त्रं श्रद्धात्ने स्यान् स्विन्ने शूलमक्षयः ॥”

इति । शनैरित्यादि । एवविधेः सम्यग्योगलक्षणेऽविशतेऽनन्तरं स च स्विन्न  
शनैर्मृदितो मन्दं मर्दितात् उष्णोदकेन स्नातः मन्त्रं श्लोकविधिं “उष्णोदकोप-  
पारी स्यात्” इत्यादिकं मजेद् इति ॥ १५ ॥

स्वेदस्य सप्तदशोऽध्यायः पुराणादिगणलक्षणमाह—

पित्ताम्बुकोपवृष्ण्मूर्च्छास्वरज्जसदनश्रयाः ।

मान्निषीडाज्वरश्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १६ ॥

स्वेदासिधोगाच्छर्दिष्व

पित्तेत्यादि । स्वेदस्यातियोगात् पित्तासकोपादयो भवन्ति छर्दिश्च ।  
स्वेदस्यातियोगाद् उष्णत्वात् पित्तासयो समानयो कोष, सौम्यधातुक्षयात्  
तृडुस्पति मूर्छादयश्च । मूर्छा मोहः । सदनशब्दः स्वराज्ञाभ्या सम्बध्यते ।  
सन्धिपीडा श्लेष्मक्षयात् । ज्वरस्वेदयोः सन्तापात्मकत्व समानम् । श्यावाना  
रक्ताना च मण्डलाना च दर्शनमुत्पत्ति । 'श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि  
अग्रत आतुर, पश्यती'ति इन्दु । अस्य रुधिरम् आसं वा ॥

अस्य आसंश्च पुलिशो केशे दे की रुधरेऽश्रुणि ।  
इति यादवः ।

तत्र स्तम्भनमौषधम् ।

विषधाराण्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र स्वेदातियोगे स्वेदातियोगोद्भवे वा व्याधौ ।  
स्तम्भनं वक्ष्यमाणमौषधं भवति । विषादीनामातुरेण सम्बन्धः । विषादातुरे  
च स्तम्भनमौषधमिति प्रसङ्गोक्तिः । आतुरग्रहणमेतद् रोगप्रसक्त्युपलक्षणार्थम् ।  
तथा चामातिसारे स्तम्भनस्यापध्यत्व वक्ष्यति । तेनात्रा (मदोपरहितो) अतिसार  
उच्यते । मोहातुरो मूर्च्छाभिभूतः । मेहातुर इति वा पाठः ॥ १७ ॥

स्वेदनस्तम्भनयो सामान्यन लक्षणमाह—

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ।

स्वेदनमित्यादि । गुरु शूद्र द्रव्य तीक्ष्णमुष्णं च तद् ग्राह्येत्येव स्वेदन  
भवति । प्रायोग्रहणाद् व्यभिचारसूचनार्थाद् भयशोकक्रोधादिक गुरुत्वादिरहि-  
तमपि स्वेदनं गृह्यते । अन्यथा अतो वैपरीत्ये लघु मन्द शीतं च सर्वं स्तम्भन  
भवति । अत्रापि प्राय इत्यन्वेति । गुरुणा सरिलादिना सौकेन स्तम्भन  
भवति ॥

स्तम्भनं नाम गतिनिरोधक पूर्वोक्तं मन्त्रेण वक्ष्यमाणम्—

द्रवस्मिरसरस्त्रिगुणैश्चैव च मेघजम् ॥ १८ ॥

स्वेदनं स्तम्भनं श्लेष्मं रुधाश्चैव ममद्रवम् ।

तत्रेत्यादि । द्रवादिगुणयुक्तं द्रव्यं स्वेदनं भवति । श्लेष्मादिगुणयुक्तं च  
स्तम्भनम् । श्लेष्मद्रवाणां सम्कारसयोगादिनैर्नोभ्यस्वरूपमिति न दृष्ट-  
वता ॥

अधुना एततोऽपि स्तम्भनमाह—

प्रायस्तिक्तं कपायं च मधुरं च समासतः ॥ १९ ॥

प्राय इत्यादि । प्रायः संक्षेपेण तिक्तं कपायं मधुरं च स्तम्भनं भवति ।  
प्रायोग्रहणं क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् । एकेन चकारेण कटुकाम्लवर्णानां स्वेद-  
मत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तरं प्रासजिकश्च स्तम्भनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

स्तम्भितः स्यादिति । बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां स्तम्भ्याना-  
मामयानां क्षयाच्च स्तम्भितो नरः स्यात् । एवं सम्यग्योगो विज्ञेयः ॥

स्तम्भत्वक्स्नायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुर्ग्रहः ॥ २० ॥

पादोष्ठत्वक्करैः श्वावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

स्तम्भेत्यादि । स्तम्भोऽङ्गस्तम्भनम् । त्वक् च, स्नायुश्च तयोः सङ्कोचः ।  
हृदयादीनां ग्रहेण सम्बन्धः । तत्र स्तम्भादीनां द्वन्द्वः । स्तम्भादिभिस्तथा पादा-  
दिभिः श्वावैरतिस्तम्भितमादिशेत् । एवं स्तम्भनातियोगो विज्ञेयः ॥

स्वेदाविषयान् दर्शयति—

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥ २१ ॥

स्तम्भनीयक्षतशीर्णक्षाममद्यत्रिकारिणः ।

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठोपाद्व्यरोगिणः ॥ २२ ॥

पीतदुग्धदधिलेहमधून् कृतविरेचनान् ।

अष्टदग्धशुद्गलानि क्रोधशोकभयान्वितान् ॥ २३ ॥

क्षुत्तृष्णाकामिलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चोत्पथिके गदे ॥ २४ ॥

न स्वेदयेदित्यादि । अतिस्थूलादीन् न स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य मेदुरत्वात्  
स्वेदेन मेदोविलयनादत्यन्तं शरीरक्षोभः स्यात् । ततो रोगोत्पत्तिः । रूक्षादीनाम-  
तिक्रूर्यं भवेत् । यः स्तम्भनीयत्वेनोक्तः स न स्वेदयेत् । हृद्याकारस्त्वाह—

“रूक्षस्य कार्श्यं स्वेदेन दुर्बलस्य बलक्षयः ।

पित्तक्रोपो मूर्च्छितस्य स्तम्भनीये विरुद्धता” ॥ इति

क्षतक्षीण उरःक्षतवान् । पित्तनिकारवान् कामिलादियुक्तः । मद्यविकारी  
मदात्ययादियुक्तः । तिमिरामयी च न स्वेदनीयः । तत्रापि पित्तवृद्धिः । अधर-  
कायस्वेदनादपि पित्तादेरूर्ध्वप्राप्त्या दृष्टिरोगवृद्धिरित्यर्थः । उदरी दकोदरी ।  
तस्य स्वेदेन द्रवीभवन्ति दोषाः । दकोदरिणः स्वेदो निषिद्ध इति कथं ज्ञायते  
इति चेद् । उच्यते । समानतन्त्रात् तत्सिद्धिः । तथाहि,

“पाण्डुर्मेही रक्तपित्तां तृणार्तः

क्षतक्षीणो मूर्च्छनो जीर्णभक्तः ।

दकोदरी गर्भिणी पानपथ

न स्वेद्याः स्युर्यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥” इति

विसर्पकुष्ठशोषेषु धातुक्लेदनं स्यादिति निषेधः । आद्यरोगो वातशो-  
णितं तद्वान् । दुग्धदधिस्नेहमधुषु पीतेष्वजीर्णेषु न स्वेदः कार्यः । पीतक्षीरम्य  
स्वेदादुल्लेखः तेनापक्तिः । दध्यादीनामुष्णत्वात् तद्विरोधः । पीतदुग्धादीनां याव-  
ज्जरणकालं कृतवमनविरेचनस्यावललाभात् स्वेदो न योज्य इतीन्दुः । कृतविरे-  
चनानां शरीरसादभ्रमादयो भवन्ति परिहारदिवसेषु स्वेदात् । अष्टगुदोऽति  
सारादिभिः । दग्धगुदः क्षारादिना । ग्लान्यादीनामर्दितेन सन्मन्थः । शुद्धतः  
स्वेदादत्यन्तं शरीरग्लानिः । कामिलापाण्डुमतोः स्वेदेन पित्तातिवृद्ध्या रोगवृद्धिः  
यस्मादध्येज्यते ‘पित्तप्रधाना’ इत्यादि । तथा —

“यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तं तस्य कामिलाम् ॥”

इत्यादि । मेहिनस्तु स्वेदेन स्वेदवृद्ध्या रोगवृद्धिः । पित्तपीडिताः पित्त-  
प्रकृतयः । गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत् शरीरक्षोभो वा । पुष्पिताया रक्ताति-  
प्रवृत्तिः स्यात् । सूतायाः कश्चिर्मृदु वेति । अत्ययः कृच्छ्रम् । अत्यये भव-  
त्यात्ययिकः । एतान् अतिस्थूलादीन् निषिद्धस्वेदानपि आत्ययिके व्याधौ विपू-  
चिकादौ सति मृदु किञ्चित् स्वेदयेदेव । उक्तं च —

“प्रतिपिद्धे नरे स्वेदः कार्यः संशुद्धिमिच्छता ।

मात्रया प्रतिपिद्धं सुस्विन्नं न कदाचन ॥”

इति ॥

अस्विन्नं स्वेदयेद् धीरः पुनरास्वेदलक्षणात् ।

अतिस्विन्नं हि मे रूक्षैर्योजयेदाहिमागमात् ॥

इति । अन्यत्र च —

स्वेदसाध्ये गदे पुंसि निषिद्धस्वेदने सति ।

अर्ताक्षवर्णनां कार्यां स्वेदौ वापद्वात्मकौ ॥

इति ॥

ऊष्मा स्वेदश्चाष्टविधस्तीक्ष्णत्वान्मासुलेऽधिके ।

फफोरुषणे च कर्तव्यस्तद्वेदांश्च निरोध मे ॥

पिण्डस्सङ्करनामैको नालीसंस्तरनामकौ ।

धनाश्मकुर्मीकूयौ च कुटी जैन्तारुमंजितः ॥

पाषाणलोष्टस्युत्पिण्डानयोलोहादिपिण्डकान् ।

कृत्याग्निवर्णान् सन्दर्शनाम्नेऽग्भंसि निमज्जयेत् ॥

तेनोष्णाम्बरच्छलं श्लेष्ममेदःसमुत्थितम् ।

अग्निमग्नं च शूलतं स्वेदयेदेष पिण्डकः ॥

वस्त्रमक्षेरचदंश्च वातहृद्द्रव्यपिण्डकैः ।

शूकरापायसादीनां पिण्डैर्वा सङ्गराह्वयः ॥

पिण्डेन क्रियमाणत्वादेकत्वमनयोर्मतम् ।

वातप्रद्रव्यसम्पूर्णं घटे वह्नुपरी स्थिते ॥

षट्शान्तरं सुप्तवेत्ते सुषिरेष्य प्रमन्विनम् ।

सन्धेयं च तयोः मन्त्रि मृदाधैरपलेपयेत् ॥

तस्याननं च बर्ध्यामाद् धनैर्धन्वारिभिर्हृदम् ।

द्वारं च शूरा तत्पार्श्वे नाली लोहमयीं न्यसेत् ॥

गजशृण्डाप्रसंस्थानामन्यथा वा यथेष्टति ।

तथा विनिर्गतं वाय्वनासीनं क्षयितोऽपि वा ॥

शूरीमादन्तुत्वेन न त्वनं वापते ह्यसौ ।

नालीस्वेदोऽप्यमाम्पात संस्तरोज्ञः प्रवदयेत् ॥

वाक्वापप्रमज्जादीन् मांसादीन् वा यथायथम्

मांसेषु पात्रे सन्तस्तदने रक्षमास्ते ॥

गूरे तु नष्टं शूरा तस्योपरि शिगमयेत् ।

होदद्वयं एवञ्चैव कौशेयादिभिर्गृहीतम् ॥

शयीत तस्मिन् संस्तीर्य स्वेदनात् संस्तरः स्मृतः ।  
 दग्ध्वा नरायामसमां शिलां पवननाशनैः ॥  
 कौष्ठैर्भस्माद्यपोद्यात्र वातघ्नैरवसेचयेत् ।  
 द्रवैस्तत्र प्रसार्योक्तां शय्या प्रावृतदेहवान् ॥  
 शयीत तत्र शयनात् स्वेदोऽश्मघ्नसंज्ञितः ।  
 वातघ्नं द्रव्यमुत्काश्य कुम्भ्यामन्य(तः ? त्र)वाद्य तत् ॥  
 समाश्लिष्य च यः स्वेदो स कुम्भीसंज्ञकोऽय वा ।  
 निधाय कुम्भीं भूगर्ते ता, तदूर्ध्वं प्रकल्पयेत् ॥  
 आसनं शयनं वात्र स्थितः स्विद्यति ना मुत्तमम् ।  
 तस्यामयोगुल्लान् क्षिप्त्वा वह्निवर्णास्तदूष्मणा ॥  
 स्वेदश्च कुम्भीसंज्ञः स्यादथ कूपः प्रवक्ष्यते ।  
 कूपे वातहरद्रव्यपूर्णदग्धे विधूमके ॥  
 द्रवैः काश्चिकदध्याद्यैरवसिक्ते तदूर्ध्वतः ।  
 शय्यां प्रस्तार्य तत्रस्थः सुस्विन्नः स्यात् स कूपजः ॥  
 कुटीं नात्युच्चविस्तारामच्छिद्रामुपकल्पयेत् ।  
 तद्विचित्रं वातहृद्द्रव्यैरत्युष्णैः श्लक्ष्णकस्तितैः ॥  
 घनं प्रलिम्पेदेतस्यामुष्णप्रावरणावृतः ।  
 तस्यां हसन्तिकाङ्गारवृतायां स्विद्यति स्फुटम् ॥  
 कुटीस्वेदोऽयमाख्यातो जेन्ताकोऽतः प्रवक्ष्यते ।  
 वास्तुशास्त्रप्रशस्तायां भूमौ पुष्करिणीतटे ॥  
 अष्टारलीरपक्रम्य कारयेत् कूटमन्दिरम् ।  
 षोडशारलिविस्तारं तावन्मात्रसमुद्भूयम् ॥  
 तज्जलाभिमुखद्वारं बहुवातायनावृतम् ।  
 भृत्स्नारचितसम्भिचिं मसृणीकृतमूलम् ।  
 अरून्त्युजतिविस्तारां पिण्डी तत्र प्रकल्पयेत् ॥  
 अनुभित्तिसमां श्लक्ष्णदेहामाद्वारवर्तनाम् ।  
 कूटमन्दिरमग्रे स्यात् सप्तहस्तसमुन्नतम् ॥

चतुष्किष्कुविनिर्मुक्तं प्रत्याशं परिणाहतः ।

कन्द्राकारं बहुच्छिद्रं पूरयेद् वातनाशनैः ॥

काष्ठैः सरलगायत्रीसुरदार्वीदिसम्भैः ।

आदीप्य विगते घूमे तप्ते तन्मन्दिरे पुनः ॥

घातघ्नतैलेनाभ्यक्तः संवृताङ्गश्च वाससा ॥

शयीत पिण्ड्यां पृष्ठेन पार्श्वाम्यासुरसा तथा ।

यावत् स्वेदोद्गमः पिण्ड्या सावो देहस्य राघवम् ॥

तावन्न मुञ्चेत् तां पिण्डीं सां हि द्वारस्य वेदिनी ।

ततो निर्गन्तुमीहेतुं मुस्विन्नो निर्गतोऽपि च ॥

उष्णार्तः सहसा सिधेन्नाक्षिणी शीतवारिणा ।

जेन्ताकोऽयं समाख्यातः स्वेदराजो बहुव्ययः ॥

हिमानीपिहिते देशे व्याधिते यत्नवत्तमे ।

कफवातोत्पन्ने व्याधौ योज्यो हेमन्तशीतयोः ॥

इति ॥ २४ ॥

अधुना अवश्यस्वेदानाह—

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माध्मानविबन्धिषु ।

स्वरमेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे ॥ २५ ॥

महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकण्ठके ।

मूत्रकुञ्जार्बुदग्रन्थिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ २६ ॥

स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ।

श्वासेत्यादि । श्वासादीनां विन्यन्तानां द्वन्द्वः । तत इति । श्वासादि-  
मत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । श्वासकासादयस्तु अवश्यं स्वेद्या एवेत्यर्थः । 'खलौ  
तीव्ररुजान्विते'ति वातव्याधौ वक्ष्यते' आयामवातकण्ठकौ च । शुक्राघातः  
शुक्रोषा । आढ्यमारुत ऊरुस्तम्भः । यथायथं स्वेदं कुर्यात् । कथं । तदौषध-  
विभागतः तेषां श्वासादीनां तेषु वा औषधानि तदौषधानि तेषां विभागो यथा-  
स्वप्रयोगः, तेन तदौषधविभागेन । तृतीयार्थे तसिद्धः । तेनेतदुक्तं भवति — 'यदा

'इत उत्तरम् 'अर्गदन्तीनाथपृष्ठकृष्टेइत्यर्थः' इत्यधिक्यादौ मुदितायाश्च इत्य-  
सङ्गदे च इत्यर्थः ।

३८ हृदययोधिकाभ्यग्याह्योपेतं अष्टाहृदये सप्तस्थाने

श्वासे स्वेद उपयुज्यते तदा श्वासोत्तरेवौषधैः स्वेदो योज्यः । एवं कांसादिष्वपि  
स्वै स्वेर्वाच्यम् । तेषां स्वेदानामौषधविभागेन औषधविशेषेणेति हृद्याकारः  
॥ २७ ॥

एतन्निर्कृतः स्वेद उक्तः । अनेन निर्कृतस्य स्वेदस्य विषय उच्यते—

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ॥ २७ ॥

स्वेदो हित इत्यादि । मेदसा कफेन वा पक्वमे आवृते सत्यनाग्नेयोऽग्नि-  
सम्बन्धरहितः स्वेदो हितः । अनाग्नेय इति 'अग्नेर्दक' इति दक् । ततो नञ्-  
समासः ॥

कोऽपाननाग्नेयः स्वेद इत्याह—

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।

उपनाहाहवक्रोद्यभूरिपानधुदातपः ॥ २८ ॥

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

निवातमित्यादि । निवातं वातरहितं गृहम् । गुरु प्रावरणं कम्बलरत्न-  
कादि । भयं भयानकैः खड्गव्यमराजपुरुषदर्शनादिभिः । उपनाहोऽप्यनाग्नेयः  
उपनाहस्य द्वैविध्यात् । तत्र 'उपनाहो वचा किण्व' इत्यादिनाग्नेयः । तत्र तापो-  
मितसन्नसनेत्यनुवृत्तेः । अनाग्नेयस्तूपनाहः 'स्निग्धोष्णवीर्यमृदुभिक्षर्मपटैरपूतिभि'-  
रित्यादिक । हाटकोऽपि वचाकिण्वेत्मादिरूपनाहोऽग्नितापानुवृत्त इत्याह ।  
आहवः समरः । पानं मद्यपानम् । भूरिपानशब्देन बहुमद्यपानमभि-  
प्रेतम् । (धुदिति) धुतिग्रहः । एतानि दश निवातगृहादीनि । अग्निगुणादृते  
अग्नियोग विना शक्यैव नरं स्वेदयन्ति ॥ २८ ॥

स्वेदः किमर्थमुक्त इत्याह—

स्नेहविलम्बाः क्रोष्टुणा श्वातुणा वा

स्रोतोलीना ये च श्वासास्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वेदस्ते द्रवीकृत्य क्रोष्टुं

नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते ॥ २९ ॥

स्नेहविलम्बा इत्यादि । अनेन स्वेदफल निर्दिशन् उपदिशन्  
आत्मतन्त्रवृत्तिं दर्शयति — ये दोषा श्वासादयः क्रोष्टुस्थाः ते स्नेहविलम्बाः  
शुद्धिभिर्भक्ष्यमाणभिर्बिम्बनविरेचनत्यक्त्रणाभिर्निर्द्ध्यन्ते निष्कास्यन्ते । ये पातुषु  
रक्तादिषु गताः स्वैभ्य स्थानेभ्य, तथा ये स्रोतोलीनाः स्रोतसि



गतास्तथा ये च शास्त्रास्थिषु बाह्यादिगलकास्थिषु स्थितास्ते सर्वे  
अनन्तरोक्तप्रकारेण स्नेहेन विलिन्नाः शुद्धियोग्यत्वमापादिताः सन्तो  
यथोक्तेन स्वेदेन द्रवीकृत्य शास्त्रादिभ्यः कोष्ठं नीताः प्रापितास्ततः कोष्ठाद्  
वक्ष्यमाणाभिः शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते । शास्त्रास्थिग्रहणं तत्स्थेषु दोषेऽप्यत्यन्त-  
स्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् । अथवा धातुगा ये वृद्ध्या कोष्ठाद् धातुषु गताः ।  
शास्त्रास्था ये धातुष्वेव स्थिताः कोषं याताः । अत्राप्यस्थिग्रहणं प्राधान्यार्थम् ।  
बाह्यादिगलकानां ग्रहणम् एषां दोषाणां कोष्ठानयनम् । वाशब्दः प्रकारवार्त्ता ।  
ये च कोष्ठाद् धातुगा वा ये च स्रोतोलीनाः ये च शास्त्रास्थिसंस्था एते दोषाः  
स्नेहविलिन्नाः स्वेदेन द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते । सम्यक्  
शब्दस्योभयत्राप्यन्वयः । अन्ये त्वाहुः— ये पूर्वं कोष्ठगा धातुगा वा मृत्वा  
पश्चात् तेभ्यः स्रोतस्सु लीना ये च शास्त्रास्थिष्वेवात्यन्तमवस्थिता उभयेऽपि  
ते स्नेहविलिन्नाः स्वेदैर्द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सन्तः शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते । न केवलं  
कोष्ठात् प्रसृतानामेव पुनः कोष्ठानयनं धातोश्च प्रसृतानां शास्त्रास्थिसंस्थानां चेति  
मनीषा ॥ २९ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितायां हृदयबोधिदाया  
सप्तदशोऽध्यायः ।

### अथाष्टादशोऽध्यायः ।

रिक्तधारिवर्णशरीरस्य शुद्धिः कर्तव्येति सम्प्रति ।

विधानमुच्यते साधु सर्वलोपाद् विनिरेक्यो ॥

वक्त्रेण दोषहरणं वमनं तद्विरेचनम् ।

शुदेन दोषघ्नपट्टभयं रेक्यं कृतम् ॥

अदृष्टश्लेष्मणो रेकादुरःस्थो गणितः कश्च ।

अन्यापारमवच्छेद्यः बहुमान्नायै वक्ष्यते ।

कफान्तता विरेकस्य अदृष्टं च ५५६ कृते ॥

अन्यथा प्रथमाद् वेगात् प्रभृति स्थाप्य कश्च ५५७ ।

इति पूर्णं कर्तव्यार्थमाह—

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

१. 'अथाष्टादशोऽध्यायः' इति ह समाह्वयेनादसौ महर्षिः क. पठ.

**होटकस्तवाह—** पूर्वेऽध्याये “दोषाः शुद्धिभिर्निर्हीयन्ते” इत्युक्तम् । इदानीं तेषां वमनविरेचनवस्त्यादिसंज्ञकानां निर्देशः क्रियते । तत्र च वमनविरेचनयोर्दोषस्थानस्यैकत्वेनैकरूपत्वादेकस्मिन्नध्याये निर्देशः । यच्छरीरपूर्वभागा-  
न्मुखेन दोषनिर्हरणं तद् वमनशब्दवाच्यम् । द्रष्टव्यं वमनकार्ये कारणोपचारात् । यदधो भागाद् गुदेन दोषनिर्हरणं तद् विरेचनाख्यम् । वमनं च विरेचनं च तयोर्विधिः । तत्र यथोद्देशस्तथा निर्देश इति पूर्वं वमनविधिमाचष्टे । अथवा विरेकात् पूर्वं वमनस्योपन्यासो हृत्कफस्य, हि सम्यग् विरेको भवति तथा शोक्तं—“ विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्” इति ॥

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोल्बणे ।

तद्वद्विरेचनं पित्ते

कफ इत्यादि । श्लेष्माणि केवले वृद्धे तद्विकारेषु च छर्दनं कुर्यात् । संयोगे वा कफोल्बण इति । वाशब्दः समुच्चये । उद्विक्तकफे संसर्गे च वातकफे पित्तकफे वा वमनं कुर्यात् । तद्वदित्यादि । यथा कफे कफाधिके वा संयोगे वमनं कुर्यात् तथैव पित्ते केवले पित्तोल्बणे वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति तद्वच्छब्दस्यार्थः ॥

केभ्यो वमनं देवमित्याह — ।

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्प्राजयाक्षिणः ।

कुष्ठमेहापचीग्रन्थिश्लीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥

श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिनः ।

विशेषेण त्वित्यादि । विशेषेण पुनर्नवज्वरातिसारादीन् वामयेत् । नवज्वरादयः षोडश विशेषेण वमनयोग्याः । अन्ये चारोचकविष्विकाजीर्णादयो बहवो वाग्याः । नवज्वरादीनां द्वन्द्व इति श्रुतिः । स्तन्यदोषा बालामयोक्ताः ॥

अवाग्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥

बालवृद्धकृशस्यलहृद्रोगेक्षतदुर्वलाः ।

प्रसक्तमधुष्ठीहृतिमिरक्तमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वसदत्तवस्तिहतस्वराः ।

मूत्राघातपुदरी गुल्मी दुर्वमोऽत्यग्निरर्शमः ॥ ५ ॥

उदावर्तभ्रमाष्ठीलापार्श्वग्वारोगिनः ।

अवाभ्या इत्यादि । गर्भिण्यादयः संवाभ्याः । वाभ्यावाभ्यत्व  
युक्तिः सङ्ग्रहोक्ता द्रष्टव्या । “विहितप्रतिपिद्धेषु प्रवर्तननिवर्तने कार्ये ।”  
तत्रोपपत्तीनां निरूपणम् । ऐहिकार्थविधानस्य निषेधस्य युक्तिहीनचिन्तने  
न क्षतिः काचिदिति संग्रहविस्तरः । अस्मांसि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः ।  
“अर्श आदिभ्योऽचु” । अरुणदत्तस्त्वाह—“तत्र गर्भिण्या वमनाद् गर्भिण्यापद्  
आमगर्भम्रेशाश्च दारुणरोगस्याधोरक्तपिचादेरुद्भूतिः । रूक्षस्य वायुर्वाग्धनुह-  
स्तादीनां परायत्तीकरणं अन्नग्रहणं च कुर्यात् । क्षुधितस्य वायुना क्षुधितश-  
रीरत्वात् बलक्षयः स्यात् । बालादीनामौपधवलक्ष्मत्वाद् बलपरोधः स्यात् ।  
हृद्रोगिप्रभृतीनां हृदयोपरोधः । प्रसक्तच्छर्दीनामुदानो वायुरस्त्रिष्य प्राणानपि  
हिंस्यात् । एवमन्येष्वपि यथायोगरोगोद्भवश्चिन्त्यः” इति ॥

श्रुते विपगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥

श्रुत इत्यादि । गर्भिण्यादीनामपि निषिद्धवमनानां विपाद्यभ्यवहारे सति  
वमनं विधेयमेव । शीघ्रतरविकारित्वादेषां विपादीनाम् । विपाद्यभ्यवहारमन्तरेणै-  
तेऽवाभ्याः ॥ ६ ॥

प्रसक्तवमथोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमन्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥

प्रसक्तवमथोरिति प्रमश्लोक्तिः । प्रसक्तवमथुः प्रसक्तप्रवृत्तौर्द्विः तस्य  
पूर्वं पुरः स्थिता ये गर्भिण्यादयो दुर्बलान्तास्तथा आमज्वरश्च ते धूमन्तैः  
कर्मभिः वमनविरचनास्थापनानुवासनस्यधूमैः प्रायेण वर्ज्यास्त्याज्याः न केवलं  
वमनेनेति । धूमन्तग्रहणं गण्डूपादिकर्मणः परिहारार्थम् । प्रायोग्रहणम् अष्ट-  
नमासायां गर्भिण्या निरुहार्थमस्त्वसूचनाय । तथा सद्योभुक्तञ्चस्ति स्य ततो  
वमनानुज्ञानार्थम् । अथवा प्रायोग्रहणं स्थिरगर्भायां गर्भिण्या निरुहानुज्ञानाय ।  
अपिचराब्दो विशेषनिमित्त्यञ्जकः कम्पाधिदामज्वरावस्थायां वमनं शम्यते इति ।  
वक्ष्यति च ‘तत्रोलूहे समुद्रिष्टे’ इति । सर्वैरित्यादि । तुल्यब्दो विशेषे । अजी-  
र्णिनः सर्वैरेव वमनादिभिर्गण्डूपादिभिश्च त्वेदकन्ताभ्यन्नादिभिश्च वर्ज्याः ।  
आमशोषमयात् तैर्मनादयो न सेज्या इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“अमसन्नोऽ-  
न्नो नालं वक्तुं शक्नोति पाशनम्” इति । अत्रापि प्रायोग्रहणमनुवर्तते । मधोऽजी-  
र्णिनो हि वमनगनुज्ञामेव । तन्नं हि—“अजीर्णां तु सर्वैरेव वमनार्थः परिह-

तैव्यः आमदोषभयात् । नवज्वरश्च दोषस्तम्भभयादिः<sup>१</sup>ति । हृद्याकारस्तु वमन-  
स्याजीर्णे विधानाद् वमनवर्जितैः सर्वैर्वर्ज्या इति सिध्यतीति वदन् प्रायोमहण  
नानुवर्तयति ॥ ७ ॥

इदानीं विरेचनसाध्या कथ्यन्ते—

विरेकसाध्या गुल्माशौविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिंष्टीहहलीमकाः ॥ ८ ॥

विद्वधिस्तिमिरं काचः त्यन्दः पक्काशयव्यथा ।

योनिशुक्राशया शोभाः कोष्ठगाः कुमयो व्रणाः ॥ ९ ॥

वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।

वाम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

विरेकेत्यादि । गुल्मादयो विरेकसाध्या विरेकेण साध्या उपक्रम्या । पक्का-  
शये व्यथा पक्काशयव्यथा । वाम्याश्चेति । च समुच्चये । ये च कुष्ठमेहाद्याः वाम्य-  
प्रकरणे वमनार्हा उक्ता ते च विरेच्या । वाम्याश्चेति वा पाठः ॥

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाग्न्यधोगपित्तास्रक्षतपाय्वतिसारिणः ।

सशल्यास्थापितभ्रूकोष्ठातिसिग्धशोषिणः ॥ ११ ॥

नत्वित्यादि । तुरवधारणे । नवज्वरी न तु रेच्यः नैव विरेच्यः । तस्य  
द्वि विरेचनमपक्कान् दोषान् निर्हरद् वातकोषायेव स्यात् । यथा किलावस्माव-  
शाद्यक्ष्मादीनां मृदुविरेच्यत्व तथा न नवज्वरस्येति च तुशब्दार्थः । तथा  
पठिष्यति ।

बलिनौ बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोभनम् ।

ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिण उर्याद् ॥ १२ ॥

इति । तर्भातीसारस्माप्यधेयते —

‘अपि चाध्मानशुक्ताश्लैमित्यकारिणि प्राणदा प्राणदे’त्यादिना । एव  
नवज्वरस्य स्वरूपविरेच्यत्व न क्त्वा निदर्शयति । हृद्याकारोऽप्याह—तुरवधारणे ।

अतिसारादीनां त्रयाणां कदाचिद् विरेचनमीषदनुजायते न त्वामज्वरस्येति ।

अस्यान्यादयः शोष्यन्ता न विरेच्याः । तत्रास्याभिरस्पवल्त्वाद् भेषजबलं न सहते । अधोरक्तपित्तसिरिणावतिघ्नृत्त्या हन्यात् । क्षतपायुः क्षतगुदः तस्य प्राणोपरोधकर्त्ता रुजां जनयेत् । सग्नस्त्वस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् । आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद् बलोपरोधः स्यात् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोदता दोषा समवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेददाहमूर्च्छादीन् जनयेयुः । अतिस्निग्धस्य चातिव्यो-  
गभयं स्यात् । शोषिणः क्षीणधातुतया मलबलत्वान्मलक्षये देहनाशः स्यादिति निषेधः ॥ ११ ॥

इदानीं नमनविरेचनयो 'प्रयोगः' प्रवर्त्यते—

अथ साधारणे काले स्निग्धस्निग्धं यथाविधि ।  
श्रोत्राभ्यंगमुत्तिलष्टकं मत्स्यभाषितिलादिभिः ॥ १२ ॥

निशां सुप्तं सुजीर्णान्नं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।  
निरक्षमीपत्तिस्निग्धं वा पेयया पीतसर्पपम् ॥ १३ ॥

पृष्ठपालाशलवलीचमीरुन् रोगानुरोधतः ।  
आकण्ठं पापयेन्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥  
यथाविकारविहितां मधुसैन्धवमंषुताम् ।  
कोष्ठं विमज्ज्य भेषज्यमात्रां मन्त्राभिमान्त्रिताम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मदक्षश्चिरुद्रेन्द्रधूचन्द्रार्कनिलानलाः ।  
अपयः सौपधिग्रामाः धृतसहाय पान्तु वा ॥ १६ ॥  
रसायनमिवर्षीणाममराणामिवाभृतम् ।  
सुधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥

ओं नमो भगवते भेषज्यगुरवे वैद्यैर्प्रभराजाय तयागतायाऽर्हते  
सम्यक् सम्युदाय । तद्यथा—ओं भेषज्ये भेषज्ये महाभेषज्ये सम्युदायते  
स्वाहा ।

प्राक्सुप्तं पापयेत् पीते सुहृत्तमनुपालयेत् ।  
तन्मना जातहस्तासप्रसेकः रुद्ध्येत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा ।

गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्तयन्प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उभे पार्श्वे ललाटं च वमनश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

अथेत्यादि । अथेति मङ्गले । प्रत्यवाययांहुल्यान्मङ्गलवचनम् । पञ्चकर्माणां व्यापद्ववहुलत्वादतिमङ्गलपरेण पुरुषेण भवितव्यमिति ज्ञापनार्थोऽथशब्द इति हृद्याकारः । वाम्यावाम्यज्ञानादनन्तरमित्यन्ये । साधारणे श्रावणादौ काले यथाविधि स्नेहस्वेदाध्यायोक्तक्रमेण स्निग्धास्त्रिंशं पुरुषं भयज्यमानां प्राङ्मुखं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । 'प्राङ्मुखमासीनमातुरमौपधसान्नां पाययेत्' इति योग इति हृद्याकारः । साधारण इति स्वस्थवृत्तौपलक्षणम् । आतुरवृत्ते तु व्याध्याविबद्धाद् वमनमाचरेत् तत्कालाधनुरूपेणैव विधानेन । किं भूतमातुरं पाययेदित्याह—श्वो वाम्यं प्रातर्वमनाहं मत्स्यादिभिरुत्क्षिष्टकफम् । उत्क्षिष्ट इत्यन्तर्भावितप्यर्थत्वाद् उद्धृष्टः स्थानाच्चलितः कफो यस्य सः उत्क्षिष्टकफः । श्वोवाम्यमित्यनेन वमनात् पूर्वमेकमहः श्लेष्मात्स्लेशकान्नप्रयोगं दर्शयति । वम्यमिति पाठे 'अहं हृत्यतृचश्च' इति अर्हाथं 'पोरदुपधादि'ति यत् । तिलादिभिरित्यादिशब्देन प्राग्यागुपौदकमांसरसघृतफलशाकादयो गृह्यन्ते । तथा निशां सुप्त सकला रात्रि सुप्तमित्यर्थः । 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया । अत एव यथोचितः सकलनिशास्वापो लक्ष्यते । तथा सुप्त जीर्णमन्नं यस्य तम् । कदा पाययेत्—पूर्वाह्ने । फिभूतम् । कृतं मङ्गलं यस्य तम् । मङ्गलमित्युपलक्षणम् । कृतदेवद्विजगुरुवृद्धावर्चनमपीति द्रष्टव्यम् । कृतहोमबलिप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनमिति च । हृद्याकारस्तु कृतमङ्गलमिति अयशब्दद्योतितमेवावश्यकर्तव्यमिति ज्ञापनार्थमुक्तमित्याह । तथा निरन्नागकृताहारं तस्मिन् दिवसेऽन्नमनुपसेव्यमित्यर्थः । आतुरवशात् किञ्चित् स्निग्धम् । कथमित्याह—पेयया पीतघृतम् । हृद्याकारोऽप्याह—ईषत् स्निग्धमिति—यद्यसम्यक् स्निग्धः तं पेयया भण्डेन सह पीतघृतं पाययेदिति सम्बन्ध इति । पाठ्यकारस्तु—ईषत् स्निग्धं वा पेयया पीतसापिपमित्यनेन सुरादिविशेषमुद्दिश्य सर्पिणा सह पेयां पीत्वा श्लेष्माणमुत्क्लेशयेदित्यर्थ इत्याह । निरन्नमिति क्रियाविशेषण वा । सिक्थराहितं यथा भवति तथा पेयया पीतसापिपमित्यर्थः । तथासौ वम्यो वृद्धो बालो वा दुर्बलो वा क्लीनो वा भीरुर्वा भवति तदा रोगा-

नुरोधादाकण्ठमाप्तिमात्रं मद्यादिकानामन्यतमं पाययेत् । अनन्तरं भैषज्यमात्रां पाययेत् । आकण्ठग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम् । मद्यमित्युपलक्षणम् । यूपतर्कतुपोदकधवागमण्डान् पायितानित्यर्थः । सद्यग्रहेऽप्युक्तं—‘भीरुक्कृशवालमुकुमारान् वा दोषानुरोधेनाकण्ठं पीतयूपेक्षुरसमासमवादीनामन्यतमम्’ इति किंभूतां मात्रां, यथाविकारं विहिता रोगानुसारेण साधिताम् । तथा मधुमैन्पवान्यां संयुताम् । किं कृत्वा? मृदादिभेदेन कोष्ठं विमज्ज्य विचार्य मृदुमध्यमरूलक्षणं कोष्ठं विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं, श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं, कफहीनत्वेन कूरत्वमिति बोध्यम् । “श्लेष्मोत्तरश्छर्दयते क्षुद्रःस्वम्” इति वचनात् । किंभूताम् । मन्त्रैरभिमन्त्रिताम् । तानेव मन्त्रानाह—प्रसेत्यादिना । प्रसेत्यादि वेदवादिमन्त्रः । ओं नम इत्यादि सौगतः । संग्रहे चोक्तं—इत्येवमभिमन्त्र्योदरमुग्धः प्रादुस्तमातुरं पाययेत् इति । स्वस्थवृत्तपक्षे आतुरग्रहणं तत्कालावस्थया व्याख्येयमिति नन्दुः । हृद्याकारोऽपि—प्रादुस्तमासीनमातुरमौषधमात्रा पाययेदित्याह ॥

पीति सत्यौषधे आतुरस्तन्मना वमनगतचित्तो मुहूर्तं नाडिकाद्वयमनुपालयेत् प्रतीक्षेत । न किञ्चित् कुर्वाणो मुहूर्तमासीत् । पीतमिति वा पाठः । भैषज्यमात्रा पीतं सन्तमातुरं मुहूर्तं तन्मना अनुपालयेदिति । ततोऽनन्तरमातुरो जातहृष्टासप्रसेकः सन् छर्दयेत् । हृष्टासो हृदुपरोधः । प्रसेको निष्ठीवर्णम् । कथं वगेत् । अङ्गुलीभ्यामथवा उत्पलकुमुदिरण्डजेन मृदुना नालेन वपेत् । कीदृक् । अनायस्तः अनायासेनेत्यर्थः । कथम् । गलश्च तादृ च तदरुजन् अपीलयन् । तथा अमृतान् वेगान् न प्रवर्तयन् स्वयं प्रवृत्तांश्च वेगानुन्मुखीभूतान् प्रवर्तयन् । जानुप्रमाणे पीठे सपविष्टः । अस्य चातुरस्य छर्दयतो द्वे पार्श्वे ललाटं च धारयेत् । परिचारक इति शेषः ।

प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।

नाभिं च प्रपीडयेत् पृष्ठं च प्रतिलोमेन पीडयेत् ॥

कफं तीक्ष्णोष्णकटुकैः पिबेत् स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत्स्निग्धाम्बलवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

कफ इत्यादि । इत्युक्तप्रकारेण कफे तद्विषणोष्णकटुकेर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते पित्तयुक्ते श्लेष्मणि स्वादुहिमैः स्वादुशीतेर्वमेत् । वायुना युक्ते कफे स्निग्धान्-  
लैर्वमेत् ॥

किमवधि छर्दयेदित्याह—

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥

पित्तस्येत्यादि । व्याध्यादिवलापेक्षया यावत् पित्तदर्शनं स्यात् श्ले-  
ष्मणो वा छेदोऽन्तं स्यात् तावद् वमेत् ॥ २२ ॥

हीनवेगः कणाधानीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत्पुनः पुनः

हीनवेग इति । हीनवेगं श्लोकप्रवृत्तदोषो नृ । कणादिभिरसकृद् वमेत् ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सनिबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्टकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

सम्यग्योगे

तत्रेत्यादि । तेषु सम्यग्योगायोगातियोगेषु मध्ये यद् वेगानामप्रवर्तनम्  
असावयोगः । अयोगलक्षणमित्यर्थः । सनिबन्धा च या प्रवृत्तिर्वेगानां स्वस्य  
स्वरूपमागमनं सोऽप्ययोगः । अथवा केवलस्य दोषादिरहितस्यौषधस्य  
प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । तेन वमनायोगेन निष्ठावाद्यो जायन्ते । स्फुरिति वा ॥

सम्यग्योगे तु कफपित्तानिला निर्विबन्धं नि सत्र प्रवर्तन्ते । आगमो

हि —

‘क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च

यस्यैति सम्यक् स तु वान्त इष्टः’ ।

इति ॥

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरकवत् ॥ २५ ॥

वमित क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरा वाय्वामया मृत्युः जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥



अग्नेयोगे तु पुनः फेनचन्द्रकरक्तवद् धमितं वस्तु भवति । फेनश्च  
चन्द्रकं च रक्तं च तानि विद्यन्ते यस्य धमितस्य तदेवम् । तथा क्षामतादयश्च  
भवन्ति । तमस्तिमिरदर्शनेम् । दाहणाश्च वातरोगाः तथा जीवाह्वयस्य रक्तस्य  
निर्गमादतिप्रवृत्त्या मृत्युर्वा भवति ॥ २६ ॥

सम्पद्योगेन धमितं क्षणमाश्वस्य पाययेत् ।

धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

सम्पद्योगेन धमिते सति ग्रहूर्तमाश्वस्य च शीतवातादिना धूमत्रयस्या-  
हाराधपेक्षया मृदुमध्यतीक्ष्णस्यस्य धूमस्यान्यतममेकं शिरःशुद्धये पाययेद्  
वैद्यः । चक्षुषी चाञ्जयेन्मधुना । यथाह—

‘सम्पद्योगेन धमितो हृदयक्षौभशान्तये ।

अक्षमात्रं पिबेत् कल्कं द्राक्षाया मधुकस्य वा ॥

शिरःशुद्धये पिबेद् धूम चक्षुषी मधुमाञ्जयेत् ।

वमनाच्चलितो दोषस्तथा समुपशाम्यति ॥’

इति । अयानन्तरं स्नेहाचारम् ‘उष्णोदकोपचारी स्यादि’त्यादिकमादिशेत्  
॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखाम्बुना ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥

तत इत्यादि । तत ऊर्ध्वमग्निबलापेक्षया तास्मिन्नेवाहनि सायमपराह्णे  
भोजयेत् । प्रभाते वापरम्भिन् वाहनि पूर्वाह्णे । यद्यातुरस्याग्निर्वलग्ना ततः साया-  
ह्णे भोजयेत् यदि वा स्वल्पत्रयस्ततो द्वितीयेऽह्नीत्यर्थः । क्षुद्धान् बुभुक्षितः प्रशस्त-  
बुभुक्षावानित्यर्थः । प्रशंसाया मनुवन्न स्मर्यते—

‘मूमनिन्दाप्रशंसास्तु नित्ययोगेऽस्तिशामने ।

संसर्गेऽस्तिविषक्षाया भवन्ति मनुवादयः’ ॥

इति । सुखाम्बुना स्नातः उष्णोदकेन पाणिपक्तिगात्रः रक्तशाल्यश्च पूर्वं मुत्रानः  
रक्तशालिनिण्डुलसंबन्ध्यन्नं पूर्वं भुञ्जानः पेयादिकं क्रमं भजेदिति योगः । पेया  
आदिः प्रथमं यन्नं क्रमस्य स पेयादिकं । क्रमः पणिपाटिः । आनुपूर्वोत्पथान्तरम् ।  
क्रमो नाम न व्यक्तत्रः किन्तु पदार्थान्तरमापेक्षः । अत्र ॥ पेयादिकमपेक्षने ।  
केनित्यन्न रक्तशालिपहणमुपलक्षणम् । अन्यत्रपि लघुशालिप्राक्षादिकं भोज्यमेवे-

त्याहुः । केचिन् तु—

‘ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् खातः सुखाम्बुना ।

पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोषणम् ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ।’

इति पठन्ति । अस्य व्याख्या—ततः कर्ध्वमग्निवलापेक्षया तस्मिन्नेवाह्नि सायमपरा-  
हे द्वितीये वा दिवसे प्रभाते पूर्वाह्ने क्षुद्धान् प्रशस्तबुभुक्षुः सुखाम्बुना खातः पेया-  
दिकं क्रमं भजेदिति योगः । किमुपादानं पेयादिकमित्यत्राह—पुराणरक्तशालीनां  
पुराणा वयं स्थिताः वर्षमुपिताः । तेषां रक्तशालीनां तण्डुलैः कृतं पेयादिमस्नेहल-  
वणोषणं स्नेहादिराहितम् । कीदृशो रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः रक्तशालितण्डुलान्नं  
नित्यमभ्यवहरन् रक्तशालीनां पेयादिकं क्रमं भजेदिति योगः । भुञ्जान इत्यत्र  
भुजिष्यन्निति च संबन्धः शान्तोऽर्थः । सात्त्विकप्रदर्शनार्थमिति केचित् । तेना-  
यमर्थः—रक्तशालीनामन्नं भुञ्जानो रक्तशालीनां पेयादिकं क्रमं भजेत् कलमपाटि-  
कादीनामन्नं भुञ्जानस्तेषामिति । उक्तवाच्य—‘ततोऽग्निबलं क्षुधां चावेक्ष्य साया-  
हेऽपरे वाहि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां रक्तशालितण्डुलानां सुसिद्धसिक्थमन्न-  
मस्नेहलवणकटुकमन्त्रमस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपातं प्रातः प्रातरुप-  
युञ्जानो विधिमिममपेक्षेत’ इति । विलेप्याः प्रभृति उष्णोदकानुपातमन्यत्रापि  
विहितम् । अग्निवृद्ध्यर्थमन्नजीर्त्यर्थं च—

‘उष्णं वारि पिबेदन्ने विलेप्यादौ विशुद्धिषु ।

कफोच्छेदाम् वृद्ध्यर्थमग्नेरन्नस्य पक्तये ॥’

इति ॥ २८ ॥

अमुना तमेव पेयादिकं क्रमं ब्रह्मविवेचनसाधारणमाह—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्

प्रधानमध्यावरणशुद्धिः ॥ २९ ॥

पेयमित्यादि । प्रधाना च मध्या चावरा च प्रधानमध्यावराः ।  
प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्ध्यर्थं ताभिः शुद्धः प्रधानमध्यावरणशुद्धिः ।  
प्रधानशुद्धिशुद्धो मध्यशुद्धिशुद्धो अवरशुद्धिशुद्धश्च । नरोऽन्नकालं क्रमेण प्रधान-  
संस्थं त्रीनन्नकालान् उभयं चान्नकालमेकं चान्नकालं पेयादिकं पञ्च

क्रमेण सेवेत । प्रधानशुद्धिशुद्धसौमन्नकालान्, मध्यशुद्धिशुद्धो द्वावन्नकालौ, अवरशुद्धिशुद्ध एकमन्नकालं पेयां भजेदिति क्रमश्चादर्थः । विलेप्यादिप्रत्येवं योज्यम् । तेनैतदुक्तं भवति । गोजनं हि प्रत्यहमुभयकालं प्रतिष्ठितम् । तत्र यः प्रधानरूपया वक्ष्यमाणलक्षणया शुद्धया शुद्धः स प्रथमे दिवसे सायमेकमन्नकालं पेयां सेवेत उपयुजीत । द्वितीये दिवसे द्वावन्नकालौ पेयामुपयुजीत । एवं त्रीनन्नकालान् पेयोपयुक्ता भवति । ततस्तृतीये दिवसे द्वावन्नकालौ चतुर्थे दिवसे प्रातरेकमन्नकालं च विलेपी सेवेत । एवं त्रीनन्नकालान् विलेप्युपयुक्ता भवति । पेया यवागूः । सा तु समण्डा प्रविरलसिक्ता च । विलेपी भर्षाणमण्डा संहतसिक्ता च । तथा चतुर्थे दिवसे सायमेकमन्नकालम् अकृतयूपं सेवेत, पञ्चमे द्वादशकालावकृतयूपं सेवेत । एवमेकतो यूपसौमन्नकालानुपयुक्तो भवति । षष्ठे दिवसे द्वावन्नकालौ सप्तमे दिवसे प्रातरेकमन्नकालं च कृतं यूपं सेवेत । एवं कृतं यूपसौमन्नकालानुपयुक्तो भवति । सप्तमे सायमेकमन्नकालम् अष्टमे द्वावन्नकालौ च मांसरसं सेवेत । एवं मांसरससौमन्नकालान् सेवितो भवति । इति प्रधानशुद्धिशुद्धस्य पेयादीनां क्रमेण प्रत्येकमन्नकालत्रयसेवने क्रमः । एवं मध्यशुद्धिशुद्धस्य पेयादयः क्रमेण प्रत्येकमन्नकालद्वयमासेन्याः । तथा स्वल्पशुद्धिशुद्धस्य पेयादयः क्रमेणैकमन्नकालमासेन्याः । इत्याकारोऽप्याह—प्रधानशुद्धया आढ्यदोषनिर्हरणलक्षणया मध्यशुद्धया अर्थादकहरणलक्षणया अवरशुद्धया प्रस्थलक्षणया शुद्धो यथासंख्यं त्रीन् द्वौ एकमन्नकालान् सेवेत पेयादीन् । तत्र प्रधानशुद्धो सप्तभिर्दिनेः प्रकृतिभोजनप्राप्तिः । तथा हि—त्रिपञ्चकालेषु पेया त्रिपञ्चकालेषु विलेपी त्रिपञ्चमन्त्रतो यूपान्निषु संस्कृतश्च त्रिषु रस इति पञ्चदशान्नकाला मसभिर्दिनैः प्राप्यन्ते । अष्टमे च दिने प्रकृतिभोजनम् । मध्यमे च शोषणे दशभिरन्नकालैः षष्ठे दिने प्रकृतिभोजनप्राप्तिः । अष्टमे पञ्चभिरन्नकालैः तृतांशेऽदि प्रकृतिभोजनप्राप्तिरिति । स्नेहलवणादियोगः इतत्वं तद्वाहित्यमनृतत्वम् । उक्तं च—

‘साग्लैः सखेहलवणैः शुष्णैरिचहिक्कुभिः ।

संयोगः कृतता श्रेया तद्वाहित्यादसंस्कृत्या ॥

पूतेन वाहिमाप्तेन संग्रवेन च संस्कृत्या ।

शुद्धिश्च रसादीनां न तीक्ष्णैस्तत्र संस्कृत्या ॥’

इति । अथवा एवं योजना—प्रेयां विलेपीमकृतं कृतं न यूपम् अकृतं कृतं च  
 रसं प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धश्च नरो यथासंख्येन त्रिनत्रकालान् उभयमन्नकाल-  
 मेकमन्नकालं पेयादाश्चतुरः क्रमेण सेवेत । एतदुक्तं भवति । प्रथमे दिवसे साय-  
 मेकमन्नकालं द्वितीये द्वायन्नकालो पेयां सेवेत । तृतीये दिवसे द्वायन्नकालो चतुर्थे  
 दिवसे प्रथमे चान्नकालं विलेपी सेवेत । चतुर्थेऽहि सायमन्नकाले पद्मे  
 द्वायन्नकालो च अकृतयूपं सेवेत । पष्ठे एकमन्नकालम् अकृतं रसं तमेव  
 द्वितीयमन्नकालं सप्तमे प्रातरन्नकालं कृतं रसं सेवेत । अष्टमोऽल्पजेहलक्षणः ।  
 ततोऽन्यः कृतः । एवं द्वादशेऽन्नकालेऽतीते पुनरन्नगुणानां क्रमापयोगेन सप्तसु दिनेषु  
 गतेषु प्रकृतिभोजनं सेवेत । यमनदिनाच्चतुर्दशे पञ्चदशे वाहि प्रकृतिभोजन-  
 मित्यर्थः । तथा चागमः—अर्धेन सायाहे अपरे वाहि सुरोदकपरिपिकं पुरा-  
 णानां लौहितशालितण्डुलानां सुविलिनां मण्डपूर्वा सुबोष्णा यनागूं पायवेद्  
 अग्निबलमभिसर्माक्ष्य । एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले । चतुर्थे त्वन्नकाले  
 तथाविधानामेव शालीनां सुविलिनां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयांमस्येहलवणामल्पते-  
 हलवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे पष्ठे चान्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथावि-  
 धानामेव शालीनां द्विःप्रसृतं सुम्बिन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुक्नेह-  
 लवणोपपन्नेन मुद्गयूपेण भोजयेत् । एवमष्टमे नक्षमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले  
 लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मासस्य रसेन । दक्ष्णावणिकेन नातिसारवता भोज-  
 येत् । उष्णोदकानुपानमन्नम् । एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले । अत ऊर्ध्वमल-  
 गुणान् क्रमेणोपयुज्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति । अत ऊर्ध्वं मांमरस-  
 भोजनादूर्ध्वं सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । सप्तरात्रमन्नगुणान् क्रमेणोपयु-  
 ज्जानः क्षिप्रगुर्वादीन् गुणान् आनुपूर्व्या अभिर्घयन्ति । केचिदेव व्याचक्षते—

अकृतं कृतयूपं च तनु संस्कारं रमम् ।

इति विशेषलक्षणवचनाद् यूप एव कृतविशेषणः न रसः । स च सप्तमाष्टमन-  
 वमेष्वन्नकालेषु षडाचिदकृतं कल्पयितव्यं । परतश्च त्रिष्वन्नकालेषु रसनिर्देशः ।  
 एवं पूर्वोक्ताविरोधेन द्वादशैवान्नकालाः । यथामर्क्यं वा अकृतं कृतयूपं चेति  
 व्युत्क्रान्तश्च यन्व । तनुरिति पौरोगव्यै वृत्त उक्तः । सूदशासं च ---

‘यश्च स्यादकृतो यूपो रसो यश्च कृतो भवेत् ।

कृतसज्जो ह्युस्तान्न तनुरिद्यो यतः स हि ॥’

इति । प्रत्येकं कृताकृतत्वं हि संस्कृतासंस्कृतत्वम् । उपकल्पनोऽध्याये असं-  
स्कृतो यूप उक्तः । रसश्च कृतः । उदकलावणिनिर्देशात् तस्य हि, लक्षणं तज्जै-  
रुक्तं —

यवनोपरिचाञ्चाजीलवणैः संस्कृतस्तनुः ।

रसको हिङ्गुधान्याढ्यो भवेदुदकलावणः ॥

इति । कृतेन रसेनाकृतस्य रसस्याकृतेन यूपेण कृतस्य च यूपस्य ग्रह-  
णम् । अन्यथा हि यूपरससूत्रानां गुरुं विधाद् यथोत्तरमित्यागमाद् अह्नयूपा-  
नन्तरं कृतमोसरसोपदेशो द्रोषवान् स्यात् । त्रिष्वेवाक्षकालेषु यूपस्य कृताकृतस्य  
त्रिष्वेवाक्षकालेषु रसस्य च कृताकृतस्योपयोग इति । 'यच्छ विशिष्टयोगशुद्धय-  
पेक्षं कचिर्निर्दिष्टं प्रागेव मासरसादिकं तद् विकारोवास्थापेक्षमिति । एवं त्रयोऽक्ष-  
कालः प्रधानायां शुद्धौ तत्र काष्ठागतमग्निगान्धमिति । मध्यमावरयोरपि द्विशे-  
षकालः क्रमेणैव पेयादय इति अह्नयोर्यूपरसयोरुपयोगश्चरकेण नेष्टः । तथा हि  
तदग्रन्थः पूर्वमुक्तः — 'अयेनं सायाद्वे परे वादि मुम्बोदकपरिपिक्तम्' इत्यारम्य 'यावे-  
दत ऊर्ध्वमग्नगुणान् क्रमेणोपयुज्जानः ससरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेदि'ति । अस्य  
ग्रन्थस्य पूर्वोक्तपक्षविरोधेनैवं वा योजना । अतो वमनदिनादूर्ध्वं ससरात्रेण प्रकृ-  
तिभोजनमागच्छेत् । सप्तमे दिने प्रकृतिभोजनप्राप्तिरसंस्कृतयोर्यूपरसयोरस्वीकारेण  
इति । नन्वकृतयूपरसयोः परिग्रहापरिग्रहकृतः संशय इति । उच्यते । अन्य-  
पेक्षत्वाच्चायं द्रोषः योऽतिदुर्बलान्निस्तस्य शोधनेनाप्यन्मेर्मान्वात् तद्विद्वद्भय-  
मकृतयोरपि रसयूपयोः प्रयोगः संस्कारकद्रव्यसंयोगादितरस्मिन् गुरुत्वम् । युक्ति-  
सिद्धं मध्यमाम्निरिपयं चणकवचनमित्यद्रोषः । कृताकृतत्वं यूपरसयोरन्यत्राप्यु-  
क्तम् 'अवास्य मुष्माणुना स्नातम्यापरादे श्रुत्रियेणसिद्धोमुष्णां यवाग्ं दधात् ।  
ततः प्रभृति भक्तकालेषु यवाग्मादिसंसर्गः तिम्रो यवाग्मः सश्रुत्रिवेराः तिम्रो वि-  
रेष्यधीष्यकृतयूपाणि त्रीणि कृतयूपाणि त्रयः कृत्वा जात्रल्लरताः' इति । सांश्रुते  
चोक्तम्—

“एतद्रोषप्रमाणेन स चाहारक्रमः स्मृतः ।

त्रीणि चापि प्रमाणानि प्रस्योऽर्थाट्टकमाट्टम् ॥

ग्रन्थेऽप्येकमतः पेयं यवाग्ं सूषकस्त्रिजा ।

द्वे चैवार्थाट्टके देये तिम्रश्चाप्याट्टके गते ॥

विलेपीमुचिताद् भक्ताच्छर्माच्छर्मा तथा ।

द्वपाडुकेन विपिनं स्थितानिधामपिच्छिजम् ॥

हृदयबोधिनाद्यग्माद्योपेते अत्राह हृदये धृतिस्त्वाने

धृतेन सैन्धवेनाथ पुनर्येषेण बुद्धिमान् ।

द्वितीयमंशमुचितादकृताख्येन योजयेत् ॥

ततस्तु हृतसंज्ञेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना ।

ग्रीनशान् वितरेद् भोक्तुमातुरायेति तं यथा ॥

ततो यथोचितं भक्त भोक्तुमस्मै विचक्षणः ।

स्वाचैणहरिणादीना रसैर्दद्यात् सुसंस्कृतैः ॥”

इति । अत्राप्यसंस्कृतसंस्त्यावचनं पूर्ववद् व्याप्येयम् । स्नेहपीतादीना सर्वेषां  
सामान्योऽयमन्नक्रमः । तत्र वमने भोजनमप्यनुज्ञे सुश्रुतः । यथा—

“ततोऽपराद्धे मुषिरिच्छेद्देह-

मुष्णाभिराद्भि परिपिक्तगात्रम् ।

कुलम्भमुद्गाढकिजाङ्गलाना

यै रसैश्चाप्युपभोजयेत्” ॥

इति । “उद्विक्तस्तेष्मविधयोऽयं विधिरित्यवगन्तव्यम् । उक्तं च—

‘कृतेऽपि वमने स्तेष्मप्यनुच्छिन्ने चलात्मके ।

रुक्षैर्मूषै कुलम्भावेरन्नं भुङ्गीत मानया ॥’

इति । पेशादीनां साधितेन जलेन पाकः । उक्तं च—

‘मण्डप्रधाना मुस्निवतण्डुला विश्वसाधिताम् ।

पेयां पिबेत् सकृच्छुद्धो द्विग्विधं विलेपिकाम् ॥’

‘उचितान्नाचतुर्यांशतण्डुलस्तु विलेप्यकः ।

विलेप्यतण्डुलाधांशे पेया करुष्या तमोर्जलम् ॥

चतुर्गुण पद्मगुण तण्डुलाद् आद्यमुच्यते ।

पेयादिसाधने वारि पकाचांशावरोपितम् ॥

आम्र निरपवादोऽयं विधिः सर्वत्र युज्यते ।”

इति । प्रधानमध्यावेरिति “हृद्यापो मंज्ञाच्छन्दसोः” इति इत्य । ग्रीनलका-  
लान् इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २९ ॥

अधुना जमेन पेयादिक्रमेण येन फलं भवति तन् सखान्तमाह—

यथाग्निरग्निस्तृणगोमयाद्यः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥

यथेत्यादि । यथा बाष्पोऽग्निरग्नुरस्यः सन् तृणगोमयफाद्यादिभिः सूक्ष्मैः क्रमेण सन्धुक्ष्यमाणो दीप्यमानो महान् स्थिरः सर्वपचश्च क्रमेण भवति महान् भवति स्थिराक्षिरफालावस्थायी च भवति सर्वप्रचश्च भवति । सर्वं पचतीति सर्व-पचः सर्वं च पचतुं शक्नोति । तथैव तेनैव प्रकारेण शुद्धस्य नरस्य शोधनेनान्तरा-ग्निरौदयोऽग्निरस्यः सन् पेयादिभिः क्रमेण महान् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । सर्वप्रहणेन पथ्यापथ्यमुच्यते । अपथ्यमपि पचतीत्यर्थः । सर्वपच इति पचेर-जन्तस्य सर्वशब्देन सह पठ्योक्तमासः ॥ १० ॥

ननु प्रधानमध्यापरशुद्धिशुद्ध इत्युक्तम् । तत्र न शक्यते यथा प्रधाना शुद्धिः का मध्या-का भवति । अतो द्वयोरेपि शुद्धिभिरपचनं शक्यं सम्भवात् । पुनश्चोपप्रमाणतः प्रहृतोप-प्रहृततयः शुद्धिद्वयलक्षणमुच्यते जपन्येत्यादिना ॥

जपन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

चत्वारः इष्टा प्रमते पडष्टी-

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

जपन्ये जप्यो मध्ये मध्यमे प्रवरे उत्तमे च वमने यथासंख्यं चत्वारो वेगाः यद्द वेगाः अष्टौ वेगा इष्टा आचार्यैः । विरेके तु जपन्ये स एव वेगा दश इष्टाः । मध्ये विरेके द्विगुणा दश विंशतिर्वेगा इष्टाः । प्रवरे विरेके त्रिगुणा दश त्रिंशद् वेगा इष्टा इति वमनाविरेचनयोः वेगसमुच्चया सम्यग्यो-गलक्षणम् । वेगो हि स्वस्थानाद् दोषाणां प्रशुण्विगमोपलब्धितः । तथा जपन्यमध्यप्रवरे विरेके यथासंख्येन प्रस्थो द्विगुणः चतुर्गुणश्च स्यादिति साम्बन्धः । प्रस्थोऽधमे तथा भेदलक्षणं स्यादिति भावः । द्विगुणः प्रस्थः प्रस्थद्वयं मध्ये । चतुर्गुणः प्रस्थः चत्वारः प्रस्थाः प्रवरे लब्धम् । तथेति

समुच्चये । न केवलं वेगमानं स्यादिति तुशब्दस्यार्थः । ननु वमनमतिक्रम्य विरेके परिमाणलक्षणं किमिति उच्यते । वमनाद् विरेचनस्य प्राधान्याख्यापनार्थं क्रम-  
भङ्गः । विरेचनस्य पूर्वकर्मतया वमनं न विपरीतम् । प्रधानाङ्गतया हि गुणो  
यतेति । वमनं विरेचनस्याङ्गम् । हीनगुणसम्पादनाय प्रधानमवृत्तिः । अतो गुण-  
भावादप्रधानं वमनम् । विरेकः प्रधानः । उक्तं च—

‘यमेविरेचनं मुख्यं विरेकाद् वस्तिरुपमः ।’

‘सिरावेधः समो वस्तेरधिकः कैश्चिदिष्यते ॥’

इति ॥ ३१ ॥

दोषपरिमाणतोऽपि विरेके भेदमाह—

पित्तावसानं वमनं विरेका-

दधं कफान्तं च विरेकमाहुः ।

पित्तत्यादि । अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानं वमनमुत्कृष्टमाहुः । विरेकाश्च  
प्रस्थपरिमाणेनार्थमाहुः । न विरेकवेगसङ्घातानादधमुक्तत्वाद् वमनवेगानाम् अपि  
तु प्रस्थपरिमाणादधं तेन जघन्ये वमनेऽप्रस्थं गध्ये प्रस्थः प्रवरेः प्रस्थौ द्वा-  
विति । तथा कफान्तं विरेकमाहुः कफान्तं विरेकं प्रवरेत्वम् । तथा चागमः—

‘प्रासिश्च विरेपित्तकफानिलानां

सम्यग् विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ।’

इति । इष्टाकारोऽप्याह — पित्तत्यादिमां त्रिविधानां वमनविरेचनाना-  
मुत्तमं वदति । पित्तावसानं वमनं श्रेष्ठमिति शेषः । विरेकादधं द्विप्रस्थप्रस्था-  
धप्रस्थाः उत्तममध्यमाधमे वमने कफान्तं च विरेकमाहुः । त्वशब्दोऽवधारणार्थः ।

‘वमनादसतो विरेकः श्रेष्ठः, बाल्ये, ५ उक्तं च—

‘त्रीणि दोषप्रमाणानि प्रस्थोऽर्षाढकमाढकम् ।

तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥

पुरीषबहुलः पूर्वः पित्तप्रायस्तु मध्यमः ।

श्लेष्मान्त उत्तमो दृष्टो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥’

इति । अन्ये त्रयाणामपि वमनविरेकाणामुत्तमत्वं वर्णयन्ति । तथा हि—

‘हीनमध्योत्तमे दोषे हीनमध्योत्तमैर्हृते ।

कफान्तत्वं विरेके स्याद् वमने पित्तदर्शनम् ॥’

इति ॥



हरस्य योयस्य प्रमाणप्रकारमाह—

द्वित्रान्सविदकानपनीय-वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

द्वित्रानिति । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः 'सह्ययाव्यय' इति बहुव्रीहेः 'बहुव्रीहौ सह्यये डच्' इति डच् । सह विशा पुरीषेण वर्तन्ते इति सवि-  
दकाः । तत्र विरेके द्वित्रान् सपुरीषान् वेगानपनीय मुक्त्वान्यन्मेयं मातव्यम् ।  
प्रस्थार्दिना दोषस्य मातुमिष्टत्वाद् वमने पुनः, अत् परमाणं पीतमोषध-  
तदपनीय त्यक्त्वा मेयं दोषवेगाः मातव्याः इत्यर्थः । प्रतिनियतप्रमाणयोः  
पित्तश्लेष्मणोः प्रकोपनिमित्तं बहुत्वं तस्यापि निर्हरणे नियमः कृत इति ॥ ३२ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्या कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

अथेत्यादि । आनन्तर्यमश्लयोः शब्दः । अथ वमनादनन्तरं कृतमश्ल-  
मेन नरं वामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं पुनरपि विरेकाकृत्येन  
रिनाथ सम्यक् स्नेहनादूर्ध्वं निवृत्तस्नेहपानं त्रिरात्रं स्वेदमाचरन्तमनन्तरं सम्य-  
ग्विरेचयेत् । आगमो हि—

॥ ३३ ॥ 'स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।'

इति । प्रस्कन्दनं विरेचनम् । अस्मिन् शास्त्रेऽप्युक्तम्—

'स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वैदमाचरन् ।

स्निग्धस्यहं स्थितः कुर्याद् विरेकं... ॥'

इति । पक्षाद् विरेको वामित इति च । वामित इत्यनेन नत्वकृतवगने विरेचयेत्  
इति सिध्यति । कदा विरेचनं पाययेत्— श्लेष्मकाले गते प्रथमे महरेऽतिक्रान्ते  
सति द्वितीयमहरेमध्ये विरेचनं पेयम् । अथ कथमत्र हस्वमात्र महरो गृहीत  
इति शायते । आगमादिति ब्रूमः ॥

'पूर्वोद्धे वमनं पेयं प्रातर्देयं विरेचनम् ।

मध्याह्ने तु निरूहः स्यादपराह्णुवासनम् ॥'

इति । पूर्वादशब्दः प्रथमयामवचनः । प्रातः शब्दो द्वितीययामवचनः । यामौ  
द्विप्रकारी-ययोक्तं पादोनाशतस इति । सार्धमसनादिकं वासाने विरेचनं  
देयमित्येके । यथा—

‘प्रथमेऽपगते यामे विरेकस्य विधिर्हितः ।

वमनं प्रथमे यामे मध्याह्ने तु निरूहणम् ॥’

इति । अत्र यामद्वयस्याविशेषितत्वादयमर्थः सिध्यति । अल्पकफस्य पित्तप-  
वानस्य द्वितीयप्रदरे विरेकः । बहुकफस्य प्रथमे महति यामे गते विरेक इति ।  
इत्येककाले दिनप्रथमत्रिभागे गत इति हाटकः । ननु कस्य वमनानन्तरं विरेचनं,  
विरेचनादनन्तरं यस्तिरिति विधीयते । उच्यते । यादृच्छिकस्वस्वस्य कुष्ठा-  
दिषु व्याधिषु क्रमात् पञ्चकर्मविधिः । भिषक्परिपालितस्य कालकृतदोषोद्रेक-  
शान्त्यर्थमधमशोधनविधानमिति ज्ञेयम् । किं कृत्वा— कोष्ठं मृदुमध्यमूरलक्षणमध-  
गम्य । सम्पगत्यस्य फाकाक्षिवदन्वयः । मृदादिभेदेन कोष्ठं सम्यग् ज्ञात्वा यथा-  
होण भेषजेन सम्यग् विरेचयेदिति ॥ ३३ ॥

कोष्ठं ज्ञात्वैतच्छुभम् । तत्र ज्ञायते त्रिभिः कोष्ठैः । कंदशब्देति कोष्ठज्ञानार्थं  
कोष्ठानुरूपीषधनार्थं चाह —

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेच्यते ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कुच्छ्राच्छ्रयामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

बहुपित्त इत्यादि । पित्तस्य विरेचनसाध्यत्वातिशयव्यापनार्थं प्रथमं  
पित्तकोष्ठो निरूप्यते । जन्मकाले पश्चाद्वा योऽधिकपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति ।  
स च क्षीरेणापि विरेच्यते । अपिशब्दः समुच्चये । द्राक्षारग्वधादिभिश्च मृदुभि-  
र्द्रव्यैरित्यर्थः । प्रभूतमारुतो यं कोष्ठः स क्रूरो भवति । स च कोष्ठः इयामा-  
दिकैः कुच्छ्रेण कथञ्चिदेव विरेच्यते । आदिशब्देन समुद्रैरण्डकङ्ककुष्ठकम्पि-  
त्यकसुधाक्षीरादयो गृह्यन्ते । अपिशब्दाद् द्राक्षारग्वधादिभिर्न विरेच्यत एव ।  
पित्तवातकोष्ठयोः कफसम्बन्धे मृदुत्वकूरत्वयोः क्रिष्टिद्वानि । उक्तं च—

‘कोष्ठस्य क्रूरता मन्दा कफयुक्ते न भवति ।

मृदुतापि तथा ज्ञेया पित्ते कफसमन्विते ॥

त्रिभिर्दोषैः समुद्रिकैः समः कोष्ठः कफेन च ।’

इति । सादत्र क्रूरकोष्ठस्य च वमनं विरेचनं चाशस्तं घाताबाधमभात् । तथा  
हि — वमनेन कफोपचयात् सौम्यगुणहान्या पवनशुद्धिः विरेचनस्याप्यङ्ग-  
रौक्ष्यकरणात् अत्र विधीयते — स्नेहस्वेदोपपादनाद् वातशान्तेरानासफर वमनं

वमनान्ते च पुनः स्नेहस्वेदोपवेशाश्च । एव विरेचनेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा  
चातम —

“कर्मणा वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुनः ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥”

इति ॥ ३४ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलघुणैर्वीर्यैः

कषायमधुरैरादम्बवादिभिः पित्ते विरेकः । कटुकैः कफे (विरेकः) ।

स्निग्धोष्णलघुणैरेरण्डतैलानिभिर्वायौ विरेकः ॥

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदयत् ।

अप्रवृत्तिरीपतप्रवृत्तिः । नञीपदर्थे । वेगानानीपतप्रवृत्तौ सत्या भेषजोत्ते-  
जनार्थं उष्णाम्बु पाययेद् वैद्यः । उष्णाम्बुपानादौपधस्य चम्पनाद् वेगप्रवृत्तिः  
पाको वा भवति । अप्रवृत्ते तु इति वा पाठः । अरय च पीदौपधस्य जठर  
पाणितापेन स्वेदयेच्च परिचारकः ॥

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्नुक्त्वाऽन्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

उत्थानं वेगप्रवृत्तिः । उत्थाने अल्पे स्त्रोकाया प्रवृत्तौ । अनन्तरं तस्मिन्  
दिवसे भुक्तवान् अन्येद्युस्तस्मिन्नहनि द्वितीयेऽहनि पुनर्विरेचनमौपध पिबेत् ।  
अहतसमस्तदोषस्य भोजनानुवादेनैतद् गमयति । एकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा  
दिवसेदौपधलाघप्रेत्या विरेचनं समापनीयमिति । उक्तं च सारमुष्टौ—

‘शतैर्विरेचनं त्रयैमेकद्वित्रिचतुर्दिने ।

भोजनं ॥ यथासाध्यं सत्राकर्मसनापनात् ॥

समाप्ते कर्मणि पुनः पेयादिनाम् इष्यताम् ।’

इति ॥ ३६ ॥

अट्टस्नेहकोष्ठस्तु पिबेद्दूर्ध्वं दद्यादहताः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहम्वेदैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

पौर्णिकं मध्यमलौच्यं सारं पूर्वमतिश्रमम् ।

इत्कृत्पञ्चद्विरस्त्रिरुद्देशः द्ध्रेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

१. कण्डूर्वेदाहः पिटका पीनसो वातग्रिहग्रहः ।

अयोगलक्षणं योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

३ स्नेहनं स्नेहः । अहस्नेह कोष्ठो यस्य मोऽहस्नेहगोष्ठ । असम्यक् स्निग्धकोष्ठ इत्यर्थः । स मूयोऽपि स्नेहस्वेदेत्तन्मृततनु मस्त्वनशरीरो दशा-  
हादूर्ध्वं सप्ताह स्नेहनं कृत्वा यह स्वेद विधाय पश्चाद् योगिक विरेचन  
पिबेत् । सम्यगालोच्य दद्यावातिरूप्य । सम्यगालोचन, पूर्वायोगप्रारणत्यागार्थम् ।  
स्मरन् पूर्वभक्तिक्रमं “भैषज्यमात्रा मन्त्राभिमन्त्रिता” इत्यादिक, तथा “अप्रवृत्ता  
तु पाहमेदुष्णाग्निव” इत्यादिक च स्मरन् । हस्तुक्ष्यशुद्ध्यादि अयोगलक्षणम् ।  
यथोदितात् वैपरीत्ये यथोक्ताद् वैपरीत्ये । हस्तुक्षिगुहिरित्यादिको योगो  
योगलक्षणम् ॥ ३७—३९ ॥

विद्विपित्तकफरातेषु निःसृतेषु क्रमात्सृजेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःस्पृष्टाभमेन वा ।

गुदानिःसरणं कृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिमनःमया ।

अतिविरिक्तस्य विद्यादिषु क्रमादि सृतेषु जलं सवेत् । औषधशब्द-  
लोपोऽत्र । विद्विपित्तकफरातेषु सम्यग् योगलक्षणोद्दिष्टेषु निःसृतेषु । क्रमात्  
स्थानानुपूर्व्या । निःश्लेष्मपित्तं तथा श्वेतं त्रिखिन् कृष्णं सलोहिनीपत्रकम् ।  
अथ वा मांसधावनतुल्यं मांसधावन मापप्रशालनं नलं तत्सदृशम् । अथवा मेदः  
स्पृष्टाभमुदकं सवेत् । स्पृष्टं शकलम् तथा गुदनिःसरणादयोऽतिवमनमयाश्च  
क्षामतादयो भवन्ति ॥

सम्यग्विरिक्तमेतच्च वमनोक्तेन योजयितुं ॥ ४२ ॥

धूमवर्ज्येन विधिना

एतं च सम्यग्विरिक्तं वमनविहितेन विधिना चेहाचारेण विधूमेनोपपा-  
दयेत् ‘धूमत्रयस्यान्यतमम्’ इति विहितस्यापवादं धूमवर्ज्येनेति ॥

ततो वामितवानिव ।

क्रमेणात्रानि भुञ्जानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

ततोऽनन्तरं सम्यक् विरिक्तं क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यन्नमहितपेया-  
दीन्यन्नानि । भुञ्जानोऽश्नन् । पेयाद्यन्नगुणोपयोगक्रमेण भुञ्जान इति यावत् ।  
प्रकृतिभोजनं भजेत् ॥ ४३ ॥

पीतभेपजस्योपवासविषयं दर्शयति —

मन्दबह्विमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत्पीतभेपजम् ॥ ४४ ॥

मन्दस्यादि । वमनाय विरेचनाय वा पीतभेपजान् मन्दबह्व्यादीन्  
पञ्च लङ्घयेद् अजीर्णलिङ्गात् । असंशुद्धम् अप्रवृत्तदोषम् । ईषदर्थे विपक्षे वा नञ् ।  
दोषदुर्बलं दोषैर्दुष्टैर्हानिलम् । अदृष्टं जीर्णलिङ्गं पीतभेपजस्य यस्य तम् ।  
अदृष्टजीर्णोपधलक्षणम् एतांस्तदहो लङ्घयेदित्यन्ये ॥ ४४ ॥

इदानीं लङ्घनस्य फलमाह —

स्नेहस्वेदौषधोत्क्रेशसङ्गैरिति न बाध्यते ।

स्नेहेत्यादि । इत्येव नङ्घिते सति स्नेहस्वेदौषधोत्क्रेशसङ्गैः न बाध्यते  
न पीडयते आतुरः । उत्क्रेशश्च सङ्गाश्च उत्क्रेशसङ्गा स्नेहस्वेदौषधानामुत्क्रे-  
शसङ्गा, स्नेहस्वेदौषधोत्क्रेशसङ्गा ते । इद्याकारस्त्वाह — स्नेहनेन स्वेदनेन  
औषधेन च य उत्क्रेशो दोषस्य तस्योद्विष्टस्य दोषस्य सङ्गोऽप्रवृत्तिः ते, केहा-  
दिभिः सङ्गान्तर्यो दोषस्तेन न बाध्यते । इतिशब्दो हेत्वर्थः । लङ्घने कृते उत्क्रे-  
शसङ्गदोषो न स्यादित्यर्थः, इति ॥

प्रसङ्गेन यथोक्तस्य पेयादिश्रमस्य विषयं दर्शयति —

संशोधनास्राविस्रावलोहयोजनलङ्घने ॥ ४५ ॥

यात्याग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रम पेयादिनाचरेत् ।

संशोधनेत्यादि । संशोधनादिभिर्मन्दोऽग्निर्मन्दतां याति तस्मादेतोः  
पेयादिकं क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक् शुद्धिः । अस्रप्रिस्रावो रक्तलुतिः ।  
स्नेहयोजनं स्नेहोपयोगः । लङ्घनस्यामादिपाननममर्थस्यातिप्रयोगे बहिनाशकरत्वं  
तत्रापि पेयादिभ्यो विधेयः । ननु शुद्ध्याग्निगन्धनिहीन्यते । नक्षयति च —  
'बुद्धिप्रसाद'मित्यादिना ज्वन्ननन्यं वीक्षितं संशोधनं करोतीति । तद्विमे वन्नमी

परस्परं व्याघाते । अत्रोच्यते । कालभेदाददोषः । संशोधने क्रियमाणेऽग्निमान्द्यं भवति । हूने च संशोधने पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र व्याघातः । हाटकौऽप्याह — 'कालभेदाददोषः । संशोधनानन्तरमेवाग्नेर्मान्द्यं स्यात् । पेयादिक्रममनन्तरमासेवमानस्याग्नेर्दीप्तिरिति । अथवा 'संशोधनादीना चायथाप्रवृत्तानामग्निनाशकरत्वं सस्यकप्रवृत्तानामग्निहरत्वंमि'ति केचित् ॥

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

सुतेत्यादि । सुतौ पित्तावरूपौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य स एवम् । संशोधने प्रवृत्ते यस्य पित्तश्लेष्माणौ सुतौ देहेऽवास्थितावित्यर्थः । यश्च स्वभावेन मद्यपः तथा यश्च वातपैत्तिको वातपित्तप्रकृतिः त्रीनप्येतान् पेयां न पाययेत् । तर्पेतां किं कार्यमित्याह — तेषां तर्पणादि क्रमो हितः पेयास्थाने तर्पणादय इत्यर्थः । यथाह —

'लाजसक्तून् पिबेत् पूर्वं ततो यूषान्नमोजनम् ।'

पश्चान्मांसरसान्नं स्यात् तर्पणादिरयं क्रमः ॥

इति । तर्पणा लाजसक्तवः । सुताल्पपित्तादिषु पेयाविलेप्योरेव प्रतिपेद्यः ।

अकृतानां कृतानां च यूषाणां मासरसानामुपयोगः शस्यते इत्यभिप्रायः ॥

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात् पाको न प्रतीक्ष्यत इत्याह —

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्हरेद्गमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

अपक्वमित्यादि । वमनविरेचनयोः सर्वविधिसाम्येऽपि प्रवृत्तिभेदोऽस्ति । कथं, वमनमपक्वं सद् दोषान् निर्हरेत् । विरेचनं तु पच्यमानं दोषान् निर्हरेत् । अतो वमनस्य पाकं न प्रतिपालयेत् । औषधपानसमनन्तरमेव वमनप्रवृत्तौ यत्नो विधेय इत्यर्थः । अयोगे शीघ्रमेव प्रतिक्रियां कुर्यात् ॥

विरेचने किञ्चिद् विशेषमाह —

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥

त्रिरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोथितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥

दुर्बल इत्यादि । दुर्बलो यो नरो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना कालेन  
द्रवीभूते दोषे स्वयमौषधमन्तरेण विरिच्यते म्रियते । न तस्य विरेचनौषध देव  
नापि स्तम्भनम् । तर्हि तत्र किं कार्यमित्याह — त नरं भेदनीयैर्मोज्यै शक-  
द्भेदिमिराहारैर्वास्तुकादिभि मयोजयेत् । ह्यटकोऽप्याह — यो नरो दौर्बल्या-  
दियुक्त स (अग्नि) विरेच्य । न च तस्य दोषो बहुत्वाविर्गच्छन् स्तम्भनीय ।  
त भेदनीयैर्वास्तुकादिभि योजयेदिति ॥ ४९ ॥

**अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिनेन्मृद्वल्पमौषधम् ।**

तथा दुर्बल सन् पूर्वं शुद्धस्तथा अल्पदोषस्तथाकृश तथा मृद्धादि-  
विशेषेणापरिज्ञातकोष्ठ । एते दुर्बलादय पञ्च पुरुषा मृदुगुणमल्पमात्र च  
विरेचनौषध पिबेयु । औषध शोधनौषधमिति हृद्याकारः ॥

तदेव शस्तमित्युपपादयति वधमित्यादिना—

। वर तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥

यतस्तदापथ प्रयोजनोपेक्षया असकृदनेकवार पुन पुन पीत  
वरम् । नत्वन्यथा । बहुतीक्ष्णमौषध सकृच्च पीत संशयावहं प्राण-  
सन्देहकारि अवरम् अतियोगभयात् । हृद्याकारोऽप्याह — असकृत् पीत तदो-  
षध वरम् अन्यथा तीक्ष्ण बहुमात्र पीत संशयावहं प्राणसन्देहकारि इति ॥ ५० ॥

हरेद्बहुश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेषु तान् ॥ ५१ ॥

कलेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वनमनिर्हताः ।

हरेदित्यादि । तथा दुर्बलस्य पुरुषस्य चलान् शिथिलान् दोषान् बहून्  
प्रमत्तान् सतोऽल्पानल्पान् स्तोक् स्तोक् मृदाभिर्द्रव्यैराम्बुवादिभिर्हरेत् । पुन  
पुन पीत मृद्धौषध चलान् बहून् दोषानल्पानल्पान् स्तोक् स्तोक् हरेत् । एव बल-  
हानि विना शोषनिर्हार कृत स्यात् । दुर्बलस्येत्युभयत्रापि च सम्यच्यते ।  
दुर्बलस्याल्पान् समस्तान् दाषाभ्यस्ताननिर्हतान् गमनं सम्यक् शमयेदेव ।  
तुरगधारणे । ननु बहवो दोषा कस्मात् शम्यन्त इत्यहं हि यस्माद् बहव  
अस्ति दोषा अनिर्हता सन्नाशिरकालमन दुर्बलान्तरा व्यापिभि क्लेशयन्ति  
पाडयन्ति । हन्युर्वा । अनिर्हता वा मारयेयु । तन्मादेव वन्दनानि विना  
दोषनिर्हणं कार्यमेव स्यात् ॥

मन्दाग्नेः क्रूरकोष्ठस्य च सम्यग् विरेकोपागमाह —

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च संक्षारलवणैर्धृतैः ॥ ५२ ॥

सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।

मन्दाग्निनायेत्यादि । कफवृद्ध्या वह्नेर्मान्द्यं वातचृद्ध्या जठरस्य कौर्म्यं, तदुभयमपि परिहर्तव्यमिति प्रथमचकारार्थः । मन्दाग्निना पीतमौषधं पाकमगच्छद् वमनाय, क्रूरकोष्ठेन पीतं शीघ्रपाकमगमनान्नं विरेकाय स्यादिति । तयोः परिहारार्थमाह — संक्षारलवणैरिति । क्षारशब्देन वातहरद्रव्याणां मत्सोच्यते । लवणमिति सैन्यवम् । अन्येषां कफहरत्वात् । क्षारलवणेन सिद्धं धृतैः । जातौ बहुबचनम् । कथं गवगम्यत इति चेत् तथा मयोगदर्शनात् —

‘पाटलीचिरिजिवादि’ क्षारैस्सन्धंचसार्यितम् ।

धृतं सन्दीपनं वह्नेः कफजिद् वातनाशनम् ॥’

इति । विजितकफवातमिति । क्षारलवणेन सिद्धस्य धृतस्य संस्कारानुवर्तकत्वात् कफजित्वं युक्तम् । द्वितीयेन चकारेण कफवातहराणां दीपनानां मयोगः समुच्चयिते । उत्तुङ्गोत्तमत्वात् — ‘मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च संक्षारलवणैर्धृतैः यथासंख्यमुद्दीपितानलं विजितकफवातं च शोधयेद्’ इति । अथवा ‘मन्दाग्निं पुरुषं शोधनप्रमदो’ संक्षारैर्धृतैर्यथोक्तैः सन्धुक्षिताग्निं विजितकफं च कृत्वा शोधयेत् । तथा क्रूरकोष्ठं संलवणैर्धृतैः सन्धुक्षिताग्निं विजितवातं च कृत्वा शोधयेद्’ इतीन्दुः ॥

रूक्षगहनिलक्रूरकोष्ठव्यायांसशीलिनाम् ॥ ५३ ॥

श्रीसाग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।

तेभ्यो वास्ति पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥

शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चिच्छीक्षणाभिः फलवर्तिभिः ।

रूक्षेत्यादि । रूक्षादीनां पञ्चानां पीतं भैषज्यम् अविरेच्य विरेचनमंकृत्यैव जीर्यति जरां याति परिणमति । रूक्षगहनिलयोः को भेद इति चेत् । उच्यते । ऊरुस्तम्भादिषु स्निग्धत्वेऽपि गहनिलदर्शनादेव मुक्तिरूपपद्यते । तेभ्यो — रूक्षादिभ्यो वाताधिक्यनात् नञ्जयाय पूर्वं वास्ति दद्यात् । अनन्तरं स्निग्धमेरेण्डतैलविन्दुघृतादिकं विरेचनं याजयेत् । अथवा वत्स्यनहं पुरुषे फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः



पुरीषं किञ्चिदरुपं निर्हृत्य निस्तार्य म्निष्यं विरेचनं दद्यात् ॥

करभाद् यस्तिभिः पश्यन्तिर्वा विद्वच्छृनिर्दोरे ईश्वरः -

प्रपृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्द्वैतमुखम् ॥ ५५ ॥

प्रवृत्तमित्यादि । एवं वस्तिभिः फलवर्तिभिर्दो प्रवृत्तं किञ्चित् पतितं  
सन्तं मलं स्निग्धौ विरेकः सुखमवलयेन संसाजिह्वेत ॥ ५५ ॥

विषाभिघातपिट्टिकाद्युपशान्तचिसर्पिणः ।

कामिलापाण्डुमेहार्तान्नातिरिग्धान्निरेचयेत् ॥ ५६ ॥

सर्वान्स्नेहयिरेकैश्च रुक्षस्तु स्नेहभाषितान् ।

धिपेत्यादि । नातिशब्दावन्नेपदर्थे । नातिशितगुरुस्निग्धमिदं यत्र यथा :

अथवा नञीपदार्थः । विपादियुक्तान् कामिलंघ्यान् ईपत् स्निग्धान् विशोषयेत् ।

सर्वानेवान् सर्वान् त्रिपादियुक्तान् स्नेहविरक्तेष्व-शोधयेत् । स्नेहमावितान्-स्नेह-

मावितानेतान् पुरुषान् रुक्षैर्विरेकैः शोषयेत् । येषां सञ्चितः स्नेहसंस्कारो

देहे विद्यते ते स्नेहमाविताः । हृद्याकरोऽप्याह — विषाधार्तान् पुनः,

रूक्षगुणैरेव विरेचनौषधैः शोषयेदिति ।

एतान् सर्वान् विषाघातान्कृतस्नेहान् सतः'।

शोधनद्रव्यसंसिद्धैः स्नेहैः साधु विशोधयेत् ॥

एतानि च बहुस्नेहसेवान् रुक्षविंशोषयेत् ।

इति । २५

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥

स्नेहस्वेदा प्रयुज्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।

कर्मणामित्यादि । आदिशब्देन विरेचनास्थापनानुवासननस्यानां ग्रहणम् । वमनादीनां कर्मणामन्तरेऽन्तरे मध्ये मध्ये पुनरपि भूयोऽपि पक्वस्मिन्नेकस्मिन् समाप्ते पुनरन्यारम्भे स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जितौ । अन्ते च एकैकस्य समाप्ते सर्वेषामन्ते च बलाय शरिरस्य बलाधानार्थं स्नेहपुष्टयुज्जितौ । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोऽनुवासनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरुहणं पुनः स्नेहस्वेदौ तजः शिरोविरेचनमिति यद्वत् । अन्तरान्तरा इति वा पाठः ॥

प्रिमथमेव स्नेहस्वेदौ शुभातेत्याह—

‘ऊपादिभिर्मथया स्विन्नाद्ध्रियते वाससो मलः ॥ ५८ ॥

स्नेहस्वेदस्तयोत्कलेद्य वपुषः शोधनैर्मलः ।

ऊपादिभिरित्यादि । ऊषा क्षारमृत्तिका । आदिशब्देन नास्तिकेरव-  
ह्कवन्दाकादीनां मस्य गृह्यते । यथा वाससो वस्त्रात् स्विन्नात् मल ऊपादि-  
भिरुत्कलेद्य पतनोन्मुखं कृत्वा जलादिना ह्रियते तद्वदेव वपुषो देहादपि मल  
स्नेहस्वेदादिभिरुत्कलेद्य वमनादिभिर्निर्ह्रियत इति सयन्ध ॥

अनु स्नेहस्वेदावतरेणापि कश्चा मलः शोधनैर्न शान्यत इत्याह—

स्नेहस्वेदावनम्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ ५९ ॥

दारुशुष्कमिवानामे शरीरं तस्य शीर्यते ।

स्नेहस्वेदावित्यादि । यो नर स्नेहस्वेदावनम्यस्याशीलयित्वा संशोधन  
कुर्यात् तस्य शरीरं शीर्यते नश्यति । यथा शुष्क दारु काष्ठमानामे आनमने  
शीर्यते तद्वदिति स्नेहस्वेदयो कर्मसु करणीयत्वं हृदयति हृष्टान्तेन । दीर्यते  
इति वा पाठ । भिद्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

संप्रतमुपसहरन् सगुदे फलमाह—

बुद्धिप्रसादं बुलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं मम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

बुद्धीत्यादि संशोधनं सम्यक् शोधनम् । साधु कृत्वा उपास्यमानं सेव्यमा-  
नं क्रियमाणमित्यर्थः । बुद्धिप्रसादादानीं पक्वं करोति वयसो यौवनादेरपाक  
अपरिणामः ॥ ६१ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचिनायां हृदयबोधिकायामष्टादशोऽध्यायः ।

१ 'मज्जे हि देहादुत्कलेद्य ह्रियते वाससो यथा इति सु श्रेष्ठाष्टाहृदयपाठः ।

ऊपादिभिर्मथयोत्कलेद्य ह्रियते वाससो मलः ।

तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमापतित्यादिभिः ॥

इति तावत्पञ्चाशदहृदयपाठः अन्येव पाठः सप्तद्वेष्टपि ।

## अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

मलहरणाय पूर्वोऽध्याय उक्तः । वस्तिना हि नत्रे विहित इति वमनरिचनविधेरन-  
न्तरं वस्तिविधेरनयो दुष्ट इत्याह— यथा इत्यादि । अथवा वाने कञ्चिनाशायोपदिष्टे  
पित्तविनाशनाय च विरेचने वातनाशाय वस्ते प्रसङ्गात् तस्य परिज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ।

पाठ्यकारोऽप्याह—

‘वमन कञ्चिदन्त्यर्थं देचन पित्तशान्तये ।

तस्माद् वातस्य चान्यैर्मिदानीं वस्तिरिष्यते ॥’ इति

अथवा ‘तेभ्यो वस्तिं पुनो दद्याद्’ इत्युक्तम् । अत्रा वास्तेमाह—

अथास्तो वस्तिनिधिमध्यायं च्याख्यास्यामः ।

अथाह इत्यादि । वस्तिना दीयन इति वस्तिः तस्य विधिः । ‘वस्तिना,  
दीयते वस्तिं वा पूर्वमन्येति तनोऽपि वस्ति इति मङ्गहे । वृथाकारोऽप्याह—  
‘वस्तेः पुरस्तात् प्रस्तावात् तस्याद्य विधिरुच्यते ।

वस्तिना मूत्रपात्रेण मृगाणा य उपक्रमः ॥

स वस्तिरिति तद्विद्विस्ताल्गर्भ्यात् तद्विरोच्यते ।

प्रयुक्तमात्र एवैव वस्तिं यातीत्यतोऽपि वा ॥’

इति ॥

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिभिर्ध्वजः सः ॥ १ ॥

निरुद्धोऽन्यासतो वस्तिरुत्तरः ।

वातेत्यादि । वात उल्बणोऽविज्ञो येषां दोषाणां त एवम् । वातोल्ब-  
णेषु वाताधिकेषु दोषेषु केवले वा वायो वस्तिरिष्यते । आचार्यैरिति शेषः ।

अथवा वाते वस्तिरिष्यते वातोल्बणेषु दोषेषु वा । वाद्यब्दस्य वातोल्ब-  
णेष्वित्यत्रेव सम्बन्धः न वात इत्यस्मिन् पदे । वाद्यब्दयुक्तात् पश्चात् तदयुक्तः

पक्षो मुख्य इति न्यायादेव योजना । अन्यथा चेद् वाने वस्तेरप्राधान्यं स्यात् ।

अथवा वातोल्बणेषु दोषेषु वस्तिरिष्यते वाते वा वाते इव । यथा वाते वस्ति-  
रिष्यते तद्वद् वातोल्बणेषु दोषेष्वपीत्यर्थः । वाद्यब्द उपमानार्थः । ‘वा विक-  
ल्पोपमानयो’ इति । उपक्रमाणां वमनादीनां चिकित्सितानां सर्वेषां मध्ये

१. ‘पूर्वमन्यते’ इति मुद्रितस्य ह्रस्वात् ।

अग्रणीः प्रधानः, शीघ्रं वृहणादिनिरित्वाद् विरुतनिर्लोच्छेदित्वाच्च । अथ-  
वा उपक्रमाणामिति वात्तहराणां प्रयोगाणां श्रेष्ठ इत्यभिप्रायः । स च वस्ति-  
स्त्रिपकारः । तदेव त्रैविध्यमाह—निरुहः अन्वासन उत्तरवस्तिरिति । निरुह  
इति । 'बह प्राणो' निरूप्य । अवाग्शेष नयतीत्यर्थः । शरीरारोहणाद् वा ।  
अथवा ऊह्यरहितो निरुह अचिन्त्यप्रभावत्वात् । नंग्रहेऽप्युक्त—'शरीरारो-  
हणाद् दोषनिर्हेरणादचिन्त्यप्रभावतयास्मिन्नासम्भवा' निरुह' इति । अनु-  
पमासनमन्वासनम् । शरीरयोन्या आसिका जेन क्रियते तदन्वासनं जेहवस्ति' ।  
अनुवासनमित्यनुशब्दस्य पूर्वोक्तोऽर्थः । वासन वास स्थितिरित्यर्थः । यतश्च  
सोऽन्नमनु वसन्नापि न दुष्यति । अनुशसम्भवि दीयते इत्यनुवासनम् । निरु-  
हादुत्तर गुदादुत्तरेण वा मार्गः मेद्वारुणेन दीयते इत्युत्तरवस्तिः । ननूपादान-  
भेदेन भेदे कल्प्यमाने वस्तेर्द्वैविध्यं, तथा मार्गभेदेनापि । तत् कथं त्रिविध इत्यु-  
च्यते । ब्रूमः । प्रयोगभेदात् त्रैविध्यमिति परिहारः ॥ १ ॥

तेन साधयेत् ।

गुस्मानाहस्तुड्डीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिशयायशुक्लानिलमहग्रहान् ।

धर्माश्मरीरज्जोनाशान् दास्णाथानिलमग्नान् ॥ ३ ॥

तेनेत्यादि । तेनेति तच्छब्देन निरुहः, परामृश्यते । अनास्थाप्याना-  
मुत्तरत्र वचनादनुवासनोत्तरवस्त्योः, पृथग् विपयाभिधानाच्च । कथमिति चेद्—  
ब्रूमः । 'अनास्थाप्यास्त्वित्यग्रीते तत्र ते निरुहः इत्यधिगते सत्यनिरुहः  
पुनरिति वक्तुं युज्यते । अपि च 'आस्थाप्या एव चान्वास्या' इति नाधिग-  
म्येत । तस्मात् तेनेत्यनेन निरुहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन निरुहेण गुस्मादि-  
शुक्लास्तथा जीर्णज्वरादीनन्याश्च वातरोगान् कृच्छ्रान् साधयेत् उपक्रामेत्, ।  
गुस्मादीनां शूलान्तानां द्वन्द्व इति कार्यः । शुद्धातिसारिण इति शुद्धशब्दे-  
नामरक्तयोः प्रतिषेधः । शुक्लादीनां ग्रहेण सम्बन्धः । शुक्लग्रहो रेतोनिबन्धः ।  
अनिलग्रहो वायोरसञ्चारः । रज्जोनाशः क्षिया पुष्पविघातः ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्विति क्षिणः क्षतोरस्करो भृशः कृशः ।

आमातिसारी वमिमान् सशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

कासश्वासप्रमेहार्शोहिष्माध्मानाल्पवह्नयः ।

शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकीदरी ॥ ५ ॥

कृष्टी च मधुमेही च मार्सान् सप्त च गर्भिणी ।

अनास्थाप्या इत्यादि । आस्थापनशब्दो निरूहपर्यायः । आ सम-  
न्ताद् देहगुणान् स्थापयतीत्यास्थापनं वयं स्थापनाद् वा । अनास्थाप्या आ-  
स्थापनानर्हाः । अतिश्लिग्वादयः सप्तममासगर्भिण्यवसानाद् द्वाविंशतिरनास्थाप्याः  
न निरूहार्हा इत्यर्थः । वातव्याधावप्यतिश्लिग्गानामास्थापनं वज्यम् । क्षतो-  
रस्कस्य कृशस्य च शरीरपीडांश्रुणात् । शुद्धातिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनै-  
वामातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धेऽपि पुनर्वचनं नियमार्थम् — आमातिसा-  
रिणो न कथञ्चिदास्थाप्या इति । यस्मिमान् प्रसक्तच्छर्दिः नित्ययोगेऽत्र  
गदुप् । संशुद्धः कृतवमनविरक्तः प्रकृतिमोक्षनावधिकम् । दक्षनायनस्तदहरेव ।  
तत्रातिश्लिग्गस्य दोषानुद्देश्य निरूहः श्वयधुसुरं च जनयेत् । क्षतोरस्ककु-  
शयोः क्षोभन्यापनघृरीरमाशु पीडयेत् । आमातिसारिणो दोषस्य सम्यगेनिर्ह-  
रणाद् देहस्य क्षोभादतिपीडां कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोद्धेनात् निरूह-  
णमूर्ध्वं नयेत् । कृतवमनविरक्त्यस्तु रिक्तं देहं क्षतं शारवद् दहेत् । कृतनस्यस्य  
विवृतोर्ध्वक्षोतस्तथा भृशं पीडां कुर्यात् । शरादीनामुच्छिष्टवोपत्वाच्चिरह-  
कथं व्रजेत् । अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मानं मृत्युर्गं स्यात् । अल्पाग्न्यादीनां  
स्तम्भजाल्यादीनावहेत् । शून्यपायुः सशोफगुदः । गर्भिण्या अष्टममासात्  
पूर्वमास्थापनान् आमगर्भध्वंसः ॥ ४, ५ ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिरक्षयः ॥ ६ ॥

रूक्षाः केवलजातार्ताः

आस्थाप्य इत्यादिना अनुवासनयोग्यानाह—ये आस्थाप्यास्त एवा-  
न्वास्याः आस्थापनयोग्याः सर्वे अनुनामयोग्या एव । विशेषादिति । अति-  
वृद्धादयस्तयः विशेषेणातिशयेनान्वास्याः अनुनामर्गायाः अनुवासनयोग्याः ।  
एषामनुवासनं पोषकम् । वचनं हि — ‘रूक्षानिद्रीतामयः केवलनिग्नानांश्च  
विशेषेण ते परमनुवासेनाप्याय्यन्ते मूर्ध्नेऽनेन वृत्तम्’ इति ॥

नानुनाम्प्यस्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तगा पाण्डुरामयःपिहपीनमाः ॥ ७ ॥

नानुनास्यास्त एव चेति । ये अनास्थाप्या अनिरूहान्वासेऽपि नानु-  
वास्या एव । ये निरूहानर्हास्तेऽप्यनुवासनानर्हा इत्यर्थः । अन्ये च सन्त्यनु-

वासनानर्हा, तानप्याह—तथेति । तथा षण्डवाद्यो गलगण्डवदन्ता नानुवा-  
सनार्हाः स्नेहवस्त्रयोग्या । एतेषा हि दोषानुत्कर्षेण स्नेहवस्तिरुदर जनयेत् ॥ ७ ॥

अतिदेशप्राप्तं निरन्तत्वं प्रदानं चानुवासने निषेधति—

निरन्नप्लीहविद्भेदिगुरुकोष्ठरुफोदराः ।

अभिष्यन्दिगुरुस्थूलकृमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपच्यो श्लीपटी गलगण्डवान् ।

निरन्नप्लीहेति । निरन्नम्यानुवासानात् स्नेहविषयि । तथा चोक्तं  
परनादे—

“अभुक्तदृष्ट्य तथा जेह्वस्तिर्विषयते”

इति । कृताहारस्यास्मापन्ननिषेधे निरन्त्रम्यानुवासानिषेधे च युक्तिः सङ्गदे  
उक्ता—

‘अभुक्ते रिक्तकोष्ठे च प्रयुक्तमनुवासनम् ।

सरद्वर्गसूक्ष्मत्वे क्षिप्रमूर्ध्नि प्रपद्यते ॥

तेन वायोर्जयो न स्याद् वैतथ्यामन्यतिष्ठता ।

फागामेराशु नाशश्च विशेषादनिवर्तनात् ॥

स्नेह सघोशिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलम् ।

परुस्थं हन्ति पक्वस्थश्च्यवते चालपाकत ॥

निरुहश्च सर्गरश्च तीक्ष्णवेगावुमावपि ।

तावन्न मुठितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहागतौ ॥

ऊर्ध्वं वा शङ्कता सार्धं सस्थितौ फोष्ठ एव वा ।

समलाहारविष्टर्ब्भा हरेतामाशु जीवितम् ॥

मुक्तवाननुवास्योऽस्माज्ज निरुह्यन्तु भुक्तवान् ।”

इति । श्लीहादीनां स्तम्भजात्यादीनावहेत् । कृमिकोष्ठस्यानुवासानात् पूर्वका-  
यमग्निनि घृते कृमिभिर्दृष्टिं स्नात् । आतृमारुतादीनां सम्यग्दोषानिर्हर-  
णादामयशुद्धिः । पीने गरे विषे च नानुवास्या इति योज्यम् । अपची उत्तरे  
वक्ष्यमाणा । श्लीपटीति इति । गलगण्डवानिति मन्त्रम् ॥

तयोस्तु नेत्र हेमादिधातुदार्ढ्यवेषणजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमण्डिद् श्लेष्मण्डुलिङ्गायुचम् ।

तयोरित्यादि । तयोर्निरुहानुवासनयोर्नेत्रं भवति । स्नेहकल्कक्वाथा-  
दिकं फोष्टं नयत्यपानेन अथवा बहिर्दोषान् शेषजयोगेनेति नेत्रं यन्त्रमुच्यते ।  
'दाम्नीशसे'ति घ्नन्प्रत्ययः । किंभूतं नेत्रं हेमादिजातं स्वर्णादिमयम् । आदिश-  
ब्दः प्रकारे । तेन रजतायःकंसत्रपुसीसादयो गृह्यन्ते । धातुशब्दो भूतवचनः  
भौतिके हेमादावपि वर्तते । ये तु कठिनत्वे सति बहिसंयोगाद् द्रवतामापद्यन्ते  
ते धातयो हेमादयश्च धातवश्चेति द्वन्द्व इति केचित् । दारुशब्देन खदिरास-  
नादिसारग्रहणम् । अस्थानि गजादीनां दन्तादीनि । त्रैशुर्वद्य ण्णां द्वन्द्वः ।  
एभ्यो जातं तयोर्निरुहानुवासनयोर्नेत्रं भवति । स्फटिकजङ्घादिभिरपि कर्तव्यम् ।  
उक्त्यांश्च 'सुवर्णादिधातुमणिगङ्गदन्मशृङ्गास्थिवेणुखादिरकदरतिन्दुफादिसारम-  
यम्' इति । किंभूतम् आनुपूर्व्योपचयाद् गोपुच्छाकारं गोपुच्छस्याकार  
इवाकारो यस्य तदेवम् गोपुच्छवन् क्रमवृत्तमित्यर्थः । अच्छिद्रं निर्विवरम् पार्श्वे  
मूलमच्छिद्रम्यतिरिक्छिद्ररहितमित्यर्थः । शुरुङ्गं मसृणं कोमलम् । तथा-  
क्रान्तु अवक्रमम् । तथा गुलिकागुलं गुलिकासदृशं वर्तुलत्वान्मुखं यस्य तदेवम् ।  
अतीक्ष्णाग्रमुखमित्यर्थः । अतीक्ष्णाग्रत्वाद् गुदं न क्षिणोतीति । अस्य च नेत्रस्य  
यद् गुदे प्रविशति तन्मुखम् । एवंभूतं नेत्रं वैद्यः कारयेत् ॥

अथास्य प्रमाणमाह—

ऊनेऽब्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन्नासप्तम्योऽङ्गुलानि पदं ॥ १० ॥

सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नन ।

द्वादशैव परं विंशाद्

ऊन इत्यादि । ऊनेऽब्देऽसंपूर्णे वत्सरे नेत्रस्य पञ्चाङ्गुलानि आङ्गु-  
राङ्गुलैः प्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येणेत्यर्थात् । वक्ष्यति हि — 'स्याङ्गु-  
गुष्ठेन समं मूले स्थीर्येने'ति । अस्मिन्नब्दे प्रथमे वत्सरे पूर्णं आ सप्तम्यः  
सप्त वर्षाणि मर्यादावन्त्य नेत्रस्य पञ्चाङ्गुलानि प्रमाणम् । आसप्तमाद् वर्षात्  
पञ्चाङ्गुलाग्रमित्यर्थः । आङ् मर्यादायां, नामिविधा । चेत् तथा सप्त  
वर्षस्यापि षोडशेति प्राप्नोति । वक्ष्यति च 'सप्तमे सप्ते'ति । एवं न पूर्वापरव्या-  
हृतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामेवाविति । सप्तमे वर्षे सप्ताङ्गुलानि । द्वादशे  
वत्सरे तान्यष्टौगुलान्यष्टौ प्राद्याणि । नेत्रदैर्घ्यं इति शेषः । द्वादशाङ्गुलं पूरणे इति  
'सप्त्य पूरणे दृष्ट' इति दृष्ट । एवं षोडशे इत्यत्र षोडशे वर्षे नवाङ्गुलानि  
नेत्रम् । विंशे द्वादशाङ्गुलानि । विंशाद् वत्सरात् परमूर्ध्वमेकविंशतिमृतिषु

वर्षेषु - द्वादशाङ्गुलान्येव । नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः । विंशद् वर्षात् परतो न प्रमाणे विकल्प इत्यर्थः । एव नेत्रस्य दैर्घ्यमुक्तम् । विंशतिशब्दात्पूरणे षट्ति "नि विंशतोऽङ्गुलि" इति तिशब्दलोपे विंशशब्दः ॥

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोवल्लशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ।

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु अन्तरावस्थितेषु वर्षेषु आन्तरालिकेषु वर्षेषु अष्टमन-  
१ वमदशमादिषु प्रमाणमभिवर्धयेत्नेत्रस्येत्यर्थः । न केवलमान्तरेषु वर्षेषु प्रमाण-  
मभिवर्धयेत् । वयोवल्लशरीराणि च वीक्ष्य निरूप्य प्रमाणं वर्धयेत् ।  
चशब्दो भिन्नक्रमः । वृद्धाकारोऽप्याह—'वर्षान्तरेषु अनुत्तेषु पञ्चदशसु वयो-  
वल्लशरीराणि वयश्च, वल च शरीरं च निरूप्य नेत्रप्रमाणं वर्धयेत् क्षपयेद् वे'ति ॥

स्नाहुष्ठेन सम मूले स्थौल्येनाऽग्रे कनिष्ठया ॥ १२ ॥

स्वेत्यादि । स्थौल्येन परिणाहेन स्वाहुष्ठेन तुल्यं मूले नेत्रम् । स्वशब्दे-  
नातुरो गृह्यते । प्रतिपुरुषमद्गुष्ठपरिणाहेन तुल्यमूले अग्रं प्रान्तः तस्मिन् आतुरस्य  
कनिष्ठयाद्गुल्या समं नेत्रं स्यात् । यस्मिन् वस्तिर्गृह्यते तन्मूलम् । यद् गुदे प्रवि-  
शति तदग्रम् । तत् कनिष्ठिकापरिणाहं मध्ये मध्याद्गुलिसममित्यर्थान् सिध्यति ।

खरनादेऽप्यधिजगे—

वस्तिनेत्रं मृदु लक्षणं प्रवृत्तं गुलिकामुखम् ।

गवेद् गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम् ॥

\*चतुर्भागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् ।

द्वे कर्णिके चोपरिष्ठाद् बन्धाधाराय चान्तरे ॥

स्नाहुष्ठकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य गम्यते ।

मध्यं स्वनामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम् ॥

स्वेनाद्गुलप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

इत्यादि ॥ १२ ॥

नेत्रपरिणाहारुरूप छिद्रं प्रदर्शयति । अथवा अगुना छिद्रप्रमाणवचनद्वारेण नेत्रस्थो-  
ल्यप्रमाणमधिकमपि दर्शयन्नाह—

पूर्णोऽन्देऽङ्गुलमादाय तदर्धार्धप्रार्थितम् ।

अङ्गुलं परमं छिद्रं मूले



पूर्ण इत्यादि । अन्दे वर्षे पूर्णे सत्यकुलमादाय आतुरस्य स्वाङ्गुलात् प्रभृति क्रमेण व्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किं भूतं छिद्रम् । अर्ध-  
स्यार्धमर्धार्धं तस्याङ्गुलस्यार्धार्धं तद्वर्धार्धम् । तेन प्रवर्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षे  
पूर्णे आतुरस्यैकाङ्गुलप्रमाणं छिद्रं भवति यावद्वर्षाणि षट् । अङ्गुलपरिमाणं  
कुटिलीकृतवस्तु यस्य मूलच्छिद्रे प्रविशति तत् तथोक्तम् । सप्तमे वर्षे सपाद-  
मङ्गुलं यावदेकादशवर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्धमङ्गुलं यावत् षोडशवर्षाणि ।  
षोडशवर्षस्य तु पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशेऽङ्गुलद्वयम् । अष्टादशे वर्षे सपाद-  
मङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशतिवर्षस्य सार्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुल-  
त्रयम् । एकविंशतिवर्षस्य व्यङ्गुलं छिद्रमिति कर्मो बोद्धव्यः । अथवा तद्वर्ध-  
ार्धप्रवर्धितमित्यस्यायमर्थः । अर्धेनार्धेन प्रवर्धितमिति । अङ्गुलात् प्रभृति अर्धम-  
र्धमङ्गुलं गृहीत्वा व्यङ्गुलं यावद्वर्धयदित्यर्थः । पूर्णेऽन्दे एकमङ्गुलं सप्तमे सार्धम-  
ङ्गुलं द्वादशे द्व्यङ्गुलं षोडशे सार्धद्व्यङ्गुलं विंशतिप्रभृति व्यङ्गुलमिति । ऊन-  
वर्षस्याप्यर्धाङ्गुलं छिद्रं एतदपेक्षया कल्पमित्युक्तम् । परममित्युक्तम् ।  
अतोऽधिकं निषिध्यते । व्यङ्गुलात् किञ्चिन्मूलं ग्राह्यमित्यभिप्रायः । व्यङ्गुलप-  
र्यन्तच्छिद्रमिति सङ्ग्रहग्रन्थस्यार्थः । पर्यन्तशब्दोऽरसानवचनः, पर्यन्तशब्दोऽ-  
वधौ च वर्तते । अङ्गुष्ठमादिकाया व्यङ्गुलं छिद्रमित्यन्ये । अथवा परममित्यने-  
नतद् गमयति । परमुत्कर्षमाश्रित्य इदं मूलच्छिद्रम् । मध्यमं तु मूलच्छिद्रं  
स्वाङ्गुष्ठेनेत्यनेनोक्तम् इति । अङ्गुलिशब्दो मध्यमाङ्गुलिवचनः । मध्यमाङ्गुले-  
रन्तर्भागस्तिर्यङ्मितास्त्रिगुणित व्यङ्गुलमित्युच्यते ॥

अग्रे बहते तु यत् ॥ १३ ॥

मुद्रं मापं कलापं च क्लृप्तं कर्कन्धुकं क्रमात् ।

अग्र इत्यादि । अग्रे तु छिद्रं तद् भवति यन्मुद्रादीन् क्रमाद् बहति ।  
मुद्रादिप्रवेशयोर्ममप्रच्छिद्रमित्यर्थः । तत्र वार्षिकस्य मुद्रवाहि यावत्षड्वर्षम् ।  
सप्तवर्षस्य मापवाहि । द्वादशवर्षस्य कलापवाहि । षोडशवर्षस्य स्विन्नकलाप-  
वाहि । एकविंशतिवर्षस्य कर्कन्धुवाहीति । ऊनवर्षस्य यन्मुद्रवाहीति कल्प्यम्  
मुद्रशब्देन यन्मुद्रस्यापि ग्रहणात् । अथवा तुशब्देन पञ्चाङ्गुलसमे नेत्रे यन्-  
मुद्रप्रवेशाप्रत्यं संग्रहोक्तं सूच्यते । “अग्रच्छिद्रप्रमाणं चैतदग्रे कनिष्ठया” इत्य-  
प्रापि संगच्छत एव । दैर्घ्येण प्रमाणं चात्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । “स्वाङ्गुष्ठेन  
समं मूले स्थीर्येने”त्यत्र छिद्रप्रमाणं स्वमत्या साद्विपजा कल्प्यम् । तथा

व्यङ्गुलं छिद्रमित्यत्र च स्यौख्यप्रमाणं स्वधियैव निरूप्यम् । तन्त्रकृता तु ग्रन्थ-  
गौरवमयादुक्तप्रायत्वाच्चैह नोक्तम् ॥

कर्णिकास्थानमाह —

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥

वर्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्वं द्यङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

मूलेत्यादि । कर्णिका नाम मुद्रिका कर्णिकाकृतित्वात् छत्रा-  
कारा गुदप्रवेशमर्यादा भित्तिः, गुदाधिकान्तःप्रवेशनिरोधनी च ज्ञेया ।  
मूले यत् छिद्रं यथास्वमुक्तमंगुलादि तन्प्रमाणेन प्रान्ते अग्रे घ(तिता ?  
दिता) सम्पादिता कर्णिका यस्मिन् तदेवम् । यावान् मूलच्छिद्रं तावन्तमग्रे  
विमुच्य तत्सीमि कर्णिकां कारयेत् । परमं छिद्रं नेत्रे व्यङ्गुलम् । ग्रीप्यङ्गुलान्यग्रे  
विमुच्य गुदप्रवेशमर्यादाभित्तियुक्तं करणीयमित्यर्थः । एवमन्येषामपि व्यङ्गुले  
कर्णिका कारयेति सर्वेषामभिप्रेतमेव । तथा हि सुश्रुतोऽपि व्यङ्गुलमनिविष्टकर्णि-  
कमिति व्याचष्ट । ननु सर्वैरपि नेत्रप्रान्ते कर्णिका चतुरङ्गुले क्रियते तत्  
कथमिति, दूरप्रणिधानात् रोहस्यानुद्वमनं भवतीति मत्वा तथा क्रियते । अपि  
च कायचिकित्सितप्रधानस्य भट्टारहरिश्चन्द्रस्य कृतिरिति प्रसिद्धे खरनादेऽपि  
श्रोक्तत्वाच्च । तत्रैवमभिजगे—

‘वस्तिनेत्रं मृदु श्लक्ष्णं सुवृत्तं गुल्लिकामुखम् ।

भवेद् गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम् ॥’

चतुर्भागे प्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् ।

द्वे कर्णिके चोपरिष्ठाद् वस्त्याधारे यवान्तरे ॥

स्वाङ्गुलकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य शस्यते ।

मध्यं स्वानामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम् ॥

स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

कर्कन्धुप्रग्रहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यद् यथा वयः ॥’

इति । एतत्पक्षमवलम्ब्य मूले कर्णिकाद्वितयं च यवान्तरं क्रियते । तथा वर्त्या  
धनचेलदृश्याग्रे पिहितं स्थगितं अताद्विप्रवेशोपरिहारार्थं वस्तौ भेषजशेषकाले  
तदमनृत्यर्थं च तथा यथास्वमूनर्णादिकस्य तदङ्गुलप्रमाणेन द्व्यङ्गुलान्तरं

कर्णिकाद्वितयं कुर्यात् । यथास्वं द्वाङ्गुलान्तरं यस्य यस्य ऊनवर्णादिकस्य यद् यदङ्गु-  
लद्वितयं तावत्प्रमाणमन्तरात् कृत्वा कर्णिकायुगलं कारयेद् वस्तिपुटयोजनार्थम् ।  
आगमो हि — 'स्यात् कर्णिकैकाम्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे'  
इति ॥

अत एवाह —

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाचिमहिषादीनां वास्तिं सुमृदितं दृढम् ।

कपायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धसिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

वस्त्वभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र कर्णिकाद्वितये अजादीनां वास्तिं प्रयो-  
जयेत् । आदिशब्देन वृषवराहादीनां ग्रहणम् । तेषां वास्तिं । अजादीनामित्येवं  
निर्देशोऽप्यधिमदिप्रहणे लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यजेभ्यो वोस्तस्य एत-  
द्वस्तेर्योग्यतरं प्रतिपादनार्थम् । किञ्चित् वर्णितं — सुमृदितं संग्रहेऽमुद्रः सम्यक्  
मर्दितम् । तथा दृढं स्थिरं तथा कपायेण हतक्यादिना रक्तम् । अथवा कपायेण  
लाक्षागैरिकादिना रक्तं रक्षितम् । तथा निश्छिद्रग्रन्थिगन्धसिरं छिद्रादीनां दृढम् ।  
ता न सन्ति यत्र स एवम् । आच्छिद्रग्रन्थीति वा पाठः । तनुमच्छेमस्थूलम्,  
अबहलमित्यर्थः । तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रथितं बद्धं तथा सुखेनाकुच्छेप  
संस्थापनीयमीषधं यतस्तं सुखेन औषधं संस्थापयितुं शक्यम् । वस्तेरभावे  
सत्यङ्गपादं छागोरप्राणवयवविशेषं वा न्यसेत् । 'विपाटितमेपपादद्वार्चिरङ्गपाद'  
इतीन्द्रः । 'अङ्गपादमि'ति केषाचित् पाठः । अङ्गपादश्चर्मपर्यायः ।  
उक्तं च निबन्धो —

“त्वग् वल्को वल्कल जल्ली छुरीच्छदनकं छदः ।

अङ्गपादोऽजिनं चर्म समुर्थाः कृतिरेव च ॥”

इति । अथवा वासो वस्त्रं सूक्ष्मतान्तवं मधूच्छिष्टोपदिग्धत्वाद् घनं न्यसेत् ।

आगमो हि —

“वस्तेरभावे छवनीगलो वा

स्यादङ्गपादः सुधनः पटो वा ।”

इति । स्रवनी जलशकुन्तः । अक्रपाद चमेति पाठ्यकारः ॥ १५-१७ ॥

अधुना प्रदेयस्यौषधस्य मात्रोच्यते -

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात्परम् ।

प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्द यावत् पट् प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्धयेद्दूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

निरूहेत्यादि । प्रथमे वर्षे निरूहस्यास्थापनस्य मात्राः प्रकुञ्चः पल  
कपायलेहादिसहितस्य पलप्रमाणं पञ्चासादौ तैस्तदनुसारेणार्धपलादि कल्प्यम् ।  
वर्षात् परं प्रकुञ्चेन वृद्धिः प्रतिवत्सरं कार्यं यावत् पट् प्रसृता भवन्ति द्वावधे  
वर्षे पट्प्रसृता इत्यर्थः । द्वादशपलानि हि पट् प्रसृता, 'द्वे पले प्रसृज' इति  
वचनात् । तत् ऊर्ध्वं प्रत्यब्दं प्रसृतं वर्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते । ततो  
द्वादशवर्षस्य द्वादशपलानि । अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरू-  
हमात्रायां वर्धयितव्यम् । क्रमेण यावदष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृता 'चतुर्विंशति  
पलानि । आसप्ततेरिदं मानम् अष्टादशप्रभृति सप्ततिवर्षाणि यावदिदमेवास्था-  
पने मानं प्रमाणम् । एतावती मात्रा । द्वादश प्रसृता इत्यर्थः । परं सप्ततेरूर्ध्वं याव-  
ज्जीवं दशैव प्रसृता मात्रा नाधिकम् इति । 'वयोबलान्निक्षयतो मात्राहानि ।  
क्रमाद् भवेत्' इति । सा शुक्तिसिद्धत्वात् स्फुटं प्रतिपादिता ॥ १८-१९ ॥

अनुवासनमात्रमाह—

यथायथं निरूहस्य पात्रे मात्रानुवासने ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धयत्नं पुनः ॥ २० ॥

अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीतिं वसन्ते च दिवा रात्रौ केचिच्चतोऽन्यदा ॥ २१ ॥

अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमाशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥

कृतचंद्रमणमुक्तविण्मृत्रं शयने सुखे ।

नात्युच्छिन्ने न चोच्छीर्षे संनिष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

संकोच्य दक्षिणं सविध्यं प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

यथायथमित्यादि । यथायथं यथास्व प्रथमवर्षादिषुक्तस्य निरूहस्य  
पादश्चतुर्भागं अनुवासनविधये मात्रा भवति । यस्य यस्य या या भेषजमात्रा

यन्त्रा विहिता तस्यास्तस्याश्चतुर्भागो मात्रानुवासनस्य । यस्य पलं निरूहः तस्य  
 कर्मप्रमाणमनुवासनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र कल्प्यम् । आगमो हि 'निरूहपादा-  
 शसमेन तैत्तिरीयास्या' इति । अनुवसन्नपि न दुष्यति । अनुवासरं वा दीयत  
 इत्यनुवासनम् । आस्थाप्यं निरूहयोर्म्यं पुरुषं स्निग्धं तथा स्थितं शुद्धं चोर्ध्वाधः  
 तथा भूयोऽपि संसर्जनक्रमेण लब्धवत् तथा अन्वासनयोर्म्यं विदित्वा पूर्वमेव  
 निरूहात् प्रागेवानुवासयेत् । अन्वासनाहं इत्यनेनैतद् दर्शयति—'कृतानुवा-  
 सन एवास्माप्य' इति हाटकः । निरूहयोग्याश्च केचिदननुवास्याः कामिलादयः  
 सन्तीत्यतोऽन्वामनाहं विज्ञायेत्युक्तम् । 'अन्वामनानहंस्त्वकृतानुवासन एवास्था-  
 प्य' इति नन्दुः । अनुवासने कालविशेषमाह—'शीते शैत्यवति काले हेमन्तशिशि-  
 रयोर्ऋतयोः तथा वसन्ते च दिवा अनुवासयेत् । ततोऽन्यदा शीतवसन्ता-  
 दन्यस्मिन् काले भीष्मप्रावृद्धशरदाख्ये ऋतुत्रये रात्रावनुवासयेत् । केचिदिति  
 भिन्नक्रमः ततोऽन्यदेत्यनन्तरं द्रष्टव्य इति । केचिद् आहुरिति वाक्यशेषः ।  
 ततोऽन्यदा रात्रावनुवामयेदिति केचिदाहुरिति । सर्वदा दिवम् एवानुवासनमिति  
 स्वपक्षः । धन्वन्तरीयास्तु—सर्वथैव रात्रावनुवासनं नेत्याहुः । धन्वन्तरिमत्तमे-  
 धोरीकृत्य सद्गद्गेऽधिजगे—

'न रात्रौ प्रणयेत् स्नेहं दोषोत्पलेशो हि रात्रितः ।

क्षेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥'

इति । तद् देशातुरादिवशात् प्रमाणयितव्यम्—

'वह्निस्थानगते दोषे बह्वो चाक्षरसाश्रिते ।

म्फुट्योनोमुखं देहं येहौजः परिमर्षति ॥

सल्पपिच्छकफं रुक्षं भृशं वातरुजादितम् ।

भुक्तजीर्णोशनं कामं रात्रावप्यनुवामयेत् ॥'

केवलानिलपीडितं त्वशुद्रमनिरूपितवेत्तमप्यनुवासयेत् । आत्ययिकत्वात् तस्ये-  
 ति । किम्भूतं नरम् । अस्यक्तस्नातं पूर्वमभ्यक्तं पश्चात् स्नातमुष्णाम्बुना । 'पूर्व-  
 क्षालेक—' इति, ममागः । उचितादभ्यस्नादक्षान् पादशीर्षं चतुर्थांशहीनमन्न-  
 मग्निने भुक्तमन्नं तवारिषं दिनं लघुगुणयुक्तं च तथा अग्निग्धरुक्षं किञ्चित् क्षि-  
 प्यग्न्यम् सानुपानं प्रवादि द्रवरूपम् । आदिच्छेदेन येहति युक्तमनुवदति । 'द्रवो-  
 प्यमनभिष्यन्दी'त्यादिभिर्गोष्ठे च भुक्तमन्नमिति र्थः । अनिम्निग्धानिरुक्षाशनस्य  
 दोषस्तस्मात्तृतीयपत्तिगन्धसहित्युक्तम् । उक्तं च सद्गद्गे—'अनिम्निग्धानिगो घृ-

भयमार्गससर्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसान्द्रघ्नासान् जनयति । रूक्षाशिनोऽति-  
विष्टम्ब बलवर्णहानिं वा अल्पमात्रद्रवाशिनो न तदावरण स्यादिति । किंभूत  
कृतचङ्क्रमणं विहितानमात्रं तं शयने संनिष्टं शयित्वा कृत्वा अनुवाक्येदि-  
ति सर्वम् । किंभूते सुखावहे नात्युच्छिष्टे नात्युक्ते नचोच्छीर्षे नोन्नताशिरो-  
भागे किञ्चिदुन्नतपाददेशे 'प्राक्क्षीर्षकं शुक्लपद्मोत्तरीयं शयनं प्रशस्तम्' इत्याग-  
मात् । कथं संनिष्टं वामपार्श्वतः वामपार्श्वेन । तृतीयार्थेऽत्र स्तरितः । दक्षिणं  
सक्थि दक्षिण पादं सङ्कोच्य नामसक्थ्युपरिष्ठादिति वृद्धैश्चा । ततो दक्षिण-  
सक्थ्योऽपरं वाम सक्थि प्रसार्य । सङ्गृहे चोक्तम् — 'शयो नैत्युच्छिष्टो ईषदुन्नत-  
पादे वामपार्श्वे प्राक्क्षिरसः संशयेदिति । वामपादवर्धयते गुणावहत्वम् । आगमो हि

'वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदश्च ।

तत्पार्श्वस्थस्य गुदोपलब्धिः ।

स्त्रीयन्त एव बल्यश्च यस्मात्

सम्यं शयानोऽर्हति वस्तिदानम् ॥'

गुदोपलब्धिं सुखेन गुदं ॥प्ति । स्नेहस्य स्थूलान्त्रप्रतिबन्धमावाद् बल्योऽपि-  
द्वियन्त इति ॥

अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥

उच्छ्वासस्य वस्तेर्वदनं वद्धे हस्तमक्रम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविराम्यितम् । २५ ॥

नातिनेत्रं न वा मन्दं सृष्टदेव प्रपीडयेत् ।

अथेत्यादि । अत्यैवभूतस्यातुरस्य स्वबाह्वपधानस्य शयानम्य घृतेन  
'स्निग्धे गुदे पायो स्निग्धमुखं नेत्रं पृष्ठवंशं प्रति पृष्ठगतामिमुखं पृष्ठवशानुपूया  
नातिद्रुतविराम्यितं च हस्तमक्रम्पयन् प्रणयेत् । वस्तेर्वदनमुच्छ्वासस्य विकास्य  
विधृतं कृत्वा बद्धा वस्तिमुगगतं वातं विमुच्य बद्धेत्यर्थः । यथार्हं विपक्वं  
स्नेहमासिच्य वस्तिमुखमुच्छ्वासस्य सूत्रादिना निर्वलीकं बद्ध्वा नातिनेत्रं न वा  
मन्दं नातिनेत्रेण न च मन्दं कृत्वा सकृदेव एकग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । नातिनेत्रं  
नातिमन्दं च एकवारमेव पीडयेत् । सट्टद्रमरणं स्थित्वा स्थित्वा प्रपीडननिषेधार्थम् ।  
न पारानिच्छेदोऽन्तरा क्रान्त्यर्थः । पृष्ठवशानुपूर्वा (नैवार्थः) परीत्येति नेत्रम-  
न्दप्रपीडने च सदोपलब्धिः । तथाचागमः —

“तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा गुटे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ।  
दक्षः शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावेदतिर्पादितश्च ॥”

इति ॥

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

सावशेषं च स्नेह कुर्वीत वस्तौ किञ्चिदौषधशेषं कुर्यात् । कुनो हेतो-  
रित्याह — हि यस्मात् शेषे स्नेहे औषधे नायुस्तिष्ठति नान्तः प्रविशति तस्मात्  
सावशेषं कुर्वीत ॥ २६ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिर्जा ।

तत्पाणिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥

दत्ते च स्नेहे सत्युत्तानदेहस्य स्फिर्जा पाणिना हस्ततलेनाहन्यात्  
उत्तानदेहस्येति विधिपरम् । दत्ते औषधे उत्तानगात्रः स्यादिति । तथा तेनैव  
प्रकारेण तत्पाणिभ्यामातुरर्पाणिभ्यां स्फिर्जा ताडयेत् । तथा शय्यां खट्वां  
चातुरस्य पादतश्चरणोद्देशात् त्रीन् वारानुत्क्षिपेत् तु पूर्वतः । ‘तथेत्यस्यो-  
भयत्राप्यन्वयः’ इति ह्रस्वाकारः । तथा ताडयेत् तथा शय्यामुत्क्षिपेदिति ॥ २७ ॥

ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पाणिने ।

आहन्त्यान्मुष्टिनाङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥

वेदनार्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्तते ।

योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥ २९ ॥

ततः शय्योल्लेपादनन्तरं प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य कुनोपधानस्य  
पाणिने पाण्यां हे । मुष्टिना आहन्त्यात् । अङ्गं च शरीर वेदनार्तं, स्नेहेन तेना-  
दिनाभ्यज्य मर्दयेत् । गात्रावन्तत्वेऽपि पाण्यादीनां प्रथमहणं मर्दननिय-  
मार्थम् । अग्नस्य शेषस्य तु वेदनायां मन्यामेव मर्दनमिति । वेदनार्तमिति  
हेतुगर्भम् — पादातुरत्वादभ्यज्य मर्दयेत् इति । एवं कृते मन्यन्तर्दक्षः स्नेहो बहि-  
राशु शीघ्रं न निवर्तते । समन्ताद् गच्छति च । समन्तात् सिराः । बर्धदने  
स्नेहे विद्यादिवेगं सति नेत्राग्रं गुदादपनीय तेषां वेगनिष्क्रमणानन्तरं शेषं स्नेहं  
पीडयेत् । तथाचागमः —

“विद्वानवेगो यदि बर्धदने निवृत्त्य मुक्ते प्रगदेत् शेषम् ।”

इति । शीघ्रनिवृत्ते च स्नेहे सत्यन्य स्नेहो योज्य । विनामयेन स्वकालात् पूर्व स्नेहे निर्गते अपर स्नेहो देय । वसादेव विधीयत इत्याह— अतिष्ठन्न कार्यकृदिति । स्नेहः शरीराभ्यन्तरेऽतिष्ठन्नैव कार्यकर । अन्तर्वर्तमान एव स्नेहो वातशमनादिकं स्नेहनकार्यं करोतीति ॥ २८-२९ ॥

भोजनवेलायाह —

दीप्तार्गिं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भाजयेच्छु ।

दीप्तेत्यादि । तुर्विशेषे । आगतस्नेहं शरीराङ्गिर्गतैलादिकं सन्त पुरुष दीप्तार्गिं सायाह्नेऽपराह्ने लघु मात्रया स्वभावत आशयेत् । अदीप्तार्गिं द्वितीयेऽहनि भोजयेत् । अनागतस्नेहमास्नेहपरिणाम न भोजयेत् । लघु पेयादिकमिति हृद्याकारः ॥

निवृत्तिकाल परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥

अहोरात्रमुपेक्षत परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वृत्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

स्नेहस्य त्रयो यामाः प्रहराः परम उत्कृष्टो निवृत्तिकाल । अथवा अत्र सार्धसप्तनाहिकालक्षणो याम । ते त्रयो ग्राह्या, न प्रहरलक्षण । कथमवगम्यत इति चेत् उच्यते । 'त्रिषु यामेष्वतीतेषु यदि स्नेहः पुनरपि न निरोति पश्चादहोरात्रमुपेक्षत' इति वचनात् ज्ञायते— महता यामाना ग्रहणमिति । ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिन्दिबमुपेक्षत । न तदाकृष्टो यत्नः कुर्यात् । परतः अहोरात्रादुपगृष्टात् फलवर्तिभिर्वावर्तयितुस्तोक्तमिति । अथवा तीक्ष्णैः कस्योक्तैर्वृत्तिभिः स्नेहनिवृत्तये स्नेहस्य हिरागमनाय प्रयत्नः कुर्यात् ॥ ३०-३१ ॥

अस्यापवादः—

अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाख्यादिदोषकृत् ।

उपेक्षेतैव हि ततोऽप्युपितश्च निशः पिबेत् ॥ ३२ ॥

प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।

अन्यासयेत्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥



यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युत्पन्नमारुतान् ।

व्यायामनित्यान्दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥

अतिरोक्ष्यादनागच्छन् स्नेहो जाड्याग्निसादादिदोषं यदि न विधत्ते तत उपेक्षेतैव न तन्निष्कासने यत्नेनेत्यर्थः । निशामध्युपिनो नरः स्नेहजरणाय वातक-  
फोपशान्तये प्रातःशुण्ठीधान्यकाम्नु कटुपुष्पं पिबेत् । केवलमेव वा नागरधान्य-  
रहितं कोष्णं जलं पिबेत् । 'अध्युपिनो रात्रिं यतः स्नेहः ततः परिणतत्वाद्  
रसादिधातुसमतां गत' इत्यरुणदत्तः । 'ततोऽन्नकाले यथोक्तमग्नीयात्  
अनुवासनात् पुनरनुवासनमुच्यते — तृतीये पञ्चमे वाहनि । तत्र तृतीय-  
महः समर्हप्रत्यपेक्षं, पञ्चमं तु पित्तश्लेष्मापेक्षम् । प्रतिवासरमिति । तमातुरं  
पुनस्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वाह्यनुवासयेत् । विषमदिवसेष्वनुयासनं मङ्गलार्थम् ।  
यथावा 'अथवा स्नेहपाको यथा भवेत् तथान्यपेक्षया मसरात्रेऽधिके वा त्रिरात्रे  
रूने वा यथायोग्यमनुयासयेत् । यथावा स्नेहपक्तिरिति पाठः । अतोऽस्माद्धेतोः ।  
यतः स्नेहपाकपरतन्त्रमनुयासनविधानमतोऽधिकपवनान् रूक्षांश्च पुरुषान् प्रति-  
दिनमनुयासयेत् । अत्युत्पन्नमारुतादीनां पुंसां स्नेहस्य पक्तिर्दुर्लभा भवतीति प्रति-  
वासरमनुयासनं फलव्यम् ॥ ३२-३४ ॥

इति स्नेहस्त्रिचतुरः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नेहस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा अनुवासनैः स्निग्धे शरीरे  
सति स्रोतविशोधनार्थं निरूहं योजयेत् । अस्निग्धे इषत् स्निग्धे सति शरीरे  
तनोः स्रोतस्य स्नेहनं निरूहं योजयेत् । अनुवासनेः स्निग्धे शरीरे शोधनो  
पनिः, अस्निग्धे शरीरे स्नेहसहित इत्यर्थः । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः,  
'संग्रहयाजः' इति जमासः । चतुरोऽयं प्रकारेण 'युनाभ्यामुपमदरूपानम्'  
इत्यच् सम. ॥ ३५ ॥

निरूहप्रगवन्कालमाह —

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥

वस्ति प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विधैर्बहुभिः सह ।

अथशब्दो मङ्गलार्थः आनन्तर्यार्थो वा । अथानुवासेनादनन्तरम् अनु-  
वासनस्य पञ्चमे तृतीये वा वासरे साधके नक्षत्रे आतुरजन्मनक्षत्रस्य पष्ठे  
अथवा साधके फलस्यानुकूले नक्षत्र इत्यर्थः । मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते परिवृत्ते ।  
मध्यन्दिने किञ्चिदतिक्रान्ते सतीत्यर्थः । बलिमङ्गले प्रयुक्ते विहिते सति ।  
बलिरन्नमांसादिभिर्विंशतिग्रन्थैः । मङ्गलं स्वस्त्ययनादिकम् । पुरुषमभ्यक्तस्वेदितो-  
त्सृष्टमलं कृत्वा । उत्सृष्टमलं त्यक्तमलम् । नातिबुभुक्षितं किञ्चिद् बुभुक्षितम् ईष-  
ज्जातबुभुक्षं तथा प्रकृत्यादिभिः पुरुषमवेक्ष्य ज्ञात्वा । अवेक्ष्य प्रकृत्यादीनीत्यर्थः ।  
दोषादीनि च विदित्वा । आदिशब्देन सात्म्यशब्देन शकालादिपरिग्रहः । आदर-  
शब्दो निरूहस्य सापागतत्वात् । इत्येवं सर्वमयमस्य वैद्यो वस्ति प्रकल्पयेद्  
योजयेत् । ननु 'दृष्यं देशमि'त्यादिना र्वमुक्तोऽत्र । तत् विमनेनेति । श्रुतः ।  
निरूहमपि सापायं पश्यैतत्ताचायेण पुनरुक्तं, वृष्यादि महता यज्ञेनात्रालो-  
चनीयमिति प्रतिपादनार्थम् 'निरूहमात्रा प्रथम' इत्यादि सर्वमत्रालोच्यम्,  
ताद्विधैर्वैद्यकशालैः । अथवा तच्छब्देन वस्तिः परामृश्यते । ताद्विधै-  
र्वस्तिविद्विर्बहुभिर्वैद्यैरमरैः सार्धं प्रकल्पयेत् ॥

अथ निरूहकरणामाह —

काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

काथयेदित्यादि । द्रव्यस्य वस्तिकल्पोक्तस्य विंशतिपलानि अष्टौ  
फलानि च सामान्यपरिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा काथयेत् । चतुर्भागावशेषं  
च प्रादुग् । अष्टौ फलानि चेत्यत्र चक्षुरेण पलमात्रं मदनफलानां प्राशमिति  
द्योतयति । अर्थः— द्रव्यस्य वस्तिकल्पोक्तस्य विंशतिपलं मदनफलैकं च  
पानीयपलसप्तत्रये षट्त्रिंशदधिके प्रक्षिप्य चतुरशीतिपलशेषं कृत्वा काथ-  
येत् ॥ ३८ ॥

इति कथापटलाः ।

ततः काथाचतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमटमांशं कफाधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद् भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः

निरूहमात्राधिकारः । स द्विविधः समुदायावयवभेदात् । इदानीमव-  
यवस्योच्यते । ततस्तस्मादेवं कृतात् काथाचतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।  
अष्टादशवर्षं पुरुषमारभ्य यावत्सप्ततिवर्षं द्वादशप्रसूतो निरूहः । तत्र स्नेहं चतु-  
र्थांशं पट्पलिकं वातेऽधिके कल्पयेत् । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं  
स्नेहं चतुष्पलिकं, कल्पयेदिति प्रकृतम् । कफेऽधिकेऽष्टमांशं स्नेहं त्रिपलिकं  
कल्पयेत् । पट्चतुष्पलसंभिताः स्नेहा वातादिषु याज्या इत्यर्थः । अथवा-  
स्मादेवं कृतात् काथाचतुर्थांशमेकविंशतिपलानि वाते स्नेहस्य क्षिपेत् । पित्ते  
स्वस्थवृत्ते च चतुर्दशपलानि काथात् षष्ठांशं स्नेहस्य क्षिपेत् । कफे काथादष्ट-  
मांशं दश सार्धपलानि स्नेहस्य क्षिपेत् इति । हाटकस्यायं पक्षः — “सर्वत्र  
वाते पित्ते श्लेष्माणि स्वस्थवृत्ते चाष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य कल्पयेत्  
काथादष्टमभागं सार्धदशपलानि कल्कात् क्षिपेदि”ति । भवतीत्यादि । यथा वा  
यास्तिरत्यच्छोऽतिसान्द्रोऽतिघनो न भवति, तथा कल्कः कल्पयितव्यः । यावता  
कल्केन संयुक्तोऽत्यच्छोऽतिसान्द्रो वा न भवति निरूहः तावान् कल्को ग्राह्य  
इत्यर्थः । ननु स्वस्थस्य दोषचालनं प्रतिषिद्धं तन्त्रान्तरीयैः—तद्ग्रन्थो हि—

“यो हि सञ्चलयेन् सुप्तं वने सिंहं करादिभिः ।

स दोषाश्चावयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरचनैः ॥”

इति । तस्मात् स्वस्थवृत्ते निरूहस्य कल्पना न युक्तैव । तदेतदसत् । यस्मात्  
प्रागभ्यधापि — “श्रीतोद्भवं दोषचवं यसन्ते विशोधयन्” इत्यादि । तदे-  
तस्मादाचार्यवचनाद् ज्ञायते स्वस्थवृत्तेऽपि शुद्धिविधानं मतमेव तन्त्रकारस्येति ।  
तन्त्रान्तरीयमतं त्वसदेव सद्ब्यवहारविरुद्धत्वात् ॥

पलमात्रां गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपद्मादिशेषं च युक्त्या

पलमात्रां गुडस्य चेति । मात्रामहणेन निश्चिदधिकत्वं न्यूनत्वं  
वा दर्शयति । पित्ते तदभिमानुज्ञानार्थं मात्रामहणमिति हाटकोऽरुण-

दत्तश्च । मधुपद्वादि द्रव्यं च श्रेयमनुक्तं युक्त्या दोषाघपेक्षया कल्पयेत् ।  
आदिशब्देन यवक्षारक्षीरमूत्रमस्त्वारनालमासरससुराशुक्लादीनां ग्रहणम् । तत्रेयं  
युक्तिः— माक्षिकस्य पलचतुष्टयं सैन्धवस्य च कर्षः कचिद् यवक्षारस्येत्यादि ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाग्नुकुम्भीवाप्येण तप्तं खजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।

नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापदु नाति च ।

लवणं तद्वदम्लं च

तदेतत् सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेषजस्य पाकातिक्रान्तिपरिहारो-  
धमुष्णाग्नुकुम्भीवाप्येण तप्तमौषधस्य विदाहान्मुपत्यर्थमुष्णजलनाप्यतापमात्रं  
कर्तव्यमित्यर्थः । सजेन मन्थनेन समाहृतमालोलितम् । खजो मन्थानः  
पञ्चाङ्गुलो वा हस्तः । 'दर्वी'त्यरुणदत्तः । खजप्रमथनात् कायादयः सम्यक्  
संयुक्ताः सम्यग् योगमारगन्ते तथा 'ब्रह्मदक्षे'त्यादिना चाभिमन्त्रितम् । वस्तौ  
प्रक्षिप्य आवाप्य पायौ गुदे प्रणयेत् । नात्युष्णशीतलं नात्युष्णं नातिशीतम् ।  
नातिशब्दप्रयोगादत्र मध्यमावस्थानुगमः । एवमुत्तरत्रापि । नातिस्निग्धं न वाति-  
रूक्षं नातितीक्ष्णं नातिमृदु (तथातिनाच्छं तथा नात्यच्छं) नातिसान्द्रं नाति-  
घनं नोनं नातिमात्रं नापदु नालवणं न चातिलवणम् । तद्वदम्लं चेति नानां  
नात्यम्लम् । एवं भूतं ब्रह्मेत्यादिनाभिमन्त्रितमनुरूपप्रमाणं वस्तौ प्रक्षिप्य  
पूर्ववद् गुदे प्रणयेत् । अत्युष्णादिगुणयुक्तस्य वस्तेरावाधकरत्नम् । वचनं हि—

“सूक्ष्मं विधत्तेऽतिमृदुहिमश्च

सप्तम्लतीक्ष्णो वमिदाहमोहान् ।

स्निग्धोऽतिजात्यं पननं तु रूक्ष-

स्त्वनरूपमागारणस्तदयोगान् ॥

करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं

शोभं तु सान्द्रः सूचिरेण वेति ।

वाहातिसारौ लवणोऽति दुर्यात्

तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥”

शास्त्रप्रतमन्यमतमभिपद्यते —

पठन्त्यन्ये तु ताद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्पाधं माणिमन्यस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

पठन्तीत्यादि । अन्ये पुनराचार्याः ताद्विदो वस्तिविदः एवं पठन्ति कथयन्ति । वस्तेर्मात्रामेवमाहुरित्यर्थः । स्नेहस्य मधुनश्च पृथक् त्रिपलिकां मात्रां त्रीणि त्रीणि पलानि कुर्यात् । माणिमन्यस्य सन्धवस्य कर्पाधं शणद्वयं कल्कस्य पलद्वयं युज्यात् । स्वस्थ इति । स्वस्थविषयमेतत् । सर्वद्रवाणां शेषाणां कायादीनां पलानि दशसहस्रानि कल्पयेदिति । एवमेतेऽष्टादशपलानि वस्तेर्मानमिच्छन्ति ॥

अथ प्रति निरुहावयवानां माक्षिकादीनामावपने क्रमाद् —

माक्षिकं छद्वणं स्नेहं कल्कं दद्यादिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

आवपेत निरुहाणामेष संयोजने विधिः ।

माक्षिकमित्यादि । फटाहे माक्षिकादौ क्रमादावपेत पुष्प्यादित्यर्थः । प्रथम पात्रे मधु प्राक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव छद्वणं क्षिप्त्वा मर्दयेत् । ततस्तत्रैव स्नेहमवाप्य मर्दयित्वा मिश्रयेत् । ततः कल्कं क्षिप्त्वा मृद्नीयात् । ततः कायमाक्षिप्य त्वजेनाहन्यात् । एवं योजना भेषजस्यैकरूपत्वमाप्तौ हेतुरित्यर्थः । एवं योजने द्रव्याणि समरसतां याप्ति । समरसभावेन च निरुहस्य सम्यग् योगो भवति । कायमित्युपलक्षणं मांसरसधुराशुक्तादीनां ग्रहणार्थम् । निरुहाणां संयोजने निश्चये एव विधिः प्रकारः । धान्वन्तरीयाः पुनराहुः —

“दत्त्वादौ सन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥

स्वजेन मथिते तस्मिन् देयं कल्कपलद्वयम् ।

एकीभूते ततः द्वायं चतुष्पञ्चतसंमितम् ॥

वितरेच्च तथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।

एवं प्रकस्थितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥”

इति ॥ मांसरसधुराशुक्ताक्षिकशुक्लक्षीरमृत्प्राणामावापसंश्रामयोगोपदेशः कथ्यते —

“पिबुवत्यां पिधायाग्रच्छिद्रं नेत्रमघोगुप्तम् ।

कृत्वा निजपदाङ्गुल्योर्मध्ये पादान्तरेण तत् ॥

आक्रम्य मूलसम्प्रन्धं चर्म सम्यक् प्रसार्य च ।

संगृह्य भेषजं क्षिप्या धन्वायात् सुसमाहितः ॥

पुनर्नेत्राग्रमुज्जाम्य पिबुवतिमपास्य च ।

धामहस्तेन नेत्राग्रं दक्षिणेन तु भेषजम् ॥

गृहीत्वा प्रणयेत् पायाधिति वस्तिविदां मतम् ।”

इति ॥

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कुटिकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवेऽपरः ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राभ्रकल्पितम् ।

त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदध्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनोत्त्रासनादि च ।

उत्तान इत्यादि । निरूहे दत्तमात्रे तु उत्तानशायी स्यात् । वस्ति-  
शक्तेर्देहव्याप्त्यर्थं तन्मनाश्च निरूहवेगप्रत्यागमने निहितमना दत्तावधानो  
भवेत् । कृतोपधानस्तिष्ठन् सञ्जातवेगश्चोत्कुटिकः सन् निमृजेत् । त्यजेत्  
वेगमिति शेषः । उत्कुटिक उच्चतफटिक इति वा पाठः ॥ निरूहस्यागतौ  
प्रत्यागमने प्रीतिनिवृत्तौ परमः कालो मुहूर्तो नाडिकाद्वयम् । अपरः  
तस्मान्मुहूर्तादन्य द्वितीयो मुहूर्तो निरूहस्यागमनकालो मृत्यवे मरणाय  
स्यात् । तत्र मुहूर्तात् परमनागमने निरूहस्य त्वरितं वेगेनानुलोमिक  
यायोरानुलोम्यकरम् । अपरं वस्ति निरूह प्रपीडयेद् योजयेत् । क्षारो लवणादि-  
यवक्षारो वा । तथा मूत्रमम्ल काश्चिकादि पतैः कृत्विषत तथा स्निग्धं तीक्ष्णोष्ण  
च एवंविधं बह्वनन्तरं पीडयेत् । आनुलोमिक इत्यध्यात्मादित्वात् ठक् ।  
नेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे पुनः स्निग्धग्रहणं पूर्वस्मान्निरूहात् स्निग्धतरत्वं  
प्रतिपादनार्थम् ।

“तौक्षण्यत्वं मूत्रपौष्ट्यमिलक्षणशरत्सैन्धवै ।

प्राप्तकालं विधानमन्य क्षौण्डैर्मादिव तथा ॥”

इति तन्त्रान्तरे । आनुशोभिकृष्णेनेति केचित् पठन्ति । अथवा फलवर्ति  
विदध्यात् । फलवर्तिः पूरका । उद्धाने च वक्ष्यमाणा । तथा स्वेदनाप्रास-  
नादि च वस्त्रिज्यापत्तिर्युक्तं विदध्यात् कुर्यात् । उपामन सद्गमादिना ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरुद्धता ।

स्वयमेव निवृत्ते वस्त्यन्तरप्रयोगादियत्नमन्तरेण प्रवृत्ते निरुद्धे सति  
द्वितीयो वस्तिनिरुद्ध इष्यते । तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि वस्तिरिष्यते । अपिशब्दः  
समुच्चये । स्वयं प्रकरणेन यत्नविशेषेण निवृत्ते तदहं पुनर्वस्त्यन्तरप्रयोगप्रति-  
षेधं दर्शयति । यत्नविशेषेण निवृत्ते सति द्वितीयादिर्वस्तिर्नेष्यत इत्युक्तं भवति ।  
यावद् वेति । पञ्चमादयोऽपि वस्त्यो देयाः । यावत् सम्यक् निरुद्धत्वं  
स्यात् । सुनिरुद्धलक्षणे जात एव वस्तिप्रयोगनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

आनि पुनः सन्तुष्टं निरुद्धं विज्ञानीतं भाव-

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्याद्

विरिक्तप्रतिष्ठादि । उक्ता च विरिक्त इव योगायोगातिथोगान्  
विद्यात् । तत्र चोक्त— “दत्तुं क्षुद्रशुद्धिररचिरि” त्वारम्य “यावद् भवन्नयति  
विरिक्तस्य तथातिवमनामया” इति ॥

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ।

योगे निरुद्धस्य सम्यग् योगे तु सति सुसोष्णजलेन स्नात धन्वमांस-  
रसौदनं जाग्रत्मासरसेन युक्तं शाल्याद्यौदनं भोजयेत् । ननु “यूपेक्षीररसं क्रमाद्”  
इति वक्ष्यति । तत् पञ्चमिहैतदुपपद्यते । ब्रूम । यागविकारममनाथो हि  
निरुद्धः प्रायेणेष्यते । तस्मिंश्च रससौदनमेव पथ्य श्रेयः । अग्रे च दोषापे-  
क्षया पथ्य विशेषेणोपदेश्यते इति न विशिद्धानुपपन्नम् । ननु दोषनिर्हरणं  
विरिक्तवमनाभ्यामिदानीं नियते । तत्र च यथा पेयादिक्रम उक्तस्तथेहापि  
युक्तं स्यात् । नैवम् । विरिक्तवमनाभ्यां हि बहिस्थानमाच्छाद्यते । तेनाभिमानं

च भवति । निरूहस्तु नामेरुर्ध्वमगच्छन्नेव दोषनिर्हरणं करोति । तेन तत्र  
नाग्निमान्धापचिः । तस्मान्नात्र पेयादिक्रमः । अपि च वातविकारविषयत्वात्  
रसौदनपायमेव पथ्यं युक्तम् । द्वाटकोऽप्याह—“वमनविरेचनयोरन्यविद्वान-  
प्राप्तौ तच्छादनादग्निमान्धम् । अतः क्षामताप्रकर्षजनकत्वात् सद्यो दोषहरत्वाच्च  
भोजनक्रममेदः” । परतन्त्रेऽपि—

“उक्तमामाद् विशुद्धस्य निरूहेण रसादिकम् ।

किमर्थं विहितं भोज्यं न क्रमो यो विरिक्तवत् ॥

विरेकः पावकं हन्ति तदधिष्ठानसंशयात् ।”

न तु वनिस्तथा तस्मान्न क्षेपयानि सोऽनलम् ॥”

इति । अन्यत्रापि —

“विशुद्धौ मण्डपेयादिविरेकादौ विधीयते ।

कथमत्र विशुद्धौ स्यादनुज्ञा भोजनं प्रति ।

अत्रोच्यते विरेकादां बहिराच्छाद्यते मूलेः ॥

नाभिमात्रगतिर्विस्तिर्नाग्न्यवच्छादनक्षमः ।

अतो भोजनमुद्दिष्टं न पेयादिरिति स्थितिः ॥”

तादृश्यं भोजनस्य फलमाह —

विकारा ये निरूढस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥

ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति धुक्तवतः शमम् ।

विकारा इत्यादि । निरूढस्य कृतनिरूढस्य प्रचलैर्मलैः प्रकर्षेण  
चलैर्दोषैरेव विकाराः शूलद्राहगुरुत्वादयो भवन्ति ते विकाराः कोष्णाम्बुस्ता-  
तस्य कृतभोजनस्य पुरुषस्य सद्यः शमनं गच्छन्ति । अत एव तत् कार्यमिति  
भावः ॥

अथ वातादितं शूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ निरूढादनन्तरं वातपीडितं पुरुषं शूयो निरूहे कृते  
सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि रात्रावनुवासयेद् वातहरैरास्थापनद्रव्यैः सिद्धेन तेजेन ।  
आगमो हि — ‘यथा वातप्रेर्द्वयैः साध्यते निरूहः, एवं पित्तलेप्पहरेभ्य  
आस्थापनद्रव्येभ्यः आनुवासनिकः स्नेहः कर्तव्यः शिरोविरेचनादयः’ इति  
न्यसेः ॥ ५२ ॥



सम्यग्धीनातियोगाश्च तस्य' स्युः स्नेहपीतवत् ।

तस्यानुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग् योगाख्य स्युः । स्नेहपानलक्षण-  
णवद् ब्रह्म्याः । स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवत् । पृष्ठगन्ताद् वति । 'नत्र वाता-  
नुलोम्यमि'त्यादि 'प्राणनक्षत्रमुदसवाः' इत्यन्तं स्नेहपानस्य सम्यग्धीनातियोग-  
लक्षणम् ॥

अभ्यदध्यनुवासनस्य सम्यग योगलक्षणमाह —

किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीपो निवर्तते ॥ ५३ ॥

सानुलोमानिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।

किञ्चिदित्यादि । चञ्चलं पूर्णकानुवासनसम्यग्योगलक्षणसमु-  
च्चयः । किञ्चिदल्पमात्रं कालं कौष्ठाम्यन्तरे स्थितः सन् सविद्वेकं  
सानुलोमानिलः सानुगुणपवनः प्रवृत्तवातसहितो यः स्नेहो निवर्तते निस्सरति  
एवंभूतश्च स्नेहः, तदित्यनुवासनापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । सिद्धं कृतफलम् ।  
अभिमतकार्यकारि अनुवासनं समस्तं व्यस्तं चेद सिद्धानुवासनलक्षणम् ॥

इदानीमनुवासनस्य प्रयोगभेदान् दृष्टव्यं प्रकाशयति—

एकं ग्रीन्वा चलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥

पञ्च वा सप्त वा पित्ते नरैकादश वानिले ।

पुनस्ततोऽप्यगुग्मास्तु पुनरुत्थापनं ततः ॥ ५५ ॥

कफपित्तानिलेष्वन्नं गूषक्षीररसैः क्रमात् । \*

एकं ग्रीनित्यादि । हाटकोऽपि 'वातस्य दोषान्तरसंसृष्टस्य च वस्ति-  
माहे'त्याह । श्लेष्मविकारे स्नेहवस्तेरमुख्यत्वादल्पवक्तव्यत्वाच्च क्रमादपे-  
क्षमुच्यते । अग्न्यर्हितं पूर्वमिति वातस्य प्रथमपाठे युज्यते इति चेत्—तत्र ।  
श्लेष्ठस्य प्रथमपाठः समासविषयः । अल्पवक्तव्यस्य प्रथमोक्तिरिति प्रथमविषया  
अत्र विपर्ययाख्या तत्रयुक्तिर्वा । स्नेहवस्तीननुवासनानि एकं ग्रीन् वा  
चलासे श्लेष्मविकारे प्रकल्पयेत् । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । एवमग्रेऽपि  
चिन्त्यम् । पित्ते पित्तविकारे पञ्च स्नेहवस्तीन् अथवा सप्त दद्यात् । वातार्त-  
स्य तु गुग्मा अपि देया एव । तथैवाग्नौषाभ्यधायि — "न्यायामनित्यान्

दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रनिवासरम् ' इति । अनिले वाते वातविकारे नवैकादश वा स्नेहवस्तीन् दद्यात् । यद्यपि अस्तिर्वतिप्रघातेष्टकः, तथा पित्ते श्लेष्मणि नाशशक्तिर्विद्यत एव । ततः पुनरप्ययुग्मान् वस्तीन् प्रकल्पयेत् । ततः पुनरप्यास्थापनं दद्यात् । अर्थः— मृदुमध्यादिमात्राभेदात् वायोस्तद्विकारस्य वा अप्रगमे मूयोऽप्ययुग्मान् प्रयोजयेत् । अयुग्मस्य वस्तेर्वतिप्रशमनत्वं प्रभा-  
वात् । अपि च अयुग्मप्रयोगो नञ्जलार्थः । अयुग्मस्य मञ्जलत्वं स्मृति-  
सिद्धम् —

“अयुजो भोजयेद् विपान् मञ्जलार्थेषु कर्मसु ।”

इति । वक्ष्यति च—‘अयुग्माश्च मृगाः शक्ताः’ इति । अयुग्मवचनं चेदं बाहुल्ये-  
नायं व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातार्तस्य तु युग्मापित्तश्लेष्मणोः  
क्रमान्तरोपदेशाद् वातावृत्तयोरिवमयुग्मं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा चागमः —

“एकं तथा त्रीन् फफवे विकारे

पित्तात्मने पञ्च तु सप्तं यापि ।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा

वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात्” ॥

इति ।

कृतास्थापनस्य तु पथ्यमत्रं श्लेष्मपित्तपक्वनेषु तु ययासह्यं मूपादिभिः  
सहोपयोपतन्वम् । हृद्याकारस्तगाह—‘तत इति आस्थापनेन शोषने  
जाते फफादिषु मूपादिभिः सह भोजनं कुर्यात् । क्रमादिति पूर्वोक्तः फफा-  
दिक्रमः” इति ॥ ५५ ॥

इदानीं वातादिक्रमेणैव वस्तीनाम्—

• वातमौषधनिष्काशः त्रिवृतासैन्यैर्युतः ॥ ५६ ॥

वस्तिरेकोऽनिले लिग्घः स्वाद्वम्लोष्णरसान्वितः ।

वातमेत्यादि । यदा धान्येवानिलो वायुः कुपितस्तदा वातमौषध-  
निष्काशादिगुण एक एव वस्तिर्निरुहो दितः, योज्य इति वा । वातप्रानि  
दशमूलादीनि तन्कषायेण त्रिवृतया सैन्येन च युक्तः । स्नेहादिना च लिग्घो  
मधुराम्लरूक्षगुण युक्त एको वस्तिर्निरुहः । त्रिवृतेत्यनेन ‘सर्विस्तेष्ववसानां भक्षणमिति  
हाटकः ॥

ननु वातादिषु चक्षुष्यमप्यवकाशमिदं ननु विरोधः अस्मिन् ननु सरस्वत्याव-  
नात् । इमः । दोषाणां विकारप्राप्त्यापेक्षया तद्वचनं दापविकारापवापेक्षया एक  
श्रीन्या वलास इत्याद इदं तु दोषमात्रापेक्षयत्यदोषः । दोषविकारकरणोमुख इति  
यावत् । अथवा प्रकाशारेण वृत्तिप्रकाशमप्यह —

उत्क्लेशनं शुद्धिकारं दोषाणां क्षमनं क्रमात् ।

त्रिधैवं कल्पयेद्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रपद्यते ॥ ६१ ॥

उत्क्लेशनमित्यादि । अन्येऽप्याचार्या वैद्या वा । दोषयौगपधहरणे  
उत्क्लेशनादिभेदेन त्रिधैव वस्ति करुपदेदिति जगद् । उत्क्लेशनं शुद्धिकारं  
दोषाणां क्षमनमिति प्रतिदोष वस्तित्रय प्रयोज्यमिति तेषां पक्षः ॥ ६१ ॥

एष मतस्य किमीय मत प्राप्नोम्येत्याह —

दोषौषधादिचलतः सर्वभेदतत्प्रमाणयेत् ।

दोषेत्यादि । आदिशब्देन देशकालादेर्ग्रहणम् । दोषभेषजदेशकाल-  
सारस्यसत्त्वादिवशात् सर्वं मतभेदेनोक्तमेतत् प्रमाणयेत् समर्थयेत् । निम्निनु-  
यादित्यर्थः ॥

अथ सर्वमात्रायादि रवमात्राह —

सम्पद् निरुद्धलिङ्गं तु नासम्भाव्यं निवर्तयेत् ॥ ६२ ॥

सम्पद् निरुद्धलिङ्गं तु असम्भाव्यासम्भाव्यं न निवर्तयेत् । वस्तिप्रयोग  
तु विरमयेदिति निष्प्रश्नोऽर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं धर्मकालभोगादयान् वस्तिविरोधानाह

प्राक् स्नेह एक पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।

सान्नागनानि क्रमेण इत्येति शदीरिता ॥ ६३ ॥

प्रागित्यादि । प्राक् पूर्वे च होतास्मि । अन्तेऽन्तर्गते पञ्च मेहा ।  
तथा द्वादश निरुद्धा दावतामाणसोहव त्वं तरिता । इत्येनं त्रिंशद् वस्त्य  
कर्मेति गदिता ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशकोऽत्र प्राक् सोऽन्ते त्रयस्तथा ।

पद पञ्चवस्त्यन्तरिता

पञ्चदश वस्त्य काल उच्यते । अथमित्याह — एक पूर्वं स्नेहान्तर्गते  
अन्ते त्रय मेहा । तथा पद मेहा पञ्चगि रवस्तिभिरन्तरीकृता इति ॥

योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरुहाः स्नेहाश्च स्नेहापाद्यन्तयोरुभौ ।

अष्टौ वस्तयो योग उच्यते । कथमन्याद्—त्रयो निरुहाः त्रीणि भानुवासनानि । तथा आद्यन्तयोर्द्वौ स्नेहाभौ उति । यदा वस्तिः प्रयुज्यते सुदृढमाधो, तदा शयनेन त्रयस्यान्यतमो योगः, न तु यथेच्छमिति ।  
ह्याकारोऽप्याह—

“निविधा वस्तयः कर्मकान्ययोगादुभाः क्रमात् ।

बलकालविभागजैर्वाज्या, स्वस्य मुरात्मनि ॥

स्वस्वस्य न्याभिप्लुतमात्रेऽपि चिकित्सकं ।

माक् स्नेह एक इत्याद्यास्ते सुसोचतमा स्मृताः ॥”

इति । तेषां सज्ञाकथन व्यवहारार्थमेव । एव ये प्रयुज्यन्ते तेषां कर्मादिसंज्ञा विद्यत इति सूचयितुम् ॥

स्नेहवस्ति निरुद्धं वा नैरुमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥

उत्कृष्टाग्निप्रपो स्नेहाभिरुहान्मूलतो भयम् ।

स्नेहवस्तिमयना निरुद्धमेकमेव केवलम् अतिशयेन निरन्तरं न ॥  
शीलयेत् । वृत्तं, यसादुत्कृष्टेजो दोषाणामांशधो हानिर्नान्य स्नेहातिशीलि-  
ताज्जायते । निरुद्धाग्निर्वाग्निनाद् वाताद् भयं जायते । अनुवासनस्य केवलस्य  
प्रयोगे शरीरस्य क्षिप्ततामिषश्च स्यात् । निरुहात् केवलम् वातकोऽतो भय-  
म् स्यात् इति ह्याकारः ॥

तस्माभिरुद्धः स्नेहः स्वाभिरुद्धभानुवासितः ॥ ६६ ॥

स्नेहशोधनपुष्पत्यं वस्ति कर्म त्रिदोषजित् ।

अतोऽस्मान् पाण्याग्निरुद्ध इति निरुद्धं नर स्नेह अनुवास्यः अनु-  
वासनार्हः । अनुवासितश्च कृत्वा अनुवासनं पुरषो निरुहणार्हो भवेत् । एवं  
स्नेहनशोधनपुष्पत्या पुर्याक्तया वस्तिर्हर्षभेविन त्रिदोषजित् भवति त्रिन् दोषान्  
जयति ॥

अनुना मात्रावस्ति स्मृता —

इत्यथा स्नेहपातस्य मात्रया योजितम्ममः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्मृताः स्नेहः

हृस्त्रयेत्यादि । स्नेहंपानस्य हृस्त्रया यामद्वयजरणलक्षणया स्नेहमात्रया  
समन्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्रामजो वन्ति स्मृतः । सन्द्वेधेति शेषः ।  
अन्यैरन्यथा स्नेहमात्रोक्ता । यथा —

“षट्पला तु गजेज्जवेष्ठा त्रिपला मध्यमा भवेत् ।

कनीयम्यध्वर्धपला त्रिषा मात्रानुक्रमे ॥”

इति ॥

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभागस्याप्यायामामक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥

वातभयबलाल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्माभिः ।

दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

‘स च मात्रावस्तिर्वालादिभिः सततमेव शीलयितव्यः । स च शीलितो  
दोषापहः । तथा निष्परीहारोऽनियन्त्रणो बल्यः हितो निर्गतपुंरीपादिकः सुख-  
कारित्वात् सुख इति ॥ ६८—७१ ॥

इदानीमुक्तवन्ति ईश्वर्या —

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो त्रिदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

तृप्ताग्रित्यादि । वस्तौ वस्तिम्याने रोगेषूपपन्नेषु नृणामित्यर्थाह्वयते ।  
तथा नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ये प्रोक्ताः तेषु । चक्रागद् वस्तिरोगेषु च  
परीणा योनियात्रिषु गर्भाशयव्याधिषु वस्तित्रयाभिषु चेत्यर्थः । पाठ्यकारो-  
प्याह — “वस्तौ रोगेषु नारीणां पुरुषाणां च” इति । द्वे वा त्रीणि वा  
द्वित्राणि तान्यास्थापनानि तैः शुद्धाः ते शुद्धार्थं ता शुद्धा तेभ्यो नरेभ्यः  
स्त्रीभ्यश्च उत्तरवस्तिं त्रिदध्यात् युधानं दद्यादित्यर्थः । शुद्धादुत्तरेण मार्गेण  
प्रीयते इत्युत्तरवस्ति ॥ ७० ॥

अथ नेत्रमात्रमह —

आपुराहुलमानेन तन्मत्र द्वादशाहुलम् ।

पृथं गोपृन्जन्मूलमभ्यर्था कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

मिदार्थिकप्रवेशाग्र श्लक्ष्णं हेमादिमन्त्रनमः ।

कुन्दाध्वमारुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

आतुरेत्यादि । तन्नेत्रमुत्तरवर्त्येनैकम् आतुराङ्गुलप्रमाणेन द्वादशाङ्गुलं  
 द्रव्येणेत्यर्थोदवसीयते । पुराणार्थेनैवमिति चेन्न । मीणा तु वर्धयति हि —  
 नेत्रं दद्यात्तुलमिति । तथा वृत्तं तथा गोपुच्छाकृति तथा मूलमध्ययोः कृत-  
 कर्णिकं मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकम् । अस्य नेत्रम्य बहुप्रवेशान्मान्मध्ये  
 कर्णिका कृता । तथा मिद्वार्यक प्रविशत्यभिजातिरिति सिद्धार्थप्रवेशं तादृशमग्रे  
 प्रान्तो यस्य तदेवम् । तथा श्लक्ष्णमनिकोमलम् । हेमादिजम् आदिशब्दे(न)  
 धात्वादयः प्रागुक्ता गृह्यन्ते । तथा वुन्दादिपुष्पकृन्तसदृशम् । अश्वमारः  
 करवीरः । सुमना जातिः । तथा दृढम् ॥ ७१. ७२ ॥

तस्य वास्तिर्मृदुलधुमात्रा शुक्तिर्विकल्प वा ।

तस्य नेत्रम्य वास्तिर्मृदुलधु. याज्य. इति शेषः । मात्रा शुक्ति-  
 कर्षणम्य शुक्ति गेहस्येति शेषः । विकल्प वा वयान्छजरीराणि मात्रा कार्यैः  
 त्यन्वयः । शुक्तेरुपलान्युनाधिका वा मात्रा देहवत्तात्पक्षया कल्पयेदित्यर्थः ।  
 द्वादशोऽपि — 'म्यानन्देहसत्तत्तात्पक्षयादिवशात्त्रिरूप्य वा मात्रा कार्ये'त्याह ॥

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहमन्तिविधानतः ॥ ७३ ॥

ऋजोः मुखोपविष्टस्य पीठे जानुगमे पृष्ठौ ।

हृष्टे मेढे मिथने चर्जो शनः सोतोविगृह्ये ॥ ७४ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसीरनीम् ।

आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदमगतः ॥ ७५ ॥

पीडितेऽनुगते स्नेहे स्नेहवत्तिक्रमो हितः ।

अथेत्यादि । अर्थमिति मङ्गले । निरुहवत् कृतमङ्गलस्यास्य रोगिणः तथा  
 पूर्व स्नानस्य पश्चादाशितम्य । कथमाशितम्य, स्नेहवस्तिविधानतः । वृत्तीयार्थे  
 तमित् । स्नेहवस्तौ यादृश आहारो विहितः तेन कृतमोजनम्य । तथा ऋजोः  
 'अनुगरीगुणविष्टम्य । तथा मुखेनोपविष्टस्यामीनम्य । क, पीठे आमे-  
 किम्भूते, जानुमुख्ये । मृदागकठिने शिश्ने हृष्टे स्नान्ये । तथा जानु स्पष्टं हृत्वा  
 स्थिते सति । शनं रेलया । सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् मालनीपुष्पकृन्ताप्रपरिमा-  
 णाम् । मृणा तत्र शनकरभात प्रवेशायोन्या । तथा शलाकया शुद्धे मेढे मनि अनु-  
 सीरनी (सीरनी) कर्षणायामेद्वा नत्र प्रणयेत् । पटङ्गुल प्रवेशयेदित्यर्थः । कथ,

गुर्विव निष्कल्पं प्रणयेत् । ततो निष्कल्पमपानानन्तरं पीडिते पुटके स्नेहेऽनुगते प्रविष्टे सति प्राणिना नाटयेत् । स्फिग्गदित्यादिकोऽनुशासनक्रमो हितः । स्नेहवस्तिनामः स्फिकूपीउगादिः शय्योत्प्रेमिहित इति वेद्यम् ॥ ७३-७५ ॥

वस्तीननेन विधिना दद्यान्त्रीधृतुगेऽपि वा ॥ ७६ ॥

अनुवासनच्छेषं सर्वमेवास्थं चिन्तयेत् ।

त्रीधृतुगे वा वस्तीननेनैव विधानेन दद्यात् । शेषं विधिपरिहारान्निकं सम्यग्भोगान्निकमस्योत्प्रेम्यन्तेतुवान्नन्मयेव चिन्तयेत् । रारनादे 'सोक्तम्--

“यथाशेषं प्रवेश्याथ स्नेहस्मार्धपलं नयेत् ।

प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत् ॥

स चेदनुविष्टेत् तत्र स्यात् अभिगं विरापतः ।

निष्पन्न्यागवधागारधूमवत्कसेन्धवैः ॥

मूत्राग्लपिष्टैर्गुलिका मावसर्पपसन्निभा ।

छायाविशुष्कास्ताः क्षिणो दद्यात् सर्पपसन्निभा ॥

पूर्वं मायोपमाः पश्चात् तामिः स्नेहं समानयेत् ।

स्नेहे प्रत्यागते दद्यान्नुवासनिकं विधिम् ॥”

इति । गुलिकाप्रयोग एवानुवासनिकः क्रियाविशेषः ॥ ७६ ॥

तत्र पुटपण'नुत्तरवस्तिविधे नमस्तत्र' आशामाह --

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥

विदधीत तदा तरमादनृतावपि चात्यये ।

स्त्रीणामार्तवकाले अतुरेवार्तवः तस्मिन् । स च 'कतुस्तु द्वादशनिशा' इत्यादि वक्ष्यमाण । तत्र क्रतौ योनिः कर्त्री, अपावृतेः निवृत्तत्वादेतोरुत्तरवस्ति-स्त्रभावं स्नेहं गर्भवद् गृह्णाति । अन्यथा तु संवृतत्वात् स्नेहमावृते । हृद्याक्रोरोऽप्याह--“अर्तवकाले अतुजानितस्य शोणितस्य प्रवृत्तिकाले योनिर्वस्ति गृह्णाति । तदा ग्रहणे हेतुमाह--अपावृतेः स्रोतोविवरणाद्” इति । तस्मादेतो-स्तदा कतुष्काले विदधीत प्रकृतत्वादुत्तरवस्तिम् । अनृतावपि चात्यये आत्ययिके तीव्रे व्याधौ समुत्पन्ने अनृतावपि विदधीत ॥

लिति मूत्रप्रेषणम् । मूत्रप्रेषणमिति बोध्यम् अन्त्यलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या । मु-  
द्रप्रेषणमच्छिद्रमित्यर्थः । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृ-  
न्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रगोतःपरिणाहं हि तद् विधातव्यं पुरुषेन्द्रि-  
याकारम् । तथाच मुनिः—

‘पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदाना दशाङ्गुलम् ।

मूत्रस्रोतः परीणाहम्’, इति । तत्र चतुरङ्गुलं यावत् प्रवेश्यम् ।  
चतुरङ्गुलादूर्ध्वं कर्णना कर्तव्या अधिकप्रवेशनिराकरणार्थम् । न तु मेहननेत्रं इव  
मध्येर्कर्णिकेत्ययमर्थः साक्षात्तैवोक्तोऽवगम्यमानत्वात् ।

अत एव प्रवेष्टव्यं नेत्रमागमाद् —

चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्व्यङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वंकमङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलमपत्यमार्गे योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्ग इत्यनेन स्नागर्भहण-  
प्रसवादिसमर्था सूच्यते । गर्भग्रहणप्रसवादिसमर्थायाः स्नियार्थचतुरङ्गुलं प्रवेशयित-  
व्यमिति गर्भज्यापत्तु अपत्यमार्गे चतुरङ्गुलं योज्यम् । मूत्रवर्त्मनि द्व्यङ्गुलं योज्यम् ।  
या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणायाम्या अथवा बालाया अथवा तस्या भोजनौ मूत्रमैव  
केवलं मार्गः । तस्या मूत्रमार्गे नेत्रं द्व्यङ्गुलं प्रवेश्यम् । केषु रोगेषु, मूत्रकृच्छ्र-  
विकारेषु । स्त्रीणां हि योनिमार्गो द्विविधः एको गर्भमार्गः द्वितीयो मूत्रमार्ग इति ।  
बालानां तु स्त्रीणामेकमङ्गुलं प्रवेश्यम् । उक्तादूर्ध्वं तु प्रवेशाद्यनेः क्षतिः स्यात् ।  
इत्याकारस्त्वाह—“अपत्यमार्ग, इति योनौ द्वे स्रोतयो अपत्यमार्गो मूत्रमार्ग  
इति । योनिविभ्रंशदिषु अपत्यमार्गे चतुरङ्गुलं योज्यम् । मूत्रकृच्छ्रविकारेषु मूत्रवर्त्मनि  
द्व्यङ्गुलं योज्यम् । बालानां त्विति । त्वृतिशेषे । तासां मूत्रमार्गे एव वस्तिप्रयोगः,  
एकमङ्गुलमेव प्रवेश्य स्रोतसामगम्यम् विवृतेः” इति । आरक्तुत् त्वेवमाह—“वृत्तं  
गोपुच्छाकागदि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृन्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रस्रोतः  
परीणाहं हि तद् विधातव्यं पुरुषल्लिङ्गाकारमिति । यदुवाच श्रीमानरुणदत्तो वाचाटः  
तदनुधेयिन्यम् । ‘मूत्रस्रोतः परीणाहमि’त्यस्य ग्रन्थस्य मुनिश्लोकस्याप्यर्थो न ज्ञात-  
स्तेन प्रायशः तस्मान्मूत्रस्रोत इति वराहविवर मन्यमानेन । पुरुषल्लिङ्गाकारं करणीय-  
मिति प्रोक्तमि’त्यादि आरक्तुतो मतम् । अस्माभितु हाटकारुण इत्ययोः प्रामाणिकयो-



नैनमेवात्राकृत्य व्याख्यातम् । नेत्र दशाङ्गुलमिति । अत्राह—स्त्रीणां दशाङ्गुलं नेत्र-  
मित्यपुस्तकम्, समाननन्याविरोधात् । उक्तं हि 'मालुकिना—“पुष्पनेत्रं स्त्रीणां  
चतुरङ्गुलं अपत्यपथे, मूत्रनाड्यां द्वयङ्गुलप्रवेशं, कन्यानामङ्गुलप्रवेशः”मिति । उच्य-  
ते । नेत्रं शक्यकर्तृणा मत कायचिकित्सकानामभिप्रेतम् । सर्वेषां कायचिकित्स-  
कानां मते दशाङ्गुलाधिकमेव नेत्रम् । तथाच मुनिः—

“पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।”

इति । हिरण्याधोऽप्येवमाह—

“पुष्पनेत्र नराणां तु द्वादशाङ्गुलमिष्यते ।

चतुर्दशाङ्गुलं स्त्रीणां माषवृषमर्कणिकम् ॥

विशेषध्वत्र नार्गणां प्रमाणं चतुरङ्गुलम् ।

• द्यङ्गुले कर्णिका चाप्रात् कन्यानामङ्गुलं भवेत् ॥”

इति । भोजस्तारमोक्तस्य ग्रन्थम्यापि पाठान्तरेणार्थविशेष वर्णयन्ति केचित् । तद्  
यथा—‘निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुलं’ इति । इह स्त्रीकन्यापुरुषाणां  
मैत्रायामपरीणाहः । सोतः प्रमाणं मुख्यं, प्रवेशप्रमाणं पुनरुक्तमस्यारम्भः ।  
तद्यथा— तदेव चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं मध्ये निविष्टकर्णिकं पुरुषाणां स्यात् । ना-  
रीणां चतुरङ्गुले निविष्टकर्णिकं स्यात् कन्यानामङ्गुले कर्णिकं । यद्येव पुरुषाणां  
निविष्टकर्णिकं प्रयोजनं किमिति चेत् । उच्यते ‘निविष्टकर्णिकं मध्ये पुरुषाणा-  
नि’ति वचनात् सप्ताङ्गुलं परमं प्रवेशममाणं नेत्रस्य भवतीत्यवगन्तव्यम् । उक्तं  
च धारपाणिना—

“अङ्गुलान्वयं चत्वारि पञ्च पदं माथ सप्त वा ।

सप्ताङ्गुलं परं नेत्रं मणिदद्याद् भिन्नवरः ॥

हिम्याद् वंशे नरस्येह प्रमाणादाधिकं तृतः ।”

इति ॥ ७९ ॥

प्रकृत्यो मध्यमा माथा मालानां शुक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

स्त्रीणामुपरवस्तौ स्नेहस्य मध्यमा माथा प्रकृत्यः परम् । नोपमा कनि-  
ष्ठा वा । उपमा च कल्प्या । मालानां तु शुक्तिरेवार्थेणैव स्नेहस्य मध्यमा  
माथा ॥ ८० ॥

अधुना प्राचभायो आपं क्रिया उत्तरपस्तावकस्यान दर्शयति । अतस्तानं प्रशस्तम् ।

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।

ऊर्ध्वजान्वास्त्रचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

वृत्तोत्तिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां चिर्वर्धयन् ।

व्यहमेव च विश्रम्य प्राणिदध्यात्पुनस्त्यहम् ॥ ८२ ॥

उत्तानाया इत्यादि । उत्तानायाः न त्वयुक्मुखाः पार्श्वस्थिता वा  
वा । शयानायाः न त्वासानायाः । किं कृत्वा, सक्थिनी सङ्कोच्य ।  
तथोर्ध्वजान्वा अहोरात्रेण त्रिचनुरान् वस्तीन् योजयेत् । अनुवासे  
त्येक एव वस्तिरहोरात्रेण योज्यत इत्यस्य भेदः । ऊर्ध्वजान्वा इति । 'ऊर्ध्वः'  
(४-१-१६) इत्यह । एवम् । सन्ततं व्यहं वस्तिग्नौ कार्यं, न त्वत्रानुवा-  
सनवत् तताये पश्चमे गच्छति । किं कुर्वन्, स्नेहमात्रां यथास्वमर्धकर्षादिप्रमेण  
वर्धयन् । सनस्त्यहमेव च विश्रम्य प्राणि दिनानि विलम्ब्य ततः पुनः पूर्वो-  
क्तेन प्रतरेण 'व्यह' प्राणिदध्यात् कुर्यादित्यर्थः । एष एव त्रयो भेदेऽपि  
योज्यः । तज्जानायत्वादस्यार्थस्य । अत एवान्तेऽयमुपदिष्टः उभयसं-  
वन्तार्थः ॥ ८२ ॥

प्राच्यतमाधर्ममुपगृह्यन् शशेपन गगनाय पुनराह—

पक्षाद्वैरको वसिते ततः पक्षाग्निरुहणम् ।

राद्यो निरुद्धश्चान्धारयः सप्तरात्राद्वैरचितः ॥ ८३ ॥

पक्षादित्यादि । हृथाकारस्त्वाह— “अथ पञ्चकर्मसु चतुर्विंशत्यमु-  
क्तम् । तेषु क्रमेण दर्शयेयुः एकैकस्यान्तरालिकं कियान् काल इत्याशङ्क्याह-  
पक्षादित्यादि” इति । उच्यते शुद्ध्या शुद्धे वसिते पक्षादनन्तर विरेकः कार्यः ।  
यस्मात् प्रवरमा शुद्ध्या शुद्धे वसिते पेयादिप्रमेण सप्ताहात् प्रवृत्तिमोजना-  
पत्तिः । ततः सप्ताहेन स्निग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोऽनन्तरं  
पक्षात् परतो निरुद्धो यतः नृत्तविरेकस्य हि सप्ताहात् प्रवृत्तिमोजनापत्तौ  
स्नेहार्थमनुवासनेनान्तरितेन स्निग्धस्य निरुद्धो योज्य इति पक्षेणैव युक्तः ।  
निरुद्धश्च सप्त एवानुवासः । तथा च प्रागभ्यषायि—

“अथ यातार्दित मयः सप्त एवानुवासयेत् ॥”

इति । विरोचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यः । यनः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिः  
ततः स्नेहनार्थमनुवासनं युक्तम् । विरेकनिरुहयोर्मध्येऽनुवास्यन इत्यर्थः । हृदा-  
कारोऽप्याह—“वमने कृते पश्मनिक्रम्य विरेकः वर्तय्यः । प्रकृतिभोजनार्थं  
सप्ताहः स्नेहनार्थं सप्ताह इति पञ्चोक्तिः । तेनैव क्रमेण पश्चात्तिगन्तिः । कृतविरे-  
कस्य निरुद्धे प्रकृतिभोजनार्थं सप्ताहः । अनुवासनस्य कृदिनान्तरितस्य  
सप्ताहः कृतनिरुहः सद्य एवान्वास्यः । कृतविरेचनस्य सप्तरात्रातिक्रान्तौ  
स्नेहवस्ति” इति ॥ ८३ ॥

विरेचननिरुहयोर्मध्येऽनुवासनस्य वि प्रयोजनमिवाह ।

यथा कुसुम्भादिपुताचोपाङ्गां हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद्दस्तिर्निर्हरत् मलान् ॥ ८४ ॥

यथेत्यादि । यथा ननु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्येदाभ्याम्  
प्रकर्षोत्थीभावात् कथं वस्तिर्दोषानेष निर्हरत् न धातूनि चेत्तत्र दृष्टान्तप्रारण  
परिजिहीर्षराह— यथा कुसुम्भमत्तदादिमुक्तान् चोपात् पटो दागे रागं हरेत्  
गृह्णाति, न तु जलम् । हाटकंऽपि—“यथा पटो रागं गृह्णाति जलं त्यजति”-  
त्याह । अरुणदक्षस्तु “यथा पटो रागं गृह्णाति न कुसुमादिकम्” इत्याह ।  
तद्वत् स्नेहस्येदद्वीकृताद् देहाद् दोषः धातूनामेकलोत्थीभावो सत्यपि वस्ति-  
र्मलान् दोषानेन दुष्टान् निर्हरत् न धातूनि । हाटकस्त्याह—“इति दोषाणां  
किञ्चिदुद्वेगे क्रमः । भृशोत्क्षेपे क्रमोऽन्यः, संसर्जनानन्तरमेव सप्तरात्रेण  
शुद्धेः” । आगमो हि—

“नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं

विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।

शुद्धो निरुहेण विरेचनं च

तद्वत्तस्य शून्यं विकषेच्छरीरम् ॥”

इति । अर्थः—चतुष्कोटिकं चात्र; विरेचनानिरुहस्य निरुहाद् विरेचनस्य  
विरेचनाद् विरेचनस्य वमनाद् वमनस्य चेति । शोधनरूपराद् वमनस्यापि  
विरेचनसंज्ञा स्वीकृतेति जज्ञटः ॥ ८४ ॥

अपुना वायोः स्वस्थं प्रयत्नं वर्तित इत्यप्यन्नाह—

शारागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्पारयमाज्ञवाथ ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

ज्ञान्यागता इत्यादि । हृद्याकारोऽपि “वर्तित स्तौती”त्याह । द्वे सविध-  
नी द्वौ बाहू इति शास्त्राः तासु गतास्तदुत्पत्तीः । एव कोष्ठो महास्रोतः तत्र  
गताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवाः तेषामङ्गं  
तत्र जाताः मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाः । तत्र मर्माणि तद्वद्वादीनि मर्मविभागे  
पश्यन्ते । ऊर्ध्वशब्देन ऊर्ध्वजमुर्गुक्षते । तत्र जाता मुखरोगादयः । सर्वाङ्गजा  
ज्वरादयः । अवयवजा, धित्रादयो रोगाः । हाटकोऽप्याह—“द्वे सविधनी  
द्वौ बाहू च शास्त्रा तद्गतास्तदुत्पत्ता । तथा कोष्ठगताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं  
च सर्वे चावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवाः तेषु जाताः । तत्र मर्माणि तज्जा  
पश्यन्ते । ऊर्ध्वजनुजाता मुखरोगादयः । सर्वाङ्गजा ज्वरादयः । अवयवजाः  
धित्रादयः” इति । हृद्याकारस्त्वन्यभावोचत्—“शास्त्रा रक्तादयः । कोष्ठमुदरम् ।  
मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्चेति मर्मजा ऊर्ध्वसर्वावयवजा भङ्गजाः सकलशरीरजाता  
ये व्यापयः” इति । तेषां जन्मन्युत्पत्तौ वायोरपरः कश्चिदपि हेतुर्निरितः । १५५म् ।  
परम् अतिशयेन इतरयोरपि दोषयोः प्रेरको वायुरिति । किञ्चिन्मात्रेणानुबलभा-  
वेन पितृश्लेष्माणानुपि हेतु भवत एव, यथा पामादद्रवादीनाम् । ततस्तेषां  
जन्मनि वायुरेव कारणम् । अवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्धेऽप्यूर्ध्वग्रहणं प्राधान्य  
क्यापनार्थं, यथा “म्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात्” इति । एतदेवापिकृत्स्न  
पश्यमानाः पञ्च विधयः सकलमेवोचरतन्त्रम् । तस्मात् प्रपाना ऊर्ध्वाङ्गजाः ॥

॥ ८५ ॥

ननु कुतो हेतुर्मांसत एतेषु कारणमित्याह—

विद्वंशेष्मपित्तादिमलाचयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिशृद्धस्य शमाय नान्य-

द्रस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

विद्वित्यादि । विद्वं च श्लेष्मा च पित्तं च विद्वंशेष्मपित्तानि तान्यादिवि-  
षाम् । आदिशब्देन मूत्रस्वेदादिपरिग्रहः । त एव शरीरमलिनिकरणान्मलाः तेषा-  
माचयाः सद्ययाः समुदायाः तेषाम् । स वायुर्यस्माद् विक्षेपसंहारकरः । विक्षेपश्च

संहारश्च तौ करोतीति । 'कृजो हेतु—'(३-२-२०) इत्यादिना हेतौ टः । दिष्टे-  
पसंहारकरणे हेतुरित्यर्थः, तस्य क्रियावत्त्वात् । वायुश्च शेषदोषाभ्यां न कदाचिद्  
विक्षिप्येन न सद्यते वा, तयोर्निष्क्रियत्वात् । तस्मात् तस्य वायोरतिबृहत्स्य  
क्षयनार्थं वक्षिमन्तरेणापर भेषजं नास्ति । स्नेहमेवादृक् तु विषमानमपि न  
तथा समर्थमित्यगण्यत्वात् तद्विषमानमित्युच्यते ॥ ८६ ॥

तस्मादधिकन्सार्ध इति प्रादिष्टः

कुन्सना चिकित्सापि च वन्तिरेकैः ।

तथा निजागन्तुविकारकाणि-

रसैर्दोषधत्वेन भिगन्वधोऽपि ॥ ८७ ॥

'तस्मात् प्रधानदोषपत्रनशमनार्थान् वाग्नाद् वास्तिभिकित्सार्ध इति  
कथित एकैराचार्यैः । सकला वा चिकित्सा वास्ति. प्रादिष्टः इति कायचिकित्स-  
क्षार्णा पक्षः । तथाहि—'त्रिदोषज्जो हि वन्तिरिति । भागमो हि—'अथ मादृ-  
पितृक्षेप्ससहितं वस्ति. समूलमेवापकर्षति ।

वक्षिर्बन्ध स्थापयिता बलाय -

स्वराग्निमेवावलवर्णकर्ता ।

सर्वार्थकारी (शुद्ध ! गिद्ध) वृद्धयुता

निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥"

इति । सर्वार्थकारित्वं स्थौल्यैकाग्र्यधातुसाग्यापादनात् । त्रिदोषज्जत्वात् सर्वग-  
दापहत्वं चेति । ननु 'चतुर्णां भिषगादीनामि'त्यादिबुद्ध्या चिकित्सा । तत्  
कथं भागकल्पना कर्तुं युज्यते । न च सर्वा चिकित्सा वास्तिरिति वक्तुं शक्यते ।  
शेषचिकित्साशास्त्रविस्तारस्यानर्थक्यमसङ्गात् । तस्मादेतद्व्युत्क्रमिवाभाति ।  
अत्रोच्यते । वायुविकारा अशीतिरुक्ता । पितृक्षेप्सविकाराश्च पष्टिरुक्ताः । तत्र  
वायुविकाराणां प्रधानोपमो वक्षिः । तस्मादधिकन्सार्धो वक्षिः कार्यद्वारेणोक्तः ।  
अथ मादृ पितृक्षेप्सविद्वसहितं वस्ति. समूलमेवापकर्षति सर्वं चिकित्सा  
कार्यद्वारेण वक्षिरेकैरुच्यते । अन्यत्रापि च प्रायो निर्देशः न एवाचार्यैः ।  
सदाच धृतिः— 24258

“यानीह कर्माण्युक्तानि विसर्पाणा निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकत ॥”

इति । चिकित्सार्थमित्यत्र तु पाठो न युक्त एव । अर्थश्चब्दस्य हि समप्रविभाग एव नपुसकत्वम् । न चात्र समप्रविभागो गम्यते । तस्मान्नपुसकत्वमत्रान्याय्यम् । सथेत्यादि । तथा वस्तिवत् सिरान्वयश्चोऽपि । अर्थ — न केवल वस्तिर्मावत् सिरान्वयश्चोऽपि चिकित्सार्थः सर्वा वा चिकित्सेत्युपदिष्टः इति शस्यकृन्तका । कथं, निजा वातादिसमुत्था, आगन्तव्योऽभिघातादिसमुत्था, निजाश्च आगन्तव्यश्च ते च ते विकाराश्च निजागन्तुविकारा, तान् कर्तुं शीलं यस्य तत् निजागन्तुविकारकादि, तद्वत् च निजागन्तुविकारकारिरक्तः तस्य रक्तस्यौषधत्वेन प्रधानौषधत्वात् । तत्र विसर्पविद्रध्यादि रोगविशेषोपशमनकारणाच्चिकित्सार्थं सिरान्वयः । तथापरेऽपि ये रोगा शीतोष्णस्निग्धरूक्षाभिरपक्रमेरनुपशान्तास्तेऽपि सिरान्वयेन साध्यन्ते इति सर्वा चिकित्सा सिरान्वय उपदिष्ट । आगमो हि—

“यानीह कर्माण्युक्तानि विसर्पाणा निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकत ॥”

इति । चिकित्सार्थः शीतोष्णस्निग्धरूक्षाभिरुपशान्तानामपि रोगाणां साधनात् चिकित्सा सर्वा ।

“शीतोष्णस्निग्धरूक्षाभिरुपशान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजास्तान् विभावयेत् ॥”

इत्यागमात् । वातादीनामुपशमेः शीतोष्णादिभिरप्यसाध्यमिति यावत् । तस्मात् सिरान्वय एवमुपदिष्ट । कायाचिकित्सकत्वाद् वस्तिप्राधान्यमस्तीकृत्य तस्मिन्नात् सिरान्वयोऽधीत्युक्तवान् । उक्त—

“सिरान्वयश्चिकित्सार्थं वृत्तं वापि चिकित्सितम् ।

शरीर्यते स्मृतं तद्वद् वक्षि कायाचिकित्ते ॥”

इति । निजागन्तुविकारहारो सिरान्वयश्चोऽपि तथा, इति दृष्टाकारः ॥ ८७ ॥

इति इह्यबोधिकाया पुरोक्तार्था व्याख्या ।

## अथ विंशोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मविष्णुकिञ्चन्यायाद् बभनविश्वनाम्भाननानुषामनाम्पुस्तथा नम्यविधिं वाचि  
अथान इत्यादि ।

अथातो नम्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

हृद्याकारोऽप्याह—

‘पञ्चकर्मसु दिष्टावादिदानीं नम्यगुण्येन ।

नामिकाया नसाग्नेः यन्ते नम्यसमयः ॥”

इति । अथवा अथ गोपनमुक्त्वा कर्त्तव्योपनमाह—

ऊर्ध्वजनुविकारेषु विशेषान्नम्यमिष्यते ।

अनु अक्षकयोः सन्धिः । जनुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजनु । ‘ममूर्ध्वसका’दि-  
स्यात् समास । तत्र विकाराख्येषु ऊर्ध्वजनुविकारेषु ऊर्ध्वमवेपु विकारेषु  
विषये । विशेषेण नम्यमिष्यते । विशेषशब्दाद् बभनसिराव्ययादयोऽपीष्यन्त  
एव । नासया प्रणयमानमौषधं नस्य नासायां भवम् । “तत्र भवः” (४.  
१०. ५३) इति-यत् । ‘नसु नासिकया यत्तमुक्षुद्रेषु, (वा० ६. १. ६३)  
इति नसादेशः । हृद्याकारोऽप्याह—

“अर्ध्वसंभवे व्याधौ नस्यश्मन्तिमोक्षमम् ।

छेदभेदसिरावेपवमनप्रच्छन्नादिकम् ॥

उत्तमाङ्गगदेष्विह ततो नस्य विद्रिष्यते ।

विषकुष्ठज्वरेन्मादस्मृतपायादिपूतिम् ॥

नस्यकर्म ततोऽप्येतदुत्तमाङ्गगदे वारम् ॥”

इति । ननु विमिति नृम्यमेव रोगेषु विशेषेणेत्याह—

नामा हि दिग्गो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥

नामा हीत्यादि । हि यस्माद्यामा दिग्गो द्वारं तेन द्वारेण नासाग्नेन  
भोजनेत्रकर्णदिशिरामुमानुप्रवेशेन तच्छिग्रे व्याप्य तान् विकारान् हन्ति ।  
हृद्याकारमु—“तेन द्वारेण तस्य व्याप्य प्राप्य तानुप्योक्तार्थान् हन्ति  
नाशयति । नामिकाद्वारेण दिग्गो सम्पद्य गत्वा स्वीकृतं जनुर्ध्वगतान् रक्तान्  
मादादृष्टात्मन् ” इत्याह ॥ २ ॥

तत्र नस्य विरेचनबृंहणशमनाख्यभेदेन त्रिधा न्यात् । क्रमेण तेषां प्रयोगमाह—

\*विरेचनं शिरःशूलजास्यस्यन्दगलामये ।\*

शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापम्मागपीनसे ॥ २ ॥

विरेचनमित्यादि । शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यत इति सवन्धः ।  
अपसारो यद्यप्यूर्ध्वजघ्नी न भवति, तथापि विरेचननसेन शाम्भतीति  
तदुपादानम् । उपरुक्षणे चेदम् । कफजेषु पीनसप्रसेकास्यैवैरस्यगन्धाश्चानादि-  
ष्वपि विरेचनमेव हितम् । हाटकोऽपि “ऊर्ध्वजघ्नीपादानं बाहुस्योपकक्षणाभिम् ।  
कफजेषु पीनसादिष्वपि विरेचनमेव हितम्” इत्याह ॥ २ ॥

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्त्ते स्वरक्षये ।

नासास्यशोषे वाक्संगे कृच्छ्रोन्मोघेऽर्जबाहुके ॥ ३ ॥

वातोद्भूतशूलादिषु अवबाहुकपर्यन्तेषु बृंहणं नस्यमिष्यते हितमित्यर्थः ।  
सूर्यावर्त्तः शिरोरोगविशेषः । कृच्छ्रोन्मोघः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो वर्त्तारोगः । अव-  
पाहको वात(रोग)विशेषः ॥ ३ ॥

क्षमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ।

क्षमनं नस्य नीलिकादिष्विष्यते हितमित्यर्थः । नीलिकाव्यङ्गा क्षुद्ररोग-  
विशेषौ । ‘वक्त्रादन्यत्र नीलिका’ इति वक्ष्यति । हाटकस्तु—“नीलिका नेत्ररोग-  
विशेषः । व्यङ्ग क्षुद्ररोगविशेषः” इत्याह । केशदोषः केशशातः ।

‘तेषां क्रमेण साधनाभ्याह—

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रमाचिर्तः ॥ ४ ॥

कश्कक्वाथादिभिश्चाद्यं मधुपदवासर्वरपि ।

यथास्वमित्यादि । यथास्वं प्रकरणोक्तैः स्नेहैः । किंगूतैः, यौगिकैः  
योगाहं तैलसर्पपतलादिभिः, न तु घृतादिभिः । तथाच यथास्वं सर्पपमरिच-  
शुष्प्यादिभिः प्रमाचिर्तः सम्भूतैः । तथा कल्ककषायम्बरसादिभिश्च यथास्वं  
कफप्लीगिरिकर्णिकादिषु शिरोविरेचनानां मध्ये आद्यं विरेचनाख्यं नस्य भवति ।  
न कोबलमेतैर्माषिन्माक्षिकादिभिश्च । आगुवो मधुविशेषः । इष्टाकारोऽपि—

\* विरेचनं बृंहणं च क्षमनं च त्रिधापि तत् ।

मुद्रितोऽत्रैतद्भक्त्यै भयमभिज पाठो दृश्यते ।

१. ‘अवपाहके’ इति मुद्रितायाः इदं पाठः ।



“योगयोग्यैः स्नेहैस्तेलवसादिगिर्यभ्रातृन् प्रतिद्रोपं रोगहरैर्द्रव्यैः सिद्धैः साधि-  
ते. कन्कवयाथम्वरसचूर्णैर्गन्धुना सन्धनेन च आसुरैर्मधैश्चाद्यं नम्यं युज्यादि”  
त्याह । ‘स्नेहैरिति सामान्यरचनाच्चतुर्विधोऽपि यद्यर्तु यथाद्रोपं च प्रयोज्यः’ इति  
केचित् । उक्तञ्च निमिना—

“नस्तः कर्म वमन्तौ तु घृतमाजं तथाविकम् ।  
तथा गव्यं विशेषेण यत् स्यात् क्षीरशृतं स्मृतम् ॥  
मातृदूकाले हितं तैलं क्षमनं यत् प्रसीर्तितम् ।  
तथा शरदि हेमन्ते स्नेह तैलं समाचरेत् ।  
शिशिरे च निद्राघे च नस्त कर्म विवर्जयेत् ॥”

इति । भोजेनाप्युक्तम्—

“स्नेहश्चतुर्विधो यस्तु नस्तो दत्तः स वै नृणाम् ।  
यथास्यं विधिना युक्तो विज्ञेयो नस्यसंज्ञकः ॥  
तत्र तैलं प्रधानं स्याद् विशेषेण गुणगमैः ।  
श्लेष्मावाताग्निरोधित्वान् सात्त्व्यादीष्ययात् तथैव च ॥  
चातशःप्यनिमित्तेषु तस्माद्रोगेषु पूज्यते ।  
पित्तवृणसमुत्थेषु सर्पिर्नस्तः प्रशम्यते ॥  
माधुर्याच्छीतभागाच्च सोम्यरगात् स्नेहनादपि ।  
मम्बुदुग्धमामज्जमेद क्षीणेषु चन्तुषु ॥  
यसामज्जो द्रिते तत्र स्मानयुगयोनिनः ।”

इति ॥

चूडणं धन्यमांस्तोत्तरसासृग्गुणैरपि ॥ ५ ॥  
क्षमनं योजयेत्पूर्वः क्षीरेण च जलेन च ।

“विरेचनं कफहरं बृंहणं वातपित्तजित् ।

शमनं च मरुत्पित्तनाशनं नस्यमिष्यते ॥

त्रिविधस्यापि नस्यस्य बहुत्वं कल्पनावशात् ।

अस्ति साधनभेदाच्च मात्रया यत्तदुच्यते ।”

अथवायुनान्यानानि नस्यविशेषान् उपपादयन्नाह—

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ॥ ६ ॥

मर्शश्चेत्यादि । एषु स्नेहकल्कादिनस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रतिम-  
र्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भवति । कथं, मात्रया मात्राभेदेन न तु वस्तुभेदेन ।  
मर्शप्रतिमर्शयोर्मात्रया भेदः । तौ च तैलादिभिः स्नेहः कियते ॥ ६ ॥

कल्काद्यैरवपीडस्तु संतीक्ष्यैर्मूर्धरेचनम् ।

कल्काद्यैरित्यादि । तुरबधारणे भिन्नक्रमः । अतीक्ष्यैः कल्काद्यैरेवा-  
वपीडसंज्ञो नस्यविशेषः, न ज्वहेन । कल्कीकृतादौपधादवाक्पीडितो रसोऽव-  
पीडः । स चावपीडः तीक्ष्णैः शुण्ठ्यादिकल्ककाथरसाद्यैरमृदुभिः कृतो मूर्ध-  
विरेचनं शिरोविरेचनाख्यं नामान्तरमस्य । अतीक्ष्यैस्तु शमनसंज्ञमेतत् ।  
हाटकोऽप्याह—“स चावपीडस्तीक्ष्णैः कृतः शिरोविरेचनसंज्ञः, अतीक्ष्यैस्तु  
शमनसंज्ञः ।” इति ।

अस्य विरेचनस्य प्रकारान्तरमाह—

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो

कथं पुनरसौ नासायां ध्मातव्यम् इत्याह—

ध्मानमित्यादि । ध्मानं प्रथमनाख्यं स्यात् । तत्तु विरेचनो  
नहिदोषानिरसनश्चूर्णो मरिचादिभिः कृतो नाम्ना मर्दयमानः ॥

युर्वज्यात्तन्मुखवायुना ॥ ७ ॥

पङ्गुलद्विमुख्या नाड्या भेषजगर्भया ।

म हि भरितं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८ ॥

तद् ध्मानं चूर्णं वा मुखवायुना हुक्काराख्येन युर्वज्यात् प्रवेशयेत् ।  
कथं, नाड्या करणभूतया । षट्कुलानि यस्याः सा षड्कुला यथास्वं षट्कुलाया-  
मया । तथा द्वे मुने यस्याः सा द्विमुखा तथा उभयान्तर्द्वारयुक्तया । भेषजगर्भया  
त्रिफट्टिकादिचूर्णभरितया तदन्नगितया । तथाविधया नाड्या करणभूतया प्रवेशयेत् ।

दोषानुरोधतश्च पुनः पुनरिति योजयेत् । स हि प्रयोगश्चूर्णो वा भूरितरं  
बहुतरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति निर्हरति । चूर्णत्वादिति । चूर्णत्वादेवात्यन्तं  
प्रत्यनीकभूतः कफस्य स्कन्धस्य द्रवीभूतस्य च विरुद्धत्वात् बहुतरं दोषं  
नाशयति, न तथा कल्कस्वरमादयः । तस्माद् विरेचनाख्योऽयमित्यर्थः ।  
इत्याकारस्त्वाह—“कल्काच्चैरित्यादि । कल्ककायस्वरसचूर्णैरवपीडकसंज्ञो  
नस्यविशेषः सुतीक्ष्णैस्त्रिकदुष्कणदिभिः श्लेष्महरैः कर्तव्यः । मूर्धरेचनेः शिरः-  
शोधनैर्वेदादिचूर्णैः क्रियमाणस्यावपीडविशेषस्य ध्मानमिति च नामान्तरम् ।  
तदाह—ध्मानमिति । ध्मानं विरेचनं शिरःशोधनम् । तन्मुखवायुना  
भूत्काररूपेण युज्यादि”ति । अत्रैवमाह बाहटः सद्ब्रह्म—“विरेचनचूर्णस्तु  
प्रथमनाख्यः । परिशेषं तु नावनमवपीडसंज्ञं च । कल्कीकृतादौपथादव-  
पीडितः क्षुतो रसोऽवपीडकमिति । अपरेषां तत्र पुनस्तीक्ष्णैर्वैशेषिकी शिरो-  
विरेचनसंज्ञा । तथान्ये सर्वमेव नस्य शिरोविरेचनमित्याहुः सद्यः श्लेष्मविरेचन-  
सामान्यात्” इति ॥ ८ ॥

• तेषां प्रस्थाना मात्रया विंशोऽस्तीति मात्रां लभ्यति—

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ।

यावत् पतत्यसौ बिन्दुर्दद्याद्यौ पद क्रमेण ते ॥ ९ ॥

• मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ।

बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

प्रदेशिनीत्यादि । प्रदेशिनी तर्जनी अङ्गुष्ठस्य समीपजा अङ्गुली,  
तस्याः पर्वद्वयं तस्मात् । किंभूतात्, पूर्वं खेहादौ मग्नात् पश्चात् समुद्धृतात्  
यावत्परिमाणं खेहादि पतति असौ बिन्दुरुच्यते इति शेषः । तावान् बिन्दु-  
संज्ञक इत्यर्थः । ते बिन्दवो यथासंख्यं दश मर्शस्योत्कृष्टा प्रधाना मात्रा,  
अष्टौ मध्यमा, पद उन्ना कनिष्ठा । ता एव मात्राः क्रमाद् बिन्दुद्वयोनाः  
बिन्दुद्वयमर्जिताः कल्कस्वरसादेस्तृष्टमध्योना मात्राः । तेनाष्टौ बिन्दवः  
कल्कादिरुच्यमा मात्रा, पञ्चमध्यमा, चत्वारः कनिष्ठेत्यतिष्ठते । यावदिति  
यन् परिमाणमस्येति ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे मतुप्’ ‘आ सर्वनाम्नः’ (६-३-९१)  
इत्याकारः । अथ कल्कचूर्णयोर्विन्दुग्रहणं कथमिति चेत्—उच्यते । तालयिन्वा  
खेहविन्दुं तत्प्रमाणं कल्कचूर्णयोर्मपिमिति । धनीभूतस्य कल्कस्य द्रवलो-  
लितस्य नस्ये प्रयोगः ॥

अधुना नस्यायोग्यानाह—

योजयेच्च तु नाचनम् ॥ १९ ॥

तोयमद्यभस्त्रेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।

भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामसुतासृजाम् ॥ २१ ॥

नवपीनसवेगार्चसुतिःश्वासकासिनाम् ।

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तयानार्तवदुर्दिने ॥ २२ ॥

योजयेदित्यादि । तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । तथा पातुमिच्छता नस्य न योजयेत् । ण्णा हि नम्य नयन-  
नासास्योपदेहशिरोरोगान् कुर्यात् । भुक्तभक्तस्य च । नम्येरितो दोष उर्ध्वं  
स्रोतास्यावृत्त्य छर्दि-वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षि-  
कर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भार्दितशिरःकम्पान् । स्नातुकामस्य शूर्ध्नि  
स्तिमितो दोषो जाह्न्यारुचिर्पीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामतामरुचिमग्नि-  
सादं च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधात् कृमिकण्डूभूर्धतोदादीन् जनयेत् ।  
मूत्रपुरीषादिवेगार्तानां भृशतर वेगरोधजान् रोगान् । सुतिकायाः सुत-  
श्कोक्तान् दोषान् । श्वासकासिनोऽर्थाधिषृद्धिम् । शुद्धानां कृतवर्मनविरेचनानां  
श्वासं कासं स्थलेन्द्रियहानिं शिरोरोगम् च । दत्तवस्तीनां विवृतस्रोतस्तया  
अभिव्याप्त्या श्वासकासादीनेत्र । तथा अनार्तवदुर्दिनेऽपि सहसैव शैत्यात्  
शिरोरूपेपथुस्तेमित्यताहनेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठोर प्रतिश्यायारूपि । ननु-  
दुर्दिनेऽपि शीतो दोषः । शीतदोषोपदेशेन तत्परिहारे सत्यग्रेषु इत्यभिप्रायः ।  
अनृताजपीति न युक्तं, ऋणावपि दुर्दिने प्रतिषेध इष्टः । वर्षास्यदुर्दिनेऽप्यस्तु  
एतदपि वक्तव्यं जायते वर्षास्वदुर्दिने चेति । अनृतावित्यस्यानभिधाने वर्षाणां  
दुर्दिनस्वभावत्वात् स्वस्वानत्वात् तत्रैव वृत्तिः स्यान्नान्यथेति । अभया सर्वदा  
दुर्दिने नस्यस्य निषेधे वर्षासु नस्यसाध्ये व्याधायुत्पन्ने दुर्दिनेऽपि नस्य विधात-  
व्यमिति दर्शयितुमनार्तवग्रहणमिति हृद्याकारः । एषु च नस्यदोषेषु यथास्व-  
मायतन दोषोद्रेकं चावेदय स्नेहस्वेदशिरोवज्रलेपतीक्ष्णवर्षाङ्घ्रिमण्डूपादीनि  
यथास्व कुर्यात् । सङ्गहे चोक्तं—“गर्भिण्याश्च नसेन गच्छेत्पञ्चरमूर्च्छार्धाव-  
भेदकाः स्तुः । अपत्यं च विहलेन्द्रियमुन्मादापसारयुक्तं च स्यात् । तत्र  
गर्भिण्या वज्ये नम्यमग्निं वृत्ते वर्षागूराकोलीरुपिच्छुभि श्रुतं पयः  
पिबेत् । बलापिदायैशुमर्तमेदाभिनां एभिरेव न श्रुतं हविः पातरसिद्वध  
वेहः शिरोवज्रो धर्षणपूर्णे च योग्यः । सर्वं च इष्टमनपानम्” इति ॥ १०-१२ ॥

तोयपीतादिषु सदैव किं नस्यं न योज्यमित्याह—

अन्यत्रात्ययिकाद्याधेः

अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ तेषामपि नस्यं योज्यमेव ॥

इदानीं नस्यका चं वक्ति—

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायंनिशोश्चले ॥ १३ ॥

अथेत्यादि । श्लेष्मणि श्लेष्मरोगेषु प्रातः पूर्वाह्ने नस्यं प्रयोजयेत् कुर्यात् ।

पित्ते पित्तरोगेषु मध्याह्ने । वातरोगेषु सायमपराह्ने निशि च रात्रौ नस्यं प्रयोजयेत् । वचनं हि. सङ्ग्रह—“लालाघ्रायपुसप्रश्लपदन्तफट्टकटायनकथन-  
कृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनाडादितशिशोरोरोगश्वासकासानिषु रात्रांवि”ति ॥ १३ ॥

अधुना दोषाद्यपेक्षया नस्यकार्यं निश्चयति—

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्ने शरत्कालवसन्तयोः ।

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ॥ १४ ॥

स्वस्थेत्यादि । स्वस्थवृत्ते तु स्वस्थस्य व्याध्यनुत्पत्त्यर्थं शरदि पसन्ते च पूर्वाह्ने एव नस्यं प्रयोजयेत् । शीते शिशिरलक्षणे हेमन्तशिशिरयोर्मध्याह्ने, ग्रीष्मे सायमपराह्ने, वर्षासु सातपे आतपसहिते दृश्यमानदिवाकरे दिवसे प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ।

मन्यास्तम्भे श्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिने दिने ॥ १५ ॥

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ।

वार्ताभिभूतमूर्धादिषु श्वरभ्रशान्तेषु दिने दिने प्रतिदिनं नैकान्तरितं सायंप्रातरुभयकालं वा एकवारम् अनेन विधिना आ सम्यगयोगाजस्यं प्रयोजयेत् । न तत्रतुभेदापेक्षेत्यभिप्रायः यत्र प्रतिदिनं नस्यं विहितं, ततोऽन्यत्र वाताभिभूत-  
मूर्धादिभ्योऽपरस्मिन् रोगे एकाहान्तरम् एकाहमन्तरीकृत्य सप्ताहं च नस्य-  
माचरेत् । चशब्दो नियमार्थः सप्ताहमेवाचरेत् न ततः परमिति । सप्तदिवस-  
नियमो नस्याचारे । व्यवधायकानि दिवसानि च सप्त । तेन चतुर्दशसु दिवसेषु व्यवहृतेषु सप्ताहमेकदिनान्तरितं नस्यमाचरितं भवेत् । सप्ताहादूर्ध्वं न विदध्यात् । उक्तं च निमिना—

“नस्य दद्यात्तु सप्ताह पश्चाहमथवा त्र्यहम् ।

पर नगहर्ध्वं तु नवाहात् सात्पर्यतां व्रजेत् ॥”

तत्रस्य न गुण कुर्यात् सातत्यान हरेत् कफम् ।

तस्माच्चस्यप्रयोगस्तु सौहिको न हित सदा ॥”

इति । भोजेनाप्युक्तम् —

एकान्तर द्यन्तर वा नस्य दद्याद् विचक्षण ।

सप्ताह परम देय विश्रान्तस्य पुन पुन ॥

पक्ष विंशतिरात्र वा यावद् वा साधु मन्यते ।”

इति ॥ १५ ॥

इदानीं ग्राह्यास्य पुष्पस्य यथास्थितस्य नस्य दातव्यं तथाह—

स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य ग्राह्यकृतानश्यकस्य च ॥ १६ ॥

निवातशयनस्यस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ।

स्निग्धेत्यादि । पूर्वं स्निग्ध पश्चात् स्निग्धमुत्तमाङ्ग मूर्धा यस्य तस्य ।  
अथवा पूर्वं स्निग्धस्य पश्चात् स्निग्धशिरसः । तथा ग्राह्यं पूर्वं कृतमवश्यकर-  
णीयमुच्चारमसावदन्तभावनादि येन स ग्राह्यकृतानश्यक तस्य । तथा निवाते  
देशे कल्पित यच्छयन तस्य तत्स्थित्येवमूतस्य सतो जत्रूर्ध्वं पुन स्वेदयेत्  
नस्यप्रयोगकाले स्वेद कार्य । सामान्योऽयं निर्देश । यथाकालं यथादोष  
च स्वेदमन्तरैणापि नस्य दातव्यमेव । उक्तं च घेतरणेन—

“रक्तपित्तविकारेषु पित्तप्रकृतये तथा ।

काले चोष्णे विशेषेण विना स्वेद प्रयोजयेत् ॥”

इति ॥ १६ ॥

अथोत्तानजुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ॥ १७ ॥

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ।

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निपेचयेत् ॥ १८ ॥

उष्णाम्बुतप्तं मैपज्यं प्रणाल्या पितुनाथया ।

अथेत्यादि । अथानन्तरम् उत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सत हस्तचरणे  
प्रसारिते तथेफदुस्तचरणस्य किञ्चिच्छिरसि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय

वामहस्तप्रदेशिन्यनामिकाभ्यामेकैकं नासापुटं पिधाय स्थगयित्वा इतरसिन्धु  
नासास्रोतसि मध्यमयाङ्गुल्या नासाग्रमुन्नमय्य पर्यायेण क्रमेण न तु युगपद्  
दक्षिणहस्तेन भेपज्यं निपेचयेत् । कीदृशम्, उष्णाभ्युत्पन्नम् उष्णीकृतं भेप-  
जस्य प्रदेशस्य त्रिभागमुष्णाभ्युत्पन्नतस्त कुर्यात् । ततो द्वितीयं भागम् एवं  
कुर्यात् । ततस्तृतीयं भागम् । अन्यथा शीतीभवति । केन निपेचयेत्,  
ग्रनाड्या करणभूतया । अथवा पिचुना वृत्त्येत्यर्थः । पिचुः कार्पासः । सुशुभे  
च।भ्यधायि— “वस्त्रादिच्छादितनेत्राय प्रदेशिभ्युन्नामितनासाग्राय दक्षिणहस्तेन  
केहमुष्णाभ्युना तप्त रज्ज्वादिशुर्कानामन्यतमस्थमभ्युच्छिन्नधारं सिद्येत्” इति ॥

॥ १८ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥ १९ ॥

शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ।

आभेपजक्षयादेवं द्विल्लिर्वा नस्यमाचरेत् ॥ २० ॥

दत्ते च नस्ये सति पादतलादि मर्दयेत् । आदिशब्देन ग्रीवाङ्गुला-  
दिपरिग्रहः । ततो मर्दनादनन्तरं शनैरुच्छिद्य प्राणवायुना कर्ष्यमुत्क्षिप्य पार्श्व-  
योरुभयोर्निष्ठीवेत् । उभयपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वा सिराः भेपजेन व्याप्यन्ते । एक-  
पार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः सिराः भेपजेन न सम्यक् व्याप्यन्ते । आ भेपजक्षयात् ।  
नासायां दत्तस्य भेपजस्य यावत् क्षयः, तावदुच्छिद्य निष्ठीवेत् । सन्नहे-  
ष्येवमेव प्रोक्तम्— “शनैश्चोच्छिद्येत् । अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयो-  
रीपथं निष्ठीवेत् । सरुफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत्” इति । हृद्याकार-  
स्त्वन्यथावदत् — “उभयोः पार्श्वयोरुच्छिद्य च नासिकापुटद्वयेन बाह्यं वायुं गृहीत्वा  
शिर आरोप्य निष्ठीवेत् । नासिकायां निहितस्य भेपजस्य यावद्विशोऽशक्तावदेवं  
कुर्यात्” इति । उक्तं च निमिना—

“नासापुटौ तथाङ्गुल्या वारं वारं पिधाय तु ।

आतुरं तु भिपग् म्रूयादुच्छिद्येति मुहुर्मुहुः ॥

आतुरं पूर्णवक्त्रं तु ज्ञात्वा द्वौ परिचारकौ ।

धाहोः पृष्ठे च संगृह्य समुन्थापयतां सुखम् ॥

आसीनः शयने स म्यादुदङ्मुखमवस्थितः ।

शनैरजिष्णं निष्ठीवेदजुगाग्रस्तु सर्वतः ॥

परिचारगृहीते तु भाजने पुरतः स्थिते ।

शनेः म्लीचिनवन्तं तं पुनः सशाययेच्छनः ॥

स संविष्टः पुनः शीघ्रं निष्ठीवेचोत्थितः पुनः ॥”

इत्यादि । एवं निमिप्रोक्तग्रन्थदर्शनाद् हृद्वाकारप्रोक्त एवार्थो हृदयं प्राप्नोति । एवमनेन क्रमेण द्विः द्वौ वारौ त्रिर्वा त्रीन् वारान् वा दोषाद्यपेक्षया नस्यं कुर्यात् । न तु मात्रा सङ्गदेव प्रक्षेप्तव्या । हीनमात्रं चौपधं न देयम् । ताद्वि दोषानुत्वलेश्य अनिर्हरन् गौरवारुचिकासप्रसेकपानसच्छर्दिक्पठरोगार्दान् कुर्यात् । सङ्गदेव सर्वं दत्तमुच्छिद्यमानं मूर्च्छाशिरोरोगप्रतिशयायघ्राणमेवानुच्छ्वासोपरोधं च कुर्यात् । अधिकं च न योजयेत् । अधिकं वातविकारान् कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वरमूर्च्छाग्रमान् । अतिशीतं हीनदोषानेव । मेहस्यायोगे वातविकाराः । अतियोगे कफविकाराः । विरेचनस्यायोगे कफविकाराः । अतियोगे घानविकारा भवन्ति । अत्युत्तशिरसः सम्यगप्रतिपद्यमानं हि दोषान् कुर्यात् । अत्यनतशिरसो दूरगमनमूर्च्छाजाल्पज्वरान् । सङ्कुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरनाप्नुवदोपोक्लेशं कुर्यात् । संग्रहेऽप्युक्तम्— “आभेजदर्शनादुच्छिद्येत् निष्ठीयेच । ततश्चैवमेष द्वितीयमंशमनुसेचयेत् । तथा तृतीयम् दोषादिचलेन वा । विरेचने त्ववंपीडे दोषबलमवेक्ष्य पश्चात् स्नेहमवसेचयेदि”ति ॥ २० ॥

सदि च नस्ये दीयमानेऽतिनीक्षणभेजजवशादसात्म्यत्वेन वा मूर्च्छां स्यात् । तदा क्रि. कार्यमित्याह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरञ्छिरः ।

मूर्च्छायामित्यादि । मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्ध्वर्जं सिञ्चेत् संग्रहे चोक्तम्— “न न नस्ये दीयमाने कोपहासव्यापारस्पन्दनोच्छिद्यघ्नान्म्याचरेत् । तथाद्येवं शिरोरुक्प्रतिशयायकासतिमिरस्वल्पतिपलिततिलकण्डूतिलकालकमुखदृपिकादीनां संभवः” इति ॥

स्नेहं रेचननस्यान्ते दद्यादोषाद्यपेक्षया ॥ २१ ॥

नस्यान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानो

विरेचने नस्ये दत्ते पश्चाद् दोषदेशसात्म्याद्यपेक्षया स्नेहं नस्यमवसेचयेत् । नस्यावसाने वाक्छतं मात्राशतमुत्तानो निद्रामसेमान्स्तिष्ठेत् शयीत ॥

धारयेत्ततः ।

धूमं पीत्वा कवोष्णावु कवलं कण्ठशुद्धये ॥ २२ ॥



ततो वाक्छतावस्थानादनन्तरमुत्तिलष्टदोषशोषशान्तये अविशेष्याभिधानाद् विरेचनामन्यतमं घृमं पीत्वा दोषाद्यपेक्षया कण्ठशुद्धयर्थनीप-  
दुप्यजलकचलं धारयेत् । हृद्याकारोऽपि — ‘अविशेष्याभिधानात्  
स्निग्धमध्यमतीक्ष्णानामन्यतमं घृमं पीत्वा दोषाद्यपेक्षये’त्याह । ततो घूमपान-  
कबलानन्तरं भोजनविधानमत्रानुक्तम्, स्नेहाचारेणैव सिद्धत्वात् । तन्वान्तरे  
तु स्पष्टमुक्तम् —

‘नस्यात् संशुद्धशिरसो हितं मद्यस्तु भोजनम् ।

शुद्धे शिरसि वायुस्तु जन्तोः कुप्येदभोजनात् ॥”

इति ॥ २२ ॥

सम्यक्सिग्धे मुखोच्छ्वासस्यप्रबोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥

सम्यक्सिग्धे शिरसि बृंहणशमनयोरेकतरेण सम्यक्स्थित्ये । नस्यप्रयोगे  
सम्यग् जाते मुखोच्छ्वासादयः स्युः । सम्यग्विरिक्तेऽप्येवमिति योद्वन्यम् ।  
उक्तं हि सङ्ग्रहे—“सम्यक्सिग्धे मूर्धनि विरिक्ते वा मुखोच्छ्वासनिःश्वास-  
क्षयुत्समप्रबोधाक्षिपाटवानि स्यु”रिति ॥ २३ ॥

रुक्षे तु सन्धता शोषो नासास्ये मूर्धश्न्यता ।

रुक्षे तु शिरसि सन्धता स्यात् । तथा नासायामास्ये च शोषः  
मूर्धः शन्यता च स्यात् । हृद्याकारस्तु — “रुक्षेऽतिरुक्षे विरेचननस्येन  
कृतेन सन्धता शोषश्च नासिकायामास्ये च स्याताम् । शिरसः शन्यता च,  
कफश्यादि”त्याह । ‘रुक्षेऽक्षिम्बधता’ इति वा पाठः ॥ २३ ॥

स्निग्धेऽतिकण्डूर्गुस्ता प्रसेकारुचिपीनताः ॥ २४ ॥

अतिस्निग्धे शिरसि बृंहणशमनयोरेकतरेण कण्डूवादयः स्युः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽतिलघुताम्यवबत्रविमुद्दयः ।

कफशुद्ध्या सुविरिक्ते विरेचननस्येन सम्यग्विरिक्ते शिरसि अक्षिलाप-  
वादयः स्युः ॥ २४ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिरिगेचिने ॥ २५ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेको विरेचननस्येन कफस्य सम्यग्विरेचननस्येन व्यापेयुद्धिः ।

अतिविरेचिने अनिकफहरणाण्डिरसः क्षामता नादः स्यात् ॥ २५ ॥

अधुना प्रतिमर्शस्य विषयमाह—

प्रतिमर्शः क्षतक्षीणबालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालपलिते

प्रतिमर्श इत्यादि । प्रतिमर्शः कृतादिषु प्रयोज्यः । अकालपलि-  
तेऽपि योज्यः ॥ २५ ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽबलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्क्रिष्टदोषे च

न त्विष्ट इत्यादि । दुष्टपीनसादिषु तु परसु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनसो  
नासारोगेषु वक्ष्यमाणः । मद्यपीतः पीतमद्यः । अबलश्रोत्रो-दुर्बलश्रोत्रो रुद्ध-  
श्रवणमार्गः । कृमिदूषितो मूर्धा यस्य सः (कृमिदूषितमूर्धा) । एवमुत्कृष्टः  
प्रवृद्धो दोषो यस्य स उत्कृष्टदोषः । तथा उत्क्रिष्टः प्रबलश्रोत्रो दोषो  
रोगकारी यस्य सः उत्क्रिष्टदोषः । सञ्चितानां स्वस्मान्स्थितानां दोषाणां कार-  
णान्तरेण स्थानात् मच्युतानां प्रबलविकारकारितोत्त्वेषः । पात्यकारस्तु—  
“उत्क्रिष्टोत्क्रिष्टदोषेषु भृत्यन्तोत्क्रिष्टदोषेष्वि”त्याह । एषु प्रतिमर्शो न  
योज्यः ॥ २६ ॥

कुतो हेतोरित्याह—

हीनमात्रतया तु सः ॥ २७ ॥

हीना मात्रा यस्य सः हीनमात्रः तस्य भावो हीनमात्रता यस्मादसौ  
हीनमात्रतया प्रयुज्यते । एषां चोदीर्णरोगत्वात् तावता दोषोत्प्लेष्ट एव  
भवति, न शमः । प्रतिमर्शो दुष्टपीनमादिषु हीनमात्रतया व्याधिद्विमेव  
करोतीत्यर्थः । तुशब्देन दुष्टपीनसादिषु विरेचनं नस्ये कार्यमिति सूच-  
यति ॥ २७ ॥

निशाहर्षुक्तवान्ताहःस्वप्नाधश्चमरेतमाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डप्रस्रवाञ्जनवर्चमाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽर्शो द्विचिन्दुकः ।

अर्शो प्रतिमर्शो द्विचिन्दुको निशादीनां पञ्चदशानां कान्गनामन्ते  
प्रयोज्यः । द्विचिन्दुक इत्यनेन प्रतिमर्शस्य मात्रां वक्ति ॥ २८ ॥

“जातमात्रमुपादाय प्रतिमर्शो विधीयते ।

पञ्चवर्षमुपादाय कार्यं कबलधारणम् ॥

सप्तवर्षमुपादाय नस्त कर्म विधीयते ।

तदूर्ध्वं द्वादशे वर्षे भक्षयेद् दन्तभावणम् ॥”

इत्यादि । स प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात् सततगम्यस्वमानो मर्श इव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन् कुर्यादिति स्तुतिः । अथवा स प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात् शिरोवस्तिषट्पदान् (गुणान्) करोति मर्शसदृशांश्च गुणान् सुखोच्छ्वासादीन् करोति । अत्र प्रतिमर्शं यन्त्रणा ‘उष्णोदकोपचारी स्वादि’त्यादिका नास्ति । व्यापद्वयैः ‘अक्षिस्तब्धता शोष’ इत्यादिभ्यो मर्श इव भय नास्ति मर्शवत्, ससम्यन्ताद् वति ॥ ३२ ॥

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

क्षिरसः श्लेष्मधामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

तैलमित्यादि । तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शान्वायेन नस्यार्थे भक्ष मर्शे ‘स्वस्थस्य । कुत, मूर्ध्नि कफस्थानत्वात् । न त्वपरे स्नेहा असामञ्जस्य दृष्यादयः, तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

आशुक्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ।

को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥

अच्छपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थितौ ।

अन्यासमानावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

आशुकारी मर्शः, चिरकारी प्रतिमर्शः । गुणोत्कर्षयुक्तो मर्शः, गुणापकृष्टतान्वितः प्रतिमर्शः । इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शं प्रतिमर्शं च विशेषो न स्यात् ततो मर्शं सपरीहारं सव्यापदं च को भजेत्, न कश्चिदपि भजेदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविकाराख्यौ स्नेहौ क्षीभकरित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत् । तथा कुटीप्रवेशस्थित्या यद्रसाग्र्यनशुपयुज्यते, यच्च वातातपाक्षपरिहारास्थित्या रसाग्र्यन त्रियते ते च द्वे अपि सभेव विशेषेण निर्दिशेत् । तथान्वासोऽनुपासन मात्रावस्तिश्च । तावप्येव चिरकारित्वादिगुणौ निर्दिशेत् ॥ ३४-३६ ॥

स्वस्वधरय तैलमेव विहितमिति तैलं दर्शयन् नस्त्यार्यं प्रधानमशुतैलमाह जीवन्तीत्या-  
दिना —

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वक्मेव्यगोपीहिमं  
दार्पित्वद्मधुकण्डवागरुर्वरीपुण्ड्राहविल्वोत्पलम् ।  
धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं शुक्तिं रेणुकां  
किञ्जल्कं कमलाद् वलां शतगुणे दिव्येऽरभासि क्वाथयेत् ॥३७॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन  
तैलं पचेच्च सलिलेन दर्जव चारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं

नस्यं महागुणमुश्नन्त्यशुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

जीवन्त्यादीनि सप्तविंशतिद्रव्याणि तैलसमानि प्राणाणीति बुद्ध-  
वैधव्यवहारात् तैलसमानि परस्परसमभागानि गृहीत्वा एकीकृत्य परिच्छिन्न  
शुद्ध्या ततः शतगुणे दिव्ये जले मेषमुक्ते गात्रे आकाशादेव पटा-  
दिभिर्गृहीते क्वाथयेद् विपानयेत् । पाठ्यकारोऽपि—“जीवन्त्याच्छतगुणं  
दिव्यं जलम्” इत्याह । “तैलाच्छतगुणम्” इत्यरुणादत्तः । तावत् क्वाथयेत् यावद्  
दशगुणो रसः तैलात् स्यात्, यावत् क्वाथो दशभागशेषः स्यादित्यर्थः ।  
तेन च क्वाथेन तैलं दर्जव चारान् पचेत् । तैलाद् दशगुणं क्वाथं परिशेष्य  
तं क्वाथं दशभा विभजेत् । तेषु क्वाथभागेषु एकस्मिन्नकस्मिन् सकृत् सह्यत्  
पचेत् । हाटकोऽप्याह—“ततः कराभाद् दश भागाः समाः कार्यः । तत्रैकांशो  
समं तैलं तेन सह पाचयेत् । तत् पक्वं पुनर्द्वितीयेन पचेत् । एवं शेषांशैः  
इति । दशमे च पाके तैलगममाजं दुग्धमजाक्षीर क्षिपेत् । एतद् तैलं नस्त्यार्यं  
महागुणं सर्वोत्तमगुणमणुनैलमंशं कथयन्ति । (अणुषु तैलम्) अणुनैलम्  
अणुस्रोतोगामित्वात् । अणुनान्द्रियस्रोतांसि प्रविशतीत्यर्थः । सूक्ष्मसिराप्रवेशेने-  
न्द्रियगुणाधायकत्वं दर्शयति । गोपी शारिना । पुण्ड्राहं मणुण्डरीकम् । धावन्यौ  
कण्टकारिका वृहती च । सुरभिः सलिली । स्थिरे सारुपर्णी वृद्धिपर्णी च ।  
सर्वद्रव्याणि पर्यान्तान्यभिधाय सुरभिरिति कथं प्रोक्तवान् न जानीमः ।  
संप्रदेऽपि—“वृहतीहयांशुमतीद्वये” इति प्रोक्तम् । सुरभी इति केचित् पठन्ति ।  
सुरभिमित्यस्माद्गुणवः पठन्ति ॥ ३७, ३८ ॥

नस्याभ्यास कर्तव्य इति त प्रस्तौति—

घनोऽतप्रसभत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नर्म्यशीलिनः ॥ ३९ ॥

घनेत्यादि । नस्यशीलिनो निविडोऽक्षतरमणीयत्वगादयः स्युः ।

घनादिगुण त्वगादि येषां त एवम् । घनादीनां त्वगादिभिर्व्यासभव सन्धः ।

तथा पुष्टेन्द्रिया पलितवर्णिता भवेयुरिति । केचित् स्नेहस्वेदाभ्या सह

सप्तकर्माणीति प्रत्यवतिष्ठन्ते । तत्र शब्देयम् “आशु सक्लृदोषनिर्हरणसामर्थ्य—

रूपस्य कर्मकक्षणस्य स्नेहस्वेदयोरभावात्” इति न्यासे ॥ ३९ ॥

इति श्रीदासपाण्डित्यविरचितं श्री हृदयभोजिकायां

विशोऽध्यायः ॥

### अथ एकविंशोऽध्यायः ।

कर्णाभिकिरणसञ्ज्ञाद् धूमपानविधिं निषेदिपुराह —

अथातो धूमपानविधिर्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

जत्रूर्ध्वकफवातोत्थविकारणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पिबेद्धूमं सदात्मवान् ॥ १ ॥

‘जत्रूर्ध्वेत्यादि । “उत्तमाज्ञाद् दोषनिर्हरणप्रसङ्गे धूमस्यापि तदगुणत्वात् तद्विधानप्रदर्शनार्थोऽयमध्याय आरम्भते” इति हाटकः । “धूम पीत्वे-  
त्युक्तत्वाद् धूमविधिमाहे”ति पाठ्य त्तरः । “अथ धूमविधिर्नर्म्यविधा धूम-  
सञ्ज्ञात् जत्रूर्ध्वव्यापिहन्तृत्वादभवा धूमवर्णना” इति हृद्याकारः । जधुग  
ऊर्ध्व कफवातोत्थविकाराणां कफेन वातेन च कफवाताभ्यां वा उत्था  
उत्थिता ‘उत्थानशीला इत्यर्थः । तेषां स्नेहवातोद्भवानां विकारणामजन्मने  
असम्भवस्यानुत्पत्त्यै इत्यर्थः । तथा जातानां सम्भूतानाम् । उत्पन्नाना-  
मुच्छेदाय विनाशाय सदा सर्वत्र धूमं पिबेत् । आत्मवान् सुमति हिताहार-  
विहार इत्यर्थः । “आत्मवान् जितात्मे”ति हृद्याकारः । धूमोति दोषवैषम्यमि-  
ति धूमः । ‘कम्प्यते वायुनेति वा धूमः । जत्रूर्ध्वमिति वा पाठः ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।

योज्यः

स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिविधो मध्याक्रमं वातादिषु योज्यः । स्निग्धो वाते, मध्यो वातकफमसर्गे, तीक्ष्णः कफे योज्य इति । स्निग्धो बृंहणो मृदुरिति पर्यायाः । शमनः प्रायोगिको मध्यम इति द्वितीयस्य । शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति तृतीयस्य ।

त्रिविधस्यापि प्रतिषेधविषयमाह—

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाग्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ।

मत्स्यमघदधिर्ध्वारक्षौद्रस्नेहविपाशेषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

(रक्त)पित्तार्त्यादिषु निशि जागरितान्तेषु धूमो न योज्यः नाचरणीयः । वाते वातकफे कफे च धूमस्यानुज्ञातत्वात्, पित्तार्तिं प्राप्तिरेव नास्ति । तत् प्रतिषेधेन : धूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तार्तिं सत्यो कश्चिद् भिषक्पाशो भ्रान्त्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रमचिकीर्षया धूमं नियोजयेत् । तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा पित्तप्रकृतेर्वातस्नेहान्याप्युद्भूतौ न योज्यमिति प्रतिपादनार्थमिदं गदितमिति । आशिषाब्दे मत्स्यादिषु विषान्तेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथा-सम्भवं पानं मघादिषु, भोजनं मत्स्यादिषु । अशितग्रहणं चतुर्विधेऽप्याहारेऽस्तीति चतुर्विधेऽपि द्वाहारे अशनशब्देनास्त्येव व्यवहारः । यथा “मात्राक्षी सर्वकालं स्यादि”ति । केचिषु यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति । तेषां हि प्रयुक्तो धूमो भ्रमज्वरशिरोविषातेन्द्रियोपतापतापशोषपाकधूमायनच्छर्विमूर्च्छारक्तपित्तादितानि मृत्युं वा जनयति ॥ २-३ ॥

रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतुण्मूर्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

अकाले पित्तः काले वातिपीतो धूमो रक्तपित्तादीन् करोति । मूर्छा संघानाशः । मोहश्चित्तनाशः, ‘ग्रह वैनित्ये’ इति पाठात् । आन्ध्यनाधिर्यग्रहण-

मुच्यमानोपलक्षणाधिम् । तेन संग्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । अकाले अयोग्यव्याधौ पूर्वोक्ते रक्तपित्ताद्यादौ पीतः प्रयुक्तो धूमो रक्तपित्तादिकृत् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिमात्रया पीतो रक्तपित्तादिकृत् ॥ ४ ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

तत्राकाले पीतेऽतिमात्रया च पीते धूमे शीतः सर्पिष्पाननस्यालेपपरिषे-  
कादिविधिरुपक्रमो रक्तपित्ताध्यायोक्तो हितो ब्राह्मन्तः कर्तव्यः । “तत्र रक्त-  
पित्तादौ” इति हाटकः ॥

“हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लग्नवं शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥”

इदानीं प्रदाणां धूमानां धूमश्च धूमश्च कालं दर्शयन्नाह—

क्षुतर्जुभितविष्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन्मृदुम् ।

कालेष्वेपु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानछर्दितान्ते विरेचनम् ।

क्षुतेत्यादि । क्षुतादीनामष्टानामन्ते मृदुं स्नेहनाख्यं धूमं पिबेत् । एष्वेव  
पूर्वोक्तेषु कालेषु क्षुतान्तादिषु निशादीनामन्ते च मध्यमं धूमं पिबेत् । मध्य  
एव मध्यमः । ‘मध्याह्नः’ (४-३-८) इति मः । निद्रादीनामन्ते विरेचनं  
तोषणं धूमं पिबेत् । एषु हि कालेषु वातकफोत्प्लेशो भवति ॥ ५-६ ॥

सांप्रतमक्ष नेत्रस्य स्वरूपमाह—

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेद्वज्रम् ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

वस्तीत्यादि । वस्तौ नेत्रं वस्तिनेत्रं वस्तिनेत्रेण संसं द्रव्यं वस्तिनेत्रतुल्यं  
द्रव्यमुपादानकारणं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेष्वादि यस्य धूमनेत्रस्य । तद् वस्ति-  
नेत्रसमद्रव्यं हेमादिसम्भवमित्यर्थः । त्रिकोशं त्रिपर्व यस्य वंशस्थेवान्तः  
स्तोकस्तोके त्रीणि सूक्ष्मच्छिद्राणि विगन्धनानि भवन्ति । तैर्हि प्रतिहतो धूमः  
शनैः शिरः प्रविशन् सुखकरो भवति । तथाचागमः—

अज्जित्यादि । अजु अवकाङ्गम् उपनिष्ट आसीन । तथा तच्चेताः धूमपानगतचित्तम् । तथा निवृत्तास्यः प्रसारितमुखः व्यात्तमुख इत्यर्थः । नेत्रा अनिविष्टदृष्टिरित्यपि वस्तव्यम् । हृद्याकारोऽपि— “धूमनेत्रगताक्षश्च स्याद्” इत्याह । कथं पिबेत्, त्रिपर्ययम् आक्षेपधिसर्जनावपनार्थं त्रयी पर्याया क्रमा यस्य स त्रिपर्ययः तम् । आदानविसर्गयोस्त्रितयेन युक्तं धूमं मुखेन पिबेदित्यर्थः । आक्षेप, आदानम् । मोक्षं स्वीकृतस्य विसर्गः । ताभ्यामेकं पानम् । त्रिपर्ययं त्रिवारान् । पिधायच्छिद्रमिति, प्रकृतत्वान्नासिकाया छिद्रम् । एकैकमिति, ‘एकं बहुवीहि वत्’ (८-१-९) इति (बहुत्वगुलोपेन ?) । तेनायमर्थः — एकं नासापुटमङ्गुल्या पिधाय स्थगयित्वा अपरं नासापुटेनावृप्य धूमं पिबेत् । “अजूपविष्ट” इत्यादिना नासिकाया पिबेदित्येवमन्तर्गते कथं वाक्यम्, नासिकाधूम-पानविषयमेव च” इति चेचित् ॥

नासिकामुखपानयोवपमभेदनाह —

प्राक् पिबेत् नासयोत्क्रिये दोषे घ्राणाशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्लेशनार्थं चक्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।

‘प्रागित्यादि । घ्राणगते शिरोगते वा दोषे उत्क्रिये स्वस्थानाञ्जलिं सति प्राक् पूर्वं नासया पिबेत् पश्चान्मुखेन । अनुक्रिये दोषे उत्क्लेशनार्थं चक्रेण प्राक् पिबेत् पश्चान्नासिकया । कण्ठगते दोषे उत्क्रिये प्राह्मुखेन पिबेत् । कण्ठगे दोषेऽनुक्रिये तु विपरीतम् । उत्क्लेशनार्थं प्राह्नासिकया पिबेत् पश्चाद् चक्रेणति विपरीतम् ॥

मुखेनोद्धमेद् धूमं नासया दृग्द्विधातृत् ॥ ११ ॥

मुखेनैत्यादि । नासया आस्थेन ता पीत धूमं वात्रेणोद्धमेद् उत्सृजेत्, न तु घ्राणेन । तत्र हेतुमाह— नासया उत्सृज्यमानो धूमो हृद्येतिधानं नार्थं तिमिरादिं करोति । तस्मान्मुखेनोत्सृज्यते न तु घ्राणेन ॥ ११ ॥

उत्क्लेशनप्रकारं दधवति—

आक्षेपमोक्षः पातव्यां धूमस्तु त्रिसिभिस्त्रिभिः ।

आक्षेपेत्यादि । आक्षेप आग्रा धूमस्य । मोक्ष आचस्य विसर्जनम् । आक्षेपमोक्षरादानविसर्गस्त्रिभिस्त्रिभिः सयुक्तैर्नीन् वारान् धूमं पातव्यं उत्सृजे-



क्षानार्थम् । त्रिरिति 'द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच्' (५-४-१८) इति सुच् । 'आक्षेप-  
मोक्षैः पातव्यः स च धूमास्मिन्निभिः' इति वा पाठः । त्रिपर्यय इत्यध्याहार्यम् ।  
आगमो हि—

“तस्य धूमस्य पेयाः स्युरापानस्मिन्नयस्यः”

इति । त्रिभिरेवापानैः प्रयोग एव कृतो भवति । आक्षेपमोक्षापापानमिरयाहुः ॥

[११ ॥

अह इत्यादिना धूमप्रयोगस्य पातमंग्वां दर्शयति—

अहः पिबेत् सकृन् न्निग्नं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिधृतर्था

अहः अहोरात्रे सकृन्नेकवारं न्निग्नं मृदुं धूमं पिबेत् । \* अह इति  
पट्टी मस्यर्थे । “दृष्ट्योऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” (२-३-६४) इति प्रायो-  
गिकः । मध्यमं धूम द्विः अहो द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राप्यनुवर्तते ।  
शोधनं तीक्ष्णं धूमं त्रिस्त्रीन् वारान् चतुर्वां चतुरो वागन् अहः पिबेत् । कृत्वं-  
सुजर्थे वारशब्दः ॥

मृदो तत्र द्रव्याण्यगुरुगुणुल ।

मुस्तप्यौण्यश्लेयनछदोशीरवालकम् ॥ १३ ॥

वराङ्गकौन्तीमधुकात्रिल्वमञ्जलत्रालुकम् ।

श्रीविष्टकं मर्जरमो ध्यामकं गदनं प्रवम् ॥ १४ ॥

सल्लक्रीकृहुर्म माषा यवाः कुन्दुरुकं तिलाः ।

लेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसा घृतम् ॥ १५ ॥

मृदावित्यादि । तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु गव्ये मृदौ ज्वहने धूमे द्रव्या-  
ण्यगुरुप्रभृतीनि घृतान्तानि योज्यानि । वराङ्गो ल्वङ्गः । कौन्ती हरेणुः । सल्लकी  
परुषकः । फलानामश्लेयनार्थेऽप्युक्तं । तथा साराणां सदिवासना-  
दीनां लेहः । ‘मधु(क)मदनयोरेकपोक्तिरादुष्णग्न्योपयोगो मदनस्यात्र  
विरुद्धः’ इति केचित् । तथायुक्तम् द्रव्यान्तरसंयोगान्नान् । घृतं चात्र गव्यमेव  
प्राप्तं मुख्य(स्वम्) इति गद् । उक्तं हि— ‘गव्ये क्षीरघृते भोष्ठे’ इति ॥ १३-१५ ॥

\* अह इति दृष्ट्योऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति पट्टी । १- ‘दृष्ट्यो’ इति



खदिरन्दरादिदारुमिराक्षारपरपूर्णं शरावे कासहरचूर्णं सखेहं गुलिकां वा  
 न्यस्य ओष्ठरुद्धेन वृत्तच्छिद्रेण मध्याच्छिद्रेण वा शरावेण सम्यक् पिधाय  
 तासिन् पार्थच्छिद्रे मध्याच्छिद्रे वा नाडीं न्यस्य निवेश्य कासामयी मुखेन  
 धूमं पिबेत् । कासवतो धूमपाने नासया न प्रयोगः । सङ्गहे चोक्तम्—  
 “कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमद्वीप्रस्थिगङ्गारपूर्णं सुसंस्थिते शरावे प्रक्षि-  
 प्यान्येन मूर्ध्नि प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय तत्स्रोतसि नेत्रं कृत्वा मुखेनैव  
 धूमं पिबेत् । उरःमांसं च मुखेनैवोद्धमेत् । प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत्  
 पिबेद्वा दोषशुद्धेर्लघवात् । तद्वद्वमनमपि कृसरामनतिघनां पीत्वा पिबेत् ।  
 तद्वद् व्रणमपि धूपायेत्, वैशद्याय केदवेदनोपशमाय च” । धूपनं शरीरस्य  
 बहुधा प्रयोज्यम् । धूमोऽन्तः । “धूम् कम्पने” घातुः । ‘इपियुधीन्विद-  
 सिश्यात्तूधूम्यो मक्’ (उ० १-१५०) इति औणादिको मकारः कर्त्रर्थः ।  
 कफघातयोः कम्पन करोतीति । धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद् रोगवृद्धिः ।  
 अतियोगे पित्तरक्तक्रोषनिमिता व्याधयः स्युः । सम्यग् लक्षणं सङ्गहाद्  
 ज्ञेयम्—

“हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लाघवं शम ।

यथेरितानां रोगाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥”

इति ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं

पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।

कर्णास्याक्षिस्तावकण्ड्वार्तिजन्यं

तन्द्रा हिष्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ २२ ॥

कास इत्यादि । कासादयो धूमपं न स्पृशन्ति धूमं पातुरेते न संभ-  
 वन्तीति भावः । पूतिर्गन्धः आस्यनासिकयोः । पाण्डुता मुखस्य । केश-  
 दोषा अकालपलितपित्तरत्वादयः । कर्णादिषु प्रत्येकं सावादिचतुष्टयं योज्यम्

[२२ ॥

इति हृदयबोधिकायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥

## अथ द्वाविंशोऽध्यायः प्रारम्भेन ।

“जयूर्ध्वगोमप्रस्तावाः—‘यूमविधेर्गुण्डूप-दिविधिं पश्चादाश्रये तादिविधिं ततः ।  
शथया कयोऽन्ताम्बुक्थलम्” इत्युक्तत्वाद् गण्डूपादिविधिमाह । अथ वा,

भूमगण्डूषणेर्वक्त्रयोज्यत्वस्मभाहतः ।

भूमानन्तरमुच्यन्ते गण्डूपाद्यास्तु मंत्रानि ॥

अथातो गण्डूपादिविधिन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ॥ म्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।

रोपणश्च, त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

गण्डूपादयोऽस्मिन् विधीयन्ते इति गण्डूपादिविधिरध्यायः । आदि-  
ग्रहणेन कथलादयो बोद्धव्याः । गण्डूषः स्निग्धादिभेदेन चतुष्प्रकारः ।  
चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारः । गण्डे धार्यो द्रवो गण्डूषः ।  
गण्डशब्दोऽग्रास्य वाचकः ‘गण्डुं वदनेकदेते’ इति धातुः । तत्र वदनेक-  
देशे मुने ऊष इत्योणादिको धार्यमाणद्रवमाचष्टे । तानेन प्रकारा-  
नाह— स्निग्धः इति । शमनश्च शोधनश्चेति द्वन्द्वसमासः । रोपणश्च ।

अन्त्यो व्रणम्, स्निग्धोऽत्र स्वाद्रन्तलपटुसाधितैः ।

तत्र तेषु गण्डूषेषु मध्ये त्रयः स्निग्धादयो गण्डूपाः यथासंख्यं त्रिषु  
वातादिषु योज्याः । वाते स्निग्धः पित्ते शमनः श्लेष्माणे शोधन इत्यर्थः ।  
अन्त्यश्चतुर्थो रोपणाख्यो व्रणम् आस्यव्रणशोधने योज्य इत्यर्थः ॥

तेषां साधनम्याह—

स्नेहैः, संशमनस्तिक्तकपायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

स्निग्ध इत्यादि । अत्र एषु गण्डूषेषु मध्ये स्निग्धो वातहरैः स्वाद्वादि-  
भिर्भवति । अरुणदत्तस्तु ‘स्निग्धो मधुरादिसाधितैः स्नेहैर्भवती’त्याह ।

(सं)शमनस्तिक्तकपायमधुग्रीतैरोपचैः फलेरिष्टजम्बाममालतापल्लवोत्पल-  
मधुककाथशर्करोदकक्षोदक्षीरक्षुरसघृतादिभि स्यात् ॥ २ ॥

शोधनस्तिक्तकद्वम्लघट्टणं, गोपण पुन ।

कपायतिक्तकं, तत्र स्नेहः क्षीरं मधुदक्षुम् ॥ ३ ॥

• शोथनो गण्डूष त्रिक्तग्र्वादिमिरोपधेभवति । रोपणस्तु गण्डूष  
कपायतिक्तकं स्यात् ॥

मनु इत्याणा शुक्लवाक् गण्डूषाणुपगतारिणा-

शुक्त मद्यं रसो भृत्रं धान्याम्लञ्च यथापधम् । \*

कल्कर्युक्त निषकं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । • तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु स्नेहादिक कल्कर्यथास्व  
युक्त विषक वा कल्कर्यथास्पर्शं शीतमुष्ण वा प्रयोजयेत् । हृद्याकारोऽप्याह-  
'वाते तलादय स्नेहा यथायथे कल्केर्वातादिहरद्रव्य पिष्ट्वा चूर्णयित्वा वा  
संयोज्य धार्या तद्वदितयोगमि विषक वातदिहरद्रव्यसिद्धौ कपायेर्वा गण्डूषो  
धार्यः' इति ॥ ३, ४ ॥

दन्तहृपे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

मुखोष्णमथवा शीत तिलकल्कोदक हितम् ॥ ५ ॥

दन्तहर्षादा मुखोष्णमथवा शीत दोषवशात् तिलकल्कोदक हितम् ।  
हृद्याकारोऽप्याह-'दन्तहर्षादिषु वातिरेषु मुखोष्णमीषदुष्णतिलकल्कमिश्रमुदक  
हितम् । अथवा भीति पित्तसम्बन्धे रक्तसम्बन्धे न सति गीनम्' इति ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मासगंसोऽधना ।

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मामरसां वा हितम् । नित्यमिति स्वल्प-  
विषयम् । गण्डूषधारणे नित्यं तैलं हितम् ।

आगमो हि—

'हृद्योर्ल भग्नं उद्वेगपचय, पर ।

स्यात् पर रससंगानने च रुचिरत्वा ॥

न चास्य कण्ठशोषः स्यादोष्ठयोः स्फुटनद् भवम् ।

न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूर्ध्ना भवन्ति च ॥

न शूल्यन्ते न चाग्नेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।

सुरानपि पशुन् मथ्यान् कोहगण्डूपप्रारणात् ॥”

इति ॥

उपादाहान्विते पाके धेते यागन्तुमम्भे ॥ ६ ॥

त्रिपक्षाराग्निदग्धे च मर्षिर्धार्यं पयोऽधवा ।

उपादिषु सर्पिर्गण्डूपे धार्यं क्षीरं वा । उपादाहान्विते—यक्ते इति शेषः । उपा प्रादेशिनो दाहः । पाशं मुग्धपातः । धेते यागन्तुने । यागन्तु-श्चूर्णादिः । तथा त्रिपे क्षाराग्निभ्या दग्धे च ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुरप्रणान् ॥ ७ ॥

दाहवृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूपधारणम् ।

माक्षिकगण्डूपप्रारणं मुग्धे वैशद्यं जनयति विच्छिन्ने वदने मधुप्रारणे सति वैशद्यमपेक्षित्य जनयति । कफहरं हि नत् । मुग्धे वृष्णाश्च संदधाति मणहरं चेत्यर्थः । तथा दाहं वृष्णां च प्रशमयति ॥

धान्याम्बुमास्यैरस्मलदूर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

धान्याम्बुं गण्डूप उपशुक्तं वदन् रसस्थं तथा मये दूर्गन्ध्यं चापनयति ॥ ८ ॥

तदेवालयनं शीतं मुरप्रशोषहरं परम् ।

तदेन कान्तिम् अलग्नमीपत्वनयुक्तं परमतिशयेन मुग्धप्रोषहरम् ।

अलक्षणमिति लक्षणनिषेधात् पूर्वत्र लक्षणविवर्त्तनं भवतीत्यभिप्रायः ॥

आशु क्षाराम्बुगण्डूपो भिनाति श्लेष्मणमयम् ॥ ९ ॥

क्षाराम्बु क्षारेण स्वचिन्नादिना युक्तं जले कफस्य चयं भिनाति ॥ ९ ॥

सुरोष्णोदकगण्डूपैर्जायते वज्रलाघवम् ।

सुरोष्णोदकगण्डूपैर्नम्रलाघवं सम्पद्यते । सुरोष्णोदकप्रारणं कफहरं च, लाघवमिति देशाद् गौरवस्य कफसार्यन्त्यादिति ॥

नित्राते सातपे स्थितमृदितस्त्रन्धस्त्रन्धः ॥ १० ॥

गण्डूपमपिबन् निश्चिदुन्मत्तासो विधारयते ।

निवाते इत्यादिनेतिकर्तव्यतोक्तिः । निवाते वातरहिते सातपे च  
 आतपसहिते देशे आसीनः । हाटकौऽपि—“निवाते आतपसहिते स्थाने  
 सुखोपविष्टः” इत्याह । तथा स्थिन्नमृदितस्कन्धकन्धरः स्कन्धौ च कन्धरा च  
 स्कन्धकन्धरं पूर्वं स्विजे पश्चान्मृदितं स्कन्धकन्धरं यस्य स एवम् । गण्डूषं  
 वरमध्यावरं क्रमाद् वक्रार्धत्रिभागचतुर्भागपरणद्रवरूपं कोलप्रमाणकस्करूपं  
 वा गण्डूषं धारयेत् । अपिपन्, द्रवस्यादधोगामित्वं हि तस्य सम्भाव्यत  
 इति तन्निषेधः । तथा किञ्चिदुन्नतास्यः । उक्तवाञ्छ—“अथ निवाते  
 सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः स्थिन्नमृदितस्कन्धकपोलललाटदेशः क्रमाद् वक्रार्ध-  
 त्रिभागचतुर्भागपूरणीं द्रवमात्रां कृत्वा वा कोलप्रमाणं किञ्चिदुन्नतमितसुखोऽन-  
 म्यवहरन् धारयेत्” इति ॥

कियारतरय बाल इत्याह—

कफपूर्णास्यता यावत् स्रवद्ग्राणाक्षताधर्वा ।

साधारणे यावत् कफपूर्णास्यत्वं भवेत्, अथवा यावत् स्रवद्ग्राणाक्षता  
 भवेत् तावद् गण्डूषं धारयेत् । स्रवद्ग्राणाक्षि यस्मिन् स स्रवद्ग्राणाक्षः । ‘बहुग्रीहौ  
 सक्थ्यक्ष्णोः स्याज्जात् पञ्च’ (५-४-११३) इति पन् । तस्य भावः स्रवद्ग्राणा-  
 क्षता । एव च गण्डूषाः पञ्च सप्त वा धारयितव्याः, यावद्वा स्वास्थ्यं स्यात् ।

गण्डूषकबलयोः पर्यायत्वे सत्यपि स्वयमयुद्धिद्वे भेदमाह—

असञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कबलोऽन्यथा ॥११॥

असञ्चार्य इत्यादि । मुखे पूर्णे सति यः सञ्चारयितुमशक्यः स  
 गण्डूष उच्यते । गण्डूषस्य तिस्रो मात्राः । तासामर्धमुखपूरणी श्रेष्ठा, त्रिभाग-  
 मुखपूरणी मध्या, चतुर्भागमुखपूरण्यधमा । कल्कस्यापि कर्पो मुख्यः, अर्धं  
 कर्पमानं मध्यं, चतुर्भागमानमधमम् । सञ्चारयितुं शक्यते मुखे पूर्णे सति  
 यः स कबल उच्यते । अर्धं पूरणी मात्रां धृत्वा शेषमपूरितास्यत्वं यावत्  
 तावद् धारणं गण्डूषः, मध्यमाधममात्राधारणेन स्रवद्ग्राणाक्षत्वं यावत्तावद्  
 धारणं कबल इति । हाटकौऽपि “कबलगण्डूषयोः सञ्चारसञ्चारवृत्तो-विशेषः ।  
 पञ्च गण्डूषाः पञ्च वा सप्त वा धारयितव्याः यावद्वा स्वास्थ्यं स्यात् ।  
 यावद्वा सम्यक् पीतघृमलिङ्गोत्पत्ति” इत्याह । वचनं हि—

“त्रीन् पञ्च मस वा वारान् धारयेन् कवलग्रहम् ।  
अयोगयोगातिरोगाः कवलस्य च घूमवत् ॥”

इति ॥ ११ ॥

मन्यागिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककण्ठामयवक्षशोषाः ।

हृष्टासतन्द्रारुचिपीनसाय

साध्या विशेषात् कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

मन्यागिर इत्यादि । मन्यादीनां रोगेण सम्बन्धः । प्रसेकादीनां  
द्वन्द्वः । आमयसब्दस्य कण्ठेन सम्बन्धो विविधकण्ठरोगसूचनार्थः । मन्या-  
रोगादयो विभेदेन कवलग्रहेण कैवल्यारणेन साध्याश्चिकित्स्याः । कवल-  
ग्रहेणेत्यत्र न स्वसंज्ञाहीनाः, यक्रान्तःप्रयुज्यमानत्वात् ॥ १२ ॥

प्रतिमारणमाह—

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

कल्फ इत्यादि । प्रतिसारणं कल्कादिभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारं  
स्यात् । प्रतिसारणं प्रतिषर्पणं व्याघ्रमिति पर्याया—(गौ०७७७७) । कल्को  
जलादिपिष्टः । मोक्षिकादिना द्रवीक्रियते, यद् द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं  
प्रथितमेव । हृद्योक्तांगोऽप्याह—‘कल्का द्वपिष्टः, रसक्रिया घनीभूता  
द्रवप्राया, चूर्णमद्रवम्’ इति ॥

तस्य कर्करौप्येन प्रयाग इत्याह—

पुञ्ज्यात्तत् कफरोगेषु गण्डूपविहितौषधः ॥ १३ ॥

तत् प्रतिसारणं कल्कादिरूपं यथायोग्यं कफरोगेषु गण्डूपोक्तौषधै-  
रुज्ययात् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधनगण्डूपोक्तैरिति वेद्यम् ।

“गन्धशुण्ठपुष्पजिह्वादौ यक्रान्तयेन् प्रलिप्यते ।

प्रतिसारणमुद्दिष्टं तद् गण्डूपोक्तौषधैः ॥ १३ ॥”

मुक्ते प्रयुज्यमानत्वात् त्रिविधत्वाच्च गुणालेपेति—

गुणालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकृष सः ।

उष्णो वान्तकफे शुम्भः शोषप्वत्यर्थशीतलः ॥ १४ ॥

मुत्सेत्यादि । गुणालेपस्त्रिप्रकारः । दोषघ्नो विषघ्नो वर्णकरश्च । स च  
गुणालेपो वातरुफे उष्णः शुम्भः वाने कफे च कोष्णो हित इत्यर्थः ।



तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यः । अहंषिकादिषु परिपेकः प्रयोक्तव्यः । अहंप्येवारूपिका । केशश्यातादिषु पित्रुः प्रयोक्तव्यः । वस्तिः पुनः प्रमुष्यादौ प्रयोज्यः ॥ २३-२५ ॥

तस्य शिरोवस्तेरप्रसिद्धत्वात् तद्विधानमुच्यते—

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्त्रिगदेहस्य दिनान्ते गन्धमाहिपम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरस्नमम् ॥ २७ ॥

आकर्णयन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।

चेलवेणिकया बध्ना मापकल्लेन लेपयेत् ॥ २८ ॥

विधिरित्यादि । तस्य शिरोवस्तेर्विधिर्विधानमुच्यत इति शेषः । जानुसमे जानुतुल्ये, तथा मृदौ ब्रह्माद्यास्तरणादिनास्तृतत्वादष्टठिने निषण्णस्य उपविष्टस्यासीनस्य तथा शुद्धाक्तस्त्रिगदेहस्य नरस्य शुद्धो वमनादिना अक्ष-स्तैलादिना सिञ्च्य स्वदेन सञ्चरादिना देहः शरीरं यस्य सः एवं तस्य । हृद्याका-रस्तु 'शुद्धो वमनविरेचनाभ्यां, यद्यपि शुद्धिरिति निरूहणस्यासत्तुतीनामप्याख्या । तथापि वमनविरेचनयोरेवात्र ग्रहणम्' इत्याह । 'अक्तलैलेन' इति च । कदा दिनान्ते सायं रात्रौ वा । चर्मपट्टं चर्मखण्डम् । गन्धं वा माहिपं वा गन्धं गोर्माहिपं मरिचस्य । तथा द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं तथा 'शिरस्नमं' शिरसस्तुल्यं दैर्घ्येण तथा आचूर्णं कर्णं यावद् धन्धनस्थानं वस्त्रनस्थितिर्यस्य तदेवं कर्णप्रवेशनमिति यावद् । तदेवंविधं चर्मपट्टं ललाटे वस्त्रवेष्टिते वस्त्रखण्डेन बद्धे निवेश्य चेलवेणिकया वस्त्रपट्टिकया बध्ना मापकल्लेन कटुष्णाङ्गुलमृदितेन लेपयेद् गोधूमकल्लेन च । संग्रहे तृक्तम्— "निवासस्य स्वस्थस्य तस्वितस्य जानुसमसोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशान्तं श्लक्ष्णं त्र्यङ्गुलं मापयित्वा सूक्ष्मेण सधः मुग्धाम्बुना मृदितेनोभयनः प्रदिग्धे वस्त्रं बध्नीयात् । तस्मिन्मयोपरि संधाय वस्तिमूलं दृढमवशीकं, चेलवेणिकया बध्ना पुनर्मापयित्वा परिमार्धनं कृत्वा" इत्यादि ॥ २६-२८ ॥

नतो यथाव्याधि शृते स्वेदं कोष्णं निषेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशमुपो यापदेकुलं, धारयेन्न नम् ॥ २९ ॥

तत एव कृते सत्यनन्तर यथाव्याधि व्याध्यनुसारेण शृतं पञ्चमन्यतम स्नेहं मुखोष्णमासेचयेत् केशभूषो यावत् केशभूषे केशमूलादुपरि यावदङ्गुलं तावत् स्नेह निषेचयेत् ।

७. स च स्नेहं कियन्त कान् धारयितव्य इत्यह—

आनवत्रनासिकोत्पलेदाद्, दद्याद्यौ पद् चलादिषु ।  
मात्रासहस्राण्य, रुजेस्वेक, स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥  
मुक्तलेहस्य, परमं सप्ताहं तस्य सेननम् ।

धारयेदित्यादि । त च स्नेहमावत्रनासिकोत्पलेदाद् यावद् वत्रनासिकाक्षुति स्यात् तावत् धारयेत् । दद्येत्यादि । चलादिषु नाताविषु यथा सख्य दद्याद्यौ पद् मात्रासहस्राणि स्नेह धारयेत् । बाने दशमात्रा-सहस्राणि, पिण्डेऽष्टौ, कफे षण्मात्रासहस्राणीत्यर्थः । अरुजे तु स्वस्थवृत्ते एकमात्रासहस्रं धारयेत् । मुक्तलेहस्यापातिशिरोवस्ते स्कन्धादिषु मर्दयेत् । आदिशब्देन मीवाललाटपृष्ठशिरासि गृह्यन्ते । स्नेहवस्तिर्हि स्नेहशब्देनात्र गृह्यते । तत उष्णामुष्नात् च यवार्हं भोजयेत् । स्नेहोक्त चास्याहारविहार-मादिशेत् । अत्र द्रुवाच । 'उष्णोदकोपचारी स्यात्' इत्यारभ्य

'सर्वकर्मस्वयं प्राप्नो व्याधिक्षीपेषु च क्रमः' ।

इति । तस्य च स्नेहवस्ते परमं सेननं सप्त दिनानि । तस्मात् श्रीणि पञ्च सप्त बाह्वानि रोगापेक्षया कर्तव्यं शिरोवस्तिरित्यवतिष्ठते ॥ ३० ॥

स्नेहधारणप्रसङ्गात् कर्णपूर्णं शरणोक्तम् —

धारयेत् पूर्णं कर्णे कर्णमूलं निमर्दयन् ॥ ३१ ॥  
रुजः स्यान्मार्दने धारन्मात्राशतमवेदने ।

धारयेदित्यादि । तथा कर्णपूर्णं स्नेह धारयेत् । किं कुर्वन्, कर्णमूलं विमर्दयन् । कियन्त कालं, यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् । अवेदने स्वस्थवृत्ते मात्रा-शतं यावत् तावद् विभृयात् ॥

मात्राशतशब्दात् तस्या अपि रुद्धयमाह—

यावत् पयंति हस्ताग्र दक्षिणं जानुमण्डलम् ।  
निमेषान्नेपमात्रेण सप्त मात्रा तु सा स्यता ॥ ३२ ॥

अत्युष्णस्य कफविलायनं ग्राह्यं रोगवृद्धिरिति क्रोष्ण इति वेद्यम् । शेषेषु  
पित्ते श्लेष्मपित्ते वातपित्ते च रक्ते च रक्तपसर्गं चातिशयेन शीतलः शीतः  
शस्तः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागस्त्रिभागार्धकुलोन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति छविम् ॥ १५ ॥

तमार्द्रयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यंगमाचरेत् ।

त्रिवर्जयेद्दिवास्पन्नाप्याग्न्यातपशुक्कुधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते, स तु हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितव्यंगवलीलितकनीलिताः ।

स च त्रिप्रमाणः त्रीणि प्रमाणानि यस्य स त्रिप्रमाणः । कथमित्याह—  
वातादिष्वङ्गुलचतुर्भागोन्नतिः अङ्गुलत्रिभागोन्नतिः अङ्गुलार्धभागोन्नतिरिति ।  
उन्नतिरुत्तरेषु । अङ्गुलशब्दस्य समस्तमपि निष्कृष्यान्यत्राप्यन्वयोऽर्धवशात् ।  
तस्य मुखालेपस्याशुष्कस्य स्थितिः । न च शुष्यन्नरेक्ष्य इत्यर्थः । इद्याका-  
रोऽपि, अशुष्कमेवापनयेद् इत्याह । शुष्कस्तु मुखालेपश्छदि त्वचो दूषयति ।  
तं मुखालेपमार्द्रयित्वा जलगदिभिरुपनयेत् । 'त शुष्कम्' इति केचित् । इद्याकारो-  
ऽपि 'शुष्कश्चेद्मार्द्रयित्वापनयेत्' इत्याह । तदन्ते आलेपान्ते तस्मिन् अपनीते अभ्यङ्ग-  
ज्वर्यात् । मुखालेपो च दिवास्पन्नादीन् वर्जयेत् । मुखालेपे क्रियमाणे दिवा-  
स्पन्नादयो वर्जनीयाः । अह स्नानेनानात् त्वक्कण्डूपीनसहृद्युपघातादिभ्यं  
स्यात् । पीनतादिषु जागरितान्तेषु मुखालेपो न योज्यः ।

स तु मुखालेपः सुयोजितः सम्यक् प्रयुक्तः विधिना सेवितः अकालप-  
लितादीन् नाशयति ॥

ऋतुभेदेन लेपद्रव्यभेदानाह—

कोलमज्जा वृषान्मूलं शार्करं गौरसर्पपाः ॥ १८ ॥

सिंहीमूलं विलाः कृष्णा दावीत्वक् नितुपायनाः ।

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिसितङ्गुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोस्पलकल्हारदूर्वामधुरुचन्दनम् ।

फालेयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालीमगुन्द्रापृष्ठाद्वयष्टीकाशनतागरुः ।

अर्धाचिर्विहिता लेपा हेमन्तादिषु पदं स्मृताः ॥ २१ ॥

फालमज्जेत्यादि । फालमज्जादयोऽर्धाचिर्विहिताः अर्धश्लोकोक्ताः पदं मुखालेपा हेमन्तादिषु पदं मु क्तुषु हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्तु क्रमात् स्मृताः । गुणिभिरिति शेषः । इत्यर्धचार्दिनालेषा इति वा पाठः । फालेयकं पीतचन्दनम् । 'रक्तपर्णी'ति केचित् ॥ १८-२१ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

चदनश्चापिग्लानं श्लेष्मणं तामरमोपमम् ॥ २२ ॥

मुखालेपाभ्यासवतो दर्शनं दृष्टिः दृढं स्यात् । चक्षुः सबलं भवति । मुखं च विकसितं पद्ममिव कोमलं पद्मजुल्यं च जायते ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गप्रमङ्गलं तमाङ्ग—

अभ्यङ्गमेकपिचक्षो वस्तिथेति चतुर्विधम् ।

मूर्धतैलं बहुगुणं तद्विधादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमादादिषु ।

अरुपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिपेकः, पिचुः केशघातस्फुटनधूपने ।

नेत्रे म्स्तन्धे च, वस्तिस्तु प्रमुप्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

नासास्यशोषे तिमिरे शिरोगणे च दारुणे ।

अभ्यङ्गस्यादि । अभ्यङ्गादिभेदेन मूर्धतैलं चतुर्विधं भवति । शिरसि यत् तैलं दीप्यते तन्मूर्धतैलमुच्यते । मूर्धनि तैलप्रयोगो मूर्धतैलमित्यर्थः । तच्च मूर्धतैलमुत्तरोत्तरं बहुगुणं विधात । वस्तिः सर्वशरीरे प्रयुज्यते इति प्रसिद्धः । मेकस्तेनेन । पिचुः कार्पासमयः । वस्तिरिति 'वग निगमे' वसतीति वस्तिः 'वनेन्तिप्' इति तिप्प्रत्ययः । चिरकालं शिरसि तिष्ठतीत्यर्थः ।

यावदित्यादि । दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तुं यावज्जानुमण्डलं दक्षिणं पर्येति  
परिवृत्यैति आवृत्त्य गच्छति परिवर्तत इत्यर्थः । क्रियता कारेन, निमेषोन्मेष-  
मात्रेण समं निमेषोन्मेषकारेण समम्, न तु विश्रम्य । सा मात्रा स्मृता ।  
सावान् कालो मात्रा स्मृता मुनिभिरिति शेषः । दक्षिणशब्देनात्र काकाक्षिन्या-  
येन द्वयोरपि युज्यते । अन्यत्राप्युक्तम्—

“निमेषोन्मेषेण पुंसा स्फोटनं वा तथाङ्गुलैः ।

अक्षरस्य ऋषोर्वापि मात्रा तूच्चारणं स्मृतम् ॥” इति ॥

कचसदनसितत्यपिञ्जरत्वं

परिपुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ३३ ॥

कचानां सदनाविभि सम्बन्धः । परिपुटनं कचानामेव । प्रकृतत्वाच्छि-  
रसः समीररोगान् शिरसि रियतान् वातरोगाश्च जयति हन्ति । कचशतनेति  
पाठे कचानां शतनादयः । शिरसः परिपुटनं समीररोगाश्च शिरसि स्थिता  
एव । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति । तथा स्वरादिवरं च जनयति  
मूर्धतैलं कर्तुं ॥ ३३ ॥

इति हृदयबोधिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥

## अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—०—

कर्माश्रम्य प्रवृत्तत्वात् तत्र च नेत्रयोः प्राग्वन्वाद्य शालाक्यस्य चाष्टाङ्गानुपवेशान्  
भूतस्थाने नेत्रोपचाराध्याय आरभ्यते । अध्याय—

‘शिरोवस्तिविधातुक्तमिन्द्रियाणां प्रगादनम् ।

तेन नेत्रप्रसादार्थमप्याश्रयोतनमुच्यते’ ॥

‘कमलादिप्रसङ्गादाश्रयोतनापनादिभिर्माह’ इति पाठ्यरात्र ॥

अथात आश्रयोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्रयोत्तनं नयनसेकः । तच्चाञ्जनं च त्रयोविंशैर्यस्मिन्नध्याये स एवम् ।

सर्वेषामाक्षिरोगाणामादावाश्रयोत्तनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूघर्षाभुदाहरागनिर्हरणम् ॥ १ ॥

सर्वेषामित्यादि । सकलानामाक्षिरोगाणां वक्ष्यमाणानामादौ प्रथममाश्रयो-  
त्तनं नयनसेकः कपायादिना यथास्थं नानाद्रव्यपरिकल्पितेन हितं शस्तम् । यत-  
स्तदाश्रयोतनमुपयुक्तं रगादिघ्नं स्यात् । रगादिनाशनत्वादाश्रयोत्तनं कार्यमित्यर्थः ।  
अन्यक्तेषु रगादिषु आश्रयोतनद्रव्यैरक्षिलेपो हितः । उक्तवांश्च—

‘आश्रयोत्तनं हि सर्वाक्षिरोगेष्वाद्य उपक्रमः ।’

इति ॥

नानाद्रव्यकरणनया रागाश्चर्षस्वतोददाहगोफकण्डूघ्नम् । अव्यक्तेष्वेव बहुमेव  
पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनमाश्रयोत्तनद्रव्यैः । तत् पुनर्विलालकसंज्ञं भवति ।  
आश्रयोत्तनभिलालरूपोरकाले रात्रिः कालश्च सर्वमहरिति ॥ १ ॥

उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

तद् आश्रयोत्तनं वाते वानिकेषु रोगेषु उष्णं नात्युष्णम् । कफे कोष्णम्  
अत्यल्पोष्णमिति ग्राह्यम् । स्पर्शशीतोचितत्वाद् दृष्टेः । रक्ते पित्ते च शीतलं हितम् ।

आश्रयोत्तनविधानमाह —

निजातस्थस्य चाग्नेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥

शुक्त्या प्रलम्बयान्येन पित्तवत्यां कनीनिन्दे ।

दश द्वादश वा बिन्दून् बहुलादग्नेचयेत् ॥ ३ ॥

१ अक्षरद्वयपठे ‘अश्रयोत्तन इत्येव दृश्यते’ ।

ततः प्रमृज्य मृदुना चलेन कफवातयोः ।

अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥

निवातस्थस्येत्यादि । निवातदेशे शयनस्थितस्यातुरस्य वैधो वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनमपाङ्गदेशे भाजनं निधायान्येन दक्षिणेन पाणिना शुक्तां प्रलम्बया पिचुवर्त्या दश द्वादश वा बिन्दून् कर्णीनिष्ठे नासानिकटे नेत्रप्रदेशे अङ्गुलाद् अङ्गुलोच्छ्रायावयसेचयेत् । नातिदूरान्जातिनिरुदात् । एवमस्य बिन्दुपातेनाक्षिताडनाद् रागादयो न जायन्ते । हृद्याकारोऽपि 'अङ्गुलसन्ने कृतं न दोषं सावयति । व्यङ्गुले कृतमक्षिरागाय स्यादिति अङ्गुलचनम्' इत्याह । अनन्तरं कोमलेन चलेन वस्त्रखण्डेन प्रमृज्य शोधयेत् । शोधयित्वान्येन शोधनाच्चलादन्येन चलेन वस्त्रखण्डेन कोष्णजलाप्लुतेन कफवातयोरक्षि मृदु नातिशयेन स्वेदयेत् । न तु रक्तपित्तयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

आश्चर्योत्तन इत्यस्वरूप वक्तुकामस्याज्यस्वरूपमाह —

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णागद्वहनाशयाक्षिसेचनम् ।

अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥

कषायवर्त्मतां धर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिब्रुतम् ॥ ६ ॥

अत्युष्णेत्यादि । अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाक्षिसेचनमाश्चर्योत्तनं, रुजे रोगाय दहनाशाय च स्यात् । हृद्याकारस्तु — 'अत्युष्णतीक्ष्णं अत्युष्णैरतितीक्ष्णैश्च द्रव्यैश्चित्रकादिभिः कृत्वा रुगादिकर नेत्रयोरिति तत् त्याज्यम्' इत्याह । आक्षिसेचनमिति सर्वत्र संबध्यते । अतिशीतं चाश्चर्योत्तनं निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः सूच्येव व्यथः । स्तम्भोऽक्षः स्तम्भनमिव । वेदना शूलम् । बहु अतिमात्रमाश्चर्योत्तनं, कषायवर्त्मतादीन् कुरुते । कषायवर्त्मता बहलवर्त्मता । स्थूलवर्त्मता वर्त्मनोरोपच्छोफोत्पत्तिरित्यर्थः । अथवा कषायवर्त्मता रक्तवर्त्मता । '(अ० ७७ ७७ ७७) धर्षः वर्त्मनोः परस्पर सङ्घर्षात् कटकटायनम् । अथवा कषायवर्त्मता श्लिष्टवर्त्मता । धर्षः पामुपूर्णप्रतिभासः '(अ० ७७ ७७ ७७) । अत्यल्पमक्षिसेचनं विकारस्य वृद्धिं कुरुते । अपरिब्रुतं बहुशः पटेनागारितमाक्षिसेचनं संरम्भं नेत्रयोः क्षोभं कुरुते । अपरिब्रुतं = '(अ० ७७ ७७ ७७)' 'संरम्भो सङ्घा वेदना' इति हृद्याकारः । 'संरम्भः = '(अ० ७७ ७७ ७७)' इति पाठ्यकारः ॥ ६ ॥

तदारच्योतनं त्रियन्मात्रं त्रिदन्तं कलं कथा युक्त्या दोषरहितमिह्यत आह—

गत्वा सन्धिसिराघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।

ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमर्पावर्तयते मलान् ॥ ७ ॥

गत्वेत्यादि । 'कथा युक्त्या नेत्रप्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह—  
गत्वेत्यादिना' इति हाटकः । सन्ध्यादीनां द्वन्द्वः । स्रोतःसन्धेन पृष्ठीममासः ।  
सन्धिशब्देन अक्षिकोशसवन्धिनः मन्धयो गृह्यन्ते । सेनाक्षिकोशसन्धिस्रोतांसि  
मिरास्रोतांसि घ्राणस्रोतांसि च गत्वा नयने न्यस्तं क्षितमौषधं जघ्नुष ऊर्ध्वगान्  
दोषानपवर्तयते आकर्षति । यावन्मात्रेण सन्ध्यादिषु सर्वं गच्छति तावता  
संकः कार्य इति मात्रोक्तिः । सन्धिसिराघ्राणमुखस्रोतस्सु रसाभिव्यक्तिरिति  
कालोक्तिः । सन्ध्यादिषु स्थितं दोषं चालयित्वापवर्तयति नाशयति । नयने  
प्रयुक्तं तदिति युक्त्यभिधानम् ॥ ७ ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।

पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छित्त्यलक्षिते ॥ ८ ॥

अथादच्योतनादनन्तरम् अञ्जनं प्रयोज्यम् । कीदृशस्यातुरस्य, शुद्ध-  
तनोः शोषितशरीरस्य वमनादिभिर्न्यादिभिश्च मले दोषे नेत्रमात्राश्रये न तु  
सकलशरीरव्यापिनि नेत्र एव तिष्ठति दोषे तदाञ्जनप्रयोगः । तथा पक्कलिङ्गे पक्-  
लिङ्गना कृष्णं वात्येति विशेषणद्वारेणाह—अल्पशोफेनातिकण्डूपैच्छित्त्यन्येन  
लक्षिते अवगते पक्कलिङ्गे सति । इन्द्रुरपि 'पक्कलिङ्गेऽल्पशोफादिभिर्लक्षिते  
उद्दीक्षिते शते सति' इत्याह । हृद्याकारस्तु—'पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छि-  
त्यलक्षणे' इति पठति । अर्थः—पक्कलिङ्गे परिपाकलक्षणे गति कीदृशे अल्पशो-  
फातिकण्डूपैच्छित्त्यलक्षणे अल्पो मन्दः शोफः अल्पतिरोदना अल्पा कण्डूश्च  
अल्पो च पच्छित्त्यम् । रक्षणशब्दः स्वरूपजननः । अल्पाः शोफादय एव  
स्वरूप पक्कलक्षणमेत्यर्थः ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गान्तराक्षि नेत्रक्षितेप—नेन कथी—

मन्दघर्षाश्रुतागेऽक्षि प्रयोज्यं घनदूषिकं ।

आर्ते पित्तकफासृग्मिर्मालेन विशेषतः ॥ ९ ॥



मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्षणीति । मन्दाः अल्पाः घर्षादयो यस्मिन् नयन्  
तस्मिन् । एतदपि पक्कलिमेव । तथा घनदूपिके चाक्षिण अञ्जनं प्रयोज्यम् ।  
घना दूपिका यस्मिन् नयने तस्मिन् । तदपि दोषाणां पक्कलिमेव ।  
दूपिका=(२११५) । तथा पित्तेन कफेन रक्तेन चार्ते पीडितेऽक्षणीति सम्बन्धः ।  
मारुतेन संसृष्टैः पित्तादिभिरार्तेऽक्षिण विशेषेणाञ्जनं प्रयोज्यम् । केवलेन वा  
वातेनार्ते स्रावणस्यानपेक्षितत्वात्मारुतेन संसृष्टैरिति वाच्यम् । अथवा विशेषतः  
पित्तादिभिरार्ते नेत्रे । न विशेषशब्दस्य मारुतेन सम्बन्धः । पित्तादिदोषक्रमो  
नं विवक्षितः । वातपित्तकफशोणितैर्दूषिते नेत्रे विशेषतोऽञ्जनं प्रयो-  
जयेदिति ॥ ९ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

अञ्जनं, लेखनं तत्र कषायाम्लपटूपणैः ॥ १० ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः, स्वादुशीतैः प्र सादनम्

तदञ्जनं लेखनादिभेदेन त्रिप्रकारम् । लिख्यते शब्देणेव शुक्लार्मादीति  
लेखनम् । रोप्यते संरोष्यतेऽभिष्यन्दादीति रोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियतेऽ-  
नेनेति प्रसादनं दृष्टेः प्रसादनम् । 'मद्वहे च—'यत् स्नेहनमञ्जनं कथितं तद्  
रोपणदृष्टिप्रसादनयोरैवान्तर्भूतत्वात् पृथक्नोक्तम्' । हाटकोऽपि—'रोपणदृष्टि-  
प्रसादनयोरन्तर्भूतत्वात् स्नेहनमञ्जनं पृथक्नोक्तम्' इत्याह । हृद्याकारोऽप्याह—  
'शुक्लार्मादिकं विलिख्य नाशयन्' इति लेखनं, प्रणादीनां संरोहणं करोतीति रोपणं,  
प्रसक्तत्वं निर्मलत्वं करोतीति प्रसादनम्' इति । अन्यत्रोक्तं सद्बहे—'तत्तु लेखनं  
रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति' इति । सारकृत्वाह—'त्रिधाञ्जनं'  
इति । 'पञ्चविधं प्रतिरसभेदादञ्जनं' इति केचित् । 'तीक्ष्णमृदुकृष्णयया द्विविध-  
मञ्जनं' इति केचित् । 'स्नेहनेन गृह चतुर्विधम्' इति सद्बहे । अत्र त्रिविधमहणं  
प्रसादनस्नेहनयोरैकत्वविवक्षयेति । तत्र तेषु त्रिष्वञ्जनेषु मध्ये लेखनमञ्जनं  
कषायानिभिर्द्रव्यैः शुक्लार्मादिषु प्रयोज्यम् । रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः न्यात् । तिक्त-  
ग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन सद्बहोक्तैः कषायद्रव्यैः मर्दरैः रोपणमञ्जनं वेद्यम् ।  
स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनम् । वचनं हि—'तत्राम्नादिरमः पद्माभिः शुक्लार्मादिषु  
लेखनम् । तिक्तकषायैः मर्दरैश्चभिष्यन्दिषु रोपणम् । सर्पादिवर्माभिर्मातनिभि-  
रादिषु स्नेहनम् । स्वादुशीतैः सद्बहैरभिष्यन्दान्ते सूक्ष्मपरागाशनिविघ्नताम्पान-

भूतपिशाचात्यदभुतदर्शनापहतायां दृष्टौ स्वस्यवृत्ते च प्रसादनम्' इति । प्रसादनमेव चूर्णं तीक्ष्णेनाञ्जनेनाभिसन्निहते चक्षुषि प्रयुज्यमानं प्रत्यञ्जनसंज्ञां लभते ।

अञ्जनप्रयोगे करणभूतं शब्दाशयन्तमाह—

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥

प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥

दशेत्यादि । दशाङ्गुला राजमापसदृशपरिमाणा शलाका प्रशस्ता । मध्ये तनुः तथा मुकुलानना अधिकमुकुलाकारे क्ले आनने मुखे यस्याः सा' अतीक्ष्णामेत्यर्थः । लेखने अञ्जने ताम्री ताम्रमयी शलाका प्रशस्यते । रोपणे काललोहजा आयसी प्रशस्ता । काललोहं कृष्णायसम् । अङ्गुली च हस्तावयवविशेषो रोपणे एव । प्रसादने अञ्जने सुवर्णोत्था फनकमयी रूप्यजा च रूप्यमयी शलाका प्रशस्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

अञ्जनं त्रिप्रकारं स्यात् । कथम् ? पिण्डो रसक्रिया चूर्णं इति । पिण्डो वर्तितः । रसक्रिया मध्वादिना द्रवीकृता । चूर्णो रेशुः । तान् पिण्डरसक्रिया-चूर्णान् यथापूर्वं बलिनो गुरदोषादिषु क्रमेण प्रयोजयेत् । गुरौ बलयति दोषे पिण्डः प्रयोऽयः । मध्ये मध्यबलं दोषे रसक्रिया । लघौ मृदुयते दोषे चूर्ण इत्यर्थः ॥ १३ ॥

दरेणुमात्रं पिण्डस्य बेल्लमाया रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः, चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युस्तिरस्य च ।

पिण्डस्येत्यादि । तीक्ष्णद्रव्यस्य तीक्ष्णद्रव्यरूपपिण्डस्य दरेणुमात्रं प्रमाणं पथयति । मृदुद्रव्यस्य पिण्डस्य द्विगुणं प्रमाणं द्विदरेणुमात्रं यदस्ति । रसक्रियायां तीक्ष्णद्रव्यरूपमाया पिण्डप्रमाणमात्रं प्रमाणमाहुः । मृदुद्रव्यरूपमाया द्विदरेणुमात्रं प्रमाणमिति चेत् । त्रिदरेणुमात्रमिति वा ५.८. ।

वितुण्डो विलङ्घः तस्य फलम् । चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकां मृदौ त्रिगुणां शलाकामभिदधुः । हाटकोऽप्याह—‘पिण्डे तीक्ष्णे कल्यायमात्रं प्रमाणं रसक्रियायां विलङ्घफलमात्रकं तीक्ष्णे द्विगुणा शलाका चूर्णे, सर्वत्रोक्ता द्विगुणा मात्रा मृदौ’ इति । तन्त्रान्तरेऽपि प्रोक्तं—‘लेम्नमञ्जनं ताम्ररजतकांस्याद्यन्यतमधातुषु धार्यम् । रोपणं सुवर्णपात्रशङ्खान्यतमेषु धार्यम् । प्रसादनं स्फटिकाक्षचन्दनान्यतमेषु धार्यम् । एवं क्षञ्जनमत्र्यापन्नगुणं भवति । वर्तिषर्पणाथो शिला अतिक्षक्षणा निम्नमध्यानुद्गारिणी पञ्चाङ्गुलायता व्यङ्गुलविशाला’ इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

“पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे मधुर राजतेऽम्लकम् ।

लवणं मेपशृङ्गे स्यात् कांस्ये तिक्तकृतं भवेत् ॥

वैदूर्यमणिसम्भूते कटुकं ताम्रलोहयोः ।

पात्रेऽञ्जनं कषायोत्थं स्थापयेद् बहुविद् भिषक्-।

शाङ्गे नले वृक्षमये स्फाटिके शीतमञ्जनम् ॥”

इति ॥

पत्र कालेऽञ्जनं न योज्यं तमाह—

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णगर्भस्तिग्निभिः ॥ १५ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुताः ।

निशीत्यादि । निशि रात्रावञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा स्वप्ने स्वप्नकाले अञ्जनं न प्रयोज्यम् । मध्याह्ने अञ्जनं न प्रयोज्यम् । म्लाने लोचने-ऽञ्जनं न प्रयोज्यम् । केन म्लाने ? उष्णाभिर्दीप्तिभिः । यस्मादेषु कालेष्वञ्जनेन प्रयुक्तेन दोषा वृद्धिं नीताः, तथान्यस्थानगतत्वादुत्पीडितास्तथा द्रुताः कालखौष्ण्याद् विलयं गता अक्षिरोगाय स्युः । तस्मादेषु कालेषु अञ्जनं न प्रयोज्यम्’ इति अरुणदत्तोक्तिः । हाटकोऽप्याह—‘निशि रात्रौ अञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा स्वप्नकाले न योज्यम् । तथोष्णगर्भस्तिग्निर्लाने लोचने, यस्मादेषु कालेष्वञ्जने प्रयुक्ते यथाक्रमं वर्धिता उत्पीडिता द्रुता दोषा अक्षिरोगाय स्युः’ इति । हृद्याकारस्त्वेवमाह—

‘निशि स्वप्ने न च म्लाने योज्यमुष्णगर्भस्तिग्निभिः ।’

इति । 'निश्चि रात्रौ स्वप्ने कृते उष्णगमस्तिभिरादित्यकिरणैर्ग्लाने तान्ते चक्षुषि तीक्ष्णमज्जनं न योज्यम् । एषु कालेषु प्रयुक्तेनाज्जनेन वर्धिता वृद्धिः नीताः उत्पीडिता ऊर्ध्वं गता द्रुता द्रवीभूताः वातादयश्चक्षुरोगाय भवन्ति ।' अयमर्थः स्वप्नेन कृतेन वर्धितानां दोषाणां शान्त्यै प्रातःकालेऽज्जयेद् मध्याह्ने तीक्ष्णतैरादित्यकिरणैरुत्पीडितानां दोषाणां नशाय सायमपराह्णे चाज्जयेदिति । सारकृत्येवमाह —

‘निश्चि स्वप्नेन मध्याह्ने पानान्नोष्णगमस्तिभिः ।’

इति । अस्मद्गुरुरयोऽब्रुवन्, सर्वेषामपि प्रायशोऽयमेव पाठः । अस्मर्थः सुबोध एव । तथाप्यरुणदत्तदुर्न्यास्यातत्वाद् विलिख्यते । रात्रौ स्वप्नेन वर्धितोत्पीडितद्रुता दोषा अक्षिरोगाय स्युः । मध्याह्ने पानान्नोष्णगमस्तिभिर्वर्धितोत्पीडितद्रुताश्चेति ।

प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽज्जेऽतोऽज्जयेत्सदा ॥ १६ ॥

प्रातरित्यादि । “यतः पूर्वोक्तेषु कालेषु पूर्वोक्ता दोषाल्लप्तात् पूर्वाह्नेऽपराह्णे च तच्छान्त्यै तस्याक्षिरोगोपशमनाय व्यभ्रे विगताभ्रे विगतमेधे रवौ सदैव नेत्रेऽज्जयेत्” इत्यरुणदत्तोक्तिः । हाटकोऽप्याह — ‘अतोऽस्मात् कारणात् तच्छान्त्यै व्यभ्रे रवौ पूर्वाह्णापराह्णयोः संदेवाज्जयेत्’ इति । अज्जयेत् सदेति उचिताज्जनविषयमेतद् वचनमिति वेषम् । तथाच वैदेह्यां संहितायां स्कन्दरक्षितायां पठ्यते —

“अनञ्जनेनाभ्युपितान् मनुष्यान्

प्रबाधते दत्तमिवाञ्जने तान् ।

अथाञ्जनेनाभ्युचिताननेका-

ननञ्जनाद् व्याधिरुपैति कृच्छ्रः ॥

तस्मादि नित्याञ्जनमेव पथ्य-

मनञ्जनं चानुचितम्य पथ्यम् ।

अनञ्जनात्त्वञ्जनमेव भूय-

न्तस्मादि नित्याञ्जनमेव कुर्यात् ॥

अनञ्जनो यस्तु पुनर्मनुष्यः

कथं सुखां स्यात् पुनराञ्जनेन ।”

इति । एतच्च स्वस्थवृत्त एवोच्यते । आतुरवृत्ते तु व्याध्युपशमावधित्वाद-  
ञ्जनस्य ॥ १६ ॥

मतान्तरमाह —

वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥

वदन्तीत्यादि । अन्ये त्वाचार्या एवं मन्यन्ते । तीक्ष्णमञ्जनं दिवा  
न प्रयोज्यमिति । कस्मादित्याह — यस्माद् विरेकदुर्बलं तीक्ष्णमञ्जनेन विरेचि-  
तत्वाद् दुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति तस्माद् दिवसे तीक्ष्णमञ्जनं न  
प्रयोज्यम् । विरेकदुर्बलमिति तीक्ष्णमञ्जनेन चक्षुषि दोषास्त्रावो विरेचनमुच्यते  
तदादित्याकिरणसम्बन्धाद् दृष्टिः सीदति ॥ १७ ॥

तरपञ्चमञ्जनकालं रात्रिरित्याह —

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।

शीतसात्म्या दृग्ग्रामेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

यस्मात् स्वप्नेन तर्पिता तथा कालस्य रात्र्याख्यस्य सौम्यत्वेन  
च तर्पिता दृष्टिस्तीक्ष्णमञ्जनक्षोभितापि पुन स्थैर्यं प्राप्नोति । क्रीडद्दृष्टिः,  
आग्नेयी अग्न्युत्कटभूतसम्भवा तथा स्वभावतः शीतसात्म्या । तस्माद्  
रात्रावञ्जनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति 'अभिरुलिभ्या ठग् वक्तव्यः' इति  
ठक् । शीतं सात्म्यं यस्याः पैत्तिकज्वरस्येव । हृद्याकारोऽप्याह — 'स्वप्नेन  
तर्पिता कृष्ण रात्रिकालस्य सौम्यत्वेन शीतत्वेन कृष्ण शीतसात्म्या शीतप्रिया  
आग्नेयी अग्न्युद्रितकमहामूलोत्पन्ना अतिस्थिरतां लभते । पुनरिति हेत्वर्थः ।  
यैर्नैवंविधा दृष्टिः तस्माद् रात्रौ तीक्ष्णमञ्जनं प्रयोज्यम्' इति ॥ १८ ॥

तदेतदन्यमतस्यापहमिति दूषयमाह —

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयस्य वा गदे ।

काममद्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अत्युद्रिक्त इत्यादि । अत्युत्कृष्टे बलासे श्लेष्मणि अथवा लेखनार्हं  
गदे शुष्मार्गदो नात्युष्णे ग्रीष्मवर्ज्ये नाले तीक्ष्णमञ्जनमद्वयपि योजयेत्  
काममनुमतमेतत् । उष्णे तु ग्रीष्मे अहं अत्युष्णत्वादञ्जनस्य तीक्ष्णमञ्ज-  
योगेन दृष्टिविपातः स्यात् ॥ १९ ॥

“अत्र मतभेदे सारभूतं स्वपक्षं दर्शयति । अत्युद्रिक्ते बल्यसे तु अति-  
प्रवृद्धे श्लेष्मणि अथवा श्लेष्मणीये विनेह्य नाश्ये शुद्धार्थे क्लाममनुमतं अहि-  
नात्युप्यतीक्ष्णमञ्जनं प्रयोजयेत् । एतदत्र ग्राह्यम् । अत्युप्यतीक्ष्णमक्षिण  
अञ्जनं न योज्यमिति । तदेव वदति अश्मन इत्यादि” इति । अरुणदत्त-  
स्त्वाह — “दिनेऽप्यत्युप्ये तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोजयेत् ; क्लाममनुमतमेव ।  
अहि नात्युप्ये अञ्जनं प्रयोजयेत्” इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अन एवाह —

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।  
उपधातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

अश्मन इत्यादि । यथा पापाणादृष्टमन्मोक्षतिः तस्मात्तस्मिन्मन्मोक्ष्यं  
क्षक्षणा । उपधातोऽपि कुण्टरादिकः तेनैव पापाणेन न केवलं तीक्ष्णता ।  
तथा तेनैवाश्मनस्यन्यायेन नेत्रस्य तेजसः । नेत्रमोक्षोऽश्मस्थानीयात् सकाशात्  
नेत्रस्य जन्म रविसंज्ञात् तेजसः सकाशात् तीक्ष्णता गर्शनपटुत्वम् । आग्नेरु-  
सहायं हि चक्षुरिष्यं गृह्णाति । अतिभामुरेणात्पुण्येन नेत्रे नन्योपपातः ।  
तस्माद् यदन्ये गदन्ति सामान्येन दिवाञ्जनं न प्रयोज्यमिति नदसदेवेति ।  
इधाकारोऽप्याह —

‘पापाणादग्निमन्त्रादयसो जन्म दृश्यते ।  
तत एव च लोहस्य शस्त्रादेर्मीक्ष्णत्रोदयः ॥

विनाशो दग्धभारायाः प्रायः पापाणपाततः ।  
तथा नेत्रस्य जन्मपि तीक्ष्णं दर्शनशक्तिः ॥

नाशो दृष्टेराग्नेयव्यादेः । नस्मात्त तीक्ष्णोप्यमक्षिण भोचयेन ॥  
इति ॥ २० ॥

न गत्रापि द्रोतिजति नेत्रं तीक्ष्णमञ्जनं दिनम् ।  
दोषमघातयन्साम्भकण्डजाटादिभिर च ॥ २१ ॥

अपि च रात्रापि नेत्रे कृपाभिषेपेनातिशति कण्डर्पच्छिद्यत्याधनुमिने  
तीक्ष्णमञ्जनं न दितं न प्रयोज्यम् । ‘सर्तिर्गति कुन्ते’ इत्यमरश्रुत्यः । तत्र

१४८ हृदयबोधिकाख्याख्यायते अष्टाहृदये सूत्रस्थाने

प्रतिबोधनकपायवर्त्यताशिरोरुद्धिदौर्बल्यानि । तत्र शीतमाश्च्योतनम् ।  
प्रत्यञ्जनं वा सम्यग् विरेकाद् यथास्वमामयोपशमः । सुखोन्मीलननिमीलन-  
वातातृपसहत्वानि चेति । हृद्याकारस्त्वाद्— “अञ्जनं तीक्ष्णं योजयेत् ।  
न धूमेन तीक्ष्णशब्दान्वयः । मृदुधूमस्यात्र विधानमिति” इति । तीक्ष्णाञ्जनाभि-  
सन्तप्ते लोचने तूर्णं प्रत्यञ्जनं पूर्वोक्तं हितम् । प्रत्यञ्जनमिति शीतस्य चूर्णाञ्जन-  
स्याख्या ॥ २९ ॥

इति श्रीदासपण्डितकृताया हृदयबोधिकाया  
प्रयोगविशोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्च्योतनाञ्जनाभ्या दि नयनस्य प्रायो दौर्बल्यं स्यादिति तर्पणादेरुपयोगो दुष्क-  
र इत्याह—

तर्पणं च पुटपाकश्च तयोर्विधिः । हृद्याकारोऽप्याह—

“तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण दौर्बल्ये सति चक्षुषोः ।

मलाभानार्थमेतर्दि तर्पणादेरुपक्रम ॥”

इति ॥

अथवा प्रत्यञ्जनं हितमित्युक्तत्वाद् प्रत्यञ्जनसंसितं तर्पणमाह—

नयने ताम्र्यति स्तब्धे श्लेष्के रूक्षेऽभिधातिते ।

घातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीलशिरोहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।

स्यन्दमन्थान्यतो वातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरमदृषिके ।

निवाते तर्पणं योज्यं शृङ्गयोर्मूर्धेऽग्नयोः ॥ ३ ॥

काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।

यवमापमयीं पालीं नेत्रक्रोशादहिः समाभू ॥ ४ ॥

मङ्गलोर्वा दृष्टौ कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।

चक्षुर्निमीलिते नेत्रे तस्मान्मुप्रचिलायितम् ॥ ५ ॥

नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रोन्मीलादिके वसाम् ।

अपक्षमाग्रादधोन्मेषं जनकैस्तस्य कुर्यन्तः ॥ ६ ॥

माया विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिं सितासिते ।

दृष्टौ च क्रमदो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थं दशानिले ।

पित्ते पदं स्वस्थदृष्टौ च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

नयन इत्यादि । चक्षुषि ताप्यति ग्लायति सति तथा मन्त्रादिगुणे  
तर्पणं कार्यम् । ताप्यत्वं ग्लानिः । शीर्णे पक्ष्मणि मध्यं तदेवम् । आविन्म-  
स्पृष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् । शीर्णपक्ष्म च तदाविलेखणं च तस्मिन् । कृच्छ्रो-  
न्मीलादयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यन्ते । कृच्छ्रोन्मीलादीनां द्वन्द्वः । तैराग्रे । तमः  
तिमिरम् । तथा शान्ताः शमं गताः रागादयो मस्तिन्नयने तस्मिन् । तथा नम्या-  
(न)हं यतो वक्ष्यति—

‘तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हं न योजयेत् ।’

इति । हाटकौऽप्याह— नयने ताप्यत्वादिगुणयुक्तं कृच्छ्रोन्मीलनाद्यातुरं  
चापगनरागादि च तत्र तर्पणं योज्यम्’ इति । हृद्यासारौऽप्याह— ‘नयने  
ग्लान्यादि दशरोगांतं कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशभिरातुरे च तर्पणं योज्यम्’ इति ।  
कीदृशि स्थाने निशते विगतानिले । उपलक्षणं चेदम् । विगतानपजोधूमादिके  
इत्यपि द्रष्टव्यम् । मूधकाययोः शुद्धयोः वमनविरैकाग्र्यां नस्येग च । यथा-  
योगं वमनविरैकनस्यदृष्टशुद्धिरित्यर्थः । “शुद्धयोर्मनसादिभिर्नस्यादिभिश्चे”ति  
हृद्याकारः । काले साधारणे वसन्तादिके सायं प्रातर्गं दोषदृष्ट्याद्यपेक्षया  
उत्तानशायिनः सुप्ते शयने शयितस्योत्तानस्येत्यर्थः । यथैर्मिश्रा मापास्तं प्रहृता  
यस्याः सा यवमापमयी । हाटकस्तु—‘यवमिश्रमापमयी यवमयी मापमयी वा’  
इत्याह । तां तादृशीं पालीं शिथिं नेत्रमोद्याद् बहिर्दृश्यते उमदपार्श्वयोः समां  
अनितोन्नतां मङ्गलोर्वा मङ्गलमुच्छ्रायवतीं तथा दृष्टौ यथा ग्रहो न दृवेदि-  
त्यर्थः । तां पालीं दृत्वा यथास्वं यथायोगं दोषदृष्ट्याद्यनुगोधान् पक्षं शृतं  
निमीलिते अनुन्मीलिते लोचने क्षिपेत् । ‘यथार्हपथविषमं धृतम्’ इति हाटकः ।



प्रतिबोधनकपायवर्गताशिरोरुद्धिदौर्वल्यानि । तत्र शीतमाश्च्योतनम् ।  
 प्रत्यञ्जनं वा सम्पद् विरेफाद् यथास्वमापमोपशमः । सुखोन्मीलननिमील-  
 वातातपसहत्वानि चेति । हृद्याकारस्त्वाह— “अञ्जन तीक्ष्णं योजयेत् ।  
 न धूमेन तीक्ष्णशब्दान्वयः । मृदुधूमस्यात्र विधानमिति” इति । तीक्ष्णाञ्जनाभि-  
 सन्तप्ते लोचने तूर्णं प्रत्यञ्जन पूर्वोक्तं हितम् । प्रत्यञ्जनमिति शीतस्य चूर्णाञ्जन-  
 स्यात्स्या ॥ २९ ॥

इति श्रीदासपण्डितकृताया हृदयबोधिकाया  
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

## अथे चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्च्योतनापगम्या इ नयनस्य प्रायो दौर्वल्य स्यादिति तर्पणादेरपमोपो गुह्य  
 इत्याह—

तर्पणं न पुटपाकश्च तयोर्विधिः । हृद्याकारोऽप्याह—

“तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण दौर्वल्ये छति चक्षुर्यो ।  
 मर्यादातार्पमताहि तर्पणादेरपक्रमः ॥”

इति ॥

अथवा प्रायशनं हितमिदं पुष्टत्वाद् प्रत्यञ्जनसहितं तर्पणमाह—

नयने ताम्रमति स्तब्धे शुष्के रुक्षेऽभिधातिते ।

वातपिचातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥

वृच्छोन्मीलशिरोरुर्पाशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।

स्यन्दमन्धान्यतो ज्ञातवातपर्यायशुक्रैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाशुशूलमरभद्रपिक्वे ।

निगते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ॥ ३ ॥

फाले माधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।

अवमापमर्या पाला नेत्रजोऽग्राहः समाम् ॥ ४ ॥

मङ्गलोच्चा दृढा कृत्वा यथास्वं सिद्धमायपेत् ।

चक्षुर्निमीलिते नेत्रे तप्तार्मुप्रचिकायितम् ॥ ५ ॥

नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रोघादिके वसाम् ।

आपक्षमाग्रादधोन्मेयं शनैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रा विगणयेत्तत्र वर्त्ममन्धि सितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ श्रुतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्ये दशानिले ।

पित्ते पद् स्वस्थदृष्टौ च घलासं पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

नयन इत्यादि । चक्षुषि ताम्यति ग्लायति सति तथा लब्धादिगुणे तर्पणं कार्यम् । ताम्यत्वं ग्लानिः । त्रीणं पक्ष्मणि यद्य तदेवम् । आविलन-  
स्पष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् । दार्णपक्ष्म च तदाविलक्षणं च तस्मिन् । कृच्छ्रो-  
न्मीलादयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यन्ते । कृच्छ्रोन्मीलादीनां द्वन्द्वः । तैगघुरे । तमः  
तिमिरम् । तथा क्षान्ताः क्षमं गताः रागादयो यसिद्धयने तस्मिन् । तथा नम्या-  
(न)हं यतो वक्ष्यति—

‘तर्पणं पुटपाकं च नस्यानहं न योजयेत् ।’

इति । हाटकोऽप्याह— नयनं ताम्यत्वादिगुणयुक्तं कृच्छ्रोन्मीलनाद्यातुरं  
चापगतरागादि च तत्र तर्पणं योज्यम् इति । हृद्याकारोऽप्याह— ‘नयने  
ग्लान्यादि दक्षरोगाते कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशभिरातुरे च तर्पणं योज्यम्’ इति ।  
कीदृशि स्थाने निधातुं विगतानिले । उपलक्षणं चेदम् । विगतात्तपरजोध्मादिके  
इत्थिपि द्रष्टव्यम् । मूर्धकाययोः शुद्धयोः वमनविरकाभ्यां नस्त्येव च । यथा-  
योगं वमनविरकनस्यकृतशुद्धिरित्यर्थः । “शुद्धयोर्वमनादिभिर्नस्यादिभिश्चे”ति  
हृद्याकारः । काले साधारणे वसन्ताविके सायं प्रातर्वा दोषदृष्याद्यपेक्षया  
उत्तानशायिनः सुखे शयने शयितस्योत्तानस्येत्यर्थः । यैर्मिश्रा मापास्तं प्रकृतां  
यस्याः सा यवमापमयी । हाटकस्तु—‘यवमिश्रमापमयी यवमयी मापमयी वा’  
इत्याह । तां तादृशीं पालीं भित्तिं नेत्रकोशाद् यद्विद्व्यते उभयपार्श्वयोः समां  
अग्निमोक्षतां मङ्गलोच्चां व्यङ्ग्यमुच्छ्रायवतीं तथा दृढां यथा गेहो न सवेदि-  
त्यर्थः । तां पालीं कृत्वा यथास्वं यथायोगं दोषदृष्याद्यनुगोधात् पक्वं घृतं  
निमीलिते अनुन्मीलिते क्लोचने क्षिपेत् । ‘यथार्हपधनिष्कं घृतम्’ इति हाटकः ।

त्रिभिधपुटपाफनामिदानीं कन्मागाह—भूशयेत्यादि । हृद्याकारस्तु इदानीं साधन-  
प्रयोगकमावुच्येते इत्याह—

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

मृगपक्षियकुन्मांसमुक्तायस्ताप्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥

मोतोजशङ्खफेनालैर्लेसनं भस्तुकलिकतैः ।

मृगपक्षियकुन्मांसपसान्त्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

भूशया विलेशया भेकगोभाषाः । प्रसहा गोसरादयः । आनूपा महा-  
मृगाः, अप्चराः, मत्स्याः तेषां मेदोमज्जावसामिषैः तथा जीवनीयैः जीवन्ती-  
काफोण्यादिभिश्च क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेत् योजयेत् । मृगा  
हरिणाक्यः, पक्षिणो लावाक्यः, तेषां यकुन्मांसानि तैस्तथा मुक्तादिभिर्मस्तु-  
कलिकतैः पिष्टैः लेसनं कल्पयेत् । प्रसहानां मृगपक्षिणां स्नेहेन पुटपाक  
उपयुक्तत्वाद् जाग्रला गव मृगपक्षिणो माद्याः । प्रसादनं च जाग्रलमृगप-  
क्षिणां यकृदादिभिस्तथा मधुरैर्गधुरवर्गोक्तद्रव्यैर्वृतान्वितैः स्त्रीक्षीरान्वितैः  
स्त्रीक्षीरपिष्टैः प्रसादनं कल्पयेत् । “स्त्रीस्तन्यादिपिष्टैः” इति हाटकः । “स्त्री-  
स्तन्यक्षीराज्यपिष्टैः” इति सङ्ग्रहे ॥ १४—१६ ॥

अनुना पुटपाकस्य अन्त्यागाह—

निलमात्रं पृथविषण्डं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥

उत्तरपुटपाकस्य भेषजपैः स्नेहादिषु क्रमात् ।

भेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥

पनेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रमम् ।

नेत्रे तर्पणायुञ्ज्यात्, शनं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥

मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् निलमात्रं पलमात्र  
पिण्डमेरण्यादीनां पयैः सिग्धादिषु क्रमाद् भेष्टयित्वा कृष्णमृषिकया  
लिप्तं यद्वैषम्यमस्ति तदा मृदा तेषः । भवादीन्वनेः प्रदीप्तैः  
पनेत् । सिग्धादिषु भवादित्यत्रापि योज्यम् । तत्र स्नेहेन पुटपाके एरण्य-

त्रैर्वेष्टनं, धवकाष्टैः प्रदीपनम् । लेम्बने वटपत्रैर्वेष्टनं, धन्वनेन्धनैः प्रदीपनम् । प्रसादने जलजपत्रैर्वेष्टनं, गोमयेन्धनैः प्रदीपनमिति क्रमार्थः । अन्याममिति अभिवर्णं सत् पक्वं ज्ञात्वापनीय परं वाससा निष्पीड्य तद्रसं नयने तर्पणमिव दद्यात् । उरुवृक्षः एरण्डः । धन्वनं(७७४) ॥ १९ ॥

लेखनस्नेहनान्तेषु पूर्वो कोष्णो हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च वृत्तिवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ।

यावद्दिनानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाम्भयेत् ।

मालतीमल्लिकापुष्पैर्वद्धाक्षो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

शतमित्यादि । लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र लेखने शतं मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते । अन्ते प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत् । अन्ये इति वा पाठः । पूर्वो स्नेहनलेखनी कोष्णो ईषदुष्णौ योज्यौ । हिमोऽपरः प्रसादनाख्यः । तयोरेवाद्ययोः पुटपाकयोः स्नेहनलेखनयोरन्ते धूमपः स्यात् स्नेहेरितकफोपशान्त्यै । न तु प्रसादनान्ते इत्येवशब्दार्थः । अत एव प्रसादने धूमपानं न योज्यम् । तत्र च तेषु पुटपाकेषु तर्पण इव योगाः स्युः । वृत्तिवदिति 'सप्तम्यन्ताद् वृत्तिः' । योगा इति बहुवचननिर्देशात् सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यान्ते । योगातियोगायोगास्तर्पणवद्वगन्तव्या इत्यर्थः । पुटपाकस्त्वेकाहं त्र्यहं वा योज्यः । तर्पणपुटपाकौ नस्यायोम्ये न योजयेत् । नस्यानर्हाः, 'योजयेन्न तु नावनम्' इत्युक्ताः । हृद्याकारोऽपि—'अञ्जनायोग्याः नस्यायोग्या उक्ताः प्रागेव' इत्याह । यावद्दिनानि यावन्मात्राणि दिनानि, तौ तर्पणपुटपाकौ युञ्जीत कुर्यात् तावन्त्यहानि ततो द्विः द्विगुणानि दिनानि हितमाक् हिताहारविहारसेवी स्यात् । यावद्दिनं तर्पणपुटपाकयोरसेवा तद्द्विगुणं वर्ज्यं वर्जनम् । तथा पक्वातीसारस्य पुटपाकस्यायमेव पाकविधिः । कृततर्पणपुटपाको माल्यादिभिः पुष्पैर्वद्धाक्षो विमावरी वसेत् । मालती सुमनाः । मल्लिका गन्धवार्पिका । हृद्याकारोऽपि—'दृष्टिप्रसादनाय मालत्यादिमालापिन्द्वेनत्रः स्वप्यात्' इत्याह । आदित्योतनादिषु प्रयोगैर्द्व्यह्याद्ये ध्यापयस्तेषु यथास्वं चिह्नित्सां कुर्यात् । वचनं हि—

‘सेकेऽङ्गने तर्पणे च पुटपाके च ये गदा ।

जायेरन् विधिविभ्रशाद् यथाम्नं तान् प्रसाधयेत् ॥” इति ।

सर्वात्मना नेत्रचलाय यत्नं कुर्वीत नस्याङ्गनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

सर्वेत्यादि । आत्मशब्दः प्रकारवचनः । सर्वात्मना सर्वेण प्रकारेण

नेत्रचलाय चक्षुःसामर्थ्याधानाय चक्षूरक्षणायेत्यर्थः । नस्यादिभिर्भित्तं कुर्यात् ।

आदिशब्देन शुभ्यादयो गृह्यन्ते । ‘सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन’ इति पञ्चिकायाम् ।

नेत्रबलमिति यत्नाकरणे दोषमाह — दृष्टिश्चेति । अत्र चशब्दो हेतौ । ‘यतो

दृष्टिर्यदि नष्टा स्यात् ततो जगद् विविधमपि तमोमयमन्धकारमयमेकरूपम-

विलक्षणं सम्पद्यते” इति सर्वाङ्गसुन्दरा । हृद्याकारस्त्वेवमाह — “नेत्रे

विनष्टे विविधमिति नानाप्रकारं जगत् प्रपञ्चजातमेकरूपमेकमिव भवति ।

तच्चैकरूपं किमात्मकं तमोमयं तमोविकारम् । ‘प्रकृतिविकारभावे मयद्’ ।

यथा निमीलिताक्षस्य तमप्रतिभासः तथा चक्षुषि नष्टे सर्वं तमोरूपमिव

भवति” इति । “न द्रव्यव्यतिरिक्तं भावरूपं तम” इति वैदान्तिकाः ।

“भावामावस्तम” इति तार्किकाः । पाठ्यकारस्त्वेवमाह — “दृष्टिश्च नष्टेति ।

नष्टा दृष्टिविविधं जगद् दृश्यं चान्धकाररूपमेव जायत इत्यर्थः । एषा दृष्टिः

एतद् दृश्यमिति विशेषप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः” इति । अन्ये चशब्दस्य

चेदित्यन्वयं ध्रुवते ॥ २२ ॥

इति आद्यामपण्डितवृत्ताया हृदयबोधिकायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

## अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

वस्तिनस्याचनानीभि यन्त्राध्याग्येवति यन्त्रविधिमाह । अथवा—

“यत्रगद्गादिसपिष्ठमूर्ध्नां प्रागुदीरितम् ।

यत् तद्यन्त्राणि निर्णेतु यन्त्राणा विधिरुच्यते ॥”

‘अतिरान्तेषु वस्त्रादिषु यन्त्राणि प्रकृतानि तस्मात् सर्वयन्त्राणि क्रियोपयोगीनि एकत्रैव वदन्ते इति पाठ्यकार । इन्दुरप्याह— ‘अत्र हि निरागतुमेवेन द्विवि-  
धस्य रोगस्य धिकिमा प्रकृता । उभययन्त्राणि च यन्त्रश्लेषयोगात् तन्निर्णयार्-  
म्भ । तत्रापि यन्त्रेण दृष्ट, शृङ्गा वा पद्माच्छन्नं युज्यते इति प्रथमं यन्त्राणि  
निर्णयन्ते’ इति ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यन्त्रस्य विधिर्यन्त्रविधि शल्योपायतनाच्च यन्त्राणामिदमुच्यते । अशो-  
भगन्दरादिषु शस्त्रादिनियोजने नीरचाङ्गरक्षणाय नियम्यते ‘शस्त्रक्षारादि-  
कमिति यन्त्रम् ।

अथवा शल्यं हिंसाया धातु तस्मिन् शल्यम् । मन शरीराबाध-  
करमित्यर्थः । ‘यती प्रयत्ने’ तस्मिन् यन्त्रमिति प्रयत्नसाधनः प्रवृत्त्युपायो  
यन्त्रमित्यर्थः ।

एतदेव स्पष्टमाह—

नानानिधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अशोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षारानियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्रादिकर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालाबुशृङ्गं च जाम्बयोष्ठादिकानि च ।

तदाह नानानिधानामित्यादि । नानानिधानामनेकप्रकाराणां शस्त्रवेणु-  
पाषाणादिरूपाणां तथा कर्णिनारीनाराचादीनां च नानादेशप्रवाधिनां कर्णमूढ-  
न्तवेष्टकजनुशङ्खादिविविधशरीरप्रदेशप्रवेशिनां शल्यानामाहरणे आकृष्टो योऽ-  
भ्युपाय उपाय एव तद्यन्त्रमुच्यत इति शेषः । यच्च दर्शने उपपद्यः अशोभगन्दर  
नारीवृणादीनां तच्च यन्त्रम् । तथा एतेषामेवाशोभगन्दरादीनां शस्त्रादियोजने

सति शेषस्य नीरुजाङ्गस्य परिरक्षाया रक्षानिमित्त स्वस्यस्याङ्गस्य शस्त्राद्यावाधा-  
निवृत्त्यर्थं य उपायस्तच्च यन्त्रमिति सन्ध । तथा वस्त्रिनस्यादिकर्मणि य उपाय-  
स्तच्च यन्त्रम् । तथा घटिनादि च यन्त्रत्रयं पवनाकर्षणाय च रक्तस्याकर्ष-  
णाय च । तथा जाम्बवोष्ठमन्दशादीनि यन्त्राणि । जाम्बवोष्ठ = (६७७५७७  
६७७७७) ॥ २ ॥

यन्त्राणां किं दृष्टं किं कार्यमित्याह—

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि निनिधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या, यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

अनेकेत्यादि । रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि अनेकानि  
रूपकार्याणि येषां तानि यन्त्राणि । निविधानि नानाप्रकाराणि । तत्रानेक-  
रूपत्वं कङ्कमुखस्वस्तिकाद्याकाररूपम् । अनेकरूपकार्यत्वमस्थिलमश्लयाहरणादि-  
कम् । यतश्चानेकरूपकार्यत्वात् स्वस्यातुरोपकरणानां यन्त्राणां नानाविधत्वं अतस्तानि  
बुद्ध्या विकल्प्य कार्यानुरोधात् कल्पयेत् । कर्मवशात् तेषामियत्तावधारणा-  
शक्यत्वात् । तथा हि यन्त्राणां नानाकारत्वान्नानाकर्मत्वान्नानाप्रमाणत्वात्  
सङ्ख्यालक्षणादीनामियत्तावधारणं कर्तुं न पार्यते । नानाविधा हि याज्ञाध्या-  
त्मिकानां भावानां सन्निवेशविशेषा । न ह्येकोऽन्येन कथञ्चिदपि सादृश्यं  
यातीत्यतो बहुत्वम् । ननु यन्त्राणां दिक्मात्रेऽप्यनभिज्ञं कथं करुणं कर्तुं पार-  
येदित्याह । यथास्थूलं तु वक्ष्यते य नि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । “यथा  
सादृश्ये” इत्यव्ययीभावः यथास्थूलोक्त्या शेषाप्यपि स्वबुद्ध्या विकल्प्य  
कर्तुं समर्थो भवतीति भावः । ‘आकारानन्त्यात् प्रयोजनान्तरत्वाच्च सङ्ख्याती-  
तानि यन्त्राणि’ इत्येके । ‘एकोत्तरं यन्त्रशतम्’ इत्यन्ये । अत्र पुनः पञ्चविधानि  
यन्त्राणि निर्दिश्यन्ते समासतः । कथम्, स्वस्तिकसन्दशतालनालीशला-  
काराख्यानि अनुयन्त्राणि चेति । सर्वाणि यन्त्राणि इदं पट्कं नातिपतन्ते ।

अथ यन्त्राण्याह—

तुल्यानि कङ्कसिंहर्षकायादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुर्धेर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

विद्यात् स्वास्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनतानि च ॥ ६ ॥

तैर्द्वैद्वैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

तुल्यानीत्यादि । येन पार्श्वेन शल्यमुद्धिमते तद् यन्त्राणां मुखं वेद्यम् ।  
कङ्कादीनां पक्षिमृगाणां मुखैस्तुल्यानि यन्त्राणां मुखानि कुर्यात् । आदि-  
शब्देन गृध्रहरिणहंसादिपरिग्रहः । तानि सत्संज्ञकान्येव । चशब्द एवार्थः ।  
तानि यन्त्राणि तथानामान्येव कङ्कमुखं सिंहमुखमित्यादि । आकारा-  
नुगतामिधानानीत्यर्थः । अष्टादशाङ्गुलायामानि अष्टादशाङ्गुलैर्ध्याणि स्वास्ति-  
काख्यानि यन्त्राणि विद्यात् । स्वास्तिकमिव स्वास्तिकम् । दक्षिणस्य बाहोर्वामे  
गमनं वामस्य दक्षिण इति स्वास्तिकना । भूरिशो बाहुल्येनायसानि च ।  
दन्तकंसादिमयानामपि कचिद्दर्शनात् भूरिश इत्युक्तम् । तथा कण्ठे  
यन्त्रग्रन्थौ कीलकैर्बद्धानि, कीदृशैः कीलकैः मसूराकाराः पर्यन्ताः ग्रान्ताः  
येषां तैः । यत्र प्रदेशे यन्त्राणां हस्तग्रहणं तन्मूलम् । तत्राङ्गुशवन्नतानि  
बक्राणि परिणतानि । हृद्याकारोऽपि— 'मूले हस्तग्राह्ये देशे' इत्याह । 'मूलं  
हस्तग्रहणस्थानम्' इति हाटकः । पाठ्यकारस्त्वाह— 'मूलमिति धृन्तभागम् ।  
अङ्गुशनतत्वमाकर्षणे सुखग्रहणार्थम् । स्वास्तिकमिष्यनेन तत्रामान्येव' इति । तैः  
स्वास्तिकयन्त्रैः कङ्कमुखादिभिरस्थिसंलग्नस्य शल्यस्य काण्डफलादेराहरणमाक-  
र्षणमिष्यते ॥ ४-६ ॥

कीलवद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वग्भिन्दिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ।

षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुर्मूले रुचकभूषणा ।

गम्भीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ९ ॥

कीलेत्यादि । कीलेन मसूराकारपर्यन्तेन बद्धं तथा विमुक्तपत्रं मुखं  
ययोस्ती कीलवद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ द्वौ भवतः । कीदृशौ, षोडशाङ्गुलप्रमाणौ ।  
कोपयोगः स्यादेतयोस्तिाह— त्वगादिलग्नस्य शल्यस्याकर्षणे आहरणे  
प्रयुज्यते । एकः कीलवद्धः अन्यः कीलरहितः । अस्पृष्टबाहुल्लिभ्यामिव



पुरुषः प्रयत्नेन शल्यं गृहीत इत्यर्थः । पडित्यादि । षडङ्गुलोऽय्यः षोडशाङ्गुलसन्दंशद्वयादन्यः सन्दंशः । सूक्ष्मशल्यानां नासारोमादीनां तथोपपक्ष्मणां वर्त्मादिभक्षानां हरणे आकर्षणे प्रयुज्यते । षडङ्गुलान्या इति पाठान्तरम् ।  
 ७. अन्या सन्दंशजातिरेवेति । उपपक्ष्माणि वर्त्मरोगे वक्ष्यन्ते । संग्रहेऽप्युक्तम्—‘तथान्यः सन्दंशः षडङ्गुलोऽर्धाङ्गुलविस्तृतो वक्रद्विबाहुरङ्गुलिप्रान्तसमागमाकृतिः सूक्ष्म-  
 शल्याक्षिपक्ष्मत्रणाधिमांसाहरणे’ इति । मुचुण्डी नाम सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्मा दन्ताः यस्याः सैव श्रुजुरवक्रा । न तु सन्दंशवद् वक्रा सन्दंशवद् द्विबाहुरित्यर्थः । मूले बाहोः सङ्गमे हस्तग्रहणस्थाने रुचकमङ्गुलीयकं भूपणं यस्याः सैवम् । रुच-  
 कपीडनेन हि सा कर्म करोति । गम्भीरश्वासा व्रणश्च गम्भीरव्रणः । तस्मिन् मासमधिमांसम् पतद्विषये आहरणे अर्मणश्च छिन्नशेषस्याहरणे प्रयुज्यते । षडङ्गुलमन्दंशसदृशी तद्वन्मुचुण्डीति वचनात् तस्या मुचुण्ड्याः दन्ता अन्त-  
 र्बाह्वे भवन्ति । इन्दुरप्याह — ‘रुचकं वलयं तस्याश्च वलयं यथा यथा मूलादग्रं गच्छति तथा तथा तद्बाहू संयोजयति तस्याः’ इति । संग्रहे चोक्तम्—‘तद्वच्च मुचुटी । सूक्ष्मदन्तर्जुद्विभुजा मूले रुचकान्ना वलयपीड-  
 नाच्छिन्नार्मशेषगम्भीरव्रणाधिमांसाहरणे’ इति ॥ ९ ॥

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवद् ज्येकतालके ।

तालयन्त्रे स्मृते कर्णनालीशल्यपहारिणी ॥ १० ॥

द्वे इत्यादि । द्वे तालयन्त्रे भवतः । किं प्रमाणे, द्वादशाङ्गुलायामे । संस्थान-  
 माह । मत्स्यतालवत् मत्स्यगलतालवद् ज्येकतालके द्वितालकमेकम् । द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखा कारमपग्मेकतालकमेकपार्श्वे मत्स्यमुखाकारमेव । हाटकोऽप्याह-  
 “मत्स्यतालवन्मीनमुस्रवद् ज्येकतालके एकमुभयतालके अन्यदेकतालकम्” इति । ते द्वे तालयन्त्रे स्मृते । कर्णनाली कर्णमोतः तत्र शल्यमपहरत कर्णनालीशल्यपहारिणी ॥ १० ॥

नारीयन्त्राण्युच्यन्ते —

नारीयन्त्राणि सुपिगण्येकानेकमुखानि च ।

स्रोतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥ ११ ॥

क्रियाणां मुकरत्राय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तापरीणाहृदयं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥

नालीयन्त्राणीत्यादि । नालीयन्त्राणि वस्तिनेत्रवन् मुपिराणि स्युः । तानि च एकानेकमुखानि एकद्वाराणि अनेकद्वाराणि च । हृद्यकारोऽप्याह—  
 “नालीयन्त्राणि मुपिराणि अन्तः सावकाद्यानि वेणुनाल्यादिवत् एकमुखानि कानिचित् अर्शोयन्त्रादीनि अनेकमुखानि कानिचित् । यथा उद्भवेऽपि उभयमुखद्वारा नाली विधीयते” इति । स्रोत इत्यादि । कण्ठादिस्रोतोगतान् शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा कण्ठादिष्वेतोगतानां रोगाणां दर्शने तथा क्रियाणां शस्त्रक्षाराग्निप्रश्वालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वाय च सांकर्या-  
 र्थम् । ‘कण्ठादिस्रोतस्तु कर्मकरणार्थम्’ इति केचित् । तथा विषदिग्धादीनां आचूषणार्थं च विदध्यात् । ‘वातरक्ताद्याचूषणाय’ इति हृद्यकारः । तद्विस्तारे-  
 त्यादि । तेषां नालीयन्त्राणां विस्तारादि स्रोतोऽनुरोधाद् भवति । विस्तारः पृथुत्वम् । परीणाहो वर्तुलत्वं दैर्घ्यमायामः । एतानि स्रोतोवशाद् भवन्ति । यथा अनुवासनोत्तरवस्तिनस्यभूमनालीकविषु निर्दिष्टम् ॥ ११-१२ ॥

दशाङ्गुलार्धनाहंतःकण्ठशल्यावलोकिनी ।

नाली, पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहर्द्वैर्ध्यानुरोधतः ॥ १४ ॥

नाडीरेवंविधाधान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।

दशेत्यादि । अन्तः कण्ठे अस्यमन्तःकण्ठशल्यम् । अन्तःकण्ठशल्याव-  
 लोकिनी कण्ठाभ्यन्तरशल्यावलोकनार्थं नालीदशाङ्गुला आयामतः अर्धनाहा-  
 न्तो दशाङ्गुलार्धनाहा पञ्चाङ्गुलपरिणाहा अन्तः मुपिरा च । परतन्त्रवचनात् ।  
 “कण्ठशल्यदर्शनार्थं नाली दशाङ्गुलायता पञ्चाङ्गुलपरिणाहा” इति संग्रहे । पञ्चे-  
 त्यादि । नालीति वर्तते । पञ्च मुखानि छिद्राणि यस्याः सा । एकं मुखं शरवारङ्गस्य  
 ग्रहणाय शेषाणि कर्णचतुष्टयस्य ग्रहणाय । सा नाली चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य  
 संग्रहे संग्रहणनिमित्तं युज्यते । चत्वारः कर्णो यस्य वारङ्गस्येति समासः ।  
 तत्र शरादेरन्तः प्रवेदयः कीलो वारङ्ग उच्येत । वारङ्गान्तरं —  
 वारङ्गस्य द्विकर्णस्य संग्रहे त्रिच्छिद्रा नाली स्यात् । त्रीणि छिद्राणि  
 यस्या सा त्रिच्छिद्रा । त्रिच्छिद्रग्रन्थस्योपलक्षणार्थत्वात् त्रिमुखेत्येतदपि  
 द्रष्टव्यम् । तस्य वारङ्गस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्मात् तत्प्रमाणतः ।  
 वारङ्गप्रमाणानुसारेण नालीप्रमाणं विज्ञेयम् । अथवा तत्प्रमाणतः वारङ्गकर्णानां

प्रमाणानुक्लेन । संग्रहे चोक्तम्— “द्विकर्णस्य तु वारङ्गस्य सप्रहायं त्रिच्छिद्र-  
द्रमुग्या नाली तत्प्रमाणतः कुर्यात् । तथा च चतुष्कर्णस्य पञ्चमुखच्छिद्राम्’  
इति । “पञ्चमुग्यायासिमुखायाश्च नाल्या मुखाना मूलमेक विशानि । तत्र मध्यम  
मुख वारङ्गग्रहणे शेषाणि तत्कर्णागान्” इतीन्द्रः । ‘वारङ्ग ग्रहणस्थानम्’ इति  
हाटकः । वारङ्गेत्यादि । कर्णादीना द्वन्द्वः । वारङ्गस्य कर्णादीनि तेषामनुरोध  
स्तस्माद् वारङ्गकर्णादिप्रमाणानुसारेणैवप्रकारा अन्याश्च नालीः अन्या अपि  
नालीः शल्यानि अरिरान्तर्गतानि द्रष्टुं कारयेत् ॥ १३—१४ ॥

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥

चतुर्थसुपिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता ।

पथेत्यादि । मूर्ध्नि मूर्धभागे पञ्चकर्णिकया जलचकर्णिकया सदृशी ।  
क्रियत्प्रमाणा, द्वादशाङ्गुला देव्येण तथा चतुर्थसुपिरा चतुर्थो भागः सुपिरो  
यस्या सा व्यङ्गुलमुपिरेत्यर्थः । एव शल्यनिर्घातिनी ज्ञेया । प्रवेशमार्गा  
हरणाशक्याना शल्याना निर्घातनम् । निर्घातिन्या सुपिरे भागे निर्घात्य शल्य  
प्रविष्टं मुखेन निर्गच्छति । संग्रहे चोक्तम् — “शल्यनिर्घातिनी तु  
पञ्चकर्णिकाकारशीर्षा द्वादशाङ्गुला श्यङ्गुलमुपिग कुर्यात्” इति ॥

अशौचं नमाह—

• अर्शसा गोस्तनाकारं यन्त्रक चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥

नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदाना पडङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्र दर्शने व्याधेरैरुच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥

• मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलौदरविस्तृतम् ।

अर्धाङ्गुलोच्छिद्रतोद्वृत्तकर्णिकं तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥

• शम्पाख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शः प्रपीडनम् ।

सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥

अर्शसामित्यादि । अर्शसा सम्बन्धि यन्त्रक गोस्तनाकार कार्यम् ।  
यन्त्रकमिति अल्पे कप्रत्ययः । देव्येण चतुरङ्गुलमात्राङ्गुलमानतः । नाहे  
परिणाहे पञ्चाङ्गुल पञ्चाङ्गुलदीर्घेण सूत्रेण वेष्टनीयम् । स्थौल्यमित्यर्थः । पुसामेव

पञ्चाङ्गुलं परिणाहे म्यात् स्त्रीणां तु परिणाहे षडङ्गुलम् । स्वभावत एव तासां गुदम्य  
पायोर्महत्त्वात् । तच्च त्रिविधमित्याह । व्याघेर्दर्शने द्विच्छिद्रमुभयपार्श्व-  
च्छिद्रं कर्मणि शस्त्रक्षारान्ययचारणे एकच्छिद्रमेकपार्श्वच्छिद्रं यन्त्रकम् । अस्य  
यन्त्रस्य मध्ये ऊर्ध्वमध्वार्धाङ्गुलं भुक्त्वा त्र्यङ्गुलं छिद्रमद्गुष्टोदरविस्तृतं  
कुर्वीत । तदूर्ध्वतः छिद्रादूर्ध्वं नेत्रस्य मूलार्धाङ्गुले चच्छिद्रतोद्गुत्तकर्णिकम्  
अथवा अर्धाङ्गुलोच्छिद्रता उद्गुत्ता कर्णिका यस्य तदेवं त्र्यङ्गुलच्छिद्रमद्गुष्टो-  
दरतुल्यविस्तारम् । शमीसंज्ञं तृतीयं यन्त्रकं सादृक् गोस्तनाकारमित्यादि-  
लक्षणव्यक्षितयन्त्रसदृशं म्यात् । अत्र विशेषमाह—आच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितं  
विधेयम् । इदं च यन्त्रमर्शः प्रपीडने योज्यं स्यात् । संग्रहे चोक्तं— “अर्शो-  
यन्त्रं त्रिविधम् । साम्रायोर्हैमं दान्तं शार्ङ्गं चार्क्षं च गोस्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं  
हस्ततलायतमेकं पञ्चाङ्गुलानि परिणाहेन पुंसां षडङ्गुलानि स्त्रीणाम् । द्विच्छिद्रं  
दर्शनार्थं एकच्छिद्रं कर्मणि । तथा हि । सुखेन दर्शने शस्त्रक्षारान्यनतिक्रमश्च ।  
छिद्रं तु त्र्यङ्गुलायतमद्गुष्टोदरविस्तारं यदङ्गुलमवशिष्टं तस्यानोऽर्धाङ्गुलमुपरि  
तथा अर्धाङ्गुलोच्छिद्रतोद्गुत्तकर्णिकम् । तृतीयं तु सादृशमेव शम्पास्यं पार्श्वच्छि-  
द्ररहितं पीडनार्थम्” इति । ‘सर्वं परिणाहे षड्चाङ्गुलं पुंसाम्’ इतीन्दुः । अस्मद्  
गुरवस्तु “शम्पास्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं परिणाहे” इति वदन्ति । “शमिस्तु चतुर-  
ङ्गुलः” इति तन्त्रान्तरवचनात् तथा तस्यार्शोयन्त्रे प्रवेशयोर्म्यत्वाच्च । सर्वथा  
भगन्दरे भगन्दरयन्त्रे ओष्ठमपनयेत् । कुतः प्रवृत्तिं छिद्रादूर्ध्वमुपरिष्ठादार्धाङ्गु-  
लमपकर्षेदित्यर्थः । ‘कर्णिका तु कार्येव सर्वथा व्याधिदर्शने कर्मणि च’ इति  
केचित् ।

“सर्वं चापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरः”

इति केषाञ्चित् पाठः ॥ १६-१९ ॥

घ्राणार्गुदार्शसामेकच्छिद्रा नाङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥

घ्राणार्गुदे घ्राणार्शसि च एकच्छिद्रा नाटी दैर्घ्येणाङ्गुलद्वयप्रमाणा  
प्रदेशिनीप्रत्यपरिणाहा । सा च भगन्दरयन्त्रतुल्या स्यात् । अपनीतौष्ठे-  
त्यर्थः ॥ २० ॥

अङ्गुलित्राणकं दान्तं चार्क्षं वा चतुरङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविद्युत्तौ सुखम् ॥ २१ ॥

अङ्गुलित्राणकालं यन्त्रं दान्तं दन्तमयं काष्ठमयं वा चतुरङ्गुलप्रमाण-  
मशोयन्त्रसदृशं द्विच्छिद्रमूर्ध्वभादिच्छं गोस्तनाकृतिः स्यात् । अङ्गुलित्राणक-  
मङ्गुल्यु प्रीष्ट अङ्गुलीमुखं नाङ्गुलीत्युभयतदिच्छं तच्च वक्त्रस्य विवृतान-  
ङ्गुलिप्रसारणे मुखं यथा वक्त्रविस्फावणे । अङ्गुलीनां दन्तेभ्यो रक्षणदन्तवर्ष-  
मङ्गुलित्राणकमिति । तद् ददेन् सूत्रेण मणिबन्धप्रतिबद्धमास्यविस्फावणे  
योग्यम् ॥ २१ ॥

योनित्रणोक्षणं मध्ये सुपिरं षोडशाङ्गुलम् ।  
मुद्राचदं चतुर्भिचमम्भोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥  
चतुःशलाकामाक्रान्तं मूले तादृक्तेमुखे ।  
यन्त्रे नालीग्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥  
वस्तियन्त्राकृती मूलमुखेऽङ्गुष्ठकलापसे ।  
अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥

योनिग्रणभीक्ष्यते येन तद् योनिग्रणोक्षणं यन्त्रम् । मध्यं मध्यभागे  
सुपिरमुभयतोमुखमित्यर्थः । तथा षोडशाङ्गुलं देध्येण, परिणाहती योनिप्रमाणे  
नानुमेयम् । तथा मुद्राचदं सुपिरयुक्तया सञ्चारिण्या मुद्रया कर्मिकया बद्धम् ।  
तथा चत्वारो भित्ताः पत्राणि यस्य तत् चतुर्भिचम् । तथा कोणेषु चतस्रश्च  
शलाका यस्य तच्चतुःशलाकम् । मूले आक्रान्तं शलाकानां मूलं अनया  
शलाकाबद्धमुद्रया क्रान्तं तद् यन्त्रमुखे जलजमुकुलतद्वत् विकसेत् प्रसरेत् । शला-  
कामूलाक्रमणाद् मुखविकासि स्यात् । यन्त्रे द्वे षडङ्गुले भवतः । किमर्थं, अभ्य-  
ङ्गश्च क्षालनं च सदभ्यङ्गक्षालनं नालीग्रणस्याभ्यङ्गक्षालनं तदर्थमुपयुज्यते । आकार-  
आकृतं 'सम्पदादिस्वात्' क्तिप् । वस्तियन्त्रस्येवाकृद् आकारो ययोस्ते वस्ति-  
यन्त्राकृती 'गोपुच्छाकारम्' इत्यादि रक्षणयुक्ते । तथा मूलमुखे मूले मुखे च  
यथा सध्यमङ्गुष्ठकलापसे मूलेऽङ्गुष्ठयुक्त्याच्छिद्रे मुखे कलापयुक्त्याच्छिद्रे ।  
अग्रतोऽकर्णिके अग्रतः कर्णिकारहिते इति वस्तियन्त्राद् विशेषः । मूले तु  
कर्णिके द्वे अपि वस्तिपुटयोजनार्थं कार्ये । एवेत्यग्रग्रहणम् । मूले मूलदेशे निबद्धं  
योजितं मृदुचर्म वस्तिपुटकारं ययोस्ते निबद्धमृदुचर्मणी । "नालीग्रणस्य  
प्रक्षालनाभ्यञ्जनयन्त्रे षडङ्गुले वस्तियन्त्राकारे मुखतोऽकर्णिके, मूलमुखयो-  
रङ्गुष्ठकलापप्रवेशसोपसी" इति संग्रहे ॥ २२-२४ ॥



नत इत्यादि । गर्भशङ्कुरेकः नतोऽग्रेऽप्रतोभागे तथा शङ्कुना तुल्यः  
पूर्वोक्तेन शङ्कुना तुल्याकृतिः । अष्टादशाङ्गुलदीर्घः स गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।  
मुनिभिरिति शेषः । तेन गर्भशङ्कुना स्त्रिया मृदगर्भमनिस्सरन्तं सन्तं हरेत्  
'अष्टाङ्गुलायतः' इति वा पाठः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ।

शरपुंखमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

अश्मर्याहरणमश्मर्याकर्षणम् । सर्पफणानदमे वक्रं स्यात् । सर्पफणा-  
ख्यमेवैतद् यन्त्रं स्यात् । शरपुङ्खमुखाल्यं यत्र चतुरङ्गुलं स्यात् । पूर्वं चलि-  
तानां कृम्यादिभिर्भक्षितानां वा दन्तानां पातनं स्यात् । अनेन हि दन्ताः  
पात्यन्ते । एतदेव हि दन्तनिर्घातनागम्यम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीपादशलाकाः पद प्रमार्जने ।

प्रमार्जने विविधघणक्लेदक्षारमार्जने षट् शलाकाः स्युः । 'प्रमार्जने क्षार-  
क्लेदादेः' इत्यङ्गुलदत्तः । किम्मुना, कार्पासविहितोष्णीपाः कार्पासेन विहितं  
कल्पितमुष्णीपं शिरोवेष्टनमिव यासां तयोक्ता । कार्पासेन संस्कृतं घनेन  
शिरसि पट्टा इत्यर्थः । 'पिरितोष्णीपाः' इति केषाञ्चिन् पाठः । तत्र कोऽर्थः  
इति न जानीमः ॥

तस्मात् प्रमाणं विषयं चाह—

पायानामन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

पायावित्पाठि । पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले भवतः ।  
आसन्नार्थे दशाङ्गुला दूरार्थे द्वादशाङ्गुला इत्यर्थः । हाटकरोऽपि — 'आसन्ने  
दशाङ्गुला दूरार्थे द्वादशाङ्गुला' इत्याह ॥ ३४ ॥

द्वे पदसप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रग्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

घ्राणे पदसप्ताङ्गुले भवतः । आसन्नदूरार्थे इत्युच्चाप्यनुवर्तते । आसन्ने  
घ्राणघ्राणे पदङ्गुला दूरे घ्राणघ्राणे सप्ताङ्गुला । कर्णे आसन्नदूरार्थेऽष्टनवाङ्गुले द्वे  
कर्णशोधनान्तर्यं यन्नमश्वत्थपत्रस्येव प्रान्तोऽयं संस्य तत् तथोक्तम् । अश्वत्थ-  
पत्रप्रान्तमिति अश्वत्थपत्रप्रान्तमेव गृह्यते नङ्गुलाक्षिन्यायात् । तथासुवस्येवा-  
ननं यस्य तदेवम् । 'कर्णशोधनं सुशुचमश्वत्थपत्रनाम' इति मङ्गदे ॥ ३५ ॥





दशेत्यादि । क्षारौषधक्रमे मणिधाने तिस्रः शलाकाः स्युः । कौट्यः,  
दशाङ्गुलाः । तथा कनीनिका च मध्यमा चानामिका च तासां नखास्तेषां  
मानं प्रमाणं तेन सर्वैस्तुल्यैर्मुखैरुपलक्षिताः । सङ्गहे चोक्तम्—“क्षारविपौषध-  
मणिधानाय दर्व्यस्त्रिसोऽष्टाङ्गुला दर्व्याकाराः । कनीनिकानामिकामध्यमाङ्गुलि-  
नखपरिमाणानिस्तमुत्तमान्धाङ्गुलिसंस्थानाः” इति ॥ ३८ ॥

स्वस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेदूशुब्धजनादिषु ।

अनुयन्त्राप्ययस्कान्तरज्जुर्वस्त्राश्चमुद्राः ॥ ३९ ॥

वधांत्रजिह्वाभालाश्च शाखानखमुखदिजाः ।

कालः पाकः करः पादो भ्रूषं हर्षश्च तत्क्रियाः ॥ ४० ॥

उपायभित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ।

मेदूशुब्धादिषु उत्तरवत्स्यादिषु विषये स्वस्वं यथात्वं यन्त्राणि  
उक्तानि गदितानि । आदिशब्देन नावनादिपरिग्रहः । अयस्कान्तादीन्यनु-  
यन्त्राणि कल्पयेत् । स्वस्वयन्नकार्यकरणादनुयन्त्राणि । अयस्कान्तम्=(१०००  
१०१५) । रज्जु=(१०००) । वस्त्रम्=(१०००) । अश्म=(१०००) । मुद्रम्=  
(१००००००) । वधम्=(१००००) । जान्त्रम्=(१०००) । जिह्वा=(१०००)  
भाल(शः)=(१०००) । शाखा=(१०००) । नखम्=(१००००) । मुखम्=(१०००)  
दिजः=(१०००) । पाकः=(१०००) । करः=(१०००) । पादः=(१०००)  
भ्रूषम्=(१०००) । तत्क्रियास्तेषां यन्त्राणां क्रियाः निर्वातनादिकाः । बुध्या  
निपुणमालोच्य प्रविभजेत् निर्वातनादिकर्माणि प्रविभज्य युज्यादित्यर्थः ।  
'तत्क्रिया उक्ता यन्त्रक्रियाः' इति पाठ्यकारः ।

“एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा ।

सन्धौ कोष्ठे घमन्या च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥”

इति सङ्गहे । ‘अयस्कान्तादीन्यनुयन्त्राणि यथायोगं देहे प्रयोजयेत् ।’

इतीन्द्रः ॥ ३९-४० ॥

तन्मेव यन्त्राणां कर्माद्याह—

निर्वातनोन्मथनपूरणमार्गानुद्धि-

संयूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालमङ्ग-

न्यावर्तनर्जकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

निर्घातनेत्यादि । यथासंभवं निर्घातनादि यन्त्राणां यन्त्रस्य वा कर्म ।  
 निर्घातनम् निपातनम् = (क० ७३ १०१ १०२) । उन्मथनमुन्मूलनम् = (क० ७३ १०३ १०४) । पूरणम् = (क० ७३ १०५) । मार्गशुद्धिः = (क० ७३ १०६ १०७) ।  
 संव्यूहनम् = (क० ७३ १०८ १०९) । व्यूहनं विपरीतस्थानां पेश्यादीनां सम्यक्  
 चलनमिति केचित् । विपरीतस्थानां मासादीनां स्थानस्थापनं व्यूहनमिति च ।  
 आहरणम् = (क० ७३ ११०) । बन्धनम् = (क० ७३ १११) । पीडनम् = (क० ७३ ११२) ।  
 आचूषणम् = (क० ७३ ११३) । उन्नमनम् = (क० ७३ ११४) । नामनम् = (क० ७३ ११५) ।  
 चालनम् = (क० ७३ ११६) । भङ्गः = (क० ७३ ११७) । व्यावर्तनम् = (क० ७३ ११८) ।  
 शङ्कुकरणम् = (क० ७३ ११९) । चः समुच्चये । प्रक्षालनादीनि समुच्ची-  
 यन्ते ॥ ४१ ॥

विवर्तते साध्ववगाहते च  
 ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।  
 यन्त्रेष्वतः कङ्कमुसं प्रधानं  
 स्थानेषु सर्वेष्वविकारि यच्च ॥ ४२ ॥

विवर्तनादिभिश्चतुर्भिः कारणैर्यन्त्रेषु मध्ये कङ्कमुसं भेष्टम् । निर्घातनादि-  
 व्यतिरिक्त्यन्त्रकार्यकरणाद् विवर्तते अणप्रविष्टमपि परिवर्तयितुं शक्यमवगा-  
 हते साधु प्रविशति ग्राह्यं गृहीत्वा उद्धरते उद्धरति यद् यस्मात् सर्वे-  
 ष्वपि स्थानेषु मांससन्धिलोत जायवस्त्रिकोष्ठेष्वविकारि । नास्त्यन्य विकार इत्य-  
 विकारि । सर्वेषु स्थानेषुद्वरणसामर्थ्यमस्य समानमित्यभिप्रायः । अतः सर्व-  
 यन्त्रेषु कङ्कमुसं प्रधानम् । ‘व्यूहनं विवर्तनम्’ इति हाटकः । ‘स्थानेषु सर्वेषु  
 हृदयादिषु’ इति हृदाकारप्रभृतयः । यन्त्रेषु हस्तमेव श्रेष्ठं तदधीनत्वाद् यन्त्रा-  
 णाम् । यन्त्रदोषाः सौश्रुते उक्ताः । ‘अतिदीर्घमत्यल्पमाहिं विष्ममाहि वक्रं  
 मृदुमुसं मृदुकीलं मृदुपाशमिति यन्त्रदोषाः । उक्तदोषहीनमाहृदशाहृ-  
 मन्त्रं शस्तम्’ इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितया हृदयबोधिकायां ।

। पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सा तत्पवेशा अर्धकुलप्रवेशा । “अर्धकुलप्रवेशच्छिद्रा” इति हाटकः ।  
तत्पवेशा “अर्धकुलपरिणाहेत्यर्थः” इति सारकृत् । उक्तं न भाट्टक्रीये —

“अर्धकुलपरिणाहामकुलायतनेष्वनाम् ।

विधात् षडकुलयामामाहृतिर्गोष्ठतो भवेत् ॥” इति ।

तदूर्ध्वतः वृत्तार्थाङ्गुजदुपरिष्ठाच्चतुरथा । “तदूर्ध्वतः द्वारस्योर्ध्वतः”  
इति पाठ्यकारः । ‘ततोऽर्धत’ इति केषांचित् पाठः । तत्पक्षे अर्धाङ्गुलप्रमाणैव  
चतुरथा स्यादिति प्रोक्ते आराप्रमाणमङ्गुलमात्रमिति प्रोक्तं भवति । “धारा दै-  
र्घ्याच्चतुरङ्गुला” इतीन्द्र । तया आरया शोफं दगानां विधेत् । कदा, पक्वप-  
संशये किमयं शोफः पक्षः, उताऽऽन इति मन्देष्टे । बहुलां च कर्णपालीं तथा  
विधेत् । बहुलातिमांसस्य । तस्या एव बहुलायाः कर्णपाल्या एव च व्यवधानार्थं  
सूचीं शान्यते न केवलमार । कीदृशी, त्रिगागसुपिरा विभागप्रान्तभागे सुपिरो  
यस्याः सैवम् । दैर्घ्येण त्र्यङ्गुला नाम्ना कर्णनेधनी स्यात् । इति षट्विंशति-  
शब्दाणि प्रोक्तानि । अत्रोद्देशादेय सिद्धे महस्याग्रहण परमतनिराकरणार्थम् ।  
सूचीकूर्चकर्तरीम्यजादेरनुवत्या सङ्ख्यास्तत्त्वमिच्छति सुश्रुतः । मण्डलाप्रवृद्धि-  
पत्रसूच्यादीनामवान्तरभेदात् सङ्ख्याबहुत्वमित्यन्ये । कर्तरीशरीरमुखयोरेक-  
त्वमिच्छति कश्चित् । सूचीकूर्चमोरेकत्वमिच्छन्त्यन्ये । पैपण्योर्द्वित्वमिच्छत्य-  
परः । आराकर्णवेधन्योरेकत्वमभिमतं कस्मचित् । त्रिर्चकूर्चयोरत्यन्तमित्ययो-  
रप्येक्यमिच्छन्ति किं पुनरासङ्कर्षयेधन्योरेककार्ययोः । तस्माद् येषां मण्डला-  
प्रादीनां कर्णवेधन्यन्तानां संज्ञा कृता तान्येतानि षट्विंशतिरिति ॥ २२-२६ ॥

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनसादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराननुयन्त्रादीन्पुपयोगश्च यौगिकम् ।

उत्पाद्यपाठ्यसीर्व्यप्यलेख्यप्रछानकुहनम् ॥ २८ ॥

छेद्यमेद्यव्यधोन्मन्धग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

जलौकःप्रभृतयोऽलौहान्यनुशस्त्राणि । अशस्त्राण्येव शस्त्रकार्यं कुर्वन्ती-  
त्यनुशस्त्राणि । शस्त्रकार्यं रक्ततावणादिकम् । अनुशस्त्राणीति त्वक्सारादीनां  
पारिभाषिकी संज्ञा । अथवा अनुशब्दः सामीप्यवार्त्ता । शस्त्रसमीपानि शस्त्रा-

सह ससीव्य तस्मिन् रोमपुञ्जे शस्त्रस्थिति कार्येत्यर्थः । तथा शलाकया पिहित स्थगितमास्य यस्य स एवम् । विन्यस्तपात्रे मुखे दृढा-  
 कृष्टे परपरिहरणार्थं यन्त्रशलाकयास्य विघटितव्यमित्यर्थः । शोभन सञ्चयो  
 यस्त स सुमञ्जसः । शस्त्रपूर्ण इति तानि तानि शस्त्राणि स्वे स्वे पुटे स्थाप-  
 यित्वा शस्त्रैः सम्पूर्ण एव कार्यः । असम्पूर्णे शस्त्राणा घट्टन शिथिलत्वादित्यर्थः ।  
 शस्त्रकोशः (७०७५५५५०) अधिगतशस्त्रो शस्त्रशिक्षा कुर्यात् । तथा चोक्त  
 सुश्रुते— “अधिगततन्त्रः शस्त्रशिक्षा कुर्यात् । यथा पुष्पफलाब्जवादिषु छेदनस्य,  
 पङ्कपूर्णवृत्तिप्रभृतिषु भेदनस्य, सरोम्णि चर्मणि लेखनस्य, मधुच्छिद्योपक्षिसे  
 शास्मरूपकके विलावणस्य, सूक्ष्मघनवेसान्तयो मृदुचर्मन्तयोश्च सीवनस्य,  
 मृतपशुदन्तेषु आहार्यस्य, वेणुशुष्काकाब्जवादिषु पपणस्य मृतपशुसिरासु उत्पल-  
 नाकेषु च वेधनस्य, मृदुमासखण्डेषु अभिक्षारयो, घटाकावूम्रुलेषु बस्ति-  
 पीदनस्य च ‘योग्या कुर्यात्’ । योग्या शिक्षा । श्लोकश्चात्र—

‘एवमादिषु मेधावी योग्मार्हेषु यथाविधि ।

द्रव्येषु योग्या कुर्याणो न प्रमुञ्चति कर्मसु ॥”

इति ।

अनुशङ्कानुष्ठानि । तेषु जलौकः । द्रव्यम् । जलौकः अह—

जलौकसस्तु सुखिना रक्तस्नानाय योजयेत् ।

जलौकसस्त्वित्यादि । सुखिना सुखोचिताना नृपभीष्मात्मविर-  
 म्बकुमारनार्यादीनाम् । एते तु सासहिष्णव तेषा रक्तविलावणार्थं जलौकसो  
 योजयेत् । उक्तं च तन्त्रान्तरे—

“नृपाणा सुकुमाराणा नारीणा नाल्पद्वयो ।

दुर्गलाना व्याधिजुषा रक्ते व्याप्ये जलौकसः ॥

नोजयेद्दूरभिरास्त्रानि त्याडुपायो मृदुः सुखः ॥”

दुष्टाभ्युपगमस्तथैकादिशवकोधमलोत्तमवाः ॥ ३५ ॥

दुष्टाभ्युपगमं जलौक्यः सविषा इति दर्जयेत् । तथा मत्स्यभेदमर्षा-  
दिशवकोयोद्भवाः । तथा तेषामेव मत्स्यादीनां भेदमला मूत्रपुरीषादयः तदुद्भवाश्च  
सविषा इति दर्जयेत् ॥ ३५ ॥

सविषाणां लक्षणमाह —

रक्ताः श्वेताः भृशं कृष्णाः स्वपलास्स्थूलपिच्छलाः ।

इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ॥ ३६ ॥

सविषा दर्जयेत्, ताभिः कण्डूपाकन्वरभ्रमाः ।

विषपित्तानुत्कार्यं तत्र,

रक्ता इत्यादि । बावलोमशाः वाः ताः सविषाः यनस्ततो दर्जयेत् । ता  
म योजयेत्, ताभिर्हि योजिताभिः कण्डूवादयः स्युः । उपलक्षणं चेवम् । दाहघो-  
षमूर्च्छादयोऽपि स्युः । तत्र ताम्र मोहाद् योजितासु विषादिजित्कार्यम् ।  
हादकोऽप्याह — “दुष्टाभ्युनि मत्स्यादीनां शवकोभे ममे च वा उद्भवन्ति  
रक्तत्वादियुक्ताः सविषा इति दर्जयेत्” । मृशशब्दस्य सर्वप्रान्वयः । इन्द्रायुध-  
विचित्रोर्ध्वराजय इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजी । विचित्रा इत्यनेन जलौक्यशब्देन  
प्रसिद्धा आचष्टे । तल्लक्षणमेकमुक्तं भोजे —

ऊर्ध्वराजीविता या तु हृदयते चेन्द्रधन्ववत् ।

मसिन् जडे सा भवति मदीसन्निव हृदयते ॥

सैवोदधे यं ददाति हस्तिनं वाय वा मृगम् ।

उपशाम्यति तत्रैव विषवेगसमीरितः ॥

तयां शरमघाघ्ने तु जानीयान् कुशलो भिषक् ।

इन्द्रायुषेति तां विधात् मृणु क्तमुद्रिकामपि ॥ ” इति ।

रोमशा इति मुखे रोमशाः रोमवत्यः । कुले इति विदेशः बाह्यान्तरात् ।

उक्तं हि भोजे —

“यलकईशुसी नाम नृतीयां तु निबोध मे ।

रोमशां च मरुषैव दुग्ध मग्धाम्य वै यथा ॥

मरुष्यत्या दुग्धं कृष्णं सविषां तां विनिर्दिशेत् ॥ ” इति ॥ ३६ ॥



अधुना शस्त्राणां ग्रहणविधिं दर्शयति —

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं धृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात् सुममाहितः ।

विस्त्रावणानि धृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठेन च ॥ ३१ ॥

तलप्रच्छन्नधृन्ताग्रं प्रायं ग्रीहिमुखं मुखे ।

मूलेप्याहरणार्थानि क्रियासौकर्येणोपरम् ॥ ३२ ॥

छेदेत्यादि । छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शस्त्रं धृन्तफलान्तरे धृन्तफलयोर्मध्ये गृहीयात् । ग्रीहक्, सुममाहितः तद्वनमना । धृन्तम् (७७१७) विस्त्रावणानि विस्त्रावणकार्याणि आद्यवदनशरार्यास्यादीनि शस्त्राणि । धृन्ताग्रे धृन्तप्रान्ते नातिमूल इति यावत् । तर्जन्यङ्गुष्ठभ्यां गृहीयात् । धृन्तस्याग्रं मध्ये निकटम् । तलेत्यादि । गृहीयादित्यनुवर्तते । तलशब्देन पाणितलेन प्रच्छन्नं प्रच्छादितं धृन्ताग्रस्य तत् तथोक्तं ग्रीहिमुखं मुखे गृहीयात् । आहरणार्थानि पलिशादीनि धृन्तमूलेषु गृहीयात् । अपरं शेषं शस्त्रं क्रियासौकर्येण गृहीयात् । सुकरस्य भावः सौकर्यम् । यथा सुकर पाटनादिका क्रिया तत्तथादनीतेत्यर्थः । ॥ ३०-३२ ॥

शस्त्रकोशमाह —

स्याम्रगङ्गुलनिस्तारः सुधनो द्वादशाङ्गुलः ।

क्षौमपत्रोर्णकोऽग्रेयदुक्लमुदुचर्मजः ॥ ३३ ॥

विन्यस्तपाशसुस्यूतः सान्तरगेर्णान्यशस्त्रकः ।

धलाकापिहितासथ शस्त्रकोशः सुमन्त्रयः ॥ ३४ ॥

स्यादित्यादि । नद्याङ्गुलविस्मारः शस्त्रकोशः स्यात् । तथा सुधनो निविडः । द्वादशाङ्गुलो देव्येण । तथा क्षौमादिजः । क्षौमम् (७७३३७७) पत्रम् (२१७३७३३) ऊर्णम् (७७३३३३) अक्षौमम् (२७०२३३३) दुक्लम् (२७३३३) मुदुचर्म (१७३३३३) तथा विन्यस्तः कृतः पाशो यस्य स विन्यस्तपाशः विविधनिरितपाश इत्यर्थः । सुस्यूतः सूत्रादिभिः साधु धोनः । गान्तरगेर्णाशस्त्रकः गान्तराणि मन्त्रराणानि तथा ऊर्णानि धलाणि यस्मिन् मन्त्रम् । अन्तरान्तरा गेमानि ।

भामो कदम्बमाह—

शुद्धाम्बुसम्भवाः ॥ ३७ ॥

निर्विषाः शैवलश्यावाः वृत्ताः नीलोर्ध्वराजयः ।

कपायपृष्ठास्तन्वद्भयः किञ्चित् पीतोदराश्च याः ॥ ३८ ॥

शुद्धाम्बुसम्भवाः । जलौकस इति वर्तते । शुद्धाम्बुसम्भवाः शुद्ध-  
जलसम्भवाः सौगन्धिकोत्पलकमरुविपुलसलिलशेखरपाः जलौकसो निर्विषाः स्युः ।  
शैवलश्यावा शैवलमिव श्यावा । तथा वृत्ताः तथा नीलोर्ध्वराजयः  
तथा कपायपृष्ठाः न्मोषादिवस्त्रकलसदृशं पृष्ठं यासां ताः पद्मम् । पाट्य-  
क्रागेऽपि—“कपायपृष्ठा रक्तपृष्ठा” इत्याह । तथा तनुशरीरं किञ्चित्पीतवर्ण-  
जठराश्च निर्विषा वेषाः । सर्वासां च परममाणमष्टावशाङ्गुलानि । तत्र चतु-  
ष्पद्मपङ्क्तुला नृपु योजयेत् । गजबाजिपरा । ता निर्विषा अपि जलौकमो-  
रकमचा इति त्यजेत् । न केवलं सविषा इति प्रतिपादनाभ्योऽपिशब्दः ॥  
[३७, ३८ ॥

१ रक्तमसत्वे देतुद्वयमाह—

ता अप्यसम्भगमनात् प्रतराञ्च निपातनात् ।

असम्भगमनात् पीतस्य दुष्टरक्तस्यासम्भगमनेन प्रतरतं च निपा-  
तनात् सततं रक्तपानाच्च योजनेन दुष्टरक्तवासितत्वेन रक्तमचा भवन्ति ।

ताश्च कथं जहा इत्याह

सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥ ३९ ॥

अधेताराः निशाकल्कयुक्तेऽम्भसि च संप्लुताः ।

अग्निसोमे तक्ने वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥ ४० ॥

लगयेत् घृतमृत्स्तन्यरक्तश्लक्ष्णपटाङ्गनैः ।

पिबन्तीरुनतस्कन्धाः छादयेदाद्र्वाससा ॥ ४१ ॥

सीदन्तीः सलिलं प्राप्येति । तास्तोयपूर्णवृष्णमासाच्च सीदन्तीर्न-  
यथापूर्वं चेष्टमाना रक्तमत्ता इति शब्दा त्यजेत् । अधेत्यादि । जयेत् परीक्षया-  
नन्त इतरा रक्तमत्ताक्षणविहीना निर्विषा लगयेत् । किमुताः, निशाकल्कयुक्ते  
जले संप्लुताः क्षिता काष्ठिके वा अग्ने तक्ने वा क्षिता । एषु संप्लवणान्मु-  
क्तपुरीषाः सत्पृष्ठाश्च भवन्ति । निशायुक्तजलादिप्रक्षालनाय पुनर्नये मेकः ।  
तस्मादाश्वासिताः सात्म्येन जले स्नवनान् सोत्साहा सर्वायोजयेत् ।



अगन्तीः-कथं लगभेदित्याह । घृतादिनिपातनस्ता योजयेत् । निपातन-  
जम्बुः प्रत्येकं योज्यः । वंशजेशंशुद्धयर्थं गृह्महणम् । आशुदशनार्थं घृतम्-  
न्निपातनम् । हायेणाङ्गरथिर् मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च पिबन्तीः  
रक्षन्वाससा छादयेत् । एवं हि मक्षिकायनुपद्रवात् तामा सम्यग् योजना स्यात् ।  
अथ किमेताः पिबन्त्युत, नेति कथं ज्ञायत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह —  
उन्नतस्कन्धा इति उन्नतः स्कन्धो भासा ताः । एवमुन्नतस्कन्धत्वेन तासु  
पानं ज्ञात्वेत्यर्थः । 'सेचयेन्नाम्भसात्पातुं आर्द्रवाससा' इति वा पाठः ॥

[ ॥ ३९—४१ ॥

महं दुष्टरक्तदुष्टरक्तयोर्मिश्रितान् दुष्टरक्तमपि निर्विदने । ततः शुद्धरक्तमावाक्यम्-  
गात्रजलकं दोषाय सादित्वाह—

सम्पृक्ताद्दुष्टदुष्टदासाज्जलका दृष्टगोणितम् ।

भादत्ते प्रथमं हंसः धारं क्षीरोदकादिव ॥ ४२ ॥

दंशस्य तोदे कण्डूवां वा मोक्षयेत्, वामयेत् ताम् ।

सम्पृक्तादित्यादि । दुष्टदुष्टदासान्मिश्रितादपि दुष्टं रक्त जलकाः पूर्ण-  
मादत्ते न तु शुद्धं देहपातुस्त्विदमिति दृष्टान्तेन दर्शयति । हंसो यथा क्षीर-  
जलान्मिश्रितात् प्राग्दुग्धमादत्ते न जलं तथा जलकाः प्राग्दुष्टं रक्तमादत्त  
इति जलकाजातिम्यभावः । हंसवज्जलौकसः प्राग् दुष्टमसृक् पिबन्तीत्यर्थः ।  
प्रथममिति दुष्टगोणिताभावे पश्चान् शुद्धमपि पिबतीति न्यायमेतत् ।

“रक्तपात्रं जलकाया ग्नियां भृशं जलौकसः ।”

इति वचनात् जलका इत्यपपाठः । पाठ्यकारोऽपि— “प्रथममिति वचनात्  
पुनरन्यदपि गृह्णीतीत्यर्थः” इत्याह । दंशस्य तोदे सति कण्डूवां वा सत्यां  
शुद्धरक्तक्षणां अस्तिगोमयाञ्च । तामित्येकवचननिर्देशादेर्देकां जलकां मोक्ष-  
येत् अपनयेत् । न तु सर्वाः सङ्गदेवेति गमयति । ता इति केषाञ्चित् पाठः ।  
अथ पानलौक्याद् दंशममुञ्चन्त्याः क्षौद्रकवणचूर्णं हरिद्राचूर्णं वा मुखे दत्त्वा  
मोक्षयेत् । मोक्षितां च जलौकसं वामयेत् ॥ ४२ ॥

पाननिधानमाह—

पटुर्तलाक्तवदनां श्लक्ष्णखण्डनरूपिताम् ॥ ४३ ॥

रघुन् रक्तमदान् भूयः यसाहं ता न पातयेत् ।

पूर्वयत् पटुता दाढ्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ॥ ४४ ॥

कलमोऽतियोगान्मृत्युर्वा दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्नुगार्मिणि ।

वामयेदित्यादि । तण्डुलसण्डनं तण्डुलत्वकर्तृणाम् । श्वक्षणेन सूक्ष्मेण तण्डुलसण्डनेन रूपितामुषीवणगात्रामवर्कार्णमित्यर्थः । तण्डुलशब्दस्यात्र कोप-  
स्तन्त्रयुक्त्या । तथा सैन्धवयुक्तेन तैलेनाभ्यक्तमुसीं पुच्छादामुलमनुलोमं धनैः  
पीडयन् अपनीतां वामयेत् । जलकामोक्षजादनन्तरं व्याधेशिकित्सासमुक्तत्वा  
जलौकसां वगन्विधानवचनं कालातिक्रमात् तासां व्याध्युत्पत्तिप्रदर्शनायम् ।  
उक्तं च भाट्टकृपे —

“अवान्तायाभिरं तिष्ठेत् भाव(त्पर्य)ऽद्रक्तं विमृषते ।

तस्याश्चेन्द्रमदो व्याभिरसाध्या सा जलयुक्ता ॥”

इति । ताः कृतवमना जलौकसो रक्तमदाश्च रक्षन् संसाधं न योजयेत् ।  
जलौकसां सम्यग्रक्ते वान्ते सति पूर्ववदलगितानामिव पटुता दार्ढ्यं च भवति ।  
अतियोगाद् वमनस्यातियोगात् कलमो मृत्युर्वा स्यात् । दुर्वान्ते स्तब्धता  
मदश्च स्यात् । ताश्च जलौकसस्यहात् पञ्चाहात् सप्ताहाद् वा अन्यस्मिन्नन्य-  
स्मिन् घटे स्थाप्याः । किंभूते, मृत्स्नायुक्तेन जलेन गर्मिणि तण्डुल-  
इत्यर्थः । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । “सस्तौ प्रशंसायाम्” (५, ४, ४०) इति  
स्मृत्ययः । जलौकसा प्रशस्ता मृत् स्वजन्मभूमिस्था । उक्तं च भाट्टकृपे—

“वापीपस्वलजाताना तटाकेषु सरस्सु च ।

तत एव च गृहीयाद् वैधो वारि सकर्दमम् ॥” इति ।

लालादिकोथनाशार्थं सविषास्सुस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥

अनेकभाजनस्थापनेन कोऽर्थ इत्याह— लालादिकोथनाशार्थमिति ।

आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरिग्रहः । लालादीनां जलौकससम्बन्धिनां कोथः  
युथितत्वं क्लिन्नता तत्राशयः । “कोथो मृतजलौकसां शरीरम्” इति हाटकः ।  
तदन्वयात् लालादियोगात् ताः सविषाः स्युः ।

अशुद्धौ सावयेहंशात् हरिद्रागुडमाशिकैः ।

शतधाताज्यपिचवस्ततो लोपाश्च शतलाः ॥ ४७ ॥

दुष्टरक्तापममनात् सद्यो रोगहृजं श्रमः ।

अशुद्धं चलितं स्थानात् स्थितं रक्तं ग्रणाद्यये ॥ ४८ ॥

व्यम्लीभवेत् पशुपितं तस्मात्तस्मानयेत् पुनः ।

मुञ्ज्यामालापुषटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥

तासामनन्संयोगाद्युञ्ज्याश्च कफाद्युना ।

रुफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण निनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

रुक्मत्तत्वात्, तातपि शाम्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

पात्रं चक्षुषेः पट्टं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥

स्नायुसन्ध्यास्त्रिगर्भापि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोदेशप्रतिस्तैः पदरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गाढघनतिर्थाग्निर्न पदे, पटमाचरेत् ।

प्रच्छानेन रुद्धेशस्थ ग्रथितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्वापि सिरावर्धः ।

प्रच्छान पिण्डिते वा स्यादवगाढं जलोत्तः ॥ ५४ ॥

स्वस्म्येऽत्रापुषटीशृङ्गं, सिंख व्यापरोऽद्युनि ।

अशुद्धो अशुद्धिश्चानुतिरे रक्ते नये दृश्यमाने सति तत्र स्नाययेत्

दंष्ट्रात् हरित्रादिभिः । ततो रक्तमुत्थान्तर गतौ ताज्यविचयः शार्ङ्गलवूत-

संयुक्ताः पिचयो योग्या तिर्येष । शनशब्देऽप्येतस्याय । शृङ्गो धीत

मित्यर्थः । तथा छीनला लेपाश्च यथीचन्मोक्षरादिना हिताः । योग्या इति

बान्धव । दशरिक्तचलितरक्तप्रमादनायेति भावः । दुष्टरक्तस्यापगमात्

निसरणात् संघो द्रामेव रागरुजां शमः स्यात् । रागरुच्छम इत्युक्तत्वात् ।

अथधुदाहाद्युपशमोऽपि हि स्यादेव । तत्र धृतपरिषेकः कार्यः । धन्यन्तरीयाः

पुनराहुः—“पीतममनन्तर धृतपरिषेक कार्यः । अथतया प्रसादत्वाच्च ।”

श्लोकश्चात्र—“पीतमात्र जलकाभि धृतेन परिषेचयेत्” इति । अशुद्धं निर्गतशिष्ट

स्वस्थानाच्चलितं ममनोन्मुन्य अग्न्याग्ने स्थितं रक्तं व्यम्लीभयेत् पाकोन्मुन्यं

भवेत् यनसंज्ञाद् तत्र रक्तं मूयः स्नाययेत् । व्यम्लीभूत पितृदूषितं स्वभावमधुर-

मल्लं मनावहम् । रक्ते पित्तेन दूषिते सति अलापुषटिका न योजयेत् । तासा-

मकादूनां पटिकानां चाग्नेः संयोगात् पितृरक्तापक्षेऽपि नात्र । तास्तु कफाद्युना

दुष्टेऽसृजि युञ्ज्यात् ॥ कफेन दुष्टं रक्तशृङ्गेण नार्कषयेत् । स्कन्नत्वात्  
 स्त्यानन्वाद् हेतोः । शृङ्गग्यागि म्योगाभावेन कफविलयनसामर्थ्याभावात् प्रतिषेधः ।  
 वातपित्ताभ्यां दुष्टं रुधिरं शृङ्गेण निर्हरेत् । मांसं प्रच्छर्नान्यप्रदेशं रज्ज्वा पट्टेन  
 वाससा वा दृढं समं वज्रा उपरि प्रच्छर्नान्यप्रदेशस्य तथा स्नायवादि परिहरन्  
 प्रच्छर्नं कुर्यात् । कथं, अधोदेशात् ऽविस्तृतैः प्रयुक्तैः पदैरुपरिगताभिर्लुध्व-  
 भिसारिमि ऊर्ध्वगतपदाङ्कलवणैरधोभागो न दृश्यत इति । किं भूते पदैः, न  
 गादैः न धनैः न निरतैः न च त्रिर्यग्भिर्न तिरर्थानि तथा न पदे पदमाचरन्  
 पदस्योपरि पदमकुर्वन्नित्यर्थः । एकदेशे स्थितं रक्तं प्रच्छर्ननाकर्षेत् । अथितं  
 चक्षुमिवोन्नतं प्रन्थ्यबुद्गण्डशोफादिषु रक्तं जलजन्मभिर्गलेकोभिर्हरेत् । सुप्तं  
 निश्चेतनं सत् प्रसुप्त्यादिविकारकारि शृङ्गादिभिर्हरेत् । हाटकोऽपि— “सहस्रं  
 प्रसुप्तं वातदृषितमविकारकारि रक्तं शृङ्गादिभिर्हरेत्” इत्याह । व्यापि सकल-  
 शरीरव्यापि सर्वशरीरस्थितं सिराव्यधेराकर्षेत् । नात्रप्रवृत्ते पिण्डिते ग्रन्थिजनके  
 रक्ते प्रच्छर्नान् वा स्यात् । अत्रगाढे रक्ते जलाकसः स्युः । त्वक्स्थे उत्ताने  
 रक्तेऽल्लवुघटीशृङ्गाणि स्युः । सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरैव स्यात् । सिराया  
 मतभेदो नास्तीत्येवमवधार्यः ॥

वातादिधाम पां शृङ्गजलाकोऽल्लवुभिः कृमात् ॥ ५५ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।

सतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिणोष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥

वातादीत्यादि । अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं शृङ्गादिभि-  
 र्हरेत् । हाटकोऽपि — “वातधाम्न्यध काये शृङ्गेण, पित्तं तन्निर्मध्यकाये  
 जलकाभिः, कफधाभिः पूर्वकायेऽल्लवुना कृमाभिर्हरेत्” इत्याह ॥

सुतरक्तस्य नरस्य शीतले प्रलेपादिभिस्तोदकण्डूयुतं शोफो वातको-  
 पात् म्यात् । तं तादृशं शोफमुष्णेन सर्पिणां सेचयेत् ॥ ५६ ॥

## अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

प्रसवे शोणितारामे सिरावेधोऽग्रणीयेत ।

अतस्तद्विधित्थिर्धर्ममयमध्यास उच्यते ॥

अरुणदक्षोऽप्यदाह — “अनन्तरान् तेऽध्याये गृह्णादीन् लोहितावसेचनोपायातुकराः ।  
“प्रच्छेदनेनैकदेशस्यम् इत्यादिवाक्येन तेषां रिपयो दर्शितः । सिराव्यधस्य तु बहु-  
वचनव्यापारः पृथगध्यायो युक्तः ” इति । हाटफोऽप्यदाह — “रक्तामतेचनोपायेषु  
सिराव्यध उक्तः । तस्य बहुवचनव्यवहान् पृथगध्यासश्च प्रधानत्वाच्च । वचनं हि —

“रक्तावसेचनसाम्येष्वाम्येषु सिराव्यध प्रधानम् ।”

शमुना हि ते समूहा शोषमुपयानि केदारसेतुभेदेन उल्लेख्याचष्टाव्यादय इव ।

“सिराव्यधमिहिरावर्धं, मन्पूर्वं वा चिकित्सितम् ।

वास्यतन्त्रे स्मृतं यद्वद्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥

यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणाम् ।

अन्यं न हि तथा दृश्यं कर्मैव प्रथमं ततः ॥” इति ॥

अथातः सिराव्यधविधिमध्यासं व्याख्यास्यामः ।

अथात इत्यादि । सरत्यामी रक्तमिति सिराः तासां व्यधस्तद्विधिस-  
मध्यासं व्याख्यास्यामः ।

एतत् किमुच्यते इत्याह —

मधुरं लयणं किञ्चिदशीतोष्णममहत्तम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशंश्लोत्तिलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रमनच्छुद्धं तनोस्तनैश्च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मलः प्रायः दृश्यते वृत्ते ततः ॥ २ ॥

निरर्पविद्रधिप्लोहगुत्तमाग्निमदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोगमदतृट्ठणास्पताः ॥ ३ ॥

बुधपातासपिचासराद्वृत्तलोद्गतिरप्यप्रमान् ।

मधुरमित्यादि । अथवा न साव्य शोणित शुद्धमिति शुद्धस्य लक्षणं  
माह । शुद्धस्य विद्वानाद्यिशुद्धं न लक्ष्यते । लोहितं मधुरादिगुणयुक्तं  
तथा किञ्चित्त्वणम् । किञ्चित्छब्द ईषदर्थे, ईषद्वचनम् । लवणमब्देनैव

किञ्चित्पदस्यान्यः । तथा अशीतोष्णम् । नशीमदये । ईषच्छीतमीषे-  
दुष्णं च । शीतोष्णगुणसाधारणमित्यर्थः । असंहतं द्रवरूपम् । इन्द्रगोपः  
कीटविशेषः । आवेशशयोलोहितशब्देन रक्तवाचिना सम्बन्धः । पद्मादीनां  
द्वन्द्वः । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशंजलोहितामिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं  
स्यात् । पद्माद्यनेष्टदृष्टान्तोपादानं प्रकृत्यनुविधायिनेऽस्य शुद्धरक्तस्यानेकवर्ण-  
दर्शनात् । पद्माद्यनेष्टेऽपि — “पद्मादिद्रव्यपदार्थवर्णनं प्रकृत्यनुसारेण लोहि-  
त्याय विशेषसिद्ध्यर्थम्” इत्याह । तच्च तनोः शरीरस्य प्रभय उत्पत्तिहेतुः ।  
शोणितम्यानिघादस्य गर्भकङ्गणत्वात् तेनेव च रक्तेन शरीरस्य स्थितिः ।  
प्रबन्धादिच्छेदलक्षणा उत्पत्तिः स्मिन्त्येव तनो शोणितादित्यर्थः । ‘लोहित-  
प्रपदेत’ इति वा पठः । तच्च शुद्धरक्तं चक्षुर्येन पित्तशेष्मलैः दूष्यते ।  
पिच्छलेः सारोष्णतादृशादिभिः श्रेष्मलेः मापातिलादिभिः दूष्यते । प्रायोग्रहणाद्  
कालस्वभानाद्भावनादिभिश्चेत्यर्थः । ततो दूषणात् पारणात् विरूपोदोन् भ्रामा-  
न्वात् कुरुते ॥ १-३ ॥

रक्तजानो विसर्पाद्व्यपतित्तिवृत्तानां रोगाणामवगमायाह —

शीतोष्णस्निग्धं रूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते हि रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यथयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

शीतोष्णेत्यादि । वातादिशमकेः शीतोष्णादिभिः सम्यगुपक्रान्ताः  
सम्यक् चिकित्तिताः साध्या अपि साध्यलक्षणमुक्ता अपि रोगा ये न  
सिध्यन्ति शान्तिं न दान्ति ते च रोगा रक्तप्रकोपजाः रक्तप्रकोपेद्भूताः ।  
न केवलं विसर्पादय इति चार्थः । आदिशब्देन क्षामस्वेदादिपरिग्रहः । ननु  
शीतोष्णादीनां मध्ये गुरुलघ्वादयः किमिति नोक्ता । उच्यते, तेषां षण्णा-  
मप्युपक्रमाणामेषु चतुर्व्यन्तर्भावात् । किञ्च तेषां नैकविषयाभाववत्त्वाद् । गुरु  
श्रेष्मग्रमाय भवति; कदाचित् कोपाय । यथा मधु वाराहं भासं तथा  
रघु चित्रकं शमाय, आज दाघि कोपाय । शीतादयस्तु नियतकार्या एवेति  
ग्रहणम् । तेषु विसर्पादिषु रोगेषु केषु उद्रिक्तमुत्थणं रक्तं स्रावयितुं सिरां  
व्यथयेत् यथास्वम् । उरुणदक्षस्तु ‘व्यथयेत्’ इति पठति । अदन्तत्वाद्  
वृद्धेरभावः ॥ ५ ॥

किञ्चित्तदस्यान्वय । तथा अशीतोष्णम् । नयापदये । ईषच्छीतोष्ण-  
दुष्णं च । शीतोष्णगुणसाधारणमित्यर्थ । असंहत द्रवरूपम् । इन्द्रगोपः  
कीटविशेष । अविशशयोलोहितसन्देन रक्तवान्निता सम्बन्धः । पद्मादीनां  
द्वन्द्व । पद्मेन्द्रगोपहेमाविज्ञजलोहितामिव लोहित रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं  
स्यात् । पद्माद्यनेकदृष्टान्तोपादानं प्रवृत्त्यनुविधायिनोऽस्य शुद्धरक्तत्वानेकवर्ण-  
दर्शनात् । हृद्यावरोऽपि — “पद्मादिबहुपदार्थवर्णनं प्रवृत्त्यनुसारेण लोहि-  
त्याय विशेषसिद्ध्यर्थम्” इत्याह । तच्च तन्नो शरारस्य गर्भज उत्पत्तिहेतुः ।  
शोणितस्यानैवायस्य गर्भकान्णत्वात् तेनैव च रक्तेन शरारस्य स्थितिः ।  
प्रयन्धाविच्छेदरक्षणा उत्पत्तिं स्थित्वा रणे शोणितादित्यर्थः । ‘लोहित  
प्रवृत्ते’ इति वा पाठः । तच्च शुद्धरक्तं सूर्येण, ऐतत्तत्त्वमलेः दृष्यते ।  
पिचले आरोप्यतादृशानिभि श्रेष्मले मापतिलादिभिः दृष्यते । प्रायोमहणाद्  
कालस्वभावाद्वावगादिनिश्चेत्यर्थः । ततो दूषणात् कारणात् विरूपोदान् ज्ञाना-  
न्वान् धुरते ॥ १-३ ॥

रक्तजातं नवपादं नवतिविधतामै रोगाणामवगमायाह —

शीतोष्णस्निग्धरुक्षार्धरूपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यग् साध्या न सिध्यन्ति ते हि रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्थापयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यथयेत्तिराम् ॥ ५ ॥

शीतोष्णेत्यादि । पातादिशमके शीतोष्णादिभिः सम्यगुपक्रान्ताः  
सम्यक् चिचित्ता ताभ्या अपि राध्यत्वाद्गुक्ता अपि रोगा ये न  
सिध्यन्ति शान्तिं न शान्तिं ते च रोगा रक्तप्रकोपजाः रक्तप्रकोपोद्भूताः ।  
न पेषणं विसर्पादय इति चार्थः । अदिशब्देन सम्मर्सेवादिपरिमहः । ननु  
शीतोष्णादानां मध्ये शूलरुष्यादयः किमिति नोक्ताः । उच्यते, तेषां पष्णा-  
मप्युपप्रमाणामेषु चतुर्जन्तर्मादात् । किञ्च तेषां नवविषयमावयत्वाद् । शुभ  
श्रेष्मशमाय भवति, कृत्तित् कोषाय । यथा मधु घराह भांस तथा  
हधु चित्क शमाय, आन दधि कोषाय । दातादयस्तु नियतकार्या एवेति  
महणम् । तेषु विसर्पादिषु रोगेषुक्तेषु उद्रिक्तमुष्मण रक्तं स्थापयितुं सिरा  
व्यथयेत् नयास्तु । अरणदक्षराव् ‘व्यथयेत्’ इति पठति । अदन्वत्वाद्  
शूदेरभावः ॥ ५ ॥

इन्द्रवास्तिर्नैहान्तरे वक्ष्यमाणः । सक्थ्यर्तो सक्थिपीडायां शुल्फस्योर्ध्वं  
चतुरङ्गुले अतिक्रान्ते विध्येत् । \*कोट्टुकर्दीर्घिके जानुमध्ये वातरोगः ।  
बाददाहादिषु क्षिप्रमर्मणः उपरिष्ठाद् अङ्गुले सिरां विध्येत् । खुट्टं वात-  
शोणितम् । 'उपरि क्षिप्रमर्मणः' अस्ति तत्र मर्ममद्वाग्रादुपरीति सामीप्ये सप्तमी  
योज्या । यथा वटे गार्गः सुशेरमे' इति केचित् । एतदस्मन्मनो नाराधयति ।  
शास्त्रमोक्तकरणाद् दोषो न सम्भवति । यथा वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धि-  
यातीति तथात्रापि अङ्गुले विद्धे दोषो नैति प्रत्यक्षमेतत् । विश्वभ्यां गृध्र-  
स्यामिव सिरा विध्येत् । गृध्रस्या जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुल इति चत् ।  
विश्वभ्यां कूर्परस्याधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले सिरा विध्येदित्यर्थः । एतेन बाह्व-  
व्याख्यातौ । विशेषस्तु ईहोदरे वामग्राह्यमध्ये दिध्येत् । यकृदाख्ये दक्षिण-  
बाहुमध्ये विध्येत् । कांसश्चास्योरपि बाहुसिरामादिशन्ति । यथोक्तानां  
सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासंभवे देशे व्याधिवशादपगं मिरा विध्येत् ।  
शटकोऽप्याह — "यथोक्तानां सिराणामदर्शने यस्मिन् व्याधौ या सिरोक्ता  
सा यदि न दृश्यते तदा अन्यव्याध्युक्तपि तन्निकटे व्यथनीया" इति  
॥ १३—१७ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिशो जितः ।

अमितापातपस्विन्नो जानुघासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

शृङ्गपद्मात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

सृष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां गन्धे गाढं निषीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगंडाभगानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेधैर्न वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धरायां परिधिष्य न्यस्यान्तर्गमत्तर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्जानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

अथेति मङ्गले ध्यान-तर्पणं वा । स्निग्धा तनुर्यस्य सः स्निग्धतनुः ।

मया सज्जानि प्रगुणानि उपकरणानि पिचुस्रोतत्रपत्रवेणिकागारधूमलवणक्षौम-  
मपीव्यजनघृततैलदीप्तोदककटाहोष्णोदककटाहपीठगयनादीनि यस्य सः सज्ज-  
सर्वोपकरणः । तथा बली पुष्टः । तथा कृतं स्वस्त्ययनं बलिमङ्गलहोमादिकं



पीनसे प्रतिश्याये नासाललाटयोः - सिरां सिरां विध्येत् । मुखरोगेषु जिह्वादिगाः 'सिरा विध्येत् । संतूर्ध्वं च ग्रन्थयस्तेषु ग्रीवाद्याश्रिताः सिरा विध्येत् । उन्मादे उरःस्था अपाङ्गस्था ललाटाश्रिताश्च विध्येत् । अपसारे हनुसन्धौ सिरां विध्येत् । समस्ते वेति — सर्वसिन् वा हनौ सिरां विध्येत् । सिरां भ्रूमध्यगामिनीमिति, भ्रूमध्यस्थां वापमृत्तौ विध्येदिति । बाह्वन्दोऽत्रानुवर्त्य योज्यः । अथवा 'सर्पनोर्ध्वान्नन्याधौ भ्रूमध्यगामिनीम्' इति केचित् पठन्ति ॥ ९—१२ ॥

विद्रधौ पार्श्वशुले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकं ऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो यक्षुले स्थिताम् ।

शुक्रमेद्रामये मंदे ऊरुगाङ्गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रवस्तेरथोऽपच्यां अङ्गुले चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सवध्यतौ तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हों विपाद्या वातकण्टके ॥ १६ ॥

चिप्पे च व्यङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वभ्यां यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यभयेत्सिराम् ।

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थां कक्षस्या स्तनान्तरस्थाम् सिरा विध्येत् । “नात्र मथासङ्गं पार्श्वस्थ्यास्तनानामन्तर” इति अम्बुगुरवः । “पार्श्वे कक्षस्तनयोरन्तरस्थाम्” इति सौश्रुते । ‘तृतीयके ज्वरे अंसयोर्मध्ये अंससन्धौ स्थितां सिरा विध्येत्’ इति अरुणदत्तः । ‘अंसस्थाम्’ इति ह्याकारः । चतुर्थके ज्वरे रक्कधस्याधोऽपतामन्यतरपार्श्वस्थयां सिरा विध्येत् । प्रवाहिकायां श्रोणितः कट्याः समन्ताद् मज्जुले स्थिता सिरां विध्येत् । शूलरोगे मेढ्ररोगे च मेढ्रे स्थिता सिरा विध्येत् । गलगण्डयोश्चोभयोरु-स्थितां विध्येत् । गलस्य पार्श्वपेक्षया द्विवचनम् । गुग्गुप्थां जानुनोऽध-स्ताच्चतुरङ्गुले अतिक्रान्ते स्थिता सिरां विध्येत् । जानुन ऊर्ध्वं वा चतुरङ्गुले स्थिताम् । अपचीसंज्ञाया इन्द्रवस्तेरधो मज्जुले स्थितां सिरा विध्येत् ।

इन्द्रमस्तिर्ज्ञान्तरे वक्ष्यमाण । सक्थ्यतौ सक्थिपीडाया गुल्फसोर्ध्वं  
चतुरङ्गुले अतिक्रान्ते कियेत् । \*क्रोष्टुदशीर्षेणो ज्ञानुमध्ये वातरोग ।  
बाददाहादिषु सिग्रमर्मण उपगिष्टाद् अङ्गुले सिरा विध्येत् । सुदं वात-  
शोणितम् । 'उपरि सिग्रमर्मण' मर्मगत्य मर्मगद्गात्रादुपरीति सामीप्ये सप्तमी  
योज्या । यथा बटे गात्र सुदेरमे' इति केचित् । 'तद्रस्मन्मनो नराधयति ।  
शास्त्रपौक्तकरणाद् दोषो न सम्भवति । यथा यस्मिन्नेदोऽश्मरीहेतु सिद्धि  
यातीति तथाप्रापि अङ्गुले निद्वे दोषो नैति प्रत्यक्षमेव । विश्वम्या गुध्र  
स्यामिष सिरा विध्येत् । गुध्रस्या जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुल इतिवत् ।  
विश्वम्या कूर्परस्याधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले सिरा विध्येत् । एतेन बाह  
व्याख्यातौ । विशेषस्तु ईहोदरे वामाङ्गुमध्ये विध्येत् । यकृदाख्ये दक्षिण-  
बाहुमध्ये विध्येत् । कासश्वासयोरपि बाहुसिरामादिशन्ति । यथोक्तानां  
सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासंश्रिते देशे व्याधिवशादपरा सिरा विध्येत् ।  
हाटकोऽप्याह — "यथोक्तानां सिराणामदर्शने यस्मिन् व्याधौ या सिराया  
सा यदि न दृश्यते तदा अन्यव्याधयुक्तसि तन्निकटे व्यधनीया" इति  
॥ १३—१७ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्विन्नो जानून्नासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपट्टात्तपेशान्तो जानुम्यापितकूर्परः ।

मृष्टिम्या वस्त्रगर्भाभ्या गन्धे गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगंडाभानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेधेनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धराया परिशिष्य न्यस्थान्तर्गमत्तर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्जाना सिराणा यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

अथेति मङ्गले ध्यान-तर्पणं वा । द्विधा तनुर्यस्य स स्निग्धतनुः ।

मया सज्जानि प्रगुणानि उपरूपानि पिबुल्लोत्तरत्रभूजवेणिवागारधूमलवणक्षौम-  
मपीन्यजनधृततैन्दीतोश्चककाहोष्णोदकमटाहपीठशयनादीनि यस्त्य स सज्ज-  
सर्वोपकरणः । तथा बली पुष्ट । तथा कृत स्वस्त्ययन बलिमङ्गलहोमादिक

● क्राष्टुदशीर्षक य विधयेण गुणस्थोर्ध्वं चतुरङ्गुले विध्येत् ।

यस्य वा कृतस्वरस्त्वयनः । तथा व्याधिवल्लतात्म्याधपेक्षया स्निग्धरसमुक्ते-  
 नात्रेन प्रतिभोजितः । प्रतिभोजनमिति क्रियामुद्दिश्य भोजनम् । अथवा  
 स्निग्धरसाद्यप्रतीति पृथक्त्वम् । 'सुप्प्रतिना मात्रार्थे' (२-१-९) इत्यव्ययी-  
 मावसंमासः । स्निग्धरसाद्यं मात्रया भोजित इत्यर्थः । अगितापश्चात्तपश्च ताभ्यां  
 'स्विन्नः' । तथा ज्ञानुतुल्यमुच्चमासनं तत्र संस्थितः । तथा मृदुना सूक्ष्म-  
 पट्टेनाचो गृहीतः केजान्तो वस्त्रं स एवम् । तथा जानुनि स्थापितः  
 कूर्परः येन स एवं तथा । जानुरौ मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्त्रे अतिशयेन  
 पीडयेत् । दक्षिणेन मुष्टिना दक्षिणा मन्त्रां वामेन वामा पीडयेत् । तथा  
 दन्तप्रपीडनाधाचरेत् । अन्यश्च नरः पुरुष एगमातुरं पृष्ठतः पृष्ठदेशे आतुर-  
 ग्रीवायां वस्त्रमावेष्टयन् यन्त्रयेत् । कथं—आतुरग्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य  
 तथा अन्तर्भक्ष्ये घानतर्जनीं न्यस्य आतुरकृत्वाटिकाया वस्त्रस्य च मध्ये  
 आत्मीयां प्रदेशिनीमङ्गुलिं कृत्वा यन्त्रयेदित्यर्थः । अन्तर्मुखवर्जानां सिराणां  
 यन्त्रणे एष विधिस्तद् विधानं प्रकार इत्यर्थः । अन्तर्मुखं जिह्वादन्तोदि-  
 वर्ज्यानामित्यपपाठः । यन्त्रणप्रयोजनं सिराव्यक्तिः गोणितस्य सुखागमनं च ।  
 उक्तं च—“तत्र वेध्यसिरं पुरपं प्रत्यागित्यशुरमृत्तिमाप्रोत्सृजेत् निवेद्यासने  
 सक्थोरकुक्षितयोर्निधेति तत्रोपरसन्धिद्वयस्य उभयहस्तावन्तर्गूढामुष्टौ कृतमुष्टौ  
 मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रघाटकेन ग्रीवागुष्टौ परिक्षिप्यान्त्येन पश्चात् स्थितेन  
 पुरपेण वामहस्ताप्रदेशिनीमन्तर्गुहृत्य दक्षिणहस्तेन घाटज्जगन्तं प्रापयित्वा  
 ततो वैद्यो गूढात् सिरैरुत्थापनार्थं हस्तावन्तार्थं च प्राणेन पीडयेति । कर्मपुरुष-  
 मातुरं च मुले पातं पुरयित्वा रक्षयेति । एष उक्तमाह्वयतानां मुखवर्जानां  
 सिराणां वेधं यन्त्रविधिः” इत्यादि ॥ १८—२१ ॥

ततो मध्यम्याङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेदुत्थितां ज्ञात्वा पर्जाङ्गुष्ठमपीडनेः ॥ २३ ॥

कुठार्या रक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥

ताडयन्पीडयेद्दन्तां विध्येद्वीदिमुगेन तु ।

अङ्गुष्ठेनोष्ठमप्याग्रे नाभिरामुपतासिकाम् ॥ २५ ॥

ततो यन्त्रणागन्तरं वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया अङ्गुष्ठविष्ठवया मध्यमा-  
 ङ्गुल्या ताडयेत् । स्पर्शेन वाङ्मण्डीकनैर्बोत्थितां ज्ञात्वा ऊर्ध्वदण्ड्या सिराया

मन्त्रे न्यम्य वामहस्तेन गृहीतया कुठार्या सिरा लक्षयेत् । हाटकोऽप्याह—  
 “सम्यगुत्थिता सिरा स्पर्शेतात् किञ्चिदुत्थितामद्गुष्ठोदरनिष्पीयन्नेर्गृह्यद्वलत्व-  
 कच्छतामुत्थितां ज्ञात्वा वामहस्तेनोर्ध्वदण्ड गृहीतया कुठार्या मन्त्रे मिरा-  
 न्क्षयेत्” इति । तद्वच्च मोक्षयेद् यथैव लक्षयेत् तथैवेना गक्षिता सिरा  
 मध्यमाङ्गुल्या ताडयेत् । अङ्गुष्ठोदरेण वा निष्पीडयेदिति अङ्गुष्ठेन । नासिका-  
 मग्रे उन्नमय्य उपनासिका मिरा ग्रीहिमुखेन विन्येत् । अरुणादत्तम्वा-  
 ह—“तद्वच्च मोक्षयेत् यथैव लक्षयेत् तथैवत्यर्थः” इति । ताडयन्नित्यादि ।  
 ग्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन् व्यथयन् तथाकुठारादिना पीडयन् एना कुठारिकाविषयः ।  
 सिरा विन्येत् । ननु, कुठारिकाविषय कर्म ग्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः । यतः “अप-  
 वादविषय परिहृत्योत्सर्गा प्रवर्जन्ते” इति न्यायः । ग्रीहिवक्त्रस्य सामान्ये ।  
 प्रयोगोऽनुज्ञातः । तथा चाह—

‘ग्रीहिवक्त्रं प्रयोज्य च तस्मिरोऽङ्गुष्ठोर्ध्वे’ ॥ इति ॥

कुठार्या पुन विशेषोऽभिहितः । “तयोर्ध्वदण्डया विन्येदुपर्यन्धां-  
 सिता मिरा” इति । तस्मादयुक्तमेतत् । अत्रोच्यते ज्ञापकम् । “कुठारिना-  
 विषये ग्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगो न्याय्य एव । यदयमाचार्या वक्ष्यति—

“मासले निक्षिपेद् देशे ग्रीहान्य ग्रीहिमात्रकम्” ॥ इति ॥

भनेन हि यचनेन ग्रन्थकार इव प्रत्यपादयत् । बहुमास क्षरीराययवे ग्रीहि-  
 मुख ग्रीहिमात्र निक्षिप्यम् । अन्यत्र त्वाप्तमानुरोधेन ग्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः  
 कार्य इति । अनेनैवाभिप्रायेण शास्त्रवृत्ता ‘प्रमाणपरिभाषाभ्यां सव्यायाध्यापि  
 सशये । मात्रच् वक्तव्यः’ इत्यनेन मात्रमिति कृतम् । अन्यथा स्पष्टं कृत्वा  
 ‘ग्रीहिप्रमाण ग्रीहस्य मासले निक्षिपेद् व्यये’ इति पाठं कुर्यात् । तस्माद्  
 युक्तमुक्तं ग्रीहिमुखं कुठारिनाविषयेऽपि प्रयोज्यम्” इति । अन्ये स्वेव  
 वदन्ति—“कुठार्या वेत्प्रकारे प्रोच्यमाने लावकिकं सन् प्रत्यक्षारो ग्रीहि-  
 मुखवेत्प्रकारमपि प्रोक्तवान् इति । अङ्गुष्ठेयादि । अग्रे नागिरुं अग्रे नासिका ।  
 “सप्तमी—” (२-१-४०) इति योगविभागात् तन्नास । “अप्रविषयां  
 नासिकामङ्गुष्ठेनोन्नमय्य ततो ग्रीहिमुखेन उपनासिका नागिकासप्तदेशस्तां सिरां  
 विन्येत्” इत्यरुणादत्तोक्तिः ॥ २३—२५ ॥

तथा स्थिते सतीत्येतावदेवात्र सहस्रार्थम् । अत्रास्मद्गुरवस्त्वेवामुपान् —  
 'पाषाणगर्भहस्तस्य पुरुषस्य भुजे कुक्षेरारभ्य मृदिते बद्धोर्ध्वपट्टके सिरां विधेत् ।  
 अत्र भुजशब्देन कूर्परमनुमीयते । कुक्षेरारभ्य मृदित इति प्रोक्तत्वात् । 'मतो  
 मक्ष्यति' सूत्रकारः ग्रीहोदरे — "वामबाहौ तु मोक्तव्या कूर्पराभ्यन्तरे सिराम्"  
 इति । विध्येद्वस्त्रसिरामित्यादिना प्रकोष्ठादिसिरायन्त्रणविधिरिति । जङ्घा-  
 सिराम्यामित्यादिना बद्ध्वा विध्येत् सिरामित्यन्तेन जङ्घासिरायन्त्रणविधिः' इति ।  
 इत्थंमनेन प्रकारेण यन्त्रलक्षणोद्देशेनानुक्तमपि यन्त्रं तदुद्देशमाहात्म्यात् क्रिया-  
 सौकर्यार्थं तेषु तेषु अनुक्तेषु प्रपदादिषु प्रदेशेषु शरीरावयवेषु स्वबुद्ध्या  
 तत्तद् यन्त्रं यन्त्राणां यथायोगं कल्पयेत् । उपायज्ञो वैद्यः । प्रदेशानुसारेण यन्त्र-  
 येदित्यर्थः । कुत्रचिदूर्ध्वबन्धनं कुत्रचिदधोबन्धनं कुत्रचिदुचितस्थाने बन्धनं  
 कुत्रचिच्चतुरङ्गुले कुत्रचिदुद्यमनं कुत्रचिद् विनमनं कुत्रचिदायमनं इत्यादि ।  
 आकुक्षनप्रसारणावयोऽप्येवमेव परिकल्पनीयाः । सर्वथोभयत्र बन्धनं कश्चिदपि  
 न दृष्टपूर्वं श्रुतपूर्वं च । यत्त्वरुणदत्तहृद्याकाराभ्यां प्रोक्तं, तद् बुधैश्चित्यम्  
 ॥ ३८—३२ ॥

ज्रेषाविधेयं शस्त्रविशेषेनोपयोगं दर्शयति —

मांसले निक्षिपेद्देशे ग्रीवास्यं ग्रीहिमात्रकम् ।

यवार्धमस्थनामुपरि सिरां विध्यन्कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥

मांसल इत्यादि । मांसले शरीरावयवे ग्रीहिमुखं शब्दं ग्रीहिप्रमाणं  
 निक्षिपेत् । अस्थनामुपरि यवार्धमात्रं कुठारिकां निक्षिपेत् । किं कुर्वन्  
 सिरां विध्यन् ।

'यवार्धमस्थनामुपरि सिरां विध्येत् कुठारया' ।

इति वा पाठः । यवार्धमात्रमस्थनामुपरि सिरां कुठारिकया विध्येत् । सर्वत्र  
 चानुज्ञानमनयगाढमृज्यसङ्कीर्णं नर्माद्यनुपवाति सर्वसिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥

गन्धमा योगादित्क्षणमाह —

स्न्यग्निद्धां मयेद्धारां यन्त्रे युक्ते तु न सवेत् ।

अल्पकालं बह्वत्यल्पं दुर्बिद्धा तैलचूर्णनः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिबिद्धा तु मयेद् दुःखेन धार्यते ।

भीमूर्धायन्त्रशैथिल्यदृष्टशस्त्रातिवृत्तयः ॥ ३५ ॥

क्षामप्रेगितास्येदा रक्तस्याशुतिहेतुः ।

सम्यग् विद्वेत्यादि । सम्यग् विद्वत्सि सिरा धारां यजेत् । यन्त्रे  
युक्ते सति न सजेत् । 'सम्यग्विद्वे स्रोद्धाराम्' इति वा पाठः ।  
'सम्यग् विद्वे सति धारां यजेत्' इत्यस्योदत्तः । अन्नं विद्धा सती मिरा  
स्रोक्कालं बहति । अस्मिन् विद्वे सतीति वा । दुर्बिद्धा असम्यग्विद्धा सिरा  
तैलपुक्तैश्चूर्णनैः चूर्णनिक्षेपे यजेत् । 'दुर्विद्धा तैलपूर्णनरहकालमल्प  
यहति' इत्येके । दुर्वेद्यास्तु बहुधा जायते । वैद्यदोषाऽऽत्मदोषादानुरोधेपाद्  
यन्त्रदोषात् काण्डदोषाच्च । तत्र प्रतीकार उक्तः । उक्तं च गालुजिना—

“अदेशे वा सिरा विद्धा सृज्या वा मारुतेन वा ।

शस्त्रेण चाणुना पिडा विद्धा चाप्यप्रमाणतः ॥

मासावृता वा सूक्ष्मा वा मच्छन्ना वापि मेदया ।

अतिरुद्धाप्यवद्धा वा सिरा रक्तं न मुञ्चति ॥

अदेशविद्धा निज्ज्ञाय देशे निध्येत्सिरा गिपह ।

विद्धा सूक्ष्मेण शस्त्रेण प्रमाणस्येन वेधयेत् ॥

अप्रमाणेन वा विद्धा ता प्रमाणेन वेधयेत् ।

मासावृताया शस्त्रेण वेधान्मानं विनिर्हरेत् ॥

सूक्ष्मा विद्धा तु विज्ञाय बिध्येत् स्थूलतरा भिषक् ।

ज्ञात्वा तु मन्त्रं मच्छन्ना तत्रणेनानुसारयेत् ॥

अतिविद्धां प्रशिक्षितां कुर्यादेवमसृकं यजेत् ।

युक्त्या त्ववद्धा नघ्नीयात् तथा स्रजनि शोणितम् ॥”

इति । अतिविद्धा तु सिरा सद्यवद् सजेत् । दुःशोभेन वृक्षद्वारेण धार्यते ।  
भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्रवणहेतवः रक्तस्तम्भना । मूर्च्छा मोहममसीव प्रवेशः ।  
यन्त्रशैथिल्यमगाढं कृत्वा यन्त्रणम् । तथा पुण्ड्रशस्त्रम् । तथा अतिरुप्ति  
रतिसौहित्यमतिमात्राशित्वमित्यर्थः । क्षामत्वं दुर्बलम् । प्रेगिता सज्जात-  
वेगत्वम् । 'मूत्रितोष्णाशित्वं वेगितम्' इति हाटकम् । अस्त्रेदः स्वेगयोगः ।  
सम्यग् विद्वेऽप्येतै रधिस्ताशुतिहेतवः । ततो रक्तशुतावेने पश्चिद्वार्या ॥

पञ्चैष तैलपूर्णमाह

असम्यगस्य स्रवति वेद्युच्योपनिशान्तः ॥ ३६ ॥

मागारधूमलक्षणतैर्निर्जातिनगसुगम् ।

सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन नेत्रेण लाणेन च ॥ ३७ ॥

अमम्यगस इत्यादि । असम्यगमे भवति विट्छादिभिः सिंशवदन  
दिशात् प्रवेरयेत् अन्वृण्ते । एतन्मातु नरति । सम्यक् अवृत्तेऽपि रक्ते  
अफानिलोपशमनरक्ताविरत्नेनायं गिह्युरा कोष्णाभ्या नैव गगाम्या दिशात् ।  
उष्णरक्तान्तलनिन्दुभिः सिरामुन् सिद्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अग्रे भवति दुष्टाम दुसुम्भादिव पीतिका ।

सम्यक्प्रवृत्त्यै स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्रं निमुच्य मुग्धेण जीजिते व्यननं पुनः ।

सावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेषु रक्त्येऽपि वा ॥ ३९ ॥

अग्र इत्यादि । दुष्टादुष्टरक्तादेव लेली शूतादग्रे प्रथमं दुष्टात् सवति  
दुसुम्भादिव पीतिका मया गगणीति कान्तिभूतात् कुसुम्भादग्रे पीतिका  
सवति तद्वदिति ।

अममरणात् पन्नादुष्टमपि रक्तं सवति न्यासद्वयात्—

सम्यक् यथावत् प्रवृत्त्यै स्वयं यत्नेन विना तिष्ठेत् न लवेत् । शुद्धं  
तदिति ज्ञात्वा नाहरेत् न नावयेत्, जीवितहेतुत्वात् । सम्यक् रक्ते सवति  
मूर्च्छायां सत्या यन्त्रं विमुच्य व्यननैर्जीजिते समाश्वस्ये नरे सति पुनरन्त  
स्नायेत् । पुनरपि मूर्च्छेन्न्यात्रे अशुद्धमपि रक्तं लम्बितरति न सावयेत् ।  
तर्हि कदा सावयेदित्याह । अपरेषु रक्तमग्निं दिने ज्यहेऽपि वा तृतीयेऽपि  
वा सावयेत् ॥ ३८, ३९ ॥

वाताच्छ्रितावाक्यं रूक्षं वेगसाव्यच्छेनिलम् ।

पिचात्पीतामितं पित्तमस्कन्धौष्ण्यात्सच्छ्रवम् ॥ ४० ॥

कफात्स्निग्धमसृक्षपादु तंतुमत्पिच्छिलं धनम् ।

संसृष्टलिङ्गं मसर्गात् त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

वातादित्यादि । वाताद् रक्तं श्यामादिलक्षणं स्यात् । अस्कन्धि  
मस्त्यानम् । उष्णत्वात् सूक्ष्मद्रव्यं च । चन्द्रकं धर्मम् । कफात् स्निग्धादि

छद्मं रक्तं स्यात् । मसर्गात् क्षोपाणां स्मृष्टलक्षणं स्यात् । त्रिदोष रक्तं  
मलिनं कलुषम् । तथा आरिल्लयन्तभनम् । जन्तु दोषत्रयसर्गात् क्षोपादधिकं  
लक्षणं मन्तव्यम् । न स्वेतावेदेन त्रिदोषलक्षणम् ॥ ४०-४१ ॥

यः शब्दद्वयदर्शनं तावच्छब्दं न वेदाह -

अशुद्धां बलिनोऽप्यसं न प्रस्थात्मायेत्परम् ।

गतिमुत्तां हि मृत्युः स्याद् दारुणा न चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राऽभ्यङ्गसंक्षरिंक्तपानानि भेषजम् ।

शुते रक्ते शर्नैर्यन्त्रमपनीय हिमाशुना ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य तैलश्लोताक्तं यन्धनीयं सिरामुखम् ।

अशुद्धं सागयेद् भूयः सायमद्वयपरेऽपि वा ॥ ४४ ॥

स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।

अशुद्धमित्यादि । अशुद्धमसं बलवतोऽपि हि पुनरबलिनः प्रस्थात्  
परमधिकं न सावयेत् । कस्मादिन्यात्—अतिज्ञावे हि रक्तस्य मृत्युः  
स्यात् । दारुणाः हृच्छा वातरोगा अपतानकादयः स्युः । तत्र रक्तादि-  
द्युतावभ्यङ्गादीनि भेषजम् । प्रस्थात् परमिति सार्धत्रयोदशपत्रं प्रस्थं वेद्यम् ।  
रक्षिरे प्रस्थशब्दो न षोडशपत्राक्षरः । उक्तं च तन्त्रान्तरे—

“वमने च विरेके च तथा शोषिनमोक्षणे ।

सार्धत्रयोदशपत्रं प्रस्थात्तुर्गुणीषिणः” ॥ इति ॥

एवं रक्ते मति यन्त्र शर्नैर्न सहसा अपनीय विमुच्य सिरामुखं  
शोतोवधेन प्रक्षाल्य तैलप्लोतं तैलयुक्तं चेलखण्डनं तेनाक्तं पश्चात् यन्ध-  
नीयं बन्नीयात् । प्लोतात् (प्लोती २०) अशुद्धं तुरान वातादिदुष्टलघिरुक्षणैर्दुष्टं  
शत्वा भूयः पुनः स्नायेत् । अत्र, मायर्मपराहे वसितेन दिने अथवा  
अपरेऽह्नि वा द्वितीयेऽह्नि । अथवा स्नेहेनोपस्कृतो भाजितो देहो यस्मै तस्य ।  
भृशं दूषितमतिशयेन हृष्टं पक्षादूर्ध्वं पुनः सागयेत् ॥ ४२-४४ ॥



किञ्चिद्विशेषे दुष्टास्ते नैव रोगोऽतिवर्तते ॥ ४५ ॥

सशेषमप्यतो धार्य नास्यातिमुक्तिमाचरेत् ।

‘किञ्चिदित्यादि । अरुणदत्तोऽपि— “किञ्चिच्छेषं दुष्ट रक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्थापयेदिति संशयापनोदामिदमाह” इत्याह । हि यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टरक्ते नैव रोगो दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नायाति ‘अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं धार्यम् । नास्य रक्तस्यातिमुक्तिमाचरेत् प्राणायतनत्वात् । सौश्रुतेऽप्यध्यर्गाष्ट—

“सशेषं दुष्टरुधिरमपि कुर्याद् विचक्षणः ।

न चातिप्रसृतिं कुर्याच्छेषं संश्रमनैर्जयेत्” ॥ इति ॥

अथ ‘किञ्चिच्छेषं’ रक्तमुपेक्षणाय न तु प्रतिष्ठितं तत्र काचित् कार्येत्याह—

हरेच्छृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥

शीतोपचारपित्तासक्तक्रियांशुद्विविशोषणैः ।

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरोत्क्रियाम् ।

‘हरेदित्यादि । सुतशेषं दुष्टरक्तं किञ्चित्कालेऽस्तीते शृङ्गालाशुषट्क्रादिभिः हरेत् न तु सिरसा । अथवा शीतोपचारेण पित्तालूफक्रियया शुध्या च । “(शुध्या)ममनविरेचनरूपया” ‘वमनादिरूपया’ इत्यरुणदत्तः । विशोषणेन रक्तरूपेण तद् दुष्टं रुधिरं प्रसादं नयेत् । कलुषतामपसृज्य तस्य प्रसन्नत्वमुपपादयेत् । निश्चिद्दुष्टे रक्ते एवं कार्यम् । भृशदुष्टे शिष्टे रक्ते मासमात्रं स्नेहादिगिह्यर्चय पुनश्च निधयेत् । पूर्वमेव बहु वा, साव्यमाशुदरभतदर्शनात् । आगमो हि— ॥

येत् । यदा वृद्ध रक्तमाश्रित्य दुष्टं विकारं च कुर्वन्ति तदा रक्तमवयवम् । यथा-  
स्थिमासच्छेदः । ननु दुष्टरक्तस्य स्रवणं क्रियते तदानीलकोपो भावी । उच्यते ।  
शतिमात्रोद्विक्त रक्तमन्तरेणावसेकं न शक्यमुच्छेत्तुम् । ततो न जात्यानाधानि-  
हतिः । तदवसेकात् कुपितं पवनोऽन्येनोपक्रमेण शक्यं परिहर्तुमिति । न तु  
केवलं स्तुतशेष दुष्टरूपि रशीतोपचारादिभिः प्रसादयेत् । स्याद्ब्रह्मनुष्टिक्तममृदमपि  
दुष्टं रुधिरमेवमनेनैव शीतोपचारादिना प्रसादयेत् । न तु तत्सिरान्यधादिना  
निर्हरेत् । अनुद्विक्तरक्तनिर्हरणस्य सापामत्वात् । रक्ते त्वरतिष्ठति स्थितिमल-  
ममाने त्वरितमेव स्तम्भनीं वक्ष्यमाणां क्रियामाचरेत् कुर्यात् । रक्तस्य प्रा-  
णायतनत्वात् ॥

तदेव स्तम्भनमाह

लोध्रम्रियजुषेत्तद्वमापयद्यथाह्वगारिकैः ॥ ४८ ॥

मृत्कपालाज्जनक्षाममपीक्षीरित्वगुरैः ।

विचूर्णयेद्ग्रणमुखं पद्मकादि हिमं पिनेत् ॥ ४९ ॥

तामेव वा मिरां विष्येद्यथात्तस्मादनन्तरम् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेद्यशलाकया ॥ ५० ॥

लोध्रेत्यादि । लोध्रादिभिः सिराग्रणमुखमरचूर्णयेत् । पद्मकादि हिमं  
शीतकपाय पिनेत् । हाटकोऽपि — “पद्मकादिभिर्मिश्रितं चार्घ्यं पिनेत्” इत्याह ।  
तामेव प्राग् विद्धा सिरां तस्मात् प्राग्व्यनादनन्तरमव्यवहितं विष्येत् ।  
अथवा सिराद्वारं क्षिप कृत्वा अग्निना तप्तया शलाकया दहेत् । अग्निना  
दहन् सिरातटोच्चेन रक्तस्थापनाय ॥ ४८-५० ॥

एकश्रावणादनन्तरं यदा शक्यं तदाह —

उन्मार्गगा यंत्रानिपीडनेन

स्वस्थानमायाति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपञ्चा-

स्ताद्विहाहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

उन्मार्गगा इत्यादि । स्वमार्गादन्यमार्गगमनं उन्मार्गगमनं यन्त्रानिपी-  
डनेनोन्मार्गगा स्वमार्गगुह्यं च मार्गान्तगमनेनोत्सर्गं प्रतिपञ्चा दोषाः प्रदु-  
ष्टास्तथाविधां गन्तं प्रपञ्चाः प्राप्ता पुनर्भावत् स्वस्थानं नायान्ति स्वाशय

न प्रतिपद्यन्ते तारद्विताहारविहारमाक् स्याद् इति सम्बन्धः । हिताहारवि-  
हारौ भजते इति 'भजो ण्वि' (३२-६२) इति ण्वि ॥ ५१ ॥

हिताहार वाक्ति—

“ नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं  
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ-  
ग्मग्निर्विशेषादिति रक्षणीयम् ॥ ५२ ॥

‘रक्तेऽपनीते सावितेऽन्नपान नात्युष्णशीतं हितम् । अत्युष्ण अन्नपान  
रक्तं प्रदूयेत् । अतिशीतं स्वन्नपानमग्निं सादयेत् । तथा लघु स्वभावतो  
मात्रमा सस्कारादिना वा । द्वाटकस्त्वाह—“रक्तेऽपनीतेऽत्युष्णमन्नमतिशीत  
च पानं न हितम् । कुत इयमाशङ्का । उच्यते, आगमात् ‘अंष्णमश्नीयात्’ इति ।

‘यदाहारगुणे पान विपरीतम् ।’

इति च । अतोऽस्य विधेः प्राप्तस्य प्रकर्षदत्त्वमपवर्तयति । तथा हि—  
अत्युष्णत्वाद्याहारस्य स्वस्थानाबलित् रक्तं दुष्टं यायात् । किञ्च कृष्णवत्स-  
घातोरसृज क्षमादग्निमाद्यमवशमभावि । तस्मादग्निरक्षणां न्नातिशीत पान  
लघुदीपनी च पानमुपयोजयेत् । अर्थ रक्तस्य वहिसिगम्य पित्तस्य च रक्षणां-  
मुष्णमशन शीत च पानमिष्यते । तथा लघुदीपन चेति” इति । कुत एवविधम-  
न्नपान हितमित्याह । तदेत्यादि । यस्मादस्मिन् काले शरीरमनवस्थित  
चलितवृत्ति रक्त यस्य तदेवमूत भवति । तस्मात् शरीरस्याधार रक्तस्य च  
पित्त पित्तस्य च वहि । तथा च वक्ष्यति “पित्तं वहि” इति । तस्माद्  
विशेषपान्महसा यत्नेन अग्निः नात्युष्णशीतादिनाहारेण रक्षितव्यः । पण्डित-  
स्त्वाह—“तदा शरीरमनवस्थितासृक् अग्निर्विशेषादनवस्थित तस्माद् रक्षे-  
तव्यः पुरुषः” इति ॥ ५२ ॥

कुनितिराव्ययस्य पुरुषस्यो मार्गमाभिना दापार्णा रक्तस्थानप्रतिपत्ता कालो नावप्यते  
न च निहतदुष्टरक्त पुरुषो तत्रात्र विना ज्ञायत इति द्वयस्यापि परिग्रहार्थमाह—

प्रसन्नार्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-

निच्छन्तमव्याहृतपक्ववेगम् ।

सुसान्वितं पुष्टिरलोपपन्न

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥



हृत्त्यादि । “वक्रादिभेदभिन्नानां शल्यानां पञ्च प्रकारा गतिर्गमनम् । कदा-  
चिच्छल्यानि वक्र कृत्यां तिर्यग्वा ऊर्ध्व वा अधो वा गच्छन्ति । कदाचिद्वज्र-  
कृत्वा । एवंमुभयथा तिर्यग्ऊर्ध्वाधोभेदेन गमनाच्छल्यानां पञ्चधा गतिः” इत्य-  
रुणदत्तोक्तिः । द्वयोःकारोऽप्येनमेवार्थे इति कृत्य सङ्ग्रहाविरोधेन व्याख्या-  
कर्तृकामे पद्येन प्रोवाच —

“तिर्यग्ऊर्ध्वमधश्चेति शल्यानां त्रिविधा गतिः ।

प्रत्येकमृजुवक्रत्वाद् द्वेविध्यमपि युज्यते ॥

अतः शस्यगते पञ्चाविधत्वमुपपद्यते ।”

इति । एव प्रोक्ते षोढा गतिर्भवतीति मन्त्रमानास्त्वन्ये वक्रादिभेदेनैव पञ्चधा  
गतिं युज्यते । विशिष्टस्यावयवैः कुटिलीभवन कुटिला गतिः । अजु कृत्वा यत्  
प्रवेशनं ऋज्वी गतिः । अङ्गे पार्श्वगमनं तिर्यग्गतिः । उच्चमाङ्गाभिमुख ऊर्ध्वा  
गतिः । पादाभिमुखा गतिरधोगतिरिति । पाठ्यकारस्त्वाह — “अत्र सङ्ख्या-  
पहणं परमतानिरासार्थम् । पतमानाता शल्यानां पञ्चधा गतिमप्याचक्षते तिर्य-  
ग्ऊर्ध्वाध शल्यानां गतिः पञ्चधा वक्रजुभेदेन सह” इति । हाटकोऽपि “वक्रा-  
दिभेदेन शल्यानां पञ्चप्रकारा गतिः” इत्याह । वचनं हि — “सर्वशल्यानां  
॥ शरीरगतानां पञ्चाविधो गतिविशेषो भवति । तद्यथा — ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्वक्र-  
मृजुरिति । ते तु षेगक्षयात् प्रतिघाता त्वगादिषु ऋणवस्तुष्वेवावातिष्ठन्ते । धम-  
निस्रोतोऽस्मिपेशीविवरप्रभृतिषु शरीरावयवेषु वा” इति । त्रिविधैव गतिः शल्यानां  
तिर्यग्ऊर्ध्वाधोभेदेन । एव शरीरे त्रिधा गच्छता शल्यानां वक्रमात्मानं कृत्वा  
अजु वा कृत्वा गमनं सम्भवतीति उक्तं पञ्चमेति । अस्माकं तु सर्वथापि  
व्याख्यायमाने सदोषता प्रतीयत इति भौनमेव शरणाभित्यस्मद्गुरुवः ।

‘यथाह्य ऋग् वृषामिजाह —

‘व्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं बहुः ॥ १ ॥

अभ्युत्पन्नं बुद्धुदवत् पिटकोपचितं त्रणम् ।”

“तुम्हः मृदुमासं विजानीयादन्तःशूल्यं सर्मासतः ॥ २ ॥

‘यमिमित्यादि । एवविधं त्रणं अन्तःशूल्यं सर्मासतः सदोषेण  
जानीयात् ।” व्याम इयामवर्णं तथा शोफं रुजावन्तं तथा बहुशोणितं

‘हृत्’ इति युक्तिरष्टाङ्गहृदयपाठः

स्रवन्तं तथा अभ्युद्धतमाभिमुख्येनोद्धतोष्ठम् । हाटकस्तु —“अभ्युद्धतम् इति पठन्ति अभ्युद्धतोष्ठमिति वदन् । तत्रा बुद्धदेन तुल्य वर्तत इति बुद्धमुदन्तं तथा पिटकरूपचितं व्यासं तथा कोमलमाम च ॥ २ ॥

इति सामान्यनायितस्य शल्यस्य लक्षणानिनाय त्वगादिगतस्य शल्यस्य सङ्गणनामाह—

विशेषाच्चरगते शल्ये विवर्णं कठिनायत ।

शोफो भवति मासस्ये चोषः शोफो विवर्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकं शल्यमार्गो न रोहति ।

पेश्यन्तरगते मासप्राप्तवच्चरययुं विना ॥ ४ ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्य सरम्भस्तम्भवेदना ।

स्नायुगे दुर्हर चैतत् सिराध्मान सिराश्रिते ॥ ५ ॥

स्वकर्मगुणानिः स्यात्स्रोतसा स्रोतसि स्थिते ।

धमनीस्थेऽनिलो रक्त फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृष्टासः साहवेदना ।

महृषो बलवानास्त्रिस्थिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफस्तद्वच्च सन्धिगे ।

पेष्टानिष्टाश्व भवेदाटोपः कोष्ठसश्रिते ॥ ८ ॥

आनाहोऽभगक्त मूत्रदर्शनं च प्रणानने ।

विद्वान्मर्मगतं शल्यं मर्मनिद्रोपलक्षणं ॥ ९ ॥

विशेषादित्यादि । पूर्वोक्त सामान्यरूपधनमन्त शल्यस्य सर्वत्र विधेः । विशेषेण पुनस्त्वचरगते शल्ये शोफो भवति । कठिनायतं, विवर्णः कठिनो दीर्घश्च । मासगते शल्ये ओषधः स्यात् । सर्वाङ्गीणामीषोऽरतिमान् दाह ओष उच्यते इत्याह । हाटकस्तु—“मासगते शल्ये चोषः स्यात् । सर्वाङ्गीणामीषोऽरतिमान् दाहोष ” । “ओषोऽमद्यमानमरभेण चूपणमतीति ” इति पाठ्यकारः । तथा शोफो विवर्धते तथा पीडनस्यानमत्वं पारुष्यं । शल्यमार्गो न रोहति रोहं न याति । येन शल्यं प्रविष्टं तस्यानुपसरोह-क्षमावस्यात् । पेश्यान्तरगते शल्ये नासात्तुल्यं रूपं शययुः वर्धयित्वा । मासावयवविशेषो र्ध्वनन्त्याहनि पेश्युच्यते । पेश्या (२० ॥ ७७ ॥ ७८ ॥)

इत्यादि । “वक्रादिभेदभिन्नानां शल्यानां पञ्च प्रकारा गतिर्गमनम् । कदा-  
चिच्छल्याति वक्रं कृत्वा तिर्यग्वा ऊर्ध्वं वा अधो वा गच्छन्ति । कदाचिद्वज्र-  
कृत्वा । एवमुभयथा तिर्यगूर्ध्वाधोभेदेन गमनाच्छल्यानां पञ्चधा गतिः” इत्य-  
रुणदत्तोक्तिः । ह्याकारोऽप्येनमेवार्थे हृदि कृत्यं सङ्ग्रहाविरोधेन व्याख्या-  
कर्तृकामैः पद्येन प्रोवाच —

“तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति शल्यानां त्रिविधा गतिः ।

प्रत्येकशृजुवक्रत्वाद् द्वैविध्यमपि युज्यते ॥

अतः शस्यगतेः पञ्चविधत्वमुपपद्यते ।”

इति । एवं प्रोक्ते षोढा गतिर्भवतीति मन्वमानास्त्वन्ये वक्रादिभेदेनैव पञ्चधा  
गतिं श्रुयते । विशिष्टस्यापयवैः कुटिलीभवनं कुटिला गतिः । अजु कृत्वा यत्  
प्रवेशनं अज्जी गतिः । अङ्गे पार्श्वगमनं तिर्यग्गतिः । उत्तमाङ्गामिमुखं ऊर्ध्वा  
गतिः । पादामिमुखा गतिरभोगविरिति । पाठ्यकारस्त्वाह — “अत्र सङ्ख्या-  
पहणं परमतानिरासार्थम् । पतमानातां शल्यानां पञ्चधा गतिमप्याचक्षते तिर्य-  
गूर्ध्वाधःशल्यानां गतिः पञ्चधा वक्रजुभेदेन सह” इति । हाटकोऽपि “वक्रा-  
दिभेदेन शल्यानां पञ्चप्रकारा गतिः” इत्याह । वचनं हि — “सर्वशल्यानां  
तु शरीरगतानां पञ्चविधो गतिविशेषो भवति । तद्यथा — ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्वक्र-  
शृजुरिति । ते तु वेगक्षयात् प्रतिघाता त्वगादिषु व्रणवस्तुष्वेवावतिष्ठन्ते । धम-  
निक्षोतोऽस्त्रिपेशीविवरप्रभृतिषु शरीरावबन्धेषु वा” इति । त्रिविधैव गतिः शल्यानां  
तिर्यगूर्ध्वाधोभेदेन । एवं शरीरे त्रिधा गच्छतां शल्यानां वक्रमात्मानं कृत्वा  
अजु वा कृत्वा गमनं सम्भवतीति उक्तं पद्येति । अस्माकं तु सर्वथापि  
व्याख्यायमाने सद्योपता प्रतीयत इति मौनमेव शरणमित्यसद्वदवः ।

एषाहं कर्म वेपमिलाह —

ध्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं बहुः ॥ १ ॥

अभ्युद्भूतं बुद्बुदवत् पिटकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं विजानीयादन्तःशुल्यं समासतः ॥ २ ॥

ध्यामिमित्यादि । एवंविधं व्रणं अन्तःशुल्यं समासतः संक्षेपेन  
जानीयात् । ध्यामं श्यामवर्णं तथा शोफरुजावन्तं तथा बहुशोणितं

सुदुर्लभं इति सुदिनाष्टाद्वहस्ये

स्रवन्ते तथा अश्व्युद्धतमायिमुत्पद्येनौद्धतोष्टम् । हाटकस्तु - 'अश्व्युद्धतम्' इति -  
पठन्ति अश्व्युद्धतोष्टमिति वदन् । तथा बुद्धबुद्धेन बुद्धं नर्तत इति बुद्धबुद्धवत्-  
तथा पिठकैरुपचितं व्यातं तथा क्रोमकमांसं च ॥ २ ॥

इति होमिन्येनोप्यितस्य वाचस्य लक्ष्मणमित्राय त्वत्तदित्यस्य शक्त्यस्य लक्ष्मणो-  
पमादः

दिशेषाच्चगते शल्यं विवर्णः कठिनायतः ।

शोफो भवति मांसस्य चोयः शोफो निवर्धते ॥ ३-॥

पीडनाशमता पाकः शूल्यमार्गो न रोहति ।

पेक्ष्यन्तस्मते मांसप्राप्तवच्छवययुं चिना ॥ ४ ॥

आक्षेपः स्वायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्वायुगे दुर्हरं चैतत् सिराध्यानं मिराश्रिते ॥ ५ ॥'

स्वकर्मगुणद्वानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।

धमनीस्थंजिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दान् स्यान्न हृष्टासः साद्बेदनः ।

राक्षसो बलवानास्यसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे घोफस्तद्वच्च सन्धिगे ।।

येष्टानिष्टाचिश्च भवेदादोषः कोष्ठसंश्रिते ॥८॥

आनाहोऽन्तश्चक्षुर्दृष्टं च घणानने ।

विद्यान्मर्गगतं श्रुत्यं मर्मविदोपलक्षणैः ॥ ९ ॥

विशेषादित्यादि । पूर्वोक्त सामान्यवृत्तमन्तःशब्दस्य सर्वत्र विधेते । विशेषेण पुनस्त्वगगते शब्दे शोफो भवति । शीतशः, विवर्णः, कठिनो दीर्घश्च । मांसगते शब्दे औषध स्यात् । सर्वाङ्गीणस्त्रीषोऽस्तिमान् दाहः चोषः उच्यते इत्याहुः । दादकत्वाहं— “मांसगते शब्दे चोषः स्यात् । सर्वाङ्गीणस्त्रीषोऽस्तिमान् दाहश्चोषः” । “चोषोऽमृतामसंरम्भेन चूपणप्रदीतिः” इति पाठ्यकारः । तथा शोफो विवर्णैः । तथा पीडनस्याक्षमत्वं पाकश्च । शल्पभागो न रोहति रोहं न याति । येन शल्वं प्रविष्टं तस्मानुपसरोहस्तभावस्यानम् । पेदीमध्यगते शब्दे मांसगततुल्यं रुद्धं खयपुं वर्ज्यमित्वा । मांसवयवविशेषो दीर्घतन्वाहतिः पेदीत्युच्यते । पेदी (200mu00a1000000)



अस्थिपेश्योरन्तरं प्रायशः पेक्ष्यन्तरम् । स्नायुगते शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपांघाः  
 स्युः । स्नायु (अपवृणोत्यु) । आक्षेप आर्क्षणम् । 'संरम्भः क्षोभः' इत्य-  
 रुणदसः । 'आवेगः' इति द्वाटकः । 'असद्यवेदना' इति 'पाठ्यकारः ।  
 'शोकः' इति केचित् । स्तम्भः स्तब्धता (अपवृणोत्यु) वेदना  
 शब्दम् । स्नायु इति वा पाठः । 'स्नायु उभयस्नायुसंस्पर्शो रज्ज्वाकारः (अपवृणोत्यु)  
 एतच्च स्नायुगतं शल्यं दुःस्नेन निर्हृत्य शक्यते । सिराश्रिते शल्ये  
 सिराणामाश्मानमानाहः स्यात् । स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां नाडीनां स्वकर्म-  
 गुणयोर्हानिः स्यात् । यानि रक्षादिवहनादीनि कर्माणि गुणाश्च ये शारीरे  
 वक्ष्यमाणाः तेषां हानिः अथवा यथा कण्ठस्रोतसि स्थिते शल्ये पानाम्भ्यवहार-  
 निरोधो आयेत । गुणोऽपि यस्तस्य पुष्ट्यादिलक्षणः सोऽप्यस्य हीयते । मूत्रस्रोतो-  
 गते शल्ये मूत्रस्याप्रवर्तनमिति तत्कर्महानिः । गुणोऽपि योऽनिर्वेदनत्वादि-  
 लक्षणः सोऽप्यस्य हीयते । इत्येवमन्येषां स्वकर्मगुणहानिर्व्याख्याया । पद्यं च—

“यथा कण्ठगते शल्ये पानादीनां निरोधनम् ।

तेन देहस्य पुष्ट्यादिगुणो नैवोपजायते ॥

मूत्रस्रोतोगते शल्ये न च मूत्रस्य निर्गमः ।

तदभावाच्च न मुखं लाघवादिश्च नो भवेत् ॥

एवं कर्मगुणौ भिन्त्यौ स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ॥”

इति । अथवा स्वकर्मणां गुणहानिः स्वकर्मगुणहानिः ।- गुण इति संपदपेक्ष  
 इति वामदेवः । ईडाकारोऽप्यनेमेषां ग्रंथ— “स्रोतसि वाग्मादौ शल्यवति  
 स्वकर्मगुणहानिः । स्वीयं कर्म स्वकर्म तस्य कर्मणो गुणः संपत्तिः तस्य कर्म-  
 गुणस्य हानिर्नाशः । यथापुरं स्वकर्माणि कर्तुं स्रोतसि न शक्नुवन्तीत्यर्थः” इति ।  
 पाठ्यकारोऽपि “स्रोतसि रसवहा नाड्यः (अपवृणोत्यु)” इत्याह । घमनीस्थे  
 शल्ये वायुर्लोहितं सफेनं प्रेरयेत् । तथा सशब्दो मरुजिर्पाति । हृल्लासश्चात्र  
 पीडायुक्तः स्यात् । घमन्योऽतिस्थूलाः (अपवृणोत्यु) हृल्लासश्च (अपवृणोत्यु)  
 अस्थिसन्धिप्राप्ते शल्ये बलवानस्थिसङ्घर्षः क्षोभः स्यात् ।  
 अस्थिपूर्णता च । सङ्घर्षः (अपवृणोत्यु) अस्थिस्थे शल्ये नैकरूपा  
 नानाविधा कृजा मगलकृष्टदितपीडितापनुत्तमायाः स्युः शोकश्च । तद्वच्च  
 सन्धिगे शरीरसन्धिगते शल्ये अस्थिस्थेन शल्येन वृत्त्यं लक्षणं भवति । तथा

अस्थिवेषेष्टाया व्यापारस्य प्रसारणादेर्निश्चितिरुपरमश्च भवति । पूर्वमस्थिगतस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अधुना तूक्तं शरीरसन्धिगतलक्षणम् । अन्यो हि शरीरसन्धिः । तथा च राख्यक्ष्मनिदाने वक्ष्यति— “शरीरसन्धीनाविश्य” इति । कोष्ठसाश्रिते सदरगते शल्ये आटोपः क्षोभः स्यात् । आटोपः (८।५ ८।५ ८।५) । तथा आनाहो जठराध्मानम् (८।५ ८।५ ८।५) । तथा व्रणमुले अश्रुमुहन्मूत्रदर्शने स्यात् । स्थानविशेषेण यथासम्भव व्रणमुले मूत्रादिवर्जितं भवतीत्यर्थः । व्रणाननम् (८।५ ८।५ ८।५) । मर्मगतं शल्यं मर्मविद्रोप-लक्षणं विधात् । मर्मविद्रोपश्च च लक्षणं सदृष्टे कश्चित् । यथा—

“देहप्रसृतिर्गुस्ता समोह शीतकामता ।

स्वेदो मूर्च्छा यमिः श्वासो मर्मविद्रोस लक्षणम् ॥”

इति ॥ १-२ ॥

यथासं च परिस्तावैस्त्वगादिषु विभाजयेत् ।

रुद्धते शृङ्खलानामनुलोमस्थितं तु तद् ॥ १० ॥

यथास्यमित्यादि । न केवलं सामान्यलक्षणेन ध्यामादिना तथा विशेष-लक्षणेन त्वगादिस्थलक्षणेन त्वगादिगतं शल्यं लक्षयेत् । “यथासं च परि-स्तावैश्च तथारूपैस्त्वगादीनामनुरूपरूपैर्विभाजयेत् लक्षयेत् । त्वक्परिस्तावेन त्वक्शल्यस्य मामपरिस्तावेण मातृशल्यमित्यादि । सूक्ष्मगतिषु शल्येषु एतान्येव लक्षणान्यविस्पष्टानि भवन्ति । तत् प्राक् निर्विष्टं शल्यं समनविरेचनादिभिः शृङ्खलानां शृङ्खलाराणां प्रसा रुद्धते रोह याति । रुद्धत इति कर्मकर्तृरिति केचित् । तत्त्वमुक्तम् । यतः कर्मस्थमावकानां कर्मक्रियाणां च कर्ता कर्मवद् भवति । न कर्तृस्थमावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम् । रहिश्च कर्तृस्थक्रियः । तस्माद् रोहतीति रुद् , रदिवाचरसि इति क्यन्तो-ऽयम् । ‘रुद्धत इति रुद्’ इति पाठ्ये । रुद्धाभासोऽयं तादात्म्यवाचाभावात् । न तु सम्यग् रुद्धः । तथा च वक्ष्यति दोषकोरेत्यादि । तस्माद् अस्य रुद्धा-मातृत्वादेवैव न्युपतिर्युक्ता ॥ १० ॥

दोषकोपाभिषातादिषोभाऋयोऽपि बाधते ।

दोषेत्यादि । तच्छल्यमतस्यमृदत्वात् भूयोऽपि बाधते प्रागबाधमान-मपि पुनरापीडा जनयति । पूर्वं कृतबाधत्वात् भूयोपहणं कुतो हेतोरित्याह—

दोषकोपश्चाभिघातश्च तावादी येषां तेषां प्रवर्तः शोभः सरम्भः तस्माच्चलित  
(बाधते) । अभिघातम् (७८८८८८) । आदिग्रहणाद् भावनरहनादीनां ग्रहणम् ॥  
(७९) । त्वगादि नष्टं शब्दे भिद्यदास्त्वत्वादददयता प्राप्ते धति शब्दपरिहानार्थ-  
मिदमाह ।

हाटकोऽपि—

‘‘त्वगादि नष्टे लक्षणमुक्तं प्रदेशायशेषतस्तु न जायते तद्विज्ञानार्थं त्वन्नष्ट  
इत्यादि इत्येवम् ।

त्वद्भनष्टं यत्र तत्र स्युरभ्यपन्नस्वेहमर्दनैः ॥ ११ ॥

रागरुग्दाहसरम्भा यत्र चाऽऽन्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लोपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ॥ १२ ॥

मांसप्रणष्टं संशुष्या कर्शनाच्छूलयता गतम् ।

शोभाद्वागादिभिः शल्यं लक्ष्येत्तद्वदेव च ॥ १३ ॥

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टं, तस्मिन् तु लक्ष्येत् ।

अस्थामभ्यञ्जनस्वेदबन्धपीडनमर्दनैः ॥ १४ ॥

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिरम् ।

नष्टे स्नायुसिरास्तोनोधमनीप्ससमे पथि ॥ १५ ॥

अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रधारोप्य रोगिणम् ।

शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य सरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥ १६ ॥

मूर्धनष्टं पृथङ्मोक्तं तेषां मासादिसश्रयात् ।

‘‘त्वङ्निर्गताः । तत्र तेषु त्वगादिनष्टेषु रक्त्येषु मध्ये त्वद्भनष्टं गृह्णन् शल्यं  
यत्र प्रदेशे स्यात् तत्र स्थानेऽभ्यञ्जानिभिः रागाभ्यः स्युः । रागो लौहित्यम्  
(७९८८८८) । रुक् शूलम् (७९८८८८) । सरम्भः शोभः । दाहः (७९८८८८) । यत्र वा  
घृतं स्थानं भोजनं विलीयते तत् स्थानं शल्यवत् सशल्यं वदेत् । अथवा  
लेपश्चन्दनादीनां दणो यत्राश्वेव शुष्यति तत्स्थानं त्वद्देशं शल्यवज्जानीयात् ।  
‘‘त्वद्भनष्टे यत्र तत्र स्युः’ इति वा पाठः । मांसगणष्टमदृश्यता प्राप्ते, संशुष्या  
धमनविरचनादिकस्य यत् कर्शनं भूतं तस्माच्छूलयता शिथिल्यं गतं,  
शोभादनेकप्रकाराद् वेदना रूपात् तथा रागादिभिः रागरुग्दाहसरम्भे शल्यं  
लक्ष्येत् । शोभाद्देशतो रूढे रागादिभिरिति वा । तद्वदित्यादि । पेश्यादिः



अधुनैषामाकर्षणोपायमाह —

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ।

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ १९ ॥

तेषामित्यादि । तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरस्यान्तःप्रवेशविपर्ययः । अनुलोमः शरीरस्यान्तःप्रवेशानुगः । प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणविषयमाह — अर्वाचीनेत्यादि । तयोः प्रतिलोमानुलोमयोः विपर्ययस्तद्विपर्ययः । तस्मात् तद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीने शल्ये निर्हरेत् । अथवा तद्विपर्ययात् तेन विपर्ययेण तेन प्रतिलोमानुलोमेन क्रमेणेत्यर्थः । विपर्ययः क्रमवाची । प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत् अनुलोमं पराचीनमानयेद् इत्यर्थः । हृद्याकारोऽप्येनमेवार्थमतिस्पष्टं कृत्योक्तवान् । “शरीरे प्रविष्टस्य शल्यस्यादृष्टस्य दृष्टस्य वा पाश्चात्येन मार्गेणाहरणं प्रतिलोमः । मुखाभिमुखमनुलोमः । तयोर्विषयमाह — ‘अर्वाचीनपराचीने’ इति । अर्वाचीनमनतिप्रविष्टं प्रतिश्लोमं हरेत् । पराचीनमतिप्रविष्टं अनुलोमं हरेत्” इति । हाटकोऽप्याह — “तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ द्वौ प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरान्तःप्रवेशविपर्ययः । अनुलोमः शरीरान्तःप्रवेशानुगः । प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणोपाययोर्विषयमाह — अर्वाचीनेत्यादि तद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीनयोर्विपर्ययात् अर्वाचीनमूर्ध्वगतिशल्यं प्रतिलोममानयेत् । पराचीनमधोगतिशल्यं अनुलोममानयेत्” इति । पाठ्यकारस्त्वाह — ‘तेषां शल्यानामाहरणोपायौ द्वौ । प्रतिलोमोऽनुलोमश्च । येन एवा प्रविष्टं तेनैवाहरणं प्रतिलोमः । निर्धात्य श्लेष्णेन विश्लेस्य वा अन्यपथाहरणमनुलोमः । एवं सामान्यमुक्त्वा पुनरर्वाचीनेत्यादिना विशेषमाह — अर्वाचीनमधोगतं ऊर्ध्वं नयेत् आहरेत् । पराचीनमूर्ध्वगतमधोमार्गेणैवाहरोदित्यर्थः । अर्वाचीनमनुलोमं समीपस्थितं प्रतिलोममाहरेत् । पराचीनं प्रतिलोमं दूरतः स्थितमुत्तुण्डितमनुलोममाहरेत् । अर्वाचीनपराचीनौ प्रतिश्लोमानुलोमपर्यायौ । प्रतिलोमानुलोमे शल्ये विपर्ययान्निर्हरेदिति पिण्डितार्थः” । अन्ये पुनरन्यथा वदन्ति — “तेषामित्यादिना यकर्जुभेदसंयुक्तानामाहरणमुक्त्वा, पुनरर्वाचीनेत्यादिना ऊर्ध्वोभेदसंयुक्तानां चोक्त्य, सुखाहार्यमित्यादिना तिर्यग्मातस्याप्युक्तवान्” इति । तदयुक्तम् । समानतन्त्रविरोधात् । एवमुक्तं सौश्रुते — ‘सर्वशल्यानां तु शरीर-

गतानां द्वावेवाहरणहेतू भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च । तत्र प्रतिलोममर्वाचीन-  
मानयेत् अनुलोमं पराचीनम्' इति । अस्य व्याख्यानमेवमूचिवान् वामदेवः ।  
“आहरणहेतू आहरणमार्गावित्यर्थः । तत्र प्रतिलोममिति — तत्र तयोः  
प्रतिलोमानुलोमहर्तव्ययोः प्रतिलोमं प्रतिलोमाहरणीयं शल्यमर्वाचीनमानयेत् ।  
एवमर्वाचीनानयनं प्रतिलोमोपायः । अनुलोमाहरणीयं शल्यं पराचीनमानयेत् ।  
एवं पराचीनमानयनं अनुलोमोपायः” इति । उक्तं च भालुकिना— “द्वावेव  
तु शल्यानयनमार्गौ भवतः । तद्यथा— अनुलोमः प्रतिलोमश्च । तत्र प्रति-  
लोमोऽर्वाचीनमाहरणम् । अनुलोमः पराचीनम्” इति । इन्दुनाप्ययमर्थः  
प्रत्यपादि । “प्रतिलोमं यद्यतः प्रविष्टं तेनैवानीयते । अनुलोमं यद्यतः प्रविष्टं  
ततः प्रवेश्य द्वितीयेन ह्रियते । तत्र अर्वाचीनं यच्छल्यं तत् प्रतिलोममानयेत् ।  
अर्वाचीनं पूर्वोक्तं ऊर्ध्वगतिः । तद्यतः एवं प्रविष्टं तेनैवाहरेत् । यच्छल्यं परा-  
चीनं तदनुलोममानयेत् । यत्राभिमुखं तत्रैवानयेदित्यर्थः” । पराचीनमधोगतीति  
उपलब्धो प्रतिलोमानुलोमोपायौ । किं ताभ्यामाहरणीयं शल्यमित्यत्र प्रवीति ।

॥ १९ ॥ -

न च सर्वमेव शल्यमाहरणीयमित्याह—

सुखाहार्यं यतः छिन्ना ततस्तिर्यग्गतं हरेत् ।

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावंक्षणपार्श्वगम् ॥ २० ॥

प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ।

सुखाहार्यं यतश्छिन्नेति । तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद् देहदेशात्  
सुखाहार्यं भवति सुलेनाहर्तुं शक्यते तस्माद् देहदेशान्मांसादीन् छिन्वा  
विलुप्य उद्धरेत् । प्रतिलोमोपायेन अनुलोमोपायेन वा इत्यर्थः । छित्त्वेत्यस्य  
यद्यपि कर्म किञ्चिन्न निर्दिष्टं तथापि त्यङ्मांसादीनां योग्यत्वात् तेषामेव  
कर्तव्यं बोध्यम् । मांसादीन् छित्त्वेत्यर्थः । शल्यमित्यादि । उरःप्रभृतिषु स्थितं  
शल्यं न निर्घात्यं न निर्घातनीयम् । वंक्षणम् = (कृष्णवर्णम्) ।  
पार्श्वम् = (बाह्यम्) । तथा प्रतिलोमं प्रतिलोमप्रविष्टं नानुलोमगतं तथा  
अनुत्तुण्डं बाधे बुद्बुदवन्नोद्धतं अदृश्यमानमुखमित्यर्थः । हृद्याकरोऽपि —  
“अनुत्तुण्डमतदृश्यमानवारङ्गं च त्वगादिष्ववरुद्धम्” इत्याह । उत्तुण्डम् =  
(गोष्ठ्यवस्था) । तथा पृथुमुखं च विस्तीर्णनञ्जं शल्यं न निर्घातनीयम् ।  
सारकृत्तेवमाह — ‘शल्यं न निर्घात्य’मित्यादिना प्रवेशतः प्रति-  
लोमाहर्तव्यं शल्यं ब्रवीति । निर्घातनं मुद्रादिभिः प्रचालनम् । प्रतिलोमं प्रति-



पाकहृक्छोफंसंसावैः स्थानेऽन्यत्रापि वर्जितम् ।  
प्रणष्टमथ शल्यं स्यादुपेक्ष्यमनुपद्रवम् ॥”

इति ॥ २१ ॥

अथाहरेत्कनप्राप्यं करणैवेतरत्पुनः ।  
दृश्यं सिंहादिमकरवर्मिकर्कटकाननः ॥ २२ ॥  
अदृश्यं ग्रणसंस्थानाद् गृहीतुं शक्यते यतः ।  
कङ्कभृङ्गाह्वकुररशररीचापसाननः ॥ २३ ॥  
मंदशाभ्यां त्वगादिस्थं तालाभ्यां सुपिरं हरेत् ।  
सुपिरस्थं तु नलकः श्रेयं श्रेपेर्यथायथम् ॥ २४ ॥

अथेत्यादि । कनप्राप्यं हस्तप्राप्तं शल्यं करणैवाहरेत् नापरेण कङ्क-  
मुखादिना । इतरद् अकरप्राप्यं हस्तग्रहणाशक्यं तु दृश्यं सिंहादिमि-  
र्मैराहरेत् । अदृश्यं पुनः शल्यं ग्रणसंस्थानादाकलय्य कङ्कमुखादिभिर्गृहीतुं  
शक्यते यतस्तत्तल्लोहरेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंवन्धत्वात् तदो लाभः । अथैव  
यत इति तृतीयार्थं तसिद्ध । येन यद्येण गृहीतुं शक्यते तेनाहरेदिति । त्वगा-  
दिस्थं शल्यं मंदशाभ्यां निहरेत् । आदिग्रहणान्मांसादीनां ग्रहणम् । सुपिरं  
यच्छल्यं त्वगादिस्थं तालाभ्यां हरेत् । न मंदशाभ्याम् । “ऊपमुपि - ”  
(५-२-१०७) इत्यादिना स्मृत्ययः । सुपिरयुतं सुपिरस्थं स्रोतःस्थितं पुनः  
शल्यं नलकैर्नीलीयत्रैराकर्षेत् । श्रेयं शल्यं श्रेपेर्यथैवायोग्यमाहरेत् ॥

२२-२४ ॥

यन्नेणाप्यशक्यं यत्नं ग्रहणमाह —

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं ग्रणम् ।  
कृत्वा घृतेन संसेद्य घघ्याचारिकमादिशेत् ॥ २५ ॥  
सिरास्त्रावविलम्बं तु चालयित्वा शलाकया ।

शस्त्रेणेत्यादि । शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य मांसादीन् छित्त्वा शल्य-  
मानीय तदनन्तरमपनीतरक्तं, ग्रणं विधाय उष्णसर्पिषा स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टादिना  
सर्पिर्मधु बद्ध्वा आचारिकं स्नेहविध्युक्तम् ‘उष्णादकोपचारी स्यात्’ इत्या-  
दिकमादिशेत् कथयेत् । सिरास्त्रावविलम्बं पुनः शल्यं शलाकया चाल-  
यित्वा शिथिलीकृत्याहरेत् ॥ २५ ॥



एवं हस्तेनाहर्तुमशक्यानां शल्यानामुद्धरणविधानमुक्त्वेदानीं हस्तयन्त्राभ्यामशक्यानामाहरणाधिधि वक्तुमारभते ।

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाम्बुना ॥ २६ ॥

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम् ।

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ २७ ॥

अस्यिदं नरं पञ्चां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।

इत्यशक्ये सुवाल्लिप्तिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥ २८ ॥

तथाप्यशक्ये वारङ्गं चक्रीकृत्य घनुर्जया ।

सुमद्वं वक्त्रकटके वध्नीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

सुसयतस्य पञ्चांग्या वाजिनः कशयाथ तम् ।

ताडयेदिति मूर्ध्नां वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३० ॥

उद्धरेच्छल्यमेवं वा शस्त्रायां कल्पयेत्तरोः ।

पध्वा दुर्बलवारङ्गं कुशाग्निः शल्यमाहरेत् ॥ ३१ ॥

हृदये संस्थितमित्यादि । हृदये यदास्थितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रासितस्य स्थानान्तरगतं ज्ञात्वा यथायथं यथासं विशिष्टयन्त्रैः शल्यं निर्हरेत् । शल्यमिति त्रासशल्येति प्रायशः । सौश्रुतदर्शनादेव द्योत्यते । कथमिति । 'हृदयमभिप्रवर्तमाने शल्ये शीतजलादिभिः उद्वेजितस्योद्विग्नहृदयस्य प्रहारं दापयेत्, यथाहारमार्गो नावरुध्यते' इति । अत्रैवं व्याख्यानमवोचद् वामदेवः— 'हृदयमिति-त्रासशल्येति हृदयमभिप्रवर्तमाने सति शीतजलादिभिरुद्वेजितस्य सत उद्विग्नहृदयस्य प्रहारं दापयेत् । यथा येन प्रक्रमेण आहारमार्गं आहारगतिर्नावरुध्येत तथा प्रहारं दापयेत् । 'हृदये आहारमार्ग' इति वचनात् अत्रगम्यते त्रासशल्यमेवात्राधिकृतमिति । उद्वेजनेन विवृतस्रोतसः तत्कालमेव प्रहाराच्छल्यस्याप्यपतनं भवतीत्यभिप्रायः । अथवागन्तुशल्यानामसंख्यरुजाफराणां सर्वत्र स्थितानामुद्धरणोपायार्थमस्यारम्भः । हृदयमिति मनस्तदधिष्ठानत्वात् मनः प्रपीड्य वर्तमाने शल्ये शल्योद्धरणे अशक्तो भवत्यातुरः । तत्रायमुद्धरणोपायः । शीतजलादिभिरुद्वेजितस्य प्रहारं शल्यनिष्पातनं दापयेत् । यथाहारमार्गः आहरणमाहारः शस्त्रस्याहरणमार्गो नावरुध्यते यथा शीघ्रं सुसमागच्छति । शल्यमनुलोमं प्रतिलोमं वा तथा निर्घातं प्रतिनिर्घातं वा दापयेत् । भोजना-  
मुक्तम्—

“शल्ये तु संवाधगते गर्भीरे हृदयाश्रिते ।-

शल्यनिर्हरणार्थाय विधिं कुर्यादिमं भिषक् ॥

श्रीतन्नेन जलेनैनमबुद्धमवमेवयेन् ।

उद्विग्ने हृदये तस्य शल्यस्योद्धरणं हितम् ॥

अभियाण्यपि शंसेन शस्त्रेणोद्धेजयेद्यपि ।

उद्विग्ने हृदये तस्य शल्यस्योद्धरणं हितम् ॥

प्रियां भार्यां स्त्रियं चान्यां सर्वालङ्कारमूषिताम् ।

दर्शयेत् तस्य विद्वस्य संहृष्टः समयने तथा ॥

हृदयेन सायानस्य शल्यं निर्गतयेद् भिषक् ” ॥ रति ॥

यथेत्यादि । अन्यतोऽपि हृदयादन्यत्रापि देशे स्थितं शल्यं दुराकर्षे  
दुःलेनाक्रष्टुं शक्यते स्वमार्गेण यत्तत् एवमेवाहरेत् । यथा हृदयस्य शल्यं  
म्यानान्तरं प्राप्तं निर्हायं तथा ययामार्गं मार्गानतिक्रमेणान्यदेशस्थमपि शल्य-  
माकर्षणीयम् । अस्मिदष्टं शल्यमस्मिद्वयमध्यगतं अस्थनापि दष्टमिव दष्टम्  
अस्मिद्विवरप्रविष्टमित्यर्थः । समभ्यन्तं वा । तस्मिन्नस्मिदष्टे शल्ये सति नरं बलवन्तं  
पद्भ्यां पीटयित्वा आक्रम्य यन्त्रेण तच्छल्यं निहरेत् । अस्मिदष्टम् इति वा  
पाठः । इत्यशक्ये अनेनापि प्रकारेणाक्रष्टुमशक्ये शल्ये किं नृर्भृत्यैर्महाबलैः  
सुगृहीतस्य सुद्रवपृष्ठस्य नरस्य शल्यं कङ्कमुखादिना भिषगाहरेत् । तथा-  
प्यशक्ये एवमप्याहर्तुमशक्ये शल्यस्य वारङ्गं प्राप्तं शिखाकारं वर्णाकृत्य  
हुटिलतामापाद्य ततो धनुर्ज्यया सावादिमय्या सुबद्धं कृत्वानन्तरं वाजिनोऽ-  
श्वस्य वक्त्रकटकं वघ्नीयाद् वैधः । वक्त्रकटकं—(७३१५००) । किंभूतः, सु-  
समाहितः तद्वतमनाः । किंभूतस्य वाजिनः, पश्चाद्भ्यां सुमंयतरय सुष्टु बद्धस्य  
पश्चानामज्ञानं चतुर्णां पादानां सुसहिनानां समाहारः पश्चाद्भी वन्धविशेषः =  
(७०५)७०७०१०७५) । उक्तं च—

“शुरो सुरचतुष्के च पश्चाद्भीसंज्ञया मतः ”

इति । तथा पश्चाद्भ्यां बद्धस्यानन्तरं ते वाजिनं कक्षया एवं ताडयेत् यथा  
स वाजी मूर्धानमुन्नमयन् उत्क्षिपन् वेगेन बलेनाक्रान्त्या शल्यमुद्धरेत् ।  
कक्षा चर्मयष्टिः । अथवा एवमनेन प्रकारेण वारङ्गं वक्रनां नीत्वा धनुर्ज्यया  
सुबद्धं संपाद्य सुसमाहितो भिषक् वृक्षस्य शाखायां कल्पयेत् । वृक्षशाखामा-

नमस्य धनुर्ज्यैव तस्यां तद्वद् बध्नीयात् शास्त्रामनम्य तस्यामश्वक्त्रवद्  
धनुर्ज्या बध्नीयादित्यर्थः । अत्र च यः शास्त्रा किञ्चरहस्तैर्मुक्तमात्रैवोर्ध्व-  
मुन्नमन्ती शल्यमुद्धरति तादृशी कल्पनीया । दुर्बले तनु वारङ्गं यस्य शल्यस्य  
तद् दुर्बलवारङ्गं शल्यं कुशाभिः कुशाभिधानैर्वशादिकमालेकाभिर्भङ्गप्रतिपेधे  
वक्ष्यमाणैर्विध्वा शल्यमाहरेत् । कुशाग्रवद् न तृणवाची “अस्त्री कुशम्”  
इत्यमरसिंहः ॥ २६-३१ ॥

श्वयधुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तिः ।

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥ ३२ ॥

तैरेव च नयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥ ३३ ॥

अयस्कान्तेन निष्कर्णं त्रिष्टुतास्यमृजुस्थितम् ।

पक्वाश्रयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ३४ ॥

श्वयधुना ग्रस्तमाच्छादितं वारङ्गं यस्य शल्यस्य तत् श्वयधुग्रस्तवारङ्गं  
शल्यमाहरेत् । कथं, युक्तितो युक्त्या यथा युज्यते तथा शोफमुत्पीड्य  
ऊर्ध्वं पीडयित्वा उत्तुण्डितं बुद्बुदवदुन्मुखीकृतं शल्यं मुद्गरेणाहतया नाड्या  
निर्घात्य चालयित्वा आहरेत् । मुद्गरग्रहणमुपलक्षणं पापाणादीनाम् । पापाणा-  
दिभिरप्याहतया नाड्योत्तुण्डीकृतं हरेदिति बोध्यम् । तैरेव मुद्गराश्चादिभिरा-  
र्घांतरमार्गोत्तुण्डितं अमार्गे उत्तुण्डितं शल्यं मार्गं नयेत् प्रापयेत् ।  
हाटकोऽप्याह—“तैरेव मुद्गरादिभिः आहृत्यमार्गोत्तुण्डितं यतो निर्हृष्टं  
मर्मत्वात् युज्यते तत् उत्तुण्डितं मार्गमानयेत्” इति । कर्णः कर्णः कर्णः वा  
विद्यन्ते येषां ते कर्णिनो भस्त्रादयः । तेषां कर्णं मृदित्वा तस्य कर्णशल्यं  
निर्हरेत् । कर्णिनमिति वा पाठः । “कर्णवन्तं शरशल्यं कर्णं मृदित्वा निर्हरेत्”  
इति हाटकः । अथवा नाड्यास्येन नाडीमुखेन पञ्चमुखच्छिद्येत्यादिना निगृह्य  
निर्हरेत् । अयस्कान्तेन मणिविशेषेण निष्कर्णं कर्णरहितं तथा त्रिष्टुतास्यं स्पष्ट-  
मुखम् अजुस्थितं शल्यं हरेत् । अयस्कान्तम्य लोहानर्पणं प्रभावः । पक्वा-  
श्रयगतं शल्यं विरेकेण विधेयतो निर्हरेत् ॥ ३२-३४ ॥

दुष्टमातृविपस्तन्यरक्ततोषादि चूर्णैः ।

कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३५ ॥

अल्पसत्त्वेऽबले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥

दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।

-आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोऽसृगतिस्त्रुतिः ॥ ११ ॥

रुजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।

तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्ताथ्वसंगाधिपम् ॥ १२ ॥

विष्टदो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।

यदिहिनत्पाममज्जानाद्यथ पक्षमुपेक्षते ॥ १३ ॥

श्वपचायिव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ।

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥

पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।

न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

अल्पेत्यादि । अथैनं रक्तपाकाख्यं शोफं सम्यक् पकं विदित्वा  
अल्पसत्त्वादिषु जाते शोफे पाकाद्वा अत्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते दारणं कार्यम् ।  
शोफे दारणं त्रणप्रतिषेधोक्तैर्दारणद्रव्यैः—

“गुरुगुरुतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरिकपोतविद् ।

क्षारोपधानि क्षारश्च पक्वशोफविदारणम् ॥”

इत्युक्तेः । न केवलमल्पसत्त्व इत्यादिके श्वेत्यौ दारणं कार्यम् । यावत् चशब्दा-  
न्मर्मसन्ध्यादिस्थिते च श्वयथौ दारणं कार्यं न पाटनं शस्त्रेण । पाठ्य-  
कारस्तु — “दारणं कुर्यात् (७०१५७७७) इत्याह । अन्यत्रेति । अन्यत्र  
दारणविषयादन्यत्र स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम् । पाटनं दीर्घच्छेदः । अवलो-  
दुर्बलः । सर्वत्र आमस्य शोफस्य शस्त्रेण छेदे सति सिरास्नायुव्यापदो भवन्ति ।  
तथा असृजोऽतिस्रावः स्यात् । तथा रुजाया अतिवृद्धिः अथवा दरणं विसर्पो  
वा क्षतोद्भवः स्यात् । पके पाके अतिक्रान्ते अन्तरे तु पूयस्तिष्ठन्नासीनः सन्  
सिरादीनि दहति । कथमिव तृणोलपमिवानलः तृणोलपं (७५३५) । अज्ञाना-  
न्मोहादामं हिनत्ति यः योऽपि पक्षमुपेक्षते न पाटयति तौ नरौ श्वपचतुल्या-  
यातुरव्यापादनं कुरुतो विवच इत्याह— आनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ  
आतुरव्यापादनात् श्वपचतुस्त्यौ । न दैद्यौ । श्वपचश्चण्डालः । शस्त्रकर्मणः प्राक्

पूर्वमातुरमिष्टमद्यं भोजयेत् । त्रणेऽप्ययमपि तद्वलाघानार्थं योजयेदित्यर्थः ।  
तथा यो वेदनाक्षमः शस्त्रव्यथासाहिष्णुः तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं तीव्रमद्यं  
मद्यं पाययेत् । एवं सति यत् स्यात् तदाह — न मूर्च्छत्यन्नसंयोगादन्नो-  
पयोगात् सुखाति । तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः सन् शस्त्रमग्रे न्यस्तं न बुध्यते  
न चेतयते । तं कृतान्तया कर्म्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अन्यत्र मूढगर्भाश्मिमुखरोगोदरातुरात् ।

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राह्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥

सम्मुखो यन्त्रयित्वाशु न्यसेन्मर्मादि वर्जयन् ।

अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥

सकृदेवाहरेत्तच्च पाके तु सुमहत्पि ।

पाटयेत् त्र्यङ्गुलं सम्यग्द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥

अन्यत्रेत्यादि । मूढगर्भादिभिर्य आतुरस्तं वर्जयित्वा इष्टभोजनं  
मद्यपानं च कारयितव्यम् । अश्मशब्देनाश्मरी गम्यते । अथेत्यादि ।  
अथशब्दो मङ्गलवाची । अथशब्देन मङ्गलवाचिना सद्ग्रहोक्तमर्थं सुमुहूर्त-  
विमार्चनदेवतानमस्कारादिकं सूचयति । मिषजा उपक्रम्यस्य आयुश्च परीक्ष्य-  
मिति बोद्धव्यम् । तथा चोक्तं सुश्रुते — “आतुरमुपक्रम्यता वैद्येनायुरादित  
एव परीक्ष्यम् । सत्यायुपि अश्विनयोदेहयलसत्त्वप्रकृतिभेदजदेशकालांश्च  
परीक्षेत । तत्र महापाणिपादपृष्ठं स्निग्धस्तनाग्रदशनललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वो-  
च्छ्वासनेत्रवाहुं विस्तर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वमेदूग्धीवं गम्भीरसत्त्वस्वरमित्येव-  
मादिलक्षणोपेतं पुरुषं जानीयाद् दीर्घायुः खल्वयम्” इति । तमेकान्तेनोपक्रमेत ।  
श्लोकश्चात्र —

“गूढसन्निधिसिराम्नावः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।

उत्तरोत्तरमद्वात्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥”

इति । सत्त्ववतः क्रिया कर्तव्येति चोक्तं यथा — “सत्त्ववतः क्रिया” । सत्त्वं  
सत्त्वगुणोत्कर्षः ।

“सत्त्ववान् सहते सर्वं सुखं दुःखं च मानवः ।

राजसः क्षाम्यमानस्तु सहते नैव तामसः ॥” इति ॥

अस्मिन्पुस्तके —

“आल्यो रोगी मिषग्वदयो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।” इति ॥

वक्ष्यति च —

“अनुत्तेकमदैर्न्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।

सत्त्ववान् सत्त्वमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥” इति ॥

तथा आहतं दौकितमुपकरणं तत्कालयोग्यं षट्शस्त्राग्निजाम्बवोष्ठपितु-  
होतकेहमधुकफरुकादिकं यस्यातुरस्य तस्मातुरम् । शस्त्रावचाराणात् पूर्वमुपकरणानि  
कल्प्यानि । सुश्रुते चोक्तं— यथा ‘छेद्यं, मेद्यं, लेख्यं, वेद्यं, आहार्यं, विस्तार्यं,  
एष्यं सीन्यं’ इत्यष्टविधं शस्त्रकर्म । एषामन्यतमं चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकरण-  
यितव्यानि भवन्ति । यन्त्रशस्त्रक्षारामिश्रलाकापितुस्त्रमधुघृततैलतर्पणकपायले-  
पादयः परिचारकाश्च” इति । “आहतोपकरणं सम्भृतोपकरणम्” इति हाटकः ।  
उपकरणानि सिरान्वयधोक्तानि’ इति पाठ्यकारः । प्राङ्मुखं पूर्वामिमुखं  
परिकर्ममिर्त्राहयित्वेत्यर्थः । संमुखनाजने उपविष्टं भेति बोद्धव्यम् । एवं-  
विधमातुरं वैद्यः संमुखोऽभिमुखः प्रत्यङ्मुखो यन्त्रयित्वा अचलनार्थं क्रिया-  
सौकर्यार्थं च शस्त्रमाशु अविलम्बितं न्यमेत् निक्षिेत् । मर्मादि वर्जयन्  
मर्मसिरासन्ध्यादि परिहरन् । भोजेन चोक्तम् —

“प्रत्यङ्मुखो भवेद् वैद्यः प्राङ्मुखश्चातुरो भवेत् ।

चत्वारः पुरुषा द्वौ वा परिगृहीयुरातुरम् ॥”

इति ॥ तथा अनुलोमं रोगशस्थानुकूलं कृत्वा; न प्रातिलोभ्येन । अनुलोमं =  
(अनुलोमं ७.५३७७७७ ७.५३७७७७) इति पाठ्यकारः । किम्भूतं शस्त्रं, सुनिश्चितं  
अतिताक्षिणं आपूयदर्शनान्न्यसेत् । तच्च शस्त्रं सकृदेवाहरेत् छिन्त्यात् ।  
न बहून् वारान् । अरुणदत्तस्त्वाह—‘तच्च शस्त्रमापूयदर्शनादाहरेत् । नत्वधिकं  
तत्रैव स्थाप्यम् । तच्च सकृदेव न बहून् वारान् न्यसेत्’ इति । सारकृ-  
दप्याह—‘आपूयदर्शनात् सकृदेव न्यसेत् । आहरेत् तप्तेति पूयदर्शनानन्तरं  
तत्र न स्थाप्यमित्यर्थः । तत्र न पाटने कुर्यादिति पिण्डितार्थः” इति ।  
उक्तं च भोजेन —

“तावत् प्रणिदधेच्छस यावत् पूमेऽत्र दृश्यते ।

निपिच्यमाने पूके तु पदं कुर्याद् विचक्षणः ॥”

इति । पूकः पूयः । “अथेत्यादिविधानं सर्वेषां गेव शस्त्रकर्मणां समानम् ।” न्यमेत्  
सुनिश्चितं शस्त्रमापूयदर्शनार्थित भेदने विज्ञेयः । इतरेषां पुनर्विशेषांस्तत्र

तत्रोपदेक्ष्यति । इतरेषां शस्त्रकर्मणां विधानमनुक्त्वा भेदनविधेर्वचनं व्रणमूलस्य पक्षोफस्य प्रतीकारार्थत्वात् भेदनस्य । पाके तु सुमहत्यपि त्र्यङ्गुलं पाटयेत् । त्र्यङ्गुलपरिमाणं व्रणं सम्यक् कुर्यात् नाधिकम् । अनेन परं शस्त्र-पदप्रमाणं वर्ण्यते । अपिशब्दादेकेन पदेन दुःशोषनीयेषु नालीव्रणादिषु पद-बहुत्वमपीष्टमिति चोत्तयति । तत्र पदबहुत्वे विधानं कथयति — त्र्यङ्गुलत्र्य-ङ्गुलान्तरमिति । यत्र पोकस्थातिमहत्वापेक्षया बहूनि पदानि क्रियन्ते तत्रा-ङ्गुलद्वयमथवाद्गुलत्रयमन्तरीकृत्य पुनरन्यत् पूर्वप्रमाणं व्रणं कुर्यात् । न त्वासन्नम् । एवं व्रणकरणं स्नावादिरक्षणार्थम् । उक्तं च भोजेन —

“त्र्यङ्गुलं तु व्रणं कुर्याद् द्वाङ्गुलं तु व्रणान्तरम् ।

पाकस्य वा प्रमाणेन पदं कुर्याद् विचक्षणः ॥

प्रति ॥ १८ ॥

प्रेदानन्तरं गतिज्ञानार्थमाह —

एपित्वा सम्यगेपिण्या परितः सुनिरूपितम् ।

अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥

एपित्वेत्यादि । एपिण्या सम्यगेपित्वा परितः समन्तात् सुनिरू-पितं पर्यालोचितम् । न केवलमेपिण्या यावदङ्गुल्यादिना । नातिविवृते पाके एपिण्या, अतिविवृते अङ्गुल्या नालेन वा पद्मोत्पलादिजेन, अतिसंशृते घालेन वराहादिसम्बन्धिना अन्वेप्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात् । यथादोष-मिति वा पाठः । नालं तृणकाण्डमिति पाठ्यकारः ॥ १९ ॥

यथादेशं यथाशयमिति श्रेष्ठम् । अन्तस्तत्र प्रदेशं दर्शयितुमाह—

यतो गतां गतिं विद्यादुत्सर्ज्वा यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥

आयतं च विशालं च तेषां दोषो न तिष्ठति ।

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्त्रेदवेपथुः ॥ २१ ॥

अमम्भोहृदयं वैराग्यं शस्त्रकर्मणि शम्पते ।

यत इत्यादि । यतो यस्मिन् प्रदेशे गतां दूरागतां गतिं जानीयान् । तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । गतिः (७७५३०६०) । यत्र यत्र यथशयप्रदेशे

उत्सङ्गं उन्नतिं विधात् । तत्र तत्र पदेषु व्रणं कुर्यात् । उत्सङ्गः उन्नतिः ।  
 शुष्कस्य पूयस्य संश्लेष इति केचित् । पाठ्यकारोऽपि—उत्सङ्गः (७७३  
 २५००) इत्याह । किमृतं व्रणं, सुविभक्तं पार्श्वपरपार्श्वभ्याम्, अथवा  
 दर्शनीयं अकरालमित्यर्थः । अरुणदत्तोऽपि—“सुमु विभक्तं पार्श्वपरपार्श्वदि  
 विभागो यस्य तं तथाविधम्” इत्याह । तथा निराशयं न विद्यते आशयः  
 पूयादेर्दोषस्य स्थानं यस्य तं तथामृतं निराशयं कुर्यात् । हाटक्योऽपि  
 “निराशयं निर्गतपूयस्थानमित्यर्थः” इत्याह । आशयम् (७७३००७७३०)  
 तथायतं दीर्घं तथा विशालं विस्तीर्णं च कुर्यात् । तथा एवं कृते सति दोषः  
 पूयाह्वयो न तिष्ठति न स्थानं लभते । उक्तं च सुधृते — “मुक्तचन्तमा-  
 तुरमुपवेश्य यद्ययित्वा मर्मसिरास्त्रावसन्ध्यस्थियमनोः परिहरन् रोमशय्यानु-  
 कूलं शस्त्रं निदध्यात् अपूकदर्शनादिति । सृष्टदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च महत्स्वपि  
 च पाकेषु \* ज्यङ्गुलं शस्त्रपदमुक्तम् । तत्रायततत्वं विशालत्वं सुविभक्तत्वं  
 व्रणगुणाः” इति । शौर्येत्यादि । शस्त्रकर्मणि वैद्यस्य शौर्यादिकं ज्ञस्यते ।  
 शौर्यं पाटनादौ वीर्यम् । सामर्थ्यमिति हाटकः । अध्यवसायान्तगामी शूरः ।  
 तस्य भावः शौर्यमिति वा । आशुक्रिया चतुरहस्तता । तीक्ष्णं शस्त्रं  
 निशितशस्त्रवत्ता । अस्वेदवेपथुः न विद्यमानो स्वेदवेपथू यस्य स पवम् ।  
 स्वेदाभावः कम्पामावश्चेत्यर्थः । हाटक्योऽपि — ‘अस्वेदवेपथुः स्वेदराहित्यं  
 हस्तादिकम्पामावश्च’ इत्याह । अस्वेदवेपथू इति वा पाठः । अग्नम्मोह-  
 स्तत्कालोचितकार्यकरणे सम्यक् प्रवृत्तिः । ननु शौर्यं वैद्यस्य ज्ञस्यत इत्युक्त्यैव  
 स्वेदकम्पामावः प्रत्यपादि । तथा च स्वेदवेपथू भीरोरेव सम्भवतः । न तु  
 शूरस्येत्यनर्थकमस्वेदवेपथुरिति । अत्राचक्ष्महे — सत्यमेतौ भीरुगुणौ ।  
 किन्तु उष्णकालवशात् प्रकृतिवशाद् वा यस्य स्वेदवेपथू भवतः तत्परिहा-  
 रार्थमेतदुक्तम् । सस्वेदस्य हि वैद्यस्य शस्त्रकर्म कर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव  
 न तथा सम्पद्यते । तद्वत् सकम्पस्यापि । तस्मात् सत्परिहारो युक्तः ।  
 ‘शस्त्रकर्मण्यातुरस्य वैद्यस्य च शौर्यादिकं ज्ञस्यते’ इति केचित् । अथवा  
 अवेपथ्वन्तान्यातुरे वैद्ये च । कर्मण्यसम्मोहः शौर्यादिकं सर्वं वैद्यस्यैवेतीन्द्रः ।

अग्नौमशब्दपरस्वेदनामपवादः —

तिर्यक् छिन्द्याल्ललाटशूदन्तवेपकजत्रुणि ॥ २२ ॥

कुक्षिकक्षाक्षिकूर्ताष्टकपोलगलक्षणे ।

\* ज्यङ्गुलं ज्यङ्गुलान्तरं वेति सुदितव्यमुने ।





तिलकल्कादिभिः यथास्वं भेषजेन च यद्यस्म दोषस्य स्वं भेषजं तेन दिग्वाप्तम् । हाटकोऽपि — ‘तिलकल्कादिभिर्दोषानुरूपभेषजेन च दिग्वाप्तम्’ इत्याह । हृद्याकारोऽपि — ‘यथास्वं भेषजेन वातादिहरौषधेन’ इत्याह । अरुणदत्तस्त्वाह — तिलकल्काज्यमधुभिर्वातादिषु यथाक्रमं दिग्वां वातत्रणे तिलकल्कदिग्वां पित्तत्रणे घृतदिग्वां कफत्रणे मधुदिग्वां यथास्वं भेषजेन वा दिग्वाप्तम्’ इति । तैरेव च तिलकल्कादेभिस्तां वर्ति व्रणान्तःप्रविष्टां शिष्टा-  
माच्छादयेत् स्पर्शयेत् । ऊर्ध्वं तत उपरिष्ठाद् घृताक्तैः सक्तुभिर्गोवि-  
भृष्टैः यवसक्तुभिराच्छादयेत् । ततो वर्तिच्छादनानन्तरं कनलिका बहुवल्-  
खण्डपुटनिर्वर्तितां निधाय संस्थाप्य पट्टेन विशिष्टवल्खण्डेन प्रकृतत्वाद्  
व्रणं युक्त्या दोषकालानुगुणया बध्नीयात् । युक्तिश्च सङ्गहोक्ता —

‘वातश्लेष्मोद्धवान्नत्र द्विसिर्वा वेष्टयेद् भणान् ।

सकृदेव परिक्षिप्य रक्तपित्ताभिघातजान् ॥’

शूलशतरुजाया तु यष्टीमधुकसिद्धेन मार्गपोष्णेन मेचयेत्’ इति । कथं बध्नीयात्, सुसमाहितः न हेलया । सव्ये वामपार्श्वे अपसव्ये दक्षिणपार्श्वे चा अधस्तात् बध्नीयात् । नैवं चोर्ध्वं बध्नीयात् ॥ २४-२८ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवलपः मनिरेडिकाः ।

धूपिता मृदवः श्रक्षणा निर्बलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिपिद्वये ।

बलिं चोपहरेत्तेभ्यः सदा भूर्भावधारयेत् ॥ ३० ॥

तथा शुचयः सूक्ष्मसूत्राः दृढाः पट्टा हिताः । तथा कवलिकाः सविकेशिकाः विकेशिकाश्च व्रणे हिताः । कनलिका (५०००००००) । विकेशिका (१०००००००) । वर्तिरित्यस्मद्गुरवः । किंभूताः, धूपिताः तथा मृदवः तथा श्रक्षणाः तथा वलीरहिताः । अनन्तरं रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो व्रणे रक्षां कुर्यात् । किमर्थं, रक्षोनिपिद्वये पिशिताशनराक्षसादिनिषेधाय । रक्षा तेभ्यश्च रक्षोभ्यो बलिमुपहरेत् दद्यात् । सर्वकालं च ओषधीर्मूर्धा धार-  
येत् ॥ २९-३० ॥



ब्रणौ वातश्चेप्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा वध्नीयात् । न तु गाढं न शिथिलम् । समस्थाने यत्र स्थाने समो वन्य उपदिष्टः तत्र स्थाने शाखादौ वातश्चेप्मोद्भवौ ब्रणौ गाढमेव वध्नीयात् । भृशमित्यादि । “तदित्यनेन गाढाश्रयः परावृत्त्यने । तदाश्रये गाढाश्रये गाढवन्वोद्दिष्टे स्थाने ऊर्वादौ वातश्चेप्मोद्भवौ ब्रणौ भृशं नुतरां गाढं वध्नीयात् । तौ वातश्चेप्मोद्भवौ शीते हेमन्तशिदिशिराक्षये फले वसन्ते च व्यहात् व्यहात् त्रिदिनं त्रिदिनमन्तरी-कृत्य मोक्षणीयो मोक्षणाहौ” इत्यरुणदत्तकृपाकारां प्रोचतुः ! ‘तृतीये दिवसे’ इति सारङ्गम् । भोजेनाप्युक्तम् —

“द्वितीयेऽहनि तु ग्रीष्मे तृतीये तु हिमागम ।

सततं च वसन्तेषु मोक्षयेत् ब्रणान् भिषक् ॥” इति ।

मोक्षकालात्ययाद् वगस्यानेकोपद्रवोत्पत्तिरिति विज्ञेयम् । उक्तं हि भोजेन—

“मोक्षकालात्ययात् पूकः सन्तापाद् दूषिते ब्रणे ।

त्वद्भावं दूषयंस्तत्र भूयः पाकं न गच्छति ॥

नन्तुंश्च जनयेत् तत्र गन्धं वा कुणपोषमम् ।

तस्मात् काष्ठमनुप्राप्य मोक्षयेत् व्रणं भिषक् ॥

इति ॥ १४ ॥

पितरक्तोत्थयोर्विन्वो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याश्रये तथा ॥ ६५ ॥

सायंभातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ।

शमदो दंशमद्यकशीतमात्तादिपीडिता ॥ ६६ ॥

दुष्टोऽवेचिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ।

छच्छ्रेण रुद्धिं रुद्धिं वा याति रूढो विनर्णताम् ॥ ६७ ॥

पितरक्तोत्थयोर्विन्वोर्गाढवन्धस्थाने समो वन्यो मतः न शिथिलः ।

समवन्धस्थाने शाखावदनादौ पितरक्तोत्थयोर्विन्वोः शिथिले वन्यः कार्यः ।

शिथिलस्य वन्धस्याश्रये स्थाने नेत्रादौ नैव वन्यः कार्य इति । एवकारोऽवधार-

णार्थः कृतः । सायमित्यादि । तयोः पितरक्तोद्भवयोः सायंभातमोक्षं कामावनेष्य

मोक्ष इष्यते । ग्रीष्मे शरदि चान्यदोषोत्पन्नस्यापि सायंभातमोक्ष इष्यते ।

यत्र बन्ध उक्तस्तत्र बन्धमावे दोषमाह — अवद्ध इत्यादि । अवद्धो व्रणो दंशादिभिः पीडितो व्यथितः तथा आदिशब्दाद् रजोष्मादिभिः, अदुष्टोऽपि व्रणो दुष्टीभवति । अल्पदुष्टोऽपि भृशं दुष्टीभवति । अत्र च व्रणे बन्ध-  
मन्तरेण व्रणघ्नः स्नेह उपयोजितो भेषजं वा योजितं चिरं न तिष्ठेत् । बन्धं  
विना सम्यगुपचर्यमाणो व्रणः कृच्छ्रेण शुद्धिं याति । रुद्धिं वा कृच्छ्रेण  
याति । रुद्धोऽपि सन् विवर्णतां याति, न शरीरवर्णतामित्यबन्धनदोषाः ।

इदानीं बन्धवृणानाह —

बद्धस्तु चूर्णितो भयो विश्रिष्टः पाटितोऽपि वा ।

छिन्नस्नायुसिरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥

वत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते ।

उद्धृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विपमः कठिनोऽतिरुक् ॥ ६९ ॥

समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुष्यति रोहति ।

बद्धस्त्वित्यादि । तुरवधारणे । बद्ध एव व्रणो बन्धमाहात्म्यात्  
चूर्णितादिलक्षणः सुखं संरोहति । चूर्णितश्चूर्णितास्थिसमाश्रितः । भयो  
मेमांस्त्रिसमाश्रितः । विश्रिष्टः सन्धिस्थानादन्यस्थानगतो व्रणः, नेत्रादिः  
पाटितः, सर्वदेशस्थितोऽपि तथा छिन्नस्नायुसिरोऽपि एवंविधोऽपि शुद्धव्रणः  
सुखं सम्यग् रोहति । तथोत्थानशयनाद्यासु सर्वास्वीहासु चेष्टासु न  
पीड्यते न बाध्यते । उद्धृत्तौष्ठ इत्यादिना दुष्टव्रणस्य बन्धनाच्छुद्धिं रुद्धिं  
चाह । ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलबोष्ठौ यस्य स उद्धृत्तौष्ठः (ग्रीकालीलीलीली),  
तथा समुत्सन्नः उन्नतमांसः = (ग्रीकालीलीलीलीली), तथा विपमः उद्धृत्तौष्ठ-  
समुत्सन्नार्थ्या व्यतिरिक्तः कश्चित् निम्नः कश्चिदुन्नतः कश्चित् सुष्यितः एवं  
विपमसंस्थानः । तथा कठिनः तथा अतिरुक् । एवमुद्धृत्तौष्ठाविपम-  
प्रकारो दुश्चिकित्सतरोऽपि दुष्टव्रणो बन्धमाहात्म्यात्तद्वृणरूपतां हित्वा सम-  
त्वादिविविधगुणमुक्तः शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति च । उद्धृत्तौष्ठसमुत्सन्न-  
विपमलक्षणः समो भवति कठिनो मृदुर्भवति अतिरुगरुक् गमति ।  
हाटकौऽप्याह — उद्धृत्तौष्ठत्वादियुक्तोऽपि व्रणो बन्धेन समत्वादियुक्तो  
भवति । ननुद्धृत्तौष्ठसमुत्सन्नावपि विपमशब्देनैव गृह्यते किमेताभ्यामुपा-  
साम्याम् । अस्त्येवैतत् । किं त्वनयोः पृथग्निर्देशेन दुश्चिकित्सतत्वं

गमयति । उद्बृत्तौष्ठादिसंयुक्तः शुध्यति । समादिलक्षणसंयुक्तो रोहति ।”  
इति । पाठ्यकारस्त्वाह — ‘न च ग्रणस्योपरि बन्धग्रन्थि कुर्यात्’ इति ॥

बन्धग्रणकथनं विधाय स्थिराणां मेल्यादिना पञ्चदानविययमाह —

स्थिराणामन्यमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रज्याद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथार्तं च ।

अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥

धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनफदम्बजैः ।

स्थिराणां दीर्घकालानुपप्लिणां तथाल्पमांसानाम् अनुपचितपल्लानां  
वृत्त एव हेतो रौक्ष्यादनुपरोहतां रुद्धिमगच्छतां ग्रणानामुपरि दत्तमौषधं  
कक्कलेहादिकं पथैः क्षीरिभूर्जार्जुनफदम्बजैः प्रच्छाद्यं स्थगयितव्यम् । यथा-  
दोषं दोषानतिक्रमेण । अस्त्वनतिक्रमेण च । तद्वशाद् यथायोगं, यथा वातत्रणे  
शीतर्तौ क्षिग्नोष्णैः, पित्तत्रणे धर्मकाले शीतस्वभावैः, कफत्रणे उष्णकाले रुक्षोष्ण-  
स्वभावैः । एवं साधारणेऽपि काले मिश्रदोषे च कल्पनीयम् । किम्भूतैः पत्रैः ।  
अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः इति । न जीर्णैर्नापि तरुणैः तथा छिद्ररहितैः तथा  
समन्तात् सुनिवेशितैः तथा धौतैर्बलादिना निर्मलीकृतैः तथा अकर्कशै-  
रकठिनैः ॥

अबन्धनीयान् दर्शयति —

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पितृकामधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥

कर्णिकाद्योन्दुरुषिपे क्षारदग्धा विषान्विताः ।

न मांस्पाके च बध्नीयाद् गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥

शीर्यमाणः स रुग्दाहाः शोफावस्था विसर्पिणः ।

अरक्षया ग्रणे यस्मिन्मक्षिका निक्षिपेत्कुंभीन् ॥ ७४ ॥

ते मक्षयन्तः कुर्वन्ति रुग्णाशोफाससंस्त्रवान् ।

सुरसादि प्रमुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।

‘गोमूत्ररुक्षिता लेपाः सेकाः क्षाराम्बुना हिताः ॥ ७६ ॥

प्रज्याद्य मांसपेदया वा ग्रणं तानाशु निर्द्दरेत् ।

‘गोमूत्ररुक्षितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः’ इति मुदिताश्वत्रयव्याख्यानः ।



अयमजीर्णादिचर्जनीयविधिरादरेण यत्नवता पदं सप्त वा मासाननुवर्त्योऽ-  
नुधातव्यः । सम्यग्रूपेऽपि पदं सप्त वा मासानजीर्णादीन् वर्जयेदित्यर्थः ।

उपसंहरति —

उत्पद्यमानासु च तामु तामु

वार्तासु दोषादिवलानुसारी ।

तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-

दालोचयन्विस्तरमुचरोक्तम् ॥ ८० ॥

उत्पद्येत्यादि । तामु तामु वार्तास्थवत्स्यासु अनिर्दिष्टस्वरूपाग्नि-  
पानासु उत्पद्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुक्तानुक्तैरुपायैः साधनेधिकित्सेष्ट-  
वैद्यः । किम्भूतः, दोषादिवलानुसारी दोषादीनां नलं दोषादिवलम् ।  
आदिग्रहणाद् देशकालादयो गृह्यन्ते । तदनुसरणेर्विधो यो वैद्यो दोषादि-  
वलानुरूपेण चिकित्सेदित्यर्थः । तथा प्रयतः प्रयत्नपरः । तथोचरे तन्त्रे ग्रन्-  
थविधाने उक्तं निर्दिष्टं विस्तरमालोचयन् निरूपयन् । न तु यद्वच्छेति  
भावः । हाटकोऽप्याह — “उचरे विम्लरेणोक्तं ग्रन्थविधानमालोचयन् ।  
अस्मिन् संक्षेपेण ग्रन्थसाधन उक्तः” इत्यर्थः । वचनं हि —

“इतीदं ग्रन्थमाश्रित्य दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ।

उचरे विम्लरस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥”

इति ॥

इति इष्टमद्योपिवाक्यगम्यादयोपेते अष्टादशदशे अत्रत्यो  
एकोनविंशोऽध्यायः ॥



## अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षाराग्रिकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

क्षारकर्मप्रसङ्गात् क्षारामिविधिमाह । अथऽपि क्षारकर्मविधिरेव । अथवा शस्त्रसा-  
ध्येषु विधिमुक्त्वा शस्त्रदुष्करेषु क्षाराम्बोर्विधिमाह इति संन्यः । हाटकोऽप्याह— 'यथैव  
मेवजविषयमतिक्रान्ते शस्त्रस्योपयोगः' तथा शस्त्रसामान्यात् क्षाराम्बोरपि । अत-  
स्तद्विज्ञानार्थमध्यासारम्भः' इति । अरुणदत्तोऽप्याह— 'अथैव हि क्षरमेव पाटनाग्नीनि  
कृत्वा तत्त्वाध्य आयस्य संप्रक्रम्यते तथैव क्षारामिभ्यामित्याह' इति ।

अनुशस्त्राणां प्रथमौ शस्त्राणां कर्मकारिणौ च यतः ।

क्षाराम्बोरेण विधिं तयोर्वैदिकेषु शास्त्रकृत् सकलम् ॥

इति हृदयकारः । क्षारव्यापित्य क्षाराम्बोरेण तयोः कर्म क्षाराम्बोरेण तस्य विधिः ।

अथ पूर्वपाट क्षारव्यापित्यक्षाराम्बोरेणोपयोगित्वेन वदुपयोगित्वेन च पूर्वमुपन्यासः ।

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।

छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विपमेष्वपि ॥ १ ॥

दुःखावधार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिं नयात्सु च ।

अतिरुच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

सर्वेत्यादि— सर्वाणि च तानि शस्त्राणि अनुशस्त्राणि च तान्येवं तेषां  
सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान् क्षरणाद् व्याधीनां स्वगुणानां  
क्षरणाद् वा क्षारः इति निर्वचनम्

उक्तं च विश्वामित्राये—

“गुणान् क्षरति रोगेषु व्याधीन् क्षारयतीति वा ।

अक्षते क्षतकृत्वाच्च तस्मात् क्षार इति स्मृतः ॥”

इति । कस्मात् श्रेष्ठ इत्याह—यद्यस्मात् छेद्यादीनि बहूनि कर्माण्यसौ  
करोति । आदिशब्देन छेदनपाटनादिपरिग्रहः । विपमेष्वपि देहदेशेषु  
नासाक्षर्युदादिषु दुःखावधार्यशस्त्रेषु दुःखेनावधारयितुं शक्यं तस्य येन तेन  
युज्यते । अपिशब्दात् समेषु देहदेशेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण सिद्धिं  
नयात्सु असिध्यत्सु दुष्टग्रहेषु बहुशः प्रकीर्षितुः । किमतेषु, अतिरुच्छ्रेष्वति-  
दुःसत्ताप्येषु युज्यते योग्यः संपद्यते । चशब्दादन्येष्वपि रोगेष्वसौ क्षारो  
युज्यते योग्यः संपद्यते । ततोऽपि हेतोः क्षारः श्रेष्ठः । यथेति । यस्मात् क्षारः

पाने पानविषयेऽपि युज्यते शरीरान्तःस्थितरोगशान्त्यै । अपिशब्दात् वाद्येऽपि वाद्यस्थितरोगशान्त्यै लेपे स युज्यते । अतिरुच्छ्रेष्ठे रोगेषु गुल्मोदरादिषु पानेऽपि युज्यते इत्यन्वयं भवतेऽन्ये ॥

म पेयोर्शोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।

योज्यः साक्षान्मशश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठमुसिषु ॥ ३ ॥

भगन्दरार्तुदग्रन्यदुष्टनाडीग्रणादिषु ।

न तूमयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते चलेऽयले ॥ ४ ॥

ज्वरेऽतिसारे हन्यूर्ध्वरोगे पाण्ड्वामयेऽरुचौ ।

तिमिरेऽकृतसंशुद्धौ श्रयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥

भीरुगर्भिण्युतुमतीप्रोद्वृत्तफलयोनिषु ।

अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसंधिमर्मसु ॥ ६ ॥

तरुणास्थिसिरास्त्रायुसीवनीगलनाभिषु ।

देशेऽल्पमासे वृषणभेदस्रोतोन्तरान्तरे ॥ ७ ॥

वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोद्य शीतवर्षेष्णदुर्दिने ।

स पेय इत्यादिना क्षारस्य पेयलेपद्वैविध्यं विषयविभागं च दर्शयति । अन्तर्गतार्शःप्रभृतिषु विषये स पेयः स. क्षारः द्रवरूप. पेयाख्यो योज्यः । गरादिभित्त्यत्रादिशब्देनानाहशब्दादयो गृह्यन्ते । लेपनविषयमाह योज्य इत्यादि । साक्षात् क्षारो लेपाख्यो मशःदिषु योज्यः । मशः क्षुद्ररोगः । ग्रणादिभित्त्यत्रादिग्रहणात् चर्मक्रीलवर्त्ततिलकालकादिपरिग्रहः । न तूमय इत्यादि । उभयः पानलेपनभेदाद् द्विविधोऽपि क्षारः पित्तादौ न योज्यः । चले वाते । अबले प्राणहीने प्रोद्वृत्तफलबोनिरुत्तरे गुह्यरोगविज्ञाने वक्ष्यमाणा । यथा —

“वेगोदावर्तनाघोर्नि मपीदृयति गारुतः ।

सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावर्तं विमुञ्चति ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता ”

इत्येवमादि । प्रकर्षेणोद्वृत्तं फलं रजोरूपं यस्या योनेः सा प्रोद्वृत्त-फलयोनिः । रज एव फलं गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । उद्वृत्त-

योन्या फलयोन्यां चेत्यन्ये । उक्तं च भोजेन — “तत्र साध्येष्वप्युपद्रुत-  
मतिचालमतिवृद्धं कृशं दुर्बलं क्षतक्षीण सर्वाङ्गशून्यमृतमतीं गर्भिणी रजस्वलां क्षीय-  
माणामुद्वृत्तयोर्नि फलयोर्नि ह्रीवं ज्वरदाहमूर्च्छापिपासापरीतमपि वर्जयेत्  
क्षारेण” इति । तरुणास्थीनि नासादिष्वस्थीनि । सीवनी (७७७) ।  
गलनाभिः फण्टमणिः । शीते रेमन्तशिशिरे न योक्तव्यः अयोगमयात् ।  
तद्वद् वर्षासु दुर्दिने च । दुर्दिन मेघाद्याकुलं दिवसम् । उपो ग्रीष्मे न यो-  
क्तव्यः अतियोगमयात् । अत्र क्षारवर्जितेषु पुरुषेषु प्रवेशेषु च क्षारनिपातनान्  
किं भविष्यतीति चेद् व्याधिवृद्धिरनेकोपद्रवोत्पत्तिर्मरणं वा भविष्यति इत्यव-  
गन्तव्यम् । सिद्धेनाप्युक्तम् —

“याः क्रियाः प्रतिपेक्ष्यव्यास्ताः क्रिया कुर्वतो भृशम् ।  
तद्व्याधिवृद्धिर्मरणमन्या वा व्यापदो भुवा ॥”

इति । धान्वन्तरीयाः क्षारं त्रिदोषघ्नमिति समर्थयन्ति । यथा — “शस्त्रानु-  
शस्त्राणा क्षारः प्रधानतमः । छेद्यभेद्यलेह्यकरणात् त्रिदोषघ्नत्वात् । अनेकौ-  
पधिसमवायेन निष्पन्नद्रव्यत्वात् त्रिदोषघ्नत्वम् । क्षरणात् क्षारः । स च द्विविधः ।  
प्रतिसारणः पानीयश्चेति । प्रतिसारणनालेपः । स च कुष्ठादिषु । पानीयो गुल्मो-  
दरकृम्यादिषु” इति ।

अङ्गना क्षारपाकविधिमाह—

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥

अश्वकर्णमहाधृषपलाशास्फोटतृक्षकान् ।

इन्द्रवृथार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥

काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाघिनिल्वकान् ।

सार्द्रान्समूलग्रासादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥

कोशातकीश्वर्तस्रश्च शूकनागं यवस्य च ।

निवाते निचगीकृता पृथक् तानि शिलानले ॥ ११ ॥

प्राक्षिप्य सुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।

ततस्तिलानां हुतैर्दग्ध्वाग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥

कृत्वा सुभाशमनां मस्य द्रोण त्वितरमम्भनः ।

मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥

गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ।

यारत्पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेद्दौष्टां विघट्टयन् ।

पच्यमाने ततस्तस्मिन्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥

शुक्तीः क्षीरयक शङ्खनाभिश्चायसभाजने ।

कृत्वाभिघर्णान्वहुशः क्षाराच्छे कुडयोन्मिते ॥ १६ ॥

निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीचापं विनिक्षिपेत् ।

श्लक्ष्णं शङ्खदक्षशिखिशृङ्गकंककपोतजम् ॥ १७ ॥

चतुष्पात्पक्षिपिचालमनोह्रालगणानि च ।

परितः सुतरां चातो दव्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

कालेत्यादि । मुष्कस्य श्वेतादिभेदो विद्यते, तस्मात् कालमुष्क इत्यु-  
क्तम् । इद्याकारोऽप्याह— “कालमुष्कग्रहणान्मुष्कबहुतम् । तत् पुष्प-  
वर्णैरुपलभ्यते । उक्तं च विश्वामित्रि—

“कालपुष्पं श्वेतपुष्पं रक्तपुष्पं तथैव च ।

चतुर्थं पीतपुष्पं च श्रेष्ठं तद्वि नराधिप” ॥

इति । हाटकीऽप्याह— “कालाभिधानान्मुष्कबहुत्वं पुष्पतोऽवगन्तव्यम्”

इति । मध्यमवयसश्चेत्य-याहार्यम् । बालस्य जीर्णस्यासन्जातफेनवीर्यत्वा । । सजा-

तपुष्पफलत्वं मध्यमस्त्व, तस्य ग्रहणकालान् हेमन्तशरद्वसन्तानुपदिशन्त्या

चार्या” इति । पारिभद्रम् (५००) । अश्वकर्णः कुशिक । महावृक्षः

सुही (५००) । आस्फोटो गिरिकर्णिका (५००) । वृक्षः, कुट्ट

(५००) । इन्द्रवृक्षो नन्दीवृक्ष (५००) । पूतीकः पूतीकरज

(५००) । नक्तमालः करज (५००) । अश्वमारः कणवीर । कालमुष्क-

कादीन् मूलादिसहितान् रण्डशः परिरक्षितान् परश्वधादिना छिन्नान्, तथा

कोशातस्तीक्ष्णतसः यवस्य च शूकनालं यवशक्ती नाल इव यो भवति शूक

च नाल चेति वा शूकनालम् । ‘शूकस्य नालमि’ इद्याकारः । तानि निगते

देशे शिलातले वृत्ते पृथक् निचपीकृत्य मुष्ककचये च सुधाश्मानि सुधा-  
शर्कराः प्रक्षिप्य दीपयेत् ज्वालयेत् । कैः तिलानां कुतलैः काण्डैः । 'सुधा-  
श्मानि चे'ति नमुसकत्वं चिन्त्यम् । पृथग् दीपने चैषामाचिन्त्यः प्रभावः । एव  
तानि दग्ध्वा ततोऽनन्तरं विगते प्रशान्तेऽग्नौ सुधाश्मनां भस्म द्रोणं पृथक्  
कृत्वा व्यस्तं संस्थाप्य इतरभस्मनः शम्पाकादिद्रव्योद्भवात् द्रोणमादाय  
गृहीत्वा, किं गत द्रोण मुष्ककमुत्तरमाधिकं यस्मिन् द्रोणे यस्य वा तमादाय  
जलमूत्रयोः प्रत्येकमर्षभारेण तद् भस्म गालयेत् । महता विस्तीर्णेन  
वाससा । कियन्तं कालं, यावत्क्षारनिष्यन्दं क्षारसावः शनैः स्वयं पतितः  
पात्रे पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातः संपन्नः । मुष्ककोचरमिति एकद्रव्य-  
भस्मनो द्विगुणं मुष्ककभस्मेत्यर्थः इति केचित् । तदा तस्मिन् काले तं क्षार-  
निष्यन्दं गृहीत्वा लौहां स्थास्यां सेहर्षाकविधिना पचेत् । किं कुर्वन्, द्रव्यो  
विघट्टयन् आलोलयन् । ततोऽनन्तरं तस्मिन् क्षारनिष्यन्दे ताः पृथक् संस्था-  
पिताः सुधाभस्मशर्कराः भस्मगयीः सुधाशर्कराः (१०००७१५१०००) तथा शुक्तीः  
प्राणिविशेषास्थीनि । (१०००७१०००) तथा क्षीरवक्त्रं प्रलेपकं घटिकासंज्ञं  
(१००००००) शुक्तिक्षीरवक्त्रं श्वेतशुक्तिरिति वा । तथा शङ्खनाभि च  
(१०००००) तानभिर्वर्णान् कृत्वा क्षाराच्छे क्षारनिष्यन्दे अच्छं (१००००००००)  
कुडयोन्मिते पलचतुष्टयप्रमाणे, पलाङ्कप्रमाण इत्यर्थः । वचनं हि—

‘द्विगुणं योजयेदादं कुडनादि तथा द्रवम् ।’

इति । आयसभाजने तीक्ष्णकोहपात्रस्थिते क्षाराच्छे बहुशो गृह्णन् वारान्  
निर्वाप्य क्षीतीकृत्य क्षीर्णशेषांश्च तेनैव क्षारनिष्यन्देन इषदि पिष्ट्वा तस्मिन् क्षार-  
निष्यन्दे पच्यमाने प्रतीवापं विनिक्षिपेत् । द्रवेऽर्धपके यद् द्रव्यान्तरं लक्षणादिष्टं  
दीयते, स प्रतीवापः कल्कः, उच्यते । सुधाभस्मशर्करादीनां भागाविशेषात् सम-  
भागत्वसिद्धिः । उक्तं च सौश्रुते —

“निर्दिष्टा न भवति यत्र भागसंख्या ।

‘तत्रेष्टे संगुणमोषं प्रयोगे ।” इति ॥

समानतन्त्राद् वा भागविशेषसिद्धिः । एव साह विश्वामित्रः—

“अष्टौ भागाः शर्करायाः सुधायाश्चत्वार एव च ।

द्वौ शुक्तेश्चाथ विज्ञेयात्रेकं जडमप्य नाग्निः” ॥

इति । सुधाभस्मशर्करादीनां किं कल्कप्रमाणमिति चेद् अनुकृत्वात् बुद्धि-  
गम्यम् । अथवा यावान् क्षारोदकबुद्बुदेन पेय्यतावान् प्रक्षेपयितव्यः स्याद्  
इति । अथवा समानतन्त्राद् वा तत्सिद्धिः । उक्तं हि विधामि-  
त्रीये—

“क्षारोदकचतुर्भागं कल्कमेपां प्रदापयेत्”

इति । न च केवलमेत एवात्र प्रतिवापत्वेन क्षेप्तव्याः यावद् दक्षादिशुक्ल-  
दादीश्च विद्वा प्रतीवापं विनिक्षिपेत् । दक्षादीनां शकृत् । दक्षः कुक्कुटः ।  
तथा चतुष्पदा गवादीनां पक्षिणां च पित्तम् । तथा हरितालमनोह्यालवणानि  
च दक्षिणानि कृत्वा प्रतीवापं विनिक्षिपेत् । हाटकौऽपि—“एषा शुक्ल-  
दीनां लवणान्तानां भागाविशेषात् समभागमसिद्धिः” इत्याह । अतः प्रतीवाप-  
दनन्तरं परितः समन्ताद् द्रव्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

सवापैश्च यदोत्तिष्ठेद् बुद्बुदल्लेहवद् घनः । . .

अतार्यं तदा शीतो यवराशययोमये ॥ १९ ॥

स्याप्योऽयं मध्यमः क्षारो, न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ । .

निर्गम्यापनयेत्; तीक्ष्णे पूर्ववत्प्रतिवापनम् ॥ २० ॥ .

सरापैरित्यादि । यदा यस्मिन् काले सः क्षारनिष्कन्दः मन्नाप्यैः  
सोभ्यभिः पुद्बुदैर्धनो लेह इव उत्तिष्ठेत् उन्नच्छेत् । यदा च दूर्वाप्रलेपी  
स्मात् तदा अवशर्यं शीतः सन् अयोमये लेहभाण्डे स्थितो यवराशौ  
स्थान्य । अयं मध्यमः क्षारः । मृदौ क्षारे सुधादीन् निर्गम्यापसारयेत् न तु  
पिष्ट्वा क्षिपेत् । तीक्ष्णे तीक्ष्णक्षारे पूर्ववत् मध्यमक्षारवत्स्यं प्रतिवापनं  
निर्गम्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेन्निति ॥ २० ॥

न येन वदन्त्य प्रतिवापनमिच्छाद्—

तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविपात्रचाः ।

स्त्रिंशोऽनकधीरिद्विपूतीरुपह्वराः ॥ २१ ॥

नालपत्री विडं चेति सप्तत्रात्रपरं तु सा ।

उपेत्यादि । लाङ्गलिकादीनि च उत्र प्रतिवापनं विनिक्षिपेत्  
न चर्चणी हेमदुग्धा । नालपत्री (Nalapati); -लपत्रमिति द्वितीयाः

विभक्त्यन्तः पाटो न समीचीनः । एवं कृतः क्षारः सप्तरात्रात् परं योज्यः  
त्रिविधः क्षारो योज्यः योष्यतामेति ।

इति क्षारत्रैविध्यमुक्त्वा क्षारविषयमाह—

योज्यस्तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्ण्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥

मध्येष्वेवं च मध्योऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।

वलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

योज्य इत्यादि । तीक्ष्णः क्षारो चातश्लेष्ममेदस्समुत्थेष्वर्बुदादिषु  
योज्यः । महस्त्वेव योज्यः । मध्येषु क्षागन्तरविधानात् । आदिग्रह-  
णादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वयं क्षारो योज्यः । मध्येष्विति । एष्वेव  
अनिलकफमेदोजेष्ण्वर्बुदादिषु मध्येषु नोत्कृष्टबलेषु नापि हीनेषु मध्यः क्षारो  
योज्यः । अन्यो मृदुः क्षारः पित्तरक्तसमुत्थेषु भर्शस्तु योज्यो न तीक्ष्ण-  
मध्यो क्षारो । क्षीणपानीये क्षीणजले क्षारं वलाधानाय पुनर्भूयः क्षाराम्बु-  
क्षारविलुतं जलमावपेत् दद्यात् ॥ २३ ॥

क्षारगुणानाह—

नातितीक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।

शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥

क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।

नातीत्यादि । श्लक्ष्ण इति पृथक्पदम् । शीघ्रं गच्छत्याशु व्याप्नो-  
तीति शीघ्रगः । शिखरी उपरिष्ठात् पीठिकाकारः । उपर्युपरि व्यापिते तिष्ठ-  
तीति प्रायशोऽर्थः । हाटकोऽपि—“शिखरी घनत्वेन शिखराकारः पातिवो  
भवति इत्याह । ‘शिखरी शिखरयुक्त’ (गुण ७७) इति पाठ्यकारः ।  
सुखेन काञ्चिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते [इति] सुखनिर्वाप्यः । न विष्यन्दी  
न विष्यन्दवान् । न चातिरुक् । नातितीक्ष्णादयो दश गुणाः यस्य स दशगुणः ।  
शस्त्रस्य यत् कर्म छेदनादि यत् तेजसोऽप्येव कर्म दाहः तत् करोति ।  
सह्येह क्षारस्य दशैव दोषाः कथिताः । यथा—“अत्यृष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णो-  
तिमृदुरतिघ्नोऽतिपिच्छिलः कृच्छ्रनिर्वाप्यो विसर्पी हीनोपघ्नो हीनपाकश्च”  
इति ।

अपुना देहनिषातादातुरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणानाह—

चूपयन्निव संरम्भाद्वात्रमापीदयन्निव ॥ २५ ॥

सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।

कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्थावितेऽथवा ।

क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतप्रावृत्तदेहया ॥ २७ ॥

मात्राशतमुपेक्षेत तत्रार्शःस्त्रावृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्धुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णमागं विनिक्षिपेत् ।

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्जुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निपण्णस्य समुच्चाभ्याग्ननासिकाय ।

मात्रा विधार्याः पञ्चाशत् नद्वदर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥

चूपयन्नित्यादि । संरम्भात् क्षोभात् गात्रं चूपयन्निव । आचूपन्निवेति वा पाठः तथा आपीडयान्निव तत मर्वतः सर्वस्मिन् अनुसरन् गच्छन् दोषोक्तत्साभ्यान् मूलत उन्मूलयति । तथा कर्म स्वीयं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं विनैव उपशाम्यति । क्षारेत्यादि । क्षारसाध्ये न्याधी अर्जोऽर्जुदादौ प्राक् यथायोगं छेदादौ कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकूने छेदादाविति क्षारस्य विषयो दर्शितः । क्षारं शलाकया दत्त्वा मात्राशतमुपेक्षेत । न काष्ठीकादिना निर्गपण कार्यमित्यर्थः । किंमृतया शलाकया, प्लोतेन चेलन्वण्डेन प्रावृतोऽवगुण्ठित स्थगितो देहः परिग्रहो यत्नाः सैवम् । तत्र क्षारसाध्येष्वर्शसु क्षारपातनं कृत्वा मात्राशत यावत् तावदस्तेन यन्त्र-मावृताननं छादितमुखं कुर्यात् । क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्धुज्य कुटिलीकृत्य ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना कार्पासादिमयेन कृष्णमाग-माच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो देवः । न गुदार्शःस्त्रिव घनः । पद्मपत्रमिव तनुरिति “उपमानानि सामान्यवचनैः” इति समासः । घ्राणार्जुदेषु च ॥ एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो योज्यः । कर्णं तत्र शोषो देवः । प्रत्यादित्यं रविसम्भवं निपण्णस्य सिनस्य तथा अग्ने नासिका अग्ननासिका तान् उच्चाभ्य उल्लिख्य । कियन्त काष्ठं ज्यो धार्य इत्याह—मात्राः पञ्चाशद्विधार्याः । वर्त्मसु चाक्षयवरा मात्रा । स्थानस्य मुक्कमारत्वात् मुक्कमारत्वाच्च । कर्णजेऽर्जुमि तद्वत् तेन घ्राणार्जुनेन रुज्य स एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः । ता एव पञ्चाशन्मात्रा धार्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥



क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।

गुदगंधं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुवाञ्चिकैः ॥ ३१ ॥

निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ ३२ ॥

यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते ।

धान्याम्लबीजयष्ट्याहृतिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३३ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो घणरोपणः ।

पक्कजम्बसितं मध्वं सम्यग्दग्धं विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रता तोदकण्ड्वाद्यैर्दुर्दग्धं, त पुनर्देहेत् ।

अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥

गुदे विशेषाद्विष्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।

पुस्त्योपघातो मृत्युर्वा गुदस्य श्वातनाच्च ध्रुवश्च ॥ ३६ ॥

नासाया नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।

भवेच्च विषयाज्ञानं तद्वच्छ्रोत्रादिरूपपि ॥ ३७ ॥

विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लेपो मधुघृत तिलाः ।

वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

क्षारमित्यादि अनु पश्चात् क्षारलेपनियमितकारुधारणादनन्तर  
क्षारं प्रमार्जनेन चेलार्दिना परिमृज्या।शोषयित्वा गुदगंधं तत् क्षारस्थान-  
मशोऽर्बुदाघाधिक्षानमवगम्य सम्यग्दग्धेन ज्ञात्वा क्षारदग्धं स्थानं घृतमधुलेपित  
इत्वा क्षीरप्रभृतिभिर्निर्वापयेत् शीतोऽकुर्यात् । निर्वापणम् (६७००५६) । ततोऽ-  
नन्तर स्वादुशीतैर्द्रव्यैर्मधुयष्टिकादिभिः सघृतैर्लेपयेत् । अभिष्यन्दीनि ।  
सुनिरूपश्लेष्मकारीणि भोज्यानि अलपानानि माषदध्यादीनि भोज्यानि  
भोज्यानि मक्षयितव्यानि । योज्यानि इति । वा । पाठः ।  
किमर्थं, क्लेदनाय क्षारदग्धस्थानविशरणार्थम् । अतः क्षारदग्धं क्लिप्त  
सत् शीर्यते ॥ यदि च क्षारदग्धमाभिष्यन्दिमिरपि च भोज्यैरुपयुक्तैः  
स्थिरमूलत्वाच्च रोगाधिक्षानाच्च शीर्यते ततो धान्याम्लबीजादिमिरालेपयेत् ।  
धान्याम्लस्य बीजं धान्याम्लबीजं काषिकस्यापोघनम् (६७०३१७७) । “धान्या-

‘लवीजेन मधुघृताभ्यां च लेपयेत्’ इत्यरुणदत्तः । तिलकल्को यष्टियुक्त-  
घृतान्वितो जणस्य रोपणः । पक्वजम्बूफलवर्गसितं कृष्णम् । सौश्रुवे  
शोक्तम्—

‘तस्मिन् निपतिने व्याघ्रां कृष्णता दम्भलक्षणम्’ ।

इति । तथा सखं निम्नं सम्यग् दग्धं स्थानं विद्यान् । निपर्यये पक्वजम्बू-  
सितत्वादिलक्षणविपर्यये तथा ताम्रादिभिश्च दुर्दग्धं जानीयात् । आदिग्रहणा-  
च्छोफविस्फोटादिपरिग्रहः । तत्रामृतं तं पुनर्ददेत् । भूयस्तत्र क्षारं पात-  
येद् दाहाय । अतिदग्धे ‘सति रक्तं सवेत् । तथा मूर्च्छादयो जायन्ते ।  
‘आदिग्रहणाद् विसर्पविस्फोटादयोऽपि । गुदेऽतिदग्धे विशेषेण त्रिणमूत्रयोः भरोधः  
तथा अतिप्रवर्तनं कदाचित् तयोरेवातिप्रवृत्तिर्भवति । विशेषग्रहणात् पूर्वो-  
क्तरक्तवादादयोऽपि । तथा पुंस्त्वोपघातः कान्तागमनासामर्प्यं श्रुवकक्षय  
इत्यर्थः । तथा गुदस्य विशरणाद् विशरणातिशयेन मृत्युर्वा भवेत् ।  
नासार्या क्षारादिदग्धायां नासिकाग्रंशस्य दरणाकुञ्चनोद्भवः । वंशः  
नासान्तरास्थि । तथा विषयाज्ञानं गन्धस्याज्ञानं भवेत् । क्षारातिदग्धेषु  
श्रोत्रादिकेषु श्रोत्रचक्षुरग्नेषु स्थानेषु विषयाज्ञानं स्यात् । तस्मिन् क्षारदग्धे  
विशेषेणाम्लैः । काष्ठिकादिभिः सेको हितः । मधुघृततिललेपोऽपि हितः ।  
तथा सर्वत्र शिथिरा क्रिया वातपित्तहरा इष्टा । सङ्गृहे शोक्तम्—

“पाययेतातियोगे तु तच्छीघ्रं ससितं दधि ।

सगुडं वा दधिसरं तेकं वा ससितोपलम् ॥” इति ।

‘अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।

यात्पाशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्नापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

अम्ल इत्यादि । यस्मादम्लः शीतस्पर्शः तेन चाम्लेन क्षारं उप-

संहितो युक्तः आशु एव कटुकलवणमृविष्टतां त्यक्त्वा स्वादुतां याति ।  
तस्माद्धेतोः क्षारदग्धमम्लैः काष्ठिकादिभिर्निर्नापयेत्तराम् । स्वादुता यातीति  
मधुरत्वावामेयमपि । क्षारं शीतवीर्यं भवतीत्यर्थः । तराग्रहणेनातिशयेनाम्लै-  
र्निर्नापयेत् ‘कदाचिदेशसात्पशुनोभेन क्षीरादिभिरपीति दर्शयति । अभि-  
मेवलस्य, क्षारस्य, तमनत्वमम्लस्यायुक्तमाभेयत्वादिति केचित् । न बहिः-  
शीतत्वात् । उक्तं हि विश्वामित्राये—

“यस्मादुष्णतरः क्षारः शैत्यं चाग्नरसेऽधिकम् ।

तस्मात् सेकपदेहाम्यामम्लं क्षारनिवर्तनम् ॥” इति ।

भोजेनाप्युक्तमन्यथा —

“रौक्ष्यात्तज्जानिलः कुद्धो वीर्यं क्षारस्य पुष्यति ।

तस्मात् स्नेहाग्नमधुरं वायोः कुद्धस्य निग्रहः ॥” इति ।

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसम्भवात् ।

भेषजक्षारशैत्यं न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

अग्निरित्यादि । अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठः प्रशस्यतरः । ननु

‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठः’ इत्युक्त्वा पुनरग्नेः श्रेष्ठ्यं कथमिति । अग्नि-

प्रयोगाशक्तेषु पुरुषेषु प्रयुज्यते इति पुरुषावस्थामुद्दिश्य क्षारस्य सर्वश्रेष्ठ्यमुक्तम् ।

सम्प्रति तीक्ष्णतामुद्दिश्यैवाग्नेः प्राधान्यं ब्रूते । अथवा औषधेभ्यः क्षारो गुरुरि-

त्युक्तः । ततः क्षारात् अग्निः श्रेष्ठ इत्यर्थः । येषु रोगेषु क्षारान्योः प्राप्तिस्तेष्वेवेयं

चिन्ता । ‘इतरत् क्षारेण ज्वलनेन वा’ इत्येवमादिषु क्षारान्योः किं तु स्व-

फलत्वम् उत वा गरीयस्त्वमिति जिज्ञासयामागमिः ‘क्षारादपि श्रेष्ठ इति

प्रतिज्ञा । अतः, तद्दग्धानां तेनाग्निना दग्धानां रोगाणामर्श-प्रभृतीना-

मसम्भवाद् इति हेतुः । मूषोऽग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति मूलादुन्मूल-

नादित्यर्थः । भेषजक्षारशैत्यै रोगा न मिद्धा न शान्ताः तेषां प्रसाधनाच्च

ज्वलनो ज्यायान् । सारकुदप्याह — “क्षारप्रकरणे ‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः

श्रेष्ठः’ इत्युक्तत्वादग्नेरपि क्षारस्य प्राधान्यसिद्धेर्व्याघातदोषः” इति । उच्यते ।

नायं दोषः । यथाविषयं प्राधान्यसिद्धेः । कथम् । अर्जुनात् कर्णः प्रभानः

इदवेधित्वात् । कर्णादप्यर्जुनः प्रभानः दूरवेधित्वात् उक्तं च —

“केशवे लम्बलक्षत्वं दूरवेधित्वमर्जुने ।

दृढप्रहारता कर्णे तानि त्रीण्यपि सात्यकौ ॥” इति ।

एवं छेदादिकर्मकरणत्वात् त्रिदोषप्रत्वाच्चाग्नेः क्षारः प्रभानः । अग्नि-

दग्धानां रोगाणामपुनर्भवत्वात् क्षाराशक्त्यानां साधनत्वाच्चाग्नेः क्षारात् प्रभानः

इति । अथवा ‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः’ श्रेष्ठ इत्युक्त्यर्थः । अग्निः क्षारादपि

श्रेष्ठ इत्यपरादः । इतरत् क्षारादग्नेः प्रभानः औषधशस्त्रारिरशक्त्यानां साध-

नाच्च । अत्राह — युक्तमेतत् क्षाराशक्त्यानां साधनात् क्षारादग्नेः प्रभान इति

वक्तुम् । किं तर्हि, शलौषधाभ्यामशक्त्यानां साधनात् क्षारादग्निः प्रधान इति नोपपद्यते । न हन्यहेत्वपदेशमन्यो लभत इति । उच्यते । अग्निरौषधं शलं क्षार इत्येवं सर्वे स्थावरजङ्गमं चतुर्धा विभज्य तेष्वग्नेः प्राधान्यं सिपाध-  
यिपुरममाचार्य एवमाह लाघनार्थं प्रसङ्गतः । औषधशस्त्राभ्यामग्न्यग्निः प्रधानतमः । कस्मात् । औषधशस्त्राभ्यामशक्त्यानां व्याधीनां साधनात् औषधशस्त्राभ्यामग्नेः प्राधान्यम् । उक्तं च —

‘‘ये नैव शक्याः क्षारेण शम्भेन च मिपतिजितम् ।

स्वेदैरालेपनैर्नापि तेषामग्निश्चिकित्सितम् ॥

उपक्रमेषु सर्वेषु प्रशस्तोऽयमुपक्रमः ।

पशूनां पक्षिणां नृणामेतद् भैषज्यमुत्तमम् ॥’’ इति ।

त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

मषाङ्गुलानिमूर्धार्तिमन्थक्रीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वृत्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।

अशोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुस्नेहजाम्बवोष्टगुडादिभिः ।

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक् स्रावनील्यसम्पग्न्यधादिषु ॥ ४३ ॥

सिरादिदाहस्त्वैरेव न दहेत्क्षारवारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतिः प्रदेहयेत् ।

त्वचीति । स अग्निदाहः त्वगादिषु युज्यते । (तत्र मषादिषु) रोगेषु त्वग्दाहो वर्त्यादिभिः कार्यः । वृत्तिः पित्तवृत्तिः । आदिग्रहणादन्येष्वपि क्षुररोगाध्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः । शरादिभिरित्यादिग्रहणादन्यैरपि देशान्तरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः । अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभि-  
र्मांसदाहः कार्यः । आदिशब्दादर्वुद्रगण्डमालादयो गृह्यन्ते । मधुस्नेहादीना-  
मन्यतमेन दाहः कार्यः । तत्र कदाचिन्मधुना कदाचित् पृषक् स्नेहः कदा-  
चिज्जाम्बवोष्टेन । जाम्बवोष्टः शलाकाविशेषो यन्त्रविधावुक्तं येन क्षारो दीयते । कदाचिद्-गुटेन कदाचिदेवंविधेनान्येनापि देशविशेषप्रसिद्धेन ।  
श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादिदाहः कार्यस्त्वैरेव मधुस्नेहादिभिः । आदिग्रहणात्

स्नायुसन्ध्यस्त्रां ग्रहणम् । क्षारवारितान् न दहेत् । न केवलमेतान् याव-  
दन्तःशल्यान् तथान्तर्लोहितान् तथा शस्त्रादिना भिन्नकोष्ठान् तथा भूरि-  
भिर्व्रणैरार्तान् । सुदग्धगमिना रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा घृतमधुगम्यगभ्यर्च्य कृत्वा  
स्निग्धशीतिर्मधुयष्टिशालिमूलादिभिः प्रलेपयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतालकपोतामं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

तस्येत्यादि । तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते । तस्य सम्यग्-  
दग्धस्थानस्य लिङ्गं लक्षणं स्थिते रक्ते दृश्यमानावस्थाप्रवृत्तेऽसृजि निवृत्ते  
सति । शब्दवत् बुद्बुदशब्दवत् तत्स्थानं भवेत् । तथा तत् स्थानं लसिका-  
न्यितं च । लसिका कुशशस्त्रादिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः ।  
(१८१५७७००) इति भाषा । तथा त्वन्दग्धं पक्वतालफलसदृशं कदाचित्  
कपोतसदृशम् । मुखेन रोहति [इति] सुरोहम् । तथा नातिवेदनं न तीव्ररूपं ।  
केचिदाहुः — ‘शब्दवल्लसिकान्वितं’ इत्यनेन त्वन्दग्धलक्षणं ब्रवीति इति ।  
उक्तं च सौश्रुते — ‘तत्र शब्दम्रादुर्गाचो दुर्गन्विता त्वक्स्तब्धोचश्च त्वन्दग्धे  
भवन्ति’ इति । ‘पक्वतालकपोतामं’ इत्यनेन मांसदग्धलक्षणम् । सच तत्रैवो-  
क्तम् — ‘कपोतवर्णतालवक्ष्यधुवेदनता शुष्कसङ्कुचितवणता च मांसदग्धे’  
इति । एवं चेत् किं सिरादिदग्धलक्षणमिति । अनन्तरापदेशान्मांसदग्धलक्ष-  
णमेव तद्दग्धलक्षणम् । किञ्चान्यत् । व्याध्यपनुत्तेशोपलब्धिः । इह तु सिरा-  
दिषु स्थितानां व्याधीनामभिकर्मणा यदापनुत्तिर्भवति तदा सिरादीनि सम्यग्-  
दग्धानीत्यवगन्तव्यानि । उक्तं च भोजेन —

‘सम्यन्दग्धे गुणांश्चापि धीरः शस्त्रेण दर्शयेत् ।’

इति । दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः सर्वं लक्षणं चिकित्सितं च प्रमाददग्धेन तु सर्वं  
बोध्यम् । प्रमाददाहो यादृच्छिकः । प्रज्ञापराधजनितः आगन्तुदाहः । वैष-  
प्रमादाज्जातो वा । सोऽपि प्रमाददाहः । उक्तं च भोजेन —

“त्वम्बिकारेषु मांसं तु यदा दहति दुर्गिणक् ।

यश्च त्वचं दाहयति मांसजेषु चिकित्सकः ॥

उमेऽपि व्यापदावेते घन्नन्तरिहवाच ह ।” इति ।

सम्यग्दग्धे तु काक्षीरिपुश्चन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तनिद्राधिवत्क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

स्नेहदग्धे भुयन्तरं रूक्षं नत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

स्त्यान इत्यादि । लोहिते-स्त्याने-सत्यतिशयेन रुग्णवति । विलीने रक्ते पीडाया मन्दता मार्दवं भवति । अतश्चुत्थदग्धेऽग्निपतनं कार्यम् । दुर्दग्धे क्षीतिमुष्णं च पर्यायेणौषधं प्रथमं युज्ययात् । ततो हिममेव भेषजं युज्ययात् । इन्दुनाप्युक्तम् — ‘शीतानेवावचारयेत्’ इति । सम्यग्दग्धे तु काक्षीर्यादिभिर्लेपयेत् । किं मूत्रैः, साज्यामृतैः घृतमुखसीपुक्तैः । सम्यग्दग्धे वैद्यकृतसम्यग्दाहे यादृच्छिके च । आदाविष्कत्र योज्यम् । आदावेष तैलेपयेत् । ऊर्ध्वमनन्तरं पित्तविद्राधिवत् क्रिया कार्येति शेषः । अतिदग्धे द्रुतं क्षीमेव सर्वं बाहेरन्तश्च भेषजं पित्तविसर्प इव कुर्यात् । स्नेहदग्धेऽतितरां रूक्षं योजयेत् । भुयन्तर्ग्रहणाच्च बाहुल्येन रूक्षं देशदेहसात्स्यादिवशात् स्निग्धमपि यथावस्थं यथायोगं योजयेत् । स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति वैद्यकृतो वा यादृच्छिको सोऽह-य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद् दूरमनुप्रविशतीति रूक्षः प्रयोगः कर्तव्यः । हाटकस्त्वाह — “स्नेहमांससिरास्नावासन्ध्यस्थिभेदेन पट्टविघनमिर्कर्मोत्तमपि त्वङ्मांसदग्ध-रक्षणमेव सिराद्रिदग्धरूक्षणमिति पृथक् नोक्तम्” । इति ।

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

समाप्यत इत्यादि । वक्तव्यं यद् अस्तु तस्य सर्वस्मैवोक्तत्वादिदं स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किं भूतं स्थानं, रहस्यवद् रहस्यमर्थं गुणरूपं तद् यस्यास्ति तद् रहस्यवत् । कस्य स्थानं, हृदयस्य । हृदयशब्देनाष्टाङ्ग-हृदयमुपलक्ष्यते । यथा सत्यमात्रा भाषेति ।

इत एतन् स्थानं रहस्यवदित्याह -

अश्वत्थः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रदन् न्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥

अत्रेत्यादि । हि नस्नाद्वद्वाग्निन स्थाने-अर्थाः सूत्रिताः । किं सूत्रिताः, सूक्ष्माः । नस्नाद्वद्वाग्निन स्थाने-अर्थाः सूत्रिताः । सर्वतः सर्वस्मिन् तन्त्रे प्रतन्वन्ते

१. काश्चिन्तरे “पञ्चतन्त्रेऽप्येताम दुरं हि मातृवेदम्” इत्यस्य व्याख्यानं ।  
२. अत्रेति नोक्तिरिति प्राञ्जली ।

विस्तार्यन्ते । तस्मादिदं स्थानं तन्त्रसंबन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्त-  
मिति । वचनं हि —

“इति तन्त्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥” इति ।

आगमश्च —

“यथा सुमनसां सूत्रं सद्ब्रह्मार्थं विधीयते ।

सद्ब्रह्मार्थे तथार्थानामृषीणां सद्ब्रह्मः कृतः ॥”

इति । सूक्ष्मार्थसूचनात् सूत्रत्वम् ॥

इति श्रीदाक्षप्रण्डितविरचितायां  
अष्टाह्वर्यशास्त्रायां हृदयशोधिकायां  
त्रिषोऽध्यायः ।

॥ सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥

# APPENDIX I

## श्लोकार्थानुक्रमणी ।

(सूत्रस्थाने १६—३० अध्यायाः ।)

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अकरालानि	२६	२	१६९
अकाढपलित—	२२	१८	१३२
अक्षिरोगाय	२३	१६	१४२
अग्निः क्षारादपि	३०	४०	२५६
अग्नितापातप—	२७	१९	१९१
अमृतोऽकर्षिके	२५	२४	१६२
अमे सिद्धार्थक—	"	२६	१६३
अमे सवति	२७	३८	१९८
अङ्गुलानां क्रमात्	२१	९	१२१
अङ्गुलित्राणकं	२५	२१	१६१
अङ्गुलिभ्यामनायस्तः	१८	१९	४४
अङ्गुली च	२३	१२	१४१
अङ्गुलीनाढवाढैः	२९	१९	२२८
अङ्गुष्ठेनोत्तमस्य	२७	२५	१९२
अच्छपानविकाराण्यौ	२०	३६	११५
अजाविमहिषा—	१९	१६	७३
अजीर्णतरणा—	२९	७१	२४३
अजीर्णादुनिलादीनां	"	३८	२३३
अजीर्णेऽन्यर्के—	२३	२३	१४६
अजीर्णेऽले शिशौ	३०	६	२४७



श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अञ्जनं लेखनं	२३	१०	१४०
अञ्जनधौम—	२९	५५	२३७
अञ्जिते वर्त्मनि	२३	२५	१४६
अतिकृच्छ्रेषु	३०	२	२४६
अतितीक्ष्णमृदु—	२३	२४	१४६
अतिदग्धे हुतं	३०	५२	२६०
अतिदग्धे सवेत्	"	३५	२५४
अतिरौक्ष्यात्	१९	३२	७८
अतिशीतं	२३	५	११८
अतिस्निग्धे	१६	३१	१९
अतिस्तुतौ हि	२७	४३	१९९
अतीसारोदर—	"	७	१८९
अत्यर्थशीतकं	२३	२४	१४६
अत्युद्रिक्ते	"	१९	१४४
अत्युष्णतक्षिणं	"	५	१३८
अत्रार्थाः सूत्रिताः	३०	५३	३६०
अथ वातादितं	१९	५२	८६
अथ साधारणे	१८	१२	४३
अथ स्नाताशितस्य	१९	७३	९३
अथ स्निग्धतनुः	२७	१८	१९१
अथाञ्जनं	२३	८	१३९
अथानुन्मीलयन्	"	२५	१४६
अथास्य नेत्रं	१९	३४	७६
अथाहरेत्	२८	२२	२१३
अथाहृतोपकरणं	२९	१६	२२६
अभेतराः	२६	४०	१८२

श्लो०	अ० ।	श्लो०	पुटम्
अथैन वामित	१८	३३	५५
अथोचानर्जु—	२०	१७	११०
अददलेह—	१८	१७	५७
अदश्यं ऋण—	२८	२३	२१३
अदश्यस्त्य—	"	१८	२०९
अदृज्जीर्ण—	१८	४४	५९
अदृष्टेर्के	२३	२३	१४६
अघोदेश—	२३	५२	१८५
अनास्याप्या.	१९	४	६६
अनुयन्त्राणि	२५	३९	१६७
अनुकोम	२९	१७	२२६
अनुवासनवत्	१९	७७	९४
अनेकरूप—	२५	३	१५६
अनेकरोपाय—	१७	७	२७
अन्तश्चल्यासृज	३०	४४	२५७
अन्त्यो ऋणम्	२२	९	१२७
अन्यत्र छेदनात्	२९	२३	२३०
अन्यत्र मूढ—	"	१३	२२६
अन्यत्रात्ययिकात्	२०	१३	१०९
अन्यत्रान्यत्र	२३	४६	१८४
अन्येन श्लो०—	२३	२	१३८
अन्वाप्तनार्ह	१९	२१	७४
अन्वाप्तमात्रावहती च	२०	३६	११६
अन्वाप्तमेतृर्वाथे	१९	३३	७८
अपक्व वसन	१८	४७	६०
अपत्यमार्गे	१९	७९	९६

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अपप्रसूता	१६	७	५
अपराननु—	२६	२८	१७७
अपरिज्ञातकोष्ठः	१८	५०	६१
अपाङ्गयाश्रुप—	२७	१०	१८९
अपां पूर्ण	"	४०	२१८
अपेतौषध—	३३	२७	१४६
अप्पानस्कन्ध—	२८	३९	२१७
अबद्धो दंश—	२९	६६	२४१
अभिष्यन्दि कृश—	१९	८	६८
अभिष्यन्तीति	३०	३२	२५४
अभ्यक्तस्नात-	१९	२२	७४
अभ्यक्तस्वेदितः	"	१७	८०
अभ्यक्तसेक—	२२	२३	१३३
अभ्युद्गतं	२८	२	२०४
अभ्युन्नत—	२७	२६	१९४
अमानया	१६	३१	१९
अम्बो हि शीतः	३०	३९	३५५
अयस्कान्तेन	२८	३४	२१६
अयोगलक्षणं	१८	३९	५८
अयोगस्तेन	"	२४	७६
अरक्षाया व्रणे	२९	७४	२४३
अरुंधिका—	२२	२४	१३१
अरोचके	"	१७	१३२
अर्धचन्द्राननं	२६	११	१७२
अर्धर्वैः	२२	२१	१३३
अर्धाङ्गुलैः	"	२३	१७६
अर्धाङ्गुलोच्छ्रितः	२५	१८	१६०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अगंजीन—	२८	१९	२१०
अर्शसा	२५	१६	१६०
अशौभ्यगन्दरमन्त्रि—	१०	४२	२५७
अशौभ्यगन्दादीनां	२५	२	१५५
अक्षं मलान्	१९	३८	२१
अक्षामे वातजित्	१७	५	२७
अक्षौहानि	२६	२७	१७७
अक्षं बहुजनयोः	१७	१४	३०
अक्षय्यलं बहुति	२७	३४	१९६
अक्षय्यमांसाक्षि—	१६	२१	१७५
अक्षय्यसत्वे	१९	१०	२२५
अक्षय्याग्न्ययोग—	१८	११	४२
अवगाद्याक्षुरः	१७	११	२९
अवतार्य तदा	१०	१९	२५१
अवन्तिस्त्रोमे	२६	४०	१८२
अवम्या गर्मिणी	१८	३	४०
अवेक्ष्य पुरुषं	१९	३७	८०
अशुक्लं मुख—	२८	३८	२१७
अक्षितं मात्रया	२९	३७	२३३
अशुद्धं चक्षितं	२६	४८	१८५
अशुद्धं सावयेत्	२७	४४	१९९
अशुद्धां नलिनः	॥	४२	१९९
अशुद्धां सावयेत्	२६	४७	१८४
अशुष्कस्य	२२	१५	१३०
अक्षमनो जन्म	२३	२०	१४५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अश्मर्याहरणे	२५	३३	१६५
अश्वकर्ण—	३०	९	२४८
अश्वयुक्तं	२८	१६	२०८
अष्टाङ्गुला	२१	२२	१२५
अष्टावशाङ्गुल—	२५	३२	१६४
अष्टादशाङ्गुला—	३१	५	१५७
असंख्यार्थो मुले	२२	११	१३०
असम्मोहश्च	२९	२२	२२६
असंख्यगते	२७	३६	१९७
अस्थिवद्वं	२८	२८	२१४
अस्थिनामभ्यञ्जन—	११	१४	२०८
अस्निग्धरुक्षं	१९	२२	७४
अस्निग्धास्वेदित—	२७	६	१८९
अदोरात्रमुपेक्षेत	१९	३१	७८
अहं पिबेत्	२१	१२	१२३
आकण्ठं पाययेत्	१८	१४	४३
आकर्ण्यबन्धन—	२३	२८	१६४
आक्षेपः	२८	५	२०५
आक्षेपमोक्षः	२१	१२	१२२
आगतौ परमः	१९	४७	८४
आचूषणोत्तमन—	२५	४१	१६७
आजन्ममरणं	२०	३२	११५
आतुराङ्गुल—	१९	७१	९२
आतुरे शान्त—	२४	३	१४८
आदत्ते प्रथमं	२०	४२	१८६

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
आदरेणानुवर्त्तव्यं	२९	७९	२४४
आनयेज्जादुषं	२८	३७	१२७
आनाहोम—	"	९	२०५
आ पश्माग्रात्	२४	६	१४९
आ भेषजकयात्	२०	२०	१११
आमच्छेदे	२९	११	२२५
आमातिसारी	१९	४	६६
आमाशयगतं	१७	१३	३०
आमेहनान्तम्	१९	७५	९३
आमृतम्	२९	२१	२२८
आरग्वधादिः	१९	५८	८९
आरार्घाह्निक—	२९	२५	१७६
आर्ते पितृकर्म—	२३	९	१३९
आवक्त्रनासिका—	२२	३०	१३५
आवपेत निरुहाणाम्	२४	४६	८३
आविकानिन—	२९	५७	२३७
आशावान्	"	४३	२३४
आशुहृत्	२२	३४	११६
आशु क्षाराम्—	२२	९	१२९
आशु शुन्यति	२८	१२	२०८
आश्वस्य परितः	२९	२४	२३०
आसप्ततेः	१९	२०	७४
आस्थाप्य	"	"	"
आस्योपडेपं—	१६	२३	१६
आहन्यात्	१९	२८	७७
आहर्तुं	२९	१	१५५
इति लेखः	१९	३५	७९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
इत्थं प्रतिदिनं	२४	१०	१५१
इत्यथक्ये	२८	२८	२१४
इन्द्रवस्तेरघः	२७	१५	१९०
इन्द्रवृषाकं—	३०	९	२४८
इन्द्रायुधविचित्र—	२६	३१	१८१
उच्छेदाम	२१	१	११८
उच्छ्वास्य वस्तेः	१९	२५	७६
उत्कृष्टोत्किष्ट	३०	२७	११४
उत्कलेष्टनं	१९	६१	९०
उत्कलेष्टनार्ज	२१	११	१२२
उत्कलेष्टानिवधौ	१९	६६	९१
उत्तानायाः	"	८१	९८
उत्तानो दधमात्रे	"	४६	८४
उत्तानशयन—	२९	६९	२४२
उत्तानेऽल्पे	१८	३६	५७
उत्पद्यमानास्तु	१९	८०	२४५
उत्पलाध्वधं—	२१	७	१७१
उत्पाद्यपाट्य	"	२८	१७७
उदावर्तमम	१८	६	४०
उदरेच्छत्थं	२८	३१	२१४
उद्रिकलवणैः	१७	३	२५
उद्बुधौष्ठः	२९	५९	२४२
उन्मार्गगाः	२७	५१	२०१
उपक्रमाणां	१९	१	६५
उपघातोऽपि	२३	२०	१४५
उपचारस्तु	१५	२८	१८

श्लोकाः	अ०	श्लो०	पुटम्
अधन्यमध्वप्रवरे	१८	२१	५३
अमृध्वकफ—	२१	११	११८
अमृध्वं	२७	११	१८९
अवसि जनपति	२२	१३	१३३
गच्छे स्थितां	११	१९	१२४
जघ्नौकः	२३	२७	१७७
जघ्नौकसः	"	१५	१८०
जातुषं	२८	४३	११९
जीर्णज्वर—	१९	३	६६
जीर्णज्वरोदर—	१८	८	४९
जीर्णशाक्योदन	२९	२५	१३३
जीर्णजीर्ण—	१६	२३	१२५
जावन्ती	२०	३७	११७
ज्योतिषासारे	२०	५	१४७
तक्रारिष्ट—	१६	१३	१९
ततः ववाभात	१९	३९	४१
तत्तद्धं	१८	४६	११९
तत्तत्स्त्रिणां	१०	१२	१४८
ततः अमृज्य	२३	४	१३८
ततः प्रसारिताङ्गल	१९	२८	७७
ततः शोफ—	२९	३८	१३३
ततः सायं	१८	४८	४७
ततः स्थानान्तरं	२८	२७	२१४
ततः स्नेह—	२५	३२	२३२
ततो मध्यमया	२७	२३	१९२



श्लोका०	अ०	स्रो०	पुटत्
सतो यथा व्याधि—	२२	२९	१३८
सत्पार्थिव्यां	१९	२७	७७
तत्पिच—	२७	२	१८७
तत्प्रदेशिन्यग्र—	२६	१५	१७३
तत्र तत्र	२९	१०	७२८
तत्र धीरुत्ति—	१३	८	५८
तत्रानुलोमिकं	१९	४८	८४
तत्रापि च	१६	२	२
तत्रान्यङ्गः	२२	२४	१३३
तत्रान्यङ्गस—	२७	४३	१६९
तथा वग्धाह—	१६	६	११
तथा द्व्यङ्गनाग	१९	८४	२९
तथा निजागन्त—	११	८७	१०१
तथाप्यशक्ये	२८	२९	२१४
तथा लाजलिना—	३०	२१	२५१
तदा शरीरं	२७	५२	२०२
तदेवालक्षणं	२२	९	१२९
तदि	१६	४२	२२
तद्वदन्तर्मुखं	२६	१०	१७२
तद्वद् घटी	२५	२८	१६३
तद्वद्विरेचनं	१८	१	४०
तद्विस्तार—	२५	१२	१५८
तन्मना जात—	१८	१८	४३
तमाद्रियित्वा	२२	१६	१३२
तमेवोपचरेत्	२९	१	२२१
तयोर्वदण्डया	२६	१२	१७३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
तयोस्तु	१९	१९	६८
सरुपास्थि—	३०	७	२४७
सर्जनीमध्यमा—	२१	३१	१७९
तर्पणं पुटपाकं	२४	२१	१५३
तर्पणानन्तरं	॥	१२	१५१
सलप्रच्छन्न—	२३	३२	१७९
तरमाषिकित्सार्थ—	१९	८७	१०१
तस्याभिरुदः	॥	६६	९१
तस्य लिङ्गं	३०	४५	२५८
तस्य वस्त्रिः	१९	७३	९३
तस्यातिदृढस्य	॥	८६	१००
ता अप्यसम्यक्	२६	३९	१८५
तादयन् पीडयेत्	२७	२५	१९२
तादयेदिति	२८	३०	२१४
तादयेदुत्थितां	२७	२३	१९२
तपोऽग्नि—	१७	१	२७
तामेव वा	२७	५०	२०१
तामवा	३०	३५	२५४
ताम्रायाः	२९	५८	२३७
ताम्री शलाका	२६	१३	१७३
ताळपत्री	३०	२२	२५१
तालयन्त्रे	२५	१०	१५८
तालीसगुन्ना—	२२	२१	१३३
तासामनल—	२६	५०	१८५
तिमिरे कृत—	३०	५	२४७
तिमिरोदर—	१७	२२	३३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
तिमिरोर्ध्व—	२१	३	११९
तिर्यक् छिन्धात्	२२	२२	१२९
तिलकस्पर्कः	३०	३४	१५४
तिलकस्पर्काज्य—	२९	२६	१६०
विरुचूर्णश्च	१६	४०	२१
तिष्ठजन्तः	२९	१५	१३५
तीक्ष्णं व्याप्नोति	२३	२५	१४६
तीक्ष्णस्नेहन—	२१	८	१२१
तीक्ष्णस्य	२३	१४	१४१
तीक्ष्णाक्षना—	१	३८	१४७
तीक्ष्णैर्वा	१९	११	७८
तीक्ष्णोपनाहः	२८	४८	२१९
तीव्रव्यधः	२९	४४	१३४
तुल्यस्य	३०	४५	१५९
तुल्यानि	२५	४	१५६
तृतीयके	२७	१३	१९०
तृतीयेऽहि	२९	४३	१३४
तृतीयोऽपि	१९	५०	८५
तृप्ते विपर्ययः	२४	११	१५१
तेनोद्गार—	१६	२४	१६
ते भक्षयन्तः	२९	७५	१४३
तेभ्यो नस्ति	१८	५४	६२
तेषामाहरणोपायौ	२८	१९	११०
तेषु तेषु	२७	३२	१९४
तेषु सावयितु	१	५	१८८
ते तन्मोघ्यान्तु—	१०	५२	८७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
हेरेव च	२८	३३	२१६
हेरेव वा	१७	११	२९
हेरेवैः	२५	७	१५७
हेरं स्वरायां	१६	१२	७
हेरं प्राशुषि	"	११	६
हेरं कावच-	"	९	५
हेरमेव च	१०	३३	११६
हेराद्रसं	"	३८	११७
हेरैरुपायैः प्रयत्न-	९९	८०	२४५
हेरैरुपायैर्मति-	१८	३८	२२०
होयमघ	९०	११	१०८
त्रयश्च	१९	५९	८९
त्रयो निरुद्धाः	१९	६५	१९१
त्रिभेदं	"	९१	१९०
त्रिममाणः	९२	१५	१३२
त्रिकण	१६	४४	२४
त्रिभ्यः परं	१९	३०	१८९
त्रिध्वगुर्वा	९१	१३	१२९
अक्रुर्ल	१९	१३	१७०
अक्रुर्लस्य	९५	२६	१६१
अहमर्च्छं	१६	२९	१८
अहमेव च	१९	८२	९८
त्वकृशरा-	९५	२८	१५७
त्वकृसावर्ण	२९	९	२२४
त्वकृस्ते	२६	५५	१८५
त्वगृवाहो-	३०	४७	२५५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुट्यं
तिमिरोर्ध्वा—	२१	३	११९
तिर्यक् छिन्नात्	२९	२२	१२९
तिलककः	३०	३४	१५४
तिलकस्त्राज्य—	२९	२४	१३०
विरुचूर्णश्च	१६	४०	२१
तिष्ठन्तः	२९	१५	१३५
तीक्ष्णं व्याप्नोति	२३	२४	१४६
तीक्ष्णस्नेहन—	२१	८	१२१
तीक्ष्णस्य	२३	१४	१४१
तीक्ष्णाक्षना—	११	३८	१४७
तीक्ष्णैर्वा	१९	११	७८
तीक्ष्णोपनाहः	२८	४७	२१९
तीक्ष्णव्यधः	२९	४४	१३४
तुल्यस्य	३०	४५	१५९
तुल्यानि	२५	४	१५६
तृतीयके	२७	१३	१९०
तृतीयेऽहि	२९	४३	१३४
तृतीयोऽपि	१९	५०	८५
तृप्ते विपर्ययः	२४	११	१५१
तेनोद्गार—	१९	२४	१६
ते भक्षयन्तः	२९	७५	२४३
तेभ्यो वर्त्ति	१८	५४	१२
तेषामाहरणोपायौ	२८	१९	२१०
तेषु तेषु	२७	३२	१९४
तेषु सापयितुं	११	५	१८८
ते तु गोष्णादु—	१९	५२	८७

श्लो०	अ०	स्रो०	पुटम्
तेव च	२८	३३	२१६
तेव वा	१७	११	२९
तेदः	२५	७	१५७
तेत् त्वावां	१६	१२	७
तेत् प्रावृषि	"	११	६
तेत् अषव-	"	९	५
तेमेव च	१०	३३	११६
तेकाद्रसं	"	३८	११७
तेक्ष्मायैः प्रयन-	९९	८०	२४५
तेक्ष्मायैर्मति-	१८	३८	२२०
तेक्ष्मायैर्मति-	१०	११	१०८
तेयमथ	१९	५९	८९
त्रयम्	१९	६५	१९१
त्रयो निरुद्धाः	"	६१	१९०
त्रिवेवं	१२	१५	१३२
त्रिमयाजः	१६	३४	२२
त्रिक्रम	१९	६०	६८९
त्रिभ्यः परं	११	१३	१२९
त्रिधनुषा	१९	१३	१४०
त्र्यकुलं	१५	२६	१११
त्र्यकुलात्मं	१६	२९	१८
त्र्यहमच्छं	१९	८२	९८
त्र्यहमेव च	३५	२८	१५७
त्वक्षरा-	२९	९	२२४
त्वक्षसावर्ण्यं	२६	५५	१८५१
त्वक्षस्थे	३०	३७	२५५
त्वक्षराहो-			

श्लोक०	अ०	श्लो०	पुटम्
त्वन्निवर्णो	३०	४७	२५९
त्वद्गुणै	२८	११	२०८
त्वचि मांसे	३०	४१	२५७
त्वरितं	१९	४८	८४
दंशस्य तोदे	२६	४३	१८३
दक्षिणाङ्गुष्ठकेन	२३	२८	१४६
दशे तु	१९	२७	७७
दत्ते पादतल-	२०	१९	१११
दन्तकाष्ठस्य	"	२९	११४
दन्तप्रपीडन-	२७	२१	१९१
दन्तकेलनकं	२६	१९	१७५
दन्तहर्षे	२२	५	१२८
दर्शमूल-	२२	१९	१३३
दशद्वादश	७३	३	१३७
दशमूलमनोहा-	२१	१७	१२४
दशमूलेन	१७	९	२८
दशाङ्गुला तनुर्मूले	२३	११	१४१
दशाङ्गुला निम्नमुखा	२५	२८	१६६
दशाङ्गुलार्पणाहा-	"	१३	१५९
दशैव ते	१८	३१	५३
दारुणं मर्म	२९	११	२२५
दाहवृष्ण-	२२	८	१२९
दिग्धां यतिं	२९	२७	२३०
दिवास्वप्नो मणे	"	३२	२३२
दीप्ताग्नि	१९	१३	७८
दीप्ताग्नीनां	१८	५४	६१
दीप्तान्तराग्नि.	१६	४६	२३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
दुःखावचार्य-	३०	२	२४६
दुर्दग्धे	"	५	२५९
दुर्बल.	१८	४९	६०
दुर्बलो बहु-	"	४८	"
दुर्विरिक्तं	२०	२५	११३
दुष्टं रक्तं	२७	४७	२००
दुष्टरक्तापगमना	२६	४८	२८४
दुष्टवातविष	२८	३५	२१६
दुष्टाम्बुमलम्-	२६	३५	२८१
दुष्टीमवेत्	२९	६७	२४१
दृगदाबल्यै	३२	१८	१५१
दृगवत्	३०	२०	१५५
दृष्टेन्द्रिय	"	४८	११८
दृष्टेन्द्रिया	१६	४६	२९
दृश्यं मिह-	२८	२२	२१३
दृष्टिश्च नष्टा	२४	२२	१५४
दृष्टौ च	"	७	१४०
देशेऽन्यमासे	३०	७	२४७
दोषकोपा—	२८	११	२०७
दोषघ्नो निष्परीहार	१९	६९	९२
दोषमल्लावयत	२३	२१	१४५
दोषाः प्रदुष्टा	२७	५१	२०१
दोषाः स्वदै	१७	२९	३८
दोषोपधादि	१९	६२	९०
द्रवस्थिरसार—	१७	१८	३२
द्रवोष्णं	१६	२५	१७



श्लोका०	श०	श्लो०	पुटम्
धूमवर्जेन	१८	४३	५८
धूमवस्त्यादि	२५	२५	१६३
धूमान्तेः	१८	७	४१
धूमोऽकाले	२१	५	११९
धौतैरर्कैः	२९	७२	२४३
ध्यानं	२०	७	१०६
ध्यामं	२८	१	२०४
नक्तान्ध्य—	२४	६	१४९
न गादधन—	२६	५३	१८५
न चात्र मन्त्रणा	२०	३३	११५
न चेनं त्वरमाणः	२१	७७	२४४
न चोनाष्टादशे	२०	३१	११५
नताम्रं	२६	७	१७१
न ब्रुवेत्	२९	४२	२३३
न तु वंक्षण—	११	५१	२३६
न तून्पोडश—	२७	६	१८९
न तूभयोऽपि	१०	४	२४७
ननोऽग्ने	२५	३२	१६४
न नस्यं	२०	३०	११५
न मास्पाफे	२९	७३	२४३
न मूर्च्छति	११	१५	१४५
नपने साम्पति	२४	१	१४८
न योज्यः	२२	१७	१३२
न रात्रावपि	२३	२१	१४५
नवज्जगतिनारा—	१८	२	४०
नवधान्यं	२९	३९	२३३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
नासायां	३०	३७	१५४
नासारोगेषु	२७	१०	१८९
नासास्यशोषे तिमिरे	२२	२६	१३३
नासास्यशोषे बाहू—	२०	३	१०७
नासा हि—	"	१	१०३
नाहे पद्माङ्गुलं	२५	३७	१६०
नि श्लेष्म—	१८	४०	५८
निद्रा नस्याङ्गन—	२१	७	१२०
निधाय युक्त्या	२९	२८	२३०
निमेषोन्मेष—	२२	३२	१३७
निरस्यहीह—	१९	८	६८
निरलसीपत्	१८	१३	४३
निरुहं शोधन	१९	३५	७२
निरुहमात्रा	"	१८	७४
निरुहोज्ज्वासन.	"	२	६५
निर्घातनोन्मेषन—	२५	४१	१६७
निर्मुग्य	३०	२९	२५१
निर्योति	२८	७	२०५
निर्वापयेत्	३०	३२	२५४
निर्वाप्य पिष्ट्वा	"	१७	२४९
निर्वाप्यापनयेत्	"	२०	२५१
निर्विबन्धम्	१८	२५	४६
निर्विपाः	२६	३८	१८२
निर्हरेत्	१८	४८	६०
निवात गृहे	१७	२८	३८
निवातशयनस्मृत्य	३०	३७	११०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
पञ्चाद्विरेकः	१९	८३	२८
पञ्चेत् प्रदीप्तिः	२४	१९	१५२
पच्यमाने	३०	१५	२४९
पच्यमानो विवर्णः	२९	३	२ २
पद्यमेऽथ	१९	३६	७९
पद्य वा	"	५५	८७
पद्यसु	२०	२९	११५
पटुतैलक—	२६	४३	१८३
पत्रमङ्गेन	१७	६	२७
पत्रमङ्गैः	"	८	२८
पत्रकर्णिकया	२५	१५	१६०
पद्यपत्रतनुः	३०	२९	२५३
पद्मेन्द्रगोप—	२७	१	१८७
परितः सुतरां	३०	१८	२४९
परिपेकः	२२	२५	१३१
पर्वतष्टं धृक्	२८	१७	२०८
पाके क्षिपेत्	२०	३८	११७
पाकेऽतिवृत्ते	१९	७	२२३
पाचयित्वा	२८	४७	२१९
पाठयेत् व्यङ्ग्यं	२९	१८	६२६
पाणिम्यां मध्यमाने	२९	२४	१७६
पादशारे	२७	१६	१९०
पादे तु	"	३०	१९४
पादोष्णयुरैः	१७	२१	३३
पानपं पाययेत्	२९	१०	२२५
पायायासज—	२५	३४	१६५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
पार्श्वे सव्ये	२९	२८	२३०
पाषाणगर्भ—	२७	२७	१९४
पिण्डो रसक्रिया	२३	१३	१४१
पित्तघ्रास्ते	१६	३	३
पित्तरक्तोत्थ—	२९	६५	२४१
पित्तस्य दर्शनं	१८	२२	४६
पित्तात् पीतासितं	२७	४०	१९८
पित्तावसानं	१८	३२	५४
पित्तासक्तोप—	१७	१६	३१
पित्तेन पद्मकायैः	"	४	२५
पित्ते पद्	२४	८	१४९
पित्ते स्वस्थे	१९	३९	८१
पित्ते स्वादुहिमौ	"	५८	८९
पिपाय छिद्र—	२४	१०	१२१
पिप्पली त्रिफला	१६	३४	१९
पिबन्तीरुन्नत—	२६	४१	१८२
पिबेच्च घूमं	२४	९	१५०
पिट्टैः	२१	१९	१२४
पीडनाक्षमता	२८	४	२०५
पीडितेऽनुगते	१९	७६	९३
पित्तदुग्ध—	१८	२३	३३
पीते विषे	१९	९	६८
पीनसे	२७	११	१८९
पुंस्त्वोपपातः	२४	१३	१५१
पुटपाकं	१९	५५	८७
पुनस्ततोऽपि	२०	३६	१५४

सूत्र०	अ०	श्लो०	पृष्ठम्
पूर्वेऽन्त्रे	१९	१३	७०
पूर्ववत्	२४	४४	१८३
पृथुः कुर्यात्	॥	१२	१७३
पृष्ठतो यन्त्र—	२७	२१	१९१
पृष्ठवंशं	१९	२५	७६
पेया न	१६	४१	२१
पेयां न	१८	४७	६०
पेयां विलेपी	॥	२९	४८
पेद्यन्तरगतौ	२८	४	२०५
पेद्यस्मिन्नधि	॥	१४	२०८
प्रकाशसमता	२४	११	१५१
प्रकुञ्चवृद्धिः	१९	१८	७४
प्रकुञ्चो मध्यमा	॥	८०	९७
प्रक्षालनादि	२९	४४	२३४
प्रक्षाल्य	२७	॥	१९९
प्रक्षिप्य मुष्कनिचये	३०	१२	२४८
प्रक्षिप्य वस्त्रौ	१९	४२	८३
प्रच्छाद्य नासिपेदया	२९	७७	२४३
प्रच्छाद्यमौषधं	॥	७१	॥
प्रच्छानं	२६	५४	१८५
प्रच्छानेन	॥	५३	॥
प्रतिनर्गः	२०	२६	११४
प्रतिशोमं	२८	२१	२२१
प्रत्यदिष्टं	३०	३०	२७३
प्रदेदिर्गर्गिमाहः	२५	२०	१६१
प्रदेगिन्त्यहुरः—	२०	९	१०७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
प्रपीडयेत्	१८	२१	४५
प्रभूतमालः	"	३४	५६
प्रमाददग्धवत्	३०	४६	२५८
प्रलम्बिमांसं	२९	५३	२३६
प्रवर्तयन्	१८	२०	४४
प्रवातयान—	१६	२६	१७
प्रवाहिकायां	२७	१४	१९०
प्रवृत्तं हि मलं	१८	५५	६३
प्रवृत्तिः सविबन्धा	"	२४	४६
प्रशस्तां लेखने	२३	१२	१४१
प्रसक्तवन्धुः	१८	४	४०
प्रसक्तवन्धोः	"	७	४१
प्रसन्नवर्णेन्द्रिय—	२७	५३	२०२
प्रसारणाकुञ्चन—	२८	१५	२०८
प्रसृतं वर्धयेत्	१९	१९	७४
प्रहृष्टे मेहने	२७	२०	१९४
प्राक् पिवेत्	२१	१०	१२२
प्राक्छस्त्ररुमणः	२९	१४	२२५
प्राक् खेह एकः	१९	६१	९०
प्राङ्मध्योत्तम—	१६	२१	१५
प्राङ्मुखं	१८	१८	४३
प्राज्यमांसरसाः	१६	४०	२१
प्रातः ऐष्मणि	२०	१३	१०९
प्रातःसायं	२३	१६	१४३
प्रातर्नीगर	१९	३३	७८
प्रायश्चित्तं—	१७	१९	१३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुत्रम्
प्रायो द्वित्राणि	२६	४	१६९
प्रायो निर्मुज्यते	२८	४५	२१९
फलोद्देशे	२७	२४	१९२
मदस्तु	२९	६७	२४२
यद्भ्या दुर्बल—	२८	३१	२१४
यद्भ्या विद्वध्येत्	२७	३२	१९४
यद्भ्या सुत्वोप—	"	२८	"
मभीयाद् गङ्—	२९	६३	२४०
मभीयाच्छिथिल—	"	४२	"
यन्धनानि तु	"	५७	२३७
मलार्थं क्षीण—	३०	२३	२५२
मलिं चोपहरेत्	२९	३०	२३१
महुषिणो मृदुः	१८	३४	५९
मालमूलक—	२९	३५	२३३
मालवृद्धरुश—	१८	४	४०
मालवृद्धविपासा—	१९	७०	१५
मालवृद्धादिपु	"	३९	२१
मालवृद्धाभ्य—	१९	६८	९३
मिन्दुद्वयोनाः	२०	१०	१०७
मिल्यगार्त्रं	२४	१७	१५२
मिसेनात्ते	२८	३६	२१७
मुद्दिप्रसारं	१८	६०	६४
मृदणं धन्यमांनोत्थ—	२०	५	१०५
मृदणं यावज्जे	"	३	१०४
मृदणो रस—	१६	१८	१४
मरुदशाधि—	१८	१६	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
भगन्दरार्धुद—	३०	४	२४७
भङ्गे च युञ्ज्यात्	२९	५९	२३७
भवन्त्यति—	१८	४२	५८
भवेच्च विषयाज्ञान	३०	६७	२५४
मीमृच्छी—	२७	३५	१९६
भीरुगर्मिण्युमती—	३०	६	२४७
सुक्तभक्तशिरः—	२०	२१	१०८
भुञ्जानो जाज्ञैल	२९	३७	२३३
भुञ्जानो रक्त—	१८	२८	४७
भूयोऽप्युपस्कृत—	॥	३७	५७
भूयधप्रसह—	२४	१३	१५२
भेदनार्थे	२६	९	१७२
भेषजक्षार—	३०	४०	२५९
भोजन तु यथा—	२९	३४	२३३
भोजनैरुपनाटे	॥	४८	२३५
भोज्योऽन्न मानया	१६	२४	१७
अष्टदामगुद—	१७	२३	३३
मण्डलाम फले	२६	५	१७०
मत्स्यमगदधि—	२१	३	११६
मद्य तीक्ष्णोष्ण—	२९	४१	२३३
मद्यपीतेऽपल—	२०	७७	११४
मधुपर्वादिशेष च	१०	४१	८१
मधुर लयण	२७	१	१८७
मधुरस्सवृत	२४	१७	१५२
मध्यादे किञ्चित्	१९	३६	७०
मध्येष्वेव	३०	२३	२५२



श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
मध्येऽस्य व्यङ्गुलं	२५	१८	१६०
मध्योर्ध्ववृत्त—	"	३७	१६३
मन्दबहि	१८	४४	५९
मन्दहर्पाशु—	२३	९	१३९
मन्वाभिं क्रूरकोष्ठं	"	५२	६२
मन्वाशिरःकर्ण—	२२	१२	१३१
मन्यास्तम्भे	२०	१५	१०९
मर्महीने	२७	१८	१९०
मर्शवच गुणान्	२०	३२	११५
मर्शश्च प्रतिमर्शश्च	"	६	१०६
मर्शस्योत्कृष्ट—	"	१०	१०७
मर्शे च प्रतिमर्शे च	"	३५	११६
मषाङ्गलानि—	३०	४१	२५७
मसूरवलवक्त्रे	२५	१०	१६४
मसूरमुद्रतुवरी—	२९	३४	२३३
मसूराकार—	२५	६	१५७
महत्त्वे मुष्कयोः	१७	२६	३७
महान् शिरः सर्त—	१८	३०	५३
माक्षिकं लवणं	१९	४५	८३
मात्रावलिः स्मृतः	"	६८	९१
मात्रा विधार्याः	३०	१०	२५३
मात्राशतं	"	२८	"
मात्रासहस्राणि	२२	३०	१३५
मात्रा त्रिपरिकां	१९	४४	८३
मात्रां विगणयेत्	२४	७	१४९
मासच्छेदोऽतिरिक्त	२२	४६	२२४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
मांसदाहो मधु—	३०	४३	२५७
मासधावनतुल्यं	१८	४१	५८
मासप्रनष्टम्	२८	१३	२०८
मांसलम्बन—	३०	४८	२५९
मासलाना	२६	२०	१७५
मांसला मेदुरा	१६	३७	२०
मांसले निक्षिपेत्	२७	३३	१९६
मालतीमल्लिका—	२४	२१	१५३
मुक्तज्वरस्य	२२	४१	१३५
मुरानेत्रशिरो—	२७	३	१८७
मुखलेपन—	२२	२२	१३३
मुखादेपस्त्रिभा	"	१४	१३१
मुखेनैवोद्वमेत्	२१	११	१२२
मुखं मुखानि	२५	५	१५६
मुचुण्डीसूक्ष्म—	"	९	१५७
मुहं मापं कथयं	१९	१४	७१
मुद्राराहतया	२८	३२	२१६
मुद्रानदं चतुर्भिः	२५	२२	१६२
मुद्रिका निर्गतमुखं	२६	१४	१७३
मुष्कमोचरमादाय	३०	१३	२४९
मुष्टिम्यां वस्त—	२७	२०	१९१
मुक्तास्तीनेय—	२९	१२	१२३
मूत्रच्छ—	१९	८०	९६
मूत्रच्छार्द्रव—	१७	२६	३७
मूत्रापात्सुष्ठु	१८	५	४०
मूत्रापात्सुष्ठु—	१६	७	५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पट्टम
मूर्च्छायां शीत—	२०	२१	११२
मूर्धतैलं	२२	२३	१३३
मूलच्छिद्रप्रमाणेन	१९	१४	७२
मूलाग्रेऽद्भुत—	२१	८	१२०
मूलेष्वाहरणार्थानि	२६	३२	१७९
मृगपक्षियकृन्मांसमुक्ता ---	२४	१५	१५१
मृगपक्षियकृन्मांसवसा	"	१६	"
मृत्कपालाञ्जन—	२७	४९	२०१
मृदित्वा कर्णिनां	२८	३३	२१६
मृदुकोष्ठारुच्य—	१६	२१	१५
मृदुपट्टाचकेश—	२७	२०	१९१
मृदुमांस	२८	२	२०४
मृद्वेणुदारु —	"	४४	२१९
मेदोजान् लिखितान्	२९	४९	२३५
यच्चान्यदपि	"	४०	२३३
यच्छिन्नरक्षाममज्ञानात्	"	१६	२२५
यतो गतां गतिं	"	२०	२२८
यन्त्रं विमुच्य	२७	४९	१९८
यन्त्रमेतत् स्तन—	"	२६	१९४
यन्त्रे नालीगणा—	२५	२३	१६२
यन्त्रेष्वतः	"	४२	१६८
यथा कुमुमादि	१९	८४	९९
यथाशुभ्रमिः	१८	३०	५३
यथामार्गं	२८	२७	२१४
यथायथं	१९	२०	७४
यथायोगप्रमाणानि	२५	२९	१६३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
यथा वा स्नेहपक्तिः	१९	३४	७९
यथा विकार—	१८	१५	४३
यथास्य च	२८	१०	२०७
यथास्त्वं प्रतिरोधं	१६	३४	१९
यथास्त्वं यौगिकैः	२०	४	१०४
यथोक्तहेत्वभावात्	१६	१६	११
यदि च स्थिर—	३०	३३	२५४
यमकं मण्डलाख्य	२९	६१	१३८
यवमाषमयी	२४	४	१४८
यवार्धमस्थना	२७	३३	१९६
यष्टीमधुः सुवर्ण-	२१	१७	१२४
यात्यग्निर्मन्दता	१८	४६	५९
यास्याशु स्वादुता	३०	३९	१५५
यान्यहानि पियेत्	१६	२७	१७
यावत् पतत्यसौ	२०	९	१०७
यावत् पर्येति	२२	३२	१३५
यावत् पिच्छिल—	३०	२४	२४९
यावद्दिनानि	२४	२१	१५३
युक्त्यावचारयेत्	१६	१४	१०
युज्यात् तत्	२२	१३	१६१
युज्यालालाग्न्यु—	२६	४९	१८५
युज्यात् स्थूल—	२५	३६	१६३
ये नाभ्याप्याः	१९	७	६७
ये सन्ति तेषां	"	८५	१००
योगतो वृद्धि—	२६	१४	१७१
योगानिमान्	१६	३९	२१

श्लोका०	अ०	स्रो०	पुटम्
योज्यः शीघ्रं	१९	२९	७७
योज्यः साक्षात्	३०	३	२४७
योज्यस्तीक्ष्णः	"	२२	२५२
योज्यो न रक्त —	२१	२	११९
योनिविभ्रंश—	१९	७८	९५
योनिव्रणक्षणं	२५	२२	१६२
योनिशुकाशया	१८	९	४२
यो यत्र मुनिविष्टः	२९	६१	२३८
यौगिकं सम्यगालोच्य	१८	३८	५७
रक्तपाकमिति	२९	१०	२२४
रक्तपित्तान्ध्य—	२१	४	११९
रक्ताः श्वेताः	२६	३६	१८१
रक्ते त्वतिष्ठति	१७	४८	२००
रक्षन् रक्तमदात्	२६	४४	१८३
रसमेदैककत्वाभ्यां	१६	१५	१०
रसायनमिव	१८	१७	४३
रागलुब्धाह—	२८	१२	२०८
रागो रक्ताश्च	२९	७	२२३
रात्रौ यद्वं	१७	५	२७
रक्तोदफण्ट —	२३	१	३३७
रुनः स्यान्मार्जितं	२२	३२	१३५
रुजोऽतिवृद्धिः	२९	१२	२२५
रद्यते शुद्ध—	२८	१०	२०७
रुक्षते श—	१६	६	१०
रुक्षपूर्वं तथा	१७	१४	३०
रुक्षपक्षनिल —	१८	५३	६२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
यथा वा स्नेहपक्तिः	१९	३४	७९
यथा विकार—	१८	१५	४३
यथास्य च	२८	१०	२०७
यथास्त्वं प्रतिशेगं	१६	१४	१९
यथास्त्वं यौगिकैः	२०	४	१०४
यथोक्तहेत्वभावात्	१६	१६	११
यदि च स्थिर—	३०	३३	२५४
समकं मण्डलाख्यं	२९	६१	१३८
यवमाषमयी	२४	४	१४८
यवार्धमस्थना	२७	३३	१९६
यष्टीमधुः सुवर्णः	२१	१७	१२४
यात्यग्निर्मन्दतां	१८	४६	५९
यात्याशु स्वादुता	३०	३९	१५५
यान्यहानि पिबेत्	१६	२७	१७
यायत् पतत्यसौ	२०	९	१०७
यायत् पर्येति	२२	३२	१३५
यायत् पिच्छिल—	३०	२४	४४९
यावद्वितानि	२४	२१	१५३
युक्त्वायचारयेत्	१६	१४	१०
युज्यात् तत्	२२	१३	१३१
युज्यान्नालान्मु—	२६	४९	१८५
युज्यात् स्थूल—	२५	३६	१६६
ये नास्थाप्याः	१९	७	६७
ये सन्ति तेषां	"	८५	१००
योगतो वृद्धि—	२६	१४	१७३
योगानिमान्	१६	३९	२१

श्लोका०	अ०	स्रो०	पृष्ठ
वयोबलशरीराणि	१९	१२	७०
वरं तदसकृत्	१८	५०	६१
वराङ्गकौन्ती	२१	१४	१२३
वर्गोऽय नय-	२९	४०	२३३
वर्तिरद्भुष्टक-	२१	२०	१२४
वर्त्यामे विहितं	१९	१५	७२
वर्त्मप्राप्ताञ्जनात्	२३	२९	१४७
वर्त्मरोगाद्वते	३०	८	२४७
वर्ष्माश्नरीरजो-	१९	३	६६
वर्ष्माभिराचितः	२९	८	२०३
वस्ति त्रिरात्रं	१९	८९	९८
वस्ति प्रकल्पयेत्	"	३८	८०
वस्तिनेत्रसम-	२१	७	१२०
वस्ति यन्त्रावृत्ती	२५	२४	१६२
वस्तिरेकोऽनिले	१९	५७	८८
वस्तीननेन विधिना	"	७६	९४
वस्ती रोगेषु	"	७७	९२
वस्त्यभायेऽङ्गपादं	"	१७	७३
वानप्रीपय-	"	५६	८८
वानपिच्छदराः	३०	३८	१५४
वातपिच्छातुरे	२४	१	१४८
वातमग्नवह्ना-	१९	६९	९२
वाताच्छयःवारगं	२७	४०	१०८
वातातपाप्य-	१६	९	६
वातादिषाम वा	२६	५५	१८६
वातागुन्धेभ्यं	१६	४०	१८

श्लोका०

अ०

श्लो०

पुटम्

वयोबलशरीराणि	१९	१२	७०
वरं तदसकृत्	१८	५०	६१
वराश्रक्नोन्ती	२१	१४	१२३
वर्गोऽयं नव-	२९	४०	२३३
वर्तिरङ्गुष्ठक-	२१	२०	१२४
वर्त्याग्ने पिहितं	१९	१५	७२
वर्त्मप्राप्ताञ्जनात्	२३	२९	१४७
वर्त्मरोगाद्वते	३०	८	२४७
वर्ध्माश्मरीरजो-	१९	३	६६
वर्लीभिराशितः	२९	८	२०३
वस्ति त्रिरात्रं	१९	८२	९८
वस्ति प्रकरूपयेत्	"	३८	८०
वस्तिनेत्रसम-	२१	७	१२०
वस्ति यन्त्राकृती	२५	२४	१६२
वस्तिरेकोऽनिले	१९	५७	८८
वस्तीन्नेन विधिना	"	७६	९४
वस्तौ रोगेषु	"	७८	९२
वस्त्यभावेऽङ्गपादं	"	१७	७३
वातप्रीपच-	"	५६	८८
वातपित्तहराः	२०	३८	२५४
वातपित्तातुरे	२४	१	१४८
वातमग्नयज्ञ-	१९	६६	९२
वाताच्छयःवाहणं	२७	४०	१९८
वातातपाध्व-	१६	९	६
वातादिघाम वा	२६	५५	१८६
वातानुश्लेष्मं	१६	३०	१८



श्लोका०	अ०	स्य०	कुटुम्
विध्येदस्तसिरां	२७	२४	१९४
विन्यस्तपायसुस्यूतः	२६	३४	१७९
विरिक्तवच्च	१९	५०	८५
विरिच्यते मेदनीयैः	१८	४९	६०
विरुक्षणे लङ्घनवत्	१६	३५	१९
विरक्तदुर्बलं	२३	१७	१४४
विरक्तसाध्याः	१८	८	४२
विरचनं शिरःशूल-	२०	२	१०४
विवर्जयेद्दिवा-	२२	१६	१३२
विवर्तते साधु	२५	४२	१६८
विशृद्धो दहति	२९	१३	२२७
विशेषात् स्वगते	२८	३	२०५
विशेषादत्र	३०	३८	२५४
विषक्षाराभिदाधे	२२	७	१२९
विषक्षाराग्न्यतीसार-	१७	१७	३२
विषापिचासनुत्	२६	५७	१८१
विषाणरेणु-	२८	४५	२१९
विषाभिघात-	१८	५६	६३
वितर्पविद्रधि-	२७	३	१८७
विस्तारे यद्गुलं	२६	१७	१७४
विस्तारवणानि	"	३१	१७९
वृचं गोपुच्छ-	१९	७१	९२
वृचं पृथु	२८	१८	२०९
वृचा गूदाः	२६	२०	१७५
वृद्धनालानलकृशा	१६	५	४
वृद्धनालानलकृश-	१८	१४	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
शमनः क्षुद्रतः	१६	१९	१४
शमने सल्लकी—	२१	१६	१२४
शमाख्यं तादृगाच्छिद्रं	२५	१९	१६०
शरपुङ्खमुखं	॥	३३	१६५
शरावसम्पुट—	२१	२१	१२५
शलाकाख्यानि	२५	२८	१६३
शलाकाजाम्बयोष्ठानां	॥	३६	१६६
शलाकापिहेतास्यः	२६	३४	१७९
शल्यं न निर्घात्यं	२८	२०	२११
शल्यप्रदेशयन्त्राणां	॥	४८	२२०
शल्यानि न विशिष्यन्ते	॥	४४	२१९
शल्ये मांसायगाढे	॥	४६	॥
शस्त्राणि रोम—	२६	१	१६९
शस्त्राणां खर—	॥	३०	१७८
शस्त्रेण वा	२८	२५	२१३
शस्त्रेऽवधारिते	२९	२४	२३०
शास्त्रागताः	१९	८५	९९
शास्त्रावदन—	२९	६२	२४०
शिक्षणं सुख—	३०	२४	२५२
शिशुवारण—	१७	७	२८
शिरसः स्लेष्म—	२०	३४	११६
शिरस्यभिहते	२१	४	११९
शिरीषवासा	१७	८	२८
शिरोलिकृष्ट—	२९	५०	२३५
शिरोनेत्रविकारेषु	२७	९	१८९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुत्रम्
शिरोऽभ्यञ्जन—	२०	२८	११४
शीघ्रं नयेत्	२८	१६	२०८
शीतशूलक्षये	१७	१५	३१
शीतसात्त्या	२३	१८	१४४
शीते मध्यन्दिने	२०	१४	१०९
शीते वसन्ते च तथा	२९	६४	२४०
शीते वसन्ते च दिवा	१९	२१	७४
शीतोपचार—	२७	४७	२००
शीतोष्णं तूल—	२९	५८	२३७
शीतोष्णास्निग्ध—	२७	४	१८८
शीर्यमाणाः सरुन्दाहाः	२९	७४	२४३
शुक्तं मधं	२२	४	१२८
शुक्तीः क्षीरवर्कं	३०	१६	२४९
शुक्तेन वा सुखोष्णेन	२८	४२	२१८
शुक्त्या प्रलम्बया	२३	३	१३७
शुकभेदामये	२७	१४	१९०
शुके व्यवयजान्	२९	३३	२३२
शुचितूक्ष्मदृढाः	११	२९	१३१
शुद्धाकस्त्रिज—	२२	२७	१३४
शुद्धानां दश—	२०	१२	१०८
शूनपायुः कृत्वा—	१९	५	६६
शूलं नर्तेऽनित्यात्	२९	६	२२३
शेषाङ्गपरिरक्षायां	२५	२	१५५
शेषौ वसा तु	१६	१०	६
शोधनस्त्रिज—	२२	३	१२८
शोफगण्ड—	२०	२	१०४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
द्योक्तो भवति	२८	३	२०५
द्योक्तोऽरूपोऽरूपः	२९	२	२२२
शौर्यमाशुक्रिया	"	११	२२८
श्रीवेष्टकं	२१	१४	१२३
शुद्धं दृष्टत्	३०	१७	२४०
शुधातिगाढ—	२९	४६	२३४
सिष्टवर्त्मनि	३०	४३	२५७
स्लेष्मफाले गते	१८	३१	५५
स्वप्नाविव	२९	१४	२२५
श्वयमुग्रस्त—	२८	३२	२१६
श्वासकास—	१७	२५	३७
श्वासहृत्तास—	१८	३	४०
श्वो वाम्यं	"	१२	१३
पदपञ्चवस्त्यन्तरितः	१९	६४	९०
पदङ्गुलिद्विमुखया	२०	८	१०६
पदङ्गुलोऽन्यो	२५	"	१५७
पद्भिर्गतिस्सुफर्मरैः	२६	१	१६९
संरम्भांश्चि—	२९	४	१९२
संशोधनास—	१८	४५	५९
संसृष्टलिप्तं	२७	४१	१९८
संस्तेष शोषयेत्	१३	३८	२०
सकृदेवाहरेत्	२९	१८	२२६
सक्नोच्य दक्षिणं	१९	२४	७४
सङ्घर्षो बलवान्	२८	७	२०५
सञ्जातरुधिरं	२९	५६	२३७
सन्दंशाम्यां त्वगादिस्थ—	२८	२४	२१३

श्लोका०	अ०	सो०	पुटम्
सतोदकण्डू—	२६	५६	१८६
सधः सद्योन्नान्	८९	४९	२६५
सद्यो निरूढ—	१९	८३	९८
सन्धिपीडा—	१७	१९	३१
सन्धुक्षितामि	१८	५३	६२
सन्ध्यस्थवस्थिते	२९	"	२३६
संपूतिमांसं	"	४७	१३४
स पेयोऽर्शोऽमि—	३०	३	२४७
सप्तपर्णकरञ्जार्क—	२९	७६	२४३
सप्तमे सप्त—	१९	११	६९
सैते स्नेहनाः—	१६	४२	२१
सवाणैश्च यदा	३०	१९	२५१
समं मेहनमुष्के	२९	६३	२४०
समस्थाने श्लथः	"	६५	२४१
समाप्यते स्थान—	३०	५३	२६०
समाहितमुल्लाभाणि	२३	३	१६९
समो मृदुररुक्	२९	७०	२४२
सम्पृक्तात्	२६	४२	१८३
सम्मुखो यन्त्रयित्वा	२९	१७	२२६
सम्यक् प्रवृत्ते	१७	३७	१९८
सम्यक् साध्याः	"	५	१८८
सम्यक् स्निग्धः	१६	२९	१८
सम्यक् स्निग्धे	२०	२३	११३
सम्यक्सुत्यं स्वयं	२७	३८	१९८
सम्यग्धीनातियोर्गाश्च	१९	५३	८७
सम्यग्दग्धे	३०	५१	१६०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
साम्यग् निद्रा	२७	३४	१९६
सम्यग्योगेऽतियोगे	१८	२५	४६
सम्यग्योगेन	"	२७	४७
सम्यगिच्छिमेन	"	४२	५८
सम्यग्निरुद्धसिद्धं	१९	६२	९०
स योज्यो नीलिका-	२६	२३	१७६
सर्पासं घ्राण-	"	८	१७१
सर्पिर्मज्जा	१६	२	२
सर्वकर्मस्वयं	"	२८	१७
सर्वतोऽनुसरन्	३०	२६	२५३
सर्वत्र चाष्टम	१९	४०	८१
सर्वथापनयेत्	२५	१९	१६०
सर्वद्रवाणा ज्ञेयाणा	१९	४५	८३
सर्वशस्त्रानु-	३०	९	२४६
सर्वान् स्नेह-	१८	५७	६३
सवात्मना नेत्र-	२४	२	१५४
सर्वेषामक्षि-	२३	१	१३७
सलोभ्रमधुकैः	१९	५५	२३७
सल्लकीकुङ्कुमं	२१	१५	१२३
सवाते स्नेहन-	२४	१३	१५१
सविषा वर्जयेत्	२६	३७	१८१
सशब्दमतिविद्वा	२७	३५	१९६
सशल्यास्थापित-	१८	११	४२
सशेषमप्यतः	२७	४६	२००
सस्फोटदाह-	३०	४८	२५९
सहसा सूत्र	२८	३८	२१७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स हि मूरितरं	२०	८	१०६
सागारधूम-	२७	३७	१९८
सानुलोमानिल-	१९	५४	६७
सान्त्वयित्वा ततः	२९	"	२३७
सान्धासप्तानि	१९	६३	९०
सामान्येन सशल्यं	२८	१७	२०९
सायंप्रायस्तथोः	२९	६६	२४१
सार्द्रान् समूल-	३०	१०	२४८
सावशेषं च	१९	२६	७७
सा सार्धद्वाहुला	२६	२२	१७५
सिंहीमूलं	२२	१९	१३२
सिद्धार्यक-	१९	७२	९२
सिरादिदाहः	३०	४४	२५७
शिरादिनाशः	"	४९	२५९
सिरामुखं च त्वरितं	२७	५०	२०१
सिरास्नावविलग्नं	२८	२६	२१३
सीदन्तीः सलिल	२६	३९	१८२
सीढ्येच्चलास्थि	२९	५६	२३६
सीढ्येन्न दूरे	"	५४	२१७
सुखान्वितं पुष्टि-	२७	५३	२०२
सुखाहार्यं मतः	२८	२०	२११
मुखोष्णमथवा	२२	५	१२८
मुखोष्णोदर-	"	१०	१२९
मुदग्धं घृतमध्वकं तत्	३०	३१	२५४
मुदग्धं घृतमध्वकं सिग्ध-	"	४५	२५७
मुषेयोऽयम्-	१८	१७	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटप
मुनदं वक्त्र-	२८	२९	२१४
मुरमादि प्रयुज्जीत	२९	७५	२४३
मुग्धाणि सुधाराणि	२६	२	१६९
मुभिरिक्तेऽक्षि-	२०	२५	११३
मुशीतलेप-	२९	२	२२१
मुषिरम्भं तु	२८	२४	२१३
मुसयतम्य	"	३०	२१४
सूक्ष्माभ्योद्धृति-	२६	१८	१७४
सूक्ष्माक्षिपण-	२८	३९	२१७
सूक्ष्मा शलाकां	१९	७५	९३
सूची त्रिभागमुपि	२६	२६	१७६
सूत्रद्वं गल-	"	१५	१७३
मैन्धव दाडिमं	२९	३६	२३३
सोऽरूपेनापि	"	७८	२४४
स्फुटत्वात्	२६	५१	१८५
स्त्वन्धव-	१७	२०	३३
स्तम्भनीयश्वत	"	२२	"
स्तम्भितः स्यात्	"	२०	३३
स्त्यान निप्यन्दयति	२९	४	२२२
स्त्यानेऽस्त्रे वेदना	३०	५०	२५९
स्त्रीणां तु स्मृति-	२९	३३	२३२
स्त्रीणांमार्तवकाले	१९	७७	९४
स्त्रीस्तेऽनित्य	१६	२०	१५
स्थाप्योऽय मध्यमः	३०	"	२५१
स्थिराणामल्प-	२९	७०	२४३
स्नायुगे दुर्हरं	२८	५	२०५



श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स्नायुसन्ध्यस्थि-	२६	५२	१८५
स्नायुसूत्रकचच्छेदे	"	१७	१७४
स्निग्धद्रवोष्ण	"	३५	२०
स्निग्धवृद्धाद्विज-	२९	४२	६३४
स्निग्धास्त्रिज्ञासमाहृत्य	२०	१६	११०
स्निग्धां रूक्षा	२९	४५	२३४
स्निग्धेऽतिकण्डूः	२०	२४	११४
स्निग्धो मध्वः	२१	२	११९
स्निग्धोऽप्यलवणैः	१८	३५	५७
स्निग्धोऽप्यवीर्यैः	१७	४	२७
स्नेहं रेचननस्य	२०	२१	११२
स्नेहः करोति	१६	३२	१९
स्नेहः फलानां	२१	१५	१२३
स्नेहकिल्लाः	१७	२९	३८
स्नेहदग्धे	३०	५२	२६०
स्नेहनं पयसा	२४	१५	१५२
स्नेहपीता तनु-	"	१८	१५१
स्नेहपीति प्रयुक्तेषु	२७	८	१८९
स्नेहवर्द्धिः	१७	९	२८
स्नेहवर्द्धिं निरुहं	१९	३५	९१
स्नेहशोधन-	"	३७	"
स्नेहस्य कल्पः	१६	१६	११
स्नेहस्यान्योभि-	"	१५	१०
स्नेहस्वेदावनम्ब्यस्य	१८	५९	६४
स्नेहस्वेदैः	"	५९	"
स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत	"	५८	६३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटग
येहस्वेदौपधोत्प्लेग-	१८	४५	५९
येहान् यथास्यं	१६	४४	२२
येहैः संशमन—	२२	२	१२७
येहोचिताश्च	१६	३७	२०
येहोद्वेगः	११	३०	१८
येहोपस्कृत—	२७	४५	१९९
येद्या न तु	१६	३	४
स्पृष्टे प्यस्य	२९	६	२२२
स्फुटतीव सनिस्रोतः	२९	३	१
स्यन्दमन्थान्वितः	२४	२	१४८
स्याच्छनंमृदितः	१७	१५	३१
स्याद् द्वादशाङ्गुली	२५	२७	१३३
स्यान्नवाङ्गुल—	२६	३३	१७९
सांययेन्मूर्च्छति	२७	२९	१८८
सुताल्पमित—	१८	४६	६०
सुतासृजः	२६	५६	१८६
सुते रक्ते	२७	४३	१९९
स्रोतोगतानां	२५	११	१५८
स्रोतोजशङ्क—	२४	१६	१५२
स्वस्वमुक्तानि	२५	३९	१६७
स्वकर्मगुण—	२८	६	२०५
स्वनामानुगता—	२९	५९	२३८
स्वप्नेन रात्रौ	२३	१८	१४४
स्वयमेव निवृत्ते	१९	४९	८५
स्वरभेदानिल—	१७	२५	३७
स्वर्जिकाकनक—	३०	२१	२५१

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स्वस्थवृत्ते तु	२०	१४	१०९
स्वस्थे च द्वयन्तरं	२४	१०	१५१
स्वाद्गुष्ठेन समं	१९	१२	७०
स्वेदं यथायथं	१७	२७	३५
स्वेदनं गुरु	"	१८	३२
स्वेदनं स्तम्भनं	"	१९	"
स्वेदयन्ति दश	"	१९	३८
स्वेदस्तापो—	"	९	२३
स्वेदातियोगात्	"	१७	३१
स्वेदो हित—	"	२७	३८
स्वेद्यसंशोभ्य-	१६	४	४
स्वोन्मानार्ध-	२६	४	१६९
हनुसन्धौ समस्ते	२७	१२	१८९
हरेच्छृङ्गादिभिः क्षेपं,	२७	४६	२००
हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तं	२६	५४	१८५
हरेणुमात्रं	२३	१४	१४१
हरेद् बहुश्चलान्	१७	५१	६१
हर्षं क्रोधं भयं	२९	५९	२४४
हस्तेन यन्त्रं	३०	२८	२५३
हासस्य दन्त-	२१	६	१२०
हीनवेगः कणा-	१८	२३	४६
हृत्कक्ष्यशुद्धिः	१८	३८	५७
हृदये संस्थितं	२०	२६	२१४
हृत्तासतन्द्रा-	२२	१२	१३१
हृष्टे मेढ्रे	१९	५४	९३
हृस्तने जीर्णं पृथक्	१६	१०	१३
हृत्स्वमध्योच्चा	१६	१८	१२
हृत्स्वया खेह	१९	३७	९१

# APPENDIX II.

## स्मृतवाक्याद्यनुक्रमणी ।

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
असंस्थाम्		हृषाकारः	१९०
अकृतं कृतयूपं च....			५०
अक्तस्तेलेन		हृषाकारः	१३४
अग्निककिभ्यां ढक्			१४४
अग्नेर्देक्			६८
अग्रच्छिद्रप्रमाणं च ...			७१
अग्रविषया नासिकाम्...		अरुणदत्तः	१९३
अङ्गपादं चर्म		पाठ्यकारः	७४
अङ्गुलान्यथ चत्वारि		क्षारपाणिः	९७
अङ्गुलासने कृतं न दोषम्....		हृषाकारः	१३८
अजीर्णी इव सर्वरेव....			४१
अज्ञातकोष्ठे हि बहुः...			१३
अज्ञानं लीक्ष्यं योजयेत्....		हृषाकारः	१४८
अज्ञनायोग्या नस्यायोग्याः....		”	१५३
अतिक्रान्तेषु वस्त्यादिषु...		पाठ्यकारः	१५५
अतिदीर्घमत्यल्पमाहि...	सुश्रुतम्	सुश्रुतः	१६८
अतिशब्दोऽत्राध्याहार्यः...		हाटकः	२३५
अतिहीने कार्के...		असादगुरवः	१४५
अतिस्निग्धाशिनो....	संग्रहः		७५
अतिस्नेहात् कन्दः....	”		२३५
अतोऽस्मात्कारणात्....		हाटकः	१४३
अत्युष्णतीष्णम् अत्युष्णैः....		हृषाकारः	१३८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्थम्
अनुवासनस्य कवकस्य....		हृषाकारः	९१
अनुशङ्काणां प्रथमौ....		"	२४६
अनेनाहसंवाहने कृजे...		पाठ्यारः	१६९
अन्योन्यापेक्षिता यस्मात्...		"	"
अन्वासनानर्हस्तु...		इन्दुः	७५
अपत्यमार्ग इति ....		हृषाकारः	९६
अपि चाध्मानगुरुता....			४२
अमुक्तदृष्टश्च स्या		सरनादः	६४
अमुक्ते रिक्तकौष्ठे च...	संग्रहः		"
अभ्युन्नतम्		हाटकः	२०५
अम्ललवणमधुरप्रगाढैः....			२७
अयस्कान्तादीन्यनुयन्त्राणि...		इन्दुः	१६७
अयुष्माश्च मृगाः दन्ताः...			८८
अयुजो भोजयेद्विमान्....	स्मृतिः		"
अर्धाङ्गुलपरीणाहेत्यर्थः		सारङ्गम्	१७७
अर्धाङ्गुलपरीणाहाम्	मालुकीयम्		"
अर्धाङ्गुरुप्रवेशचिह्नम्		हाटकः	"
अर्ध आदिभ्योऽच्			४१
अर्धोभ्यो जलजाशस्त्रं...			२७६
अर्धोयन्त्रं त्रिविधं...	संग्रहः		१६१
अर्हं कृन्मृचदप			४४
अलङ्कारमुनी नाम....		भोजः	१८१
अयान्तायाश्चिरं तिष्ठेत्...	मालुकीयम्		१८४
अविशेष्याभिधानात्....		हृषाकारः	१११
अवेः कः			२३८
अशुक्लनेत्राण्येव...		हृषाकारः	१३२

धाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
अष्टौ भागाः शर्करायाः असकृत्पीतं तदौषधं... असह्यवेदना अस्त्री कुशं... अस्थिशल्यमन्यद् वा.... अस आसदच पुत्रिज्ञो... अस्त्रिंशं स्वेदयेद्धीरः... अस्वेदवेपथुः स्वेदराहित्यं... अहोरात्रमहः कृत्स्न... आकारानन्त्यात्मयोजना.... आगन्तुं शमयेद्दोषं.... आङ्ग्यो रोगी भिषगवस्यो... आतुरमुपक्रम्यता वैद्येन... आपूयदर्शनारसकृदेव.... आभेषजदर्शनात्... आमच्छेदे सिराच्छेदे आमसन्नोऽनलो नालं.... आरा दैर्घ्याच्चतुरङ्गला आरोहपरिणाहाभ्यां... आर्तयकाले ऋतुजनितस्य.... आवर्तितं पिण्डीकृत्य... आवेगः आशु सकटदोषनिर्हरण... आश्चर्योत्तमं हि सर्वाङ्गि.... आसन्ने दग्धाङ्गुला... आ सर्वनाम्नः		विश्वामित्रः ह्रस्वाकारः पाठ्यकारः अमरसिंहः सुश्रुतम् यादवः हाटकः (चरकः) सुश्रुतम् सारकृतम् संमहः इन्दुः रतिरहस्यम् इन्दुः हाटकः न्यासः हाटकः	२५० ६१ २०६ २१५ २१८ ३२ ३४ २२९ १२, १३ १५६ ३० २२६ २२६ २२७ ११२ २३० ४१ १७७ ९५ ९४ १६९ २०९ ११८ १३७ १६५ १०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
आहरणहेतू आहरणमार्गाः...	संग्रहः	वामदेवः	२११
आहृतोपकरणं संभृतोपकरणं....		हाटकः	२२७
इति तन्त्रस्य हृदयं...			२६१
इति दोषाणां किञ्चिदुद्वेगे...		हाटकः	९९
इतीदं धनमाश्रित्य...			२४५
इत्येवममिमन्योदङ्मुखः...			४५
इदानीं प्रतिमर्शस्य सर्वदा....		हृषाकारः	११५
इदानीं साधनप्रयोगः....		"	१५२
इन्दुवक्रायां वक्रादन्यसिन्....		इन्दुः	१६६
इपियुथीन्धि...			१२६
ईषस्तिनघं वा पेयया...	परतन्त्रम्	पाठ्यकारः	"
ईषस्तिनधमिति । ययसंम्यक्...		हृषाकारः	४४
उक्तमामाद् विगुह्यस्य....			८६
उत्तिलष्टोत्तिलष्टदोषेषु....		पाठ्यकारः	११४
उत्तमाङ्गाद् दोषनिर्हरण...		हाटकः	११८
उत्तमाविषये मध्यां....		सारमुष्टिः	१३
उत्तरे विस्तरेणोक्तं व्रग...		हाटकः	२४५
उत्तरः		पाठ्यकारः	२२९
उद्गृहीतत्वादियुक्तोऽपि...		"	२४२
उज्जते दोषे अज्जम्...		"	१७१
उपकरणानि सिरान्मधमोक्तानि	आगमः	पाठ्यकारः	२२७
उपमानानि सामान्यवचनैः			२५३
उपरि क्षिप्रमर्षेण इति....			१९१
उभयोः पार्श्वयोरच्छिद्ध्य...		हृषाकारः	१११
उज्जं गतिं पिबेद्वे...			४८
उज्जमधीयात्....			२०२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
उष्णोदकोपचारी....			१३५
ऊडुतः			९८
ऊर्ध्वं त्रिर्गधस्ताम्...		भोजः	२३८
ऊर्ध्वजत्रपादानं...		हाटकः	१०४
ऊर्ध्वराजीचिता या तु....		भोजः	१८१
ऊर्ध्वद् ग्रहणमुत्पादनं			१७८
ऊषमुषि...			२१३
ऊषा रुजा		भरुणदत्तः	२५९
ऊष्मा स्वेदश्चाष्टविधः....			३५
ऊजूपविष्ट इत्यादिना...			१३२
एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे...	आगमः	-	८८
एकं बहुव्रीहिवत्			१२२,
			१७०
एकान्तरं व्यन्तरं वा...		भोजः	११०
एकोत्तरं मन्त्रशतं			१५६
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्	आगमः		८९
एतान् सर्वान् विषाघातान्....			६३
एभिर्देशकालतो देशकालाः...		हाटकः	२८
एवं संस्कृतानि पद्मकादीन्येव...		"	२६
एषण्याः शल्लता मन्त्रता...			१७१
एषां शुक्त्यादीनां लवणान्तानां...		हाटकः	२५१
ओदनश्च विलेपी च...		मुनिः (चरकः)	११, १२
औषधं शमनौषधं		हृष्याकारः	६१
औषधाच्छतगुणं दिव्यं जलं		पाठ्यकारः	११७
कण्टकादिभिः शते कण्ठे ...			२१७
कण्ठशल्मदर्शनार्थं नाली...	संग्रहः		१५९



वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
कण्ठादिस्त्रोतःसु कर्मकरणार्थं			१५९
कफजेषु तु खलु रोगेषु...		सुश्रुतः	२२४
कफजेष्विति व्यवहारोऽधिक...		हृषीकाः	"
कफवातहरकोहेन ....		"	१२५
कबलगण्डूपयोः सञ्चारसञ्चार...		हाटकः	१३०
कपलादिप्रसङ्गादाश्च्योतन...		पाट्यकारः	१३७
कया सुवत्या नेत्रप्रयुक्तः...		हाटकः	१३९
कर्णचन्द्रं शरद्वर्णं...		"	२१६
कर्णयन्ति तु शल्यानि...	सुश्रुतम्		२२०
कर्णशोधनं सुवमुत्तमभूत्...	संग्रहः		१६५
कर्णिका तु कार्यैव सर्वथा...			१६१
कर्मणा वमनादीनां....	आगमः		५७
कर्मप्रसङ्गाद्देः शौर्यादिकं...		इन्द्रः	२२९
कल्काद्यैरित्या...		हृषीकाः	१०७
कल्को द्रवपिष्टः...		"	१३१
कवोष्णान्बुक्बलं...			१२७
कपायपृष्ठा रक्तपृष्ठाः		पाट्यकारः	१८२
काकोस्यादिः स वातप्रः...	चन्द्रटम्		२६
"		धन्वन्तरिः	"
काष्ठपुष्पं श्वेतपुष्पं...	विश्वामित्रायम्		२४९
कालभेदाद्विषः । संशोधना...		हाटकः	६०
काष्ठमुद्दिष्य रोद्रीवित्यमाह...		पाट्यकारः	४
कालमुष्णकप्रहणान्मुष्णक...		हृषीकाः	२४९
काष्ठध्वनीः...			४४
काष्ठामिषान्मुष्णकबहुर्व...		हाटकः	२४९
कासां तु पूर्व गुणिनां वा....	संग्रहः		१२६

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
किञ्चिच्छेषं दुष्टं रक्तं ...		अरुणदत्तः	२००
कुठार्या वेधप्रकारे ...			१९३
कुशावदनमात्रावदनं च		पाठ्यकारः	१७२
कुच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं ...		हृवाकारः	१५०
कुओ हेतु ..			२०,
			१०१
कृतानुवासन एवास्थाप्यः ...		हाटकः	७५
कृतेऽगि वमने स्लेष्मणि ...			५२
कृत्वोर्ध्वप्रयोगे कालेऽधिकरणे			१२३
कृसरास्तिलमिश्रा विलेपी		हाटकः	२१
केशवे लब्धलक्षत्वं ...			२५६
कोथो मृतजलौकसां घरीरं		हाटकः	१८४
कोशाकारं कीटस्त्रेवाकुलीः ...		"	२३९
कोशाहुन्			२३८
कोष्ठस्य क्रूरता मन्दा ...			५६
कमात्कफः पित्तमथानिलश्च ...	आगमः		४६
क्षारप्ररूपे सर्वशस्त्रानुसंज्ञाणां ...		सारकृत्	२५६
क्षारविषौषधप्रणिष्णानाय ...	संग्रहः		१६७
क्षारामिकर्मार्थे जाम्बवोष्ठानि ...	"		१६६
क्षारोदकचतुर्भागा ...	विधामित्रीयम्		२५१
खली तीव्ररुजान्विता ...			३७
गर्भिण्याश्च नस्येन ...			१०८
गन्धे क्षीरघृते त्रेष्टे			१२३
गाढदृढाः			१७५
गुग्गुलुवतसिगोदन्त ...			२२५
गुग्गुलुवादिभिरेव चाक्षयं धूपयेत्	संग्रहः		२३०

शब्दानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
गुणान् क्षयति रोगेषु....	विश्वामित्रायम्		२४६
गृहप्रविशिशिरास्त्रायः....			२२६
गृहाः पाशे ...		सारङ्गम्	१७४
गृहसंविधम्योराङ्गिण....	तन्त्रान्तरम्		१०५
गौमूत्रकल्कितः पिष्टो....		हाटकः	२४४
गोष्कणं गोष्कणाकारं....		भोजः	२३९
ग्रन्थः प्रायो मलपित्ते...		हाटकः	२५
ह्यापोः...			१२,५२
हर्मपट्टवदं त्रिवाकृतं....		अरुणदत्तः	२७
होषोऽमलमानसंभवेन....		पाट्यकारः	२०५
ह्यत्रातिच्छत्रिणे वियात्....	सुश्रुतम्		२६१
ह्यत्रा शतपुष्पा....		पाट्यकारः	१४
ह्येवं मेघं हेम्यं वेद्यं....	सुश्रुतम्		२२७
ह्यर्ध्वसम्भवे व्याधौ....		ह्याकारः	१०३
ह्यर्लीकसां भयोगे सविधानां....		पाट्यकारः	१८०
ह्यर्लीकाः स्फटिकः कचो...		भोजः	१७८
जातमात्रमुपादाय...		निमिः	११६
जिह्वाप्रदष्टाग्रस्य...		हाटकः	१९४
जम्ब शक्नमापूयदर्शनात्....		अरुणदत्तः	२२७
जतः क्वाभाद् दश भागाः....		हाटकः	११७
जतः समं स्यापयित्वा....	सुश्रुतम्		९५
जत इति आस्थापनेन शोधने....		ह्याकारः	८८
जतो गुल्यावरणो....	संग्रहः		१६
जतोऽमिवलं सुवां चावेक्ष्य....			४८
जतोऽपराधे सुविरिक्तेह..		सुश्रुतः	५२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तत्क्रिया उक्ता यन्त्रक्रियाः तप्तु लेखनं रोपणं... तत्र गर्भिण्या वमनात् गर्भं.... तत्र छेदनीयमुत्तमनुसुष्टितांश्च.... तत्र धूमौषधं पिष्टा... तत्र वेध्यसिरं पुरुषं त्यादित्य.... तत्र शब्दभावुर्भावो.... तत्र साध्येष्वप्युपद्रुत.... तत्रान्यस्थानसंस्थेषु .... तत्राम्लादिरसः पञ्चभिः... तथा कृते सति तीमन्मधः... तथान्य, संदेशः षडङ्गुलो... तथेत्यस्योभयप्रान्वयः.... तदा शरीरमनवस्थितासृक्... तदित्यनेन गाढाश्रयः...	संग्रहः	पाठ्यकारः अरुणदत्तः भास्करिः	१६७ १४० ४१ २१२ १९५ १९२ २५८ २४८ ३० १४० २३४ १५८ ७७ २०९ २४१
तदूर्ध्वतः द्वाररुर्ध्वतः.... तद्वच्च सुचुटी सूक्ष्मदन्त ... तद्वच्च मोक्षयेद्यैव.... तयोर्ध्वदण्डया विध्येत्.... तर्पणं पुटपाक च.... तस्मिन् निपतिते व्याधौ .. तस्य धूमस्य पेमाः स्युः... तस्य पूरणे षट् तस्य विकारः तस्मैदम्	संग्रहः  सुश्रुतम् आगमः	पाठ्यकारः अरुणदत्तः	१७७ १५८ १९३ १७७ १४९ २५५ १२३ ६९ १६ २३८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तापाह्यं स्वेदनं कुर्यात्...			२९
तावत्प्रणिदयेच्छस्त्रं....		भोजः	२२७
तिर्यक्प्रवर्धते न याति धारा...	आगमः		७७
तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति...		हृष्याकारः	२०४
तिष्ठकल्काज्यमधुभिर्वातादिषु....		अरुणदत्तः	२२१
तिष्ठकल्कादिभिर्दोषानुरूप....		हाटकः	॥
ति विस्तरेदिति			१७०
तिष्ठः सूच्यः । अग्रास्तु सूचीषु....		अस्मद्वगुरवः	१७५
तीक्ष्णत्वं मूत्रपीत्वमि...	तन्त्रन्तरम्		८५
तीक्ष्णमृदुकल्पनया द्विविधं...			१४०
तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण...		हृष्याकारः	१४८
द्वारधारणे । अतिसारादीनां....		॥	४२
दृढ्यमुत्पलपत्रेण...		भोजः	१७१
दृष्टान्द्रोषवधारणे...		इन्दुः	१३
दृतीयके ज्वरे असंयोर्मध्ये...		अरुणदत्तः	१९०
दृतीये दिवसे....		सारङ्ग	२४१
दे काण्ठादिबलं लब्ध्वा...			३०
दे च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्व...		हाटकः	३
देन द्वारेण तज्जल्यं प्राप्य...		हृष्याकारः	१०३
तेनायमर्थः भक्तस्यान्ते...		अरुणदत्तः	१५
तेषां शूल्यानामाहरणोपायौ...		पाठ्यकारः	२१०
तेषामदृष्ट्यानां शूल्यानां...		हाटकः	॥
तेषामित्यादिना वक्तुमेद...			॥
ते सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्व...		हृष्याकारः	४
तैरेव मुद्गरादिभिः...		हाटकः	२१६

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तैलं प्रावृषीत्यादि । तैलं प्रावृषि....		अरुणदत्तः	९
तैलं प्रावृषीत्यादिना शोधनार्हम्...		अस्मद्गुरवः	७
तैलं प्रावृषीत्यादि । स्वस्थविषय...		हृद्याकारः	॥
अपुजतुनोः पुक्			२१७
त्रयः कोशाः पर्वद्वय...		हृद्यावारः	१२१
त्रिकोशं त्रिविधकोशाकारं...		अरुणदत्त	॥
त्रिधाजनं...		सारकृत्	१४०
त्रिविधा वस्तयः कर्म...		हृद्याकारः	९१
त्रिवृत्तैत्यनेन सर्पिलैरुवसानां ...		हाटकः	८८
त्रिषु यामेष्वतीतेषु यदि...			७८
त्रीणि दोषप्रमाणानि...			५४
त्रीन् पञ्च सप्त वा वारान			१४१
अप्यहुलं तु ग्रणं कुर्यात्...		भोजः	९२८
अप्यहुलसन्निविष्टकर्णिकं		सुश्रुतः	७२
अप्यग्राप्रा...	सग्रहः		१७५
अप्युपाभ्यामुपसंख्यानम्			७९
अस्त्रादिनष्टे रक्षणमुक्तं...		हाटकः	२०८
अथगु वरुको यरुकलं ...	निघण्टुः		७३
अथग्विकारेषु मसिं तु...		भोजः	२५८
अथग्विमांससिंहास्त्रावा ...		हाटकः	२६०
अथग्विमुष्टिग्रहणदेशः		सारकृत्	१७४
अथग्विमुष्टिग्रहणदेशः		वृद्धवैद्याः	७६
अथग्विमुष्टिग्रहणदेशः		धन्वन्तरिार्याः	८३
अथग्विमुष्टिग्रहणदेशः		हृद्याकारः	१२८
अथग्विमुष्टिग्रहणदेशः			२०३

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
दिनेऽप्यस्युष्ये ..		अरण्यदत्तः	१४५
दीर्घवक्त्रा उत्पद्यधारा ...		हृष्याकारः	१७१
दुर्विद्धा नैलघूर्ण...			१९७
दुष्टानुनि मत्स्यादीनां ...		दाटकः	१८१
दुष्टान्वित्यादिना सविषाणां ...		सारहृत	१८०
दुष्टे रक्षे हि तच्छस्यं ...		हृष्याकारः	२०१
दृष्टाद् विनिर्गतः पर्व ...	आगमः		१२१
दृष्टिप्रसादनाय मन्त्रस्यादि...		हृष्याकारः	१५३
दृष्टिश्च नष्टीत ..		पाट्यकारः	१५४
देशकालादीनि निरूप्य शक्त्या ...		"	१०
देहप्रसृतिर्गुस्ता ...	संग्रहः		२०७
दोषापेक्षया स्वदमाह		दाटकः	१०
दोषेय तु दृष्ट्या नयनमार्गा...		भाट्टकिः	२११
द्विकर्णस्य तु वारहस्य ...	महहः		१६०
द्विगुणं योजयेद्वात्र...			२५०
द्वितीया भिता....			३०
द्वितीयंऽहनि, तु ग्रीष्मे ...		भोजः	२४१
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्			१२३
द्वे पले प्रचतः			७४
द्वे सविधनी द्वौ बाहू च शाखा ...		दाटकः	१००
द्व्यष्टनः....			१६३
धन्वमांसोत्थरसासृग्म्यां...		हृष्याकारः	१०५
धान्याम्लशर्जेन गणुष्टाभ्यां....		अरण्यदत्तः	२५५
धान्यैर्मृदादिभिः समस्तैः....		हृष्याकारः	२५
धूमं पीत्वेत्युक्तत्वात् ....		पाट्यकारः	११८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
धूमे कासहरे नेत्रं-			१२१
भूमनेत्रगताक्षश्च स्यात्....		हृषाकारः	१२२
न कदाचित्प्रयोगोऽस्ति...			१२४
न चक्षुर्हृदयादीनि...	संग्रहः		३१
न च नस्ये दीयमाने...			११२
न च व्रजस्योपरि बन्ध		पाठ्यकारः	२४३-
न द्रव्यव्यतिरिक्तं...		वैद्वान्तिकाः	१५४
न नस्यमित्यादिना प्रतिमर्शय....		पाठ्यकारः	११५
न प्रावृष्येव तिरुजं			८
नयनं ताम्यत्वादि...		हाटकः	१४९
नयने ग्लान्यादि दक्ष...		हृषाकारः	११
न रात्रौ प्रणयेत्स्नेहं....			७५
नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं...	भागमः		९९
नर्ते रुजा वातमृते च पित्तं...		भन्वन्तरीयाः	२२३
न सर्पिः केवलं पित्ते ..			३
नष्टः कर्म वसन्ते तु...		निमिः	१०५
नसू नासिकाया यत्तम्...			१०३
नस्यं दद्यात् सप्ताहं...		निमिः	११०
नस्यात् संशुद्धशिरसो....	तन्त्रान्तरम्		११३
नात्र यथासंख्यं पार्श्वक्षया ...		अस्मद्गुरुवः	१९०
नालीबन्त्राभि सुपिराणि...		हृषाकारः	१५९
नालीवणस्य प्रक्षालनाभ्यञ्जन...	संग्रहः		१६२
नामरुपुटौ तभाक्षुल्या ...		निमिः	१११
निजागन्तुविकारहारी सिरा ...		हृषाकारः	१०२
निमेषोन्मेषं पुस्तं...			१३५



वाक्यानि	ग्रन्थनामः	कर्तृनाम	पार्श्वम्
निराशयं निर्गतपूयस्थानं....		हाटकः	२२९
निरुहपादाशसमेन ...	आगमः		७५
निर्दिष्टा न भवति यत्र भागसंख्या ...	सुश्रुतम्		२५०
निर्भुज्यते कुटिलीभवति		हाटकः	२१९
निवातस्मस्य स्वम्यक्त	संग्रहः		१३४
निवाते व्यातपसहिते...		हाटकः	१३०
निविष्टकर्णिकं मध्ये...			९७
निशि रात्रौ भजनं न प्रयोज्यं...		हाटकः	१४२
निशि स्वप्ने न च स्थाने....		हृषाकारः	॥
निशि स्वप्नेन मध्याह्ने...		सारङ्गम्	१४३
निश्चयन्यथा विहितप्रकारादन्य...		हृषाकारः	८, ९
नीलिका नेत्ररोगविशेषः...		हाटकः	१०४
नृपाणां सुकुमाराणां...	तन्त्रान्तरम्		१८०
नेत्रे विनष्टे विविधं...		हृषाकारः	१५४
नैवारोहेदित्यादिना ...		॥	२१२
पक्वलिङ्गेऽरुपशोफादिभिः...		इन्दुः	१४९
पक्वलिङ्गेऽरुपशोफार्ति ...		हृषाकारः	१३९
पक्वशोफे अस्त्रकर्म मुख्यत्वेन....		पाठ्यकारः	२२१
पञ्चकर्मणां व्यापद्बहुत्वात् ....		हृषाकारः	४४
पक्षकर्मसु शिष्टत्वात् ...		॥	१०२
पञ्चमुख्यायास्त्रिमुखायाश्च...		इन्दुः	१६०
पदरुजविशस्पृशो घन्			१२१
पद्मकादिगुणेन यः कृतः....		पाठ्यकारः	२६
पद्मकादिभिर्मिश्रित ...		हाटक	२०१
पद्मादिबहुपदार्थवर्णनं...		हृषाकारः	१८८
पद्मोत्पलादिभिः सक्तु...			३१

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्व
परिपिच्याद्विरुप्यामि. ...	सुश्रुतम्		१४
पर्यन्ते सूक्ष्मपिटकावन्त.		हृद्याकार.	२४४
पाटलीचिरिवेत्वादि...			६२
पाण्डुर्मेहो रक्तपित्ता तृट्वात् ...	समानतन्त्रम्		३४
पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे...			१४१
पादेत्वित्पादिना पादसिरा...		अरुणदत्तः	१९५
पादोनास्तु चतस्रः ...		मौहूर्तिका	१२
पाययेतातियोगे तु...	समहः		२५५
पार्श्वे कक्षस्तनयोरन्तरस्था ..	सुश्रुतम्		१९०
पाषाणगर्भहस्तस्य पुरपस्य...		असद्गुरव	१९६
पाषाणादग्निमन्तसात् ...		हृद्याकार.	१४५
पिचुवर्त्या पिधायाम्र...			८४
पिण्डे तीक्ष्णे कलायमात्र...		हाटक	१४२
पिष वह्निः ..			२०२
पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थ..		हाटक अरुणदत्तश्च	८१
पित्तेत्यादिना त्रिविधाना		हृद्याकार.	५४
विहितोष्णीषाः...			१६५
पीठयनरुजो गाढः...			२४०
पीतदुग्धादीना यवज्जरणकर...		रन्तु.	३४
पीतसमनन्तरं घृतपरिपेक ...		धन्वन्तरीया.	१८५
पीतसेहस्य वाजीर्णे...			१७
पुष्पनेत्रं नराणां तु .		हिरण्याक्षः	९७
पुष्पनेत्र स्त्रीणां चतुरङ्गुल...		भास्करिः	११
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु...		मुनि	९६, ९७
पूर्वकारक .			७५
पूर्वादि वसन पेय ...	आगम.		५५

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्व
परिपिच्याद्विरुष्णाभिः ...	सुश्रुतम्		१४
पर्यन्ते सूक्ष्मपिटकावन्तः		हृद्याकारः	२४४
पाटलीचिरिविस्वादि...			६२
पाण्डुर्मेही रक्तपित्तां तृटार्तः ...	समानतन्त्रम्		३४
पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे...			१४१
पादेस्त्रिमादिना पादाभिरा...		अरुणदत्तः	१९५
पादोनास्तु चतस्रः ...		मौहूर्तिकाः	१२
पाशयेतातियोगे तु...	संग्रहः		२५५
पार्श्वे कक्षस्तनयोरन्तरस्थां ...	सुश्रुतम्		१९०
पापाण्यर्भहस्तस्य पुरुषस्य...		असंदृगुरवः	१९६
पापाणादग्निस्तन्मात्...		वृथाकारः	१४५
पितुवर्त्या पिधायाम् ...			८४
पिण्डे तीक्ष्णे कलायमात्रं ...		हाटकः	१४२
पित्तं बद्धिः...			२०२
पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थं...		हाटकः अरुणदत्तश्च	८१
पित्तेत्यादिना त्रिविधानां		हृद्याकारः	५४
विहितोष्णीपाः...			१६
पीडयन्नरुजो गाढः...			२४०
पीतदुग्धादीना यावज्जरणकालं...		इन्दुः	३४
पीतसमनन्तरं घृतपरिपेकः...		धन्वन्तर्यायाः	१८५
पीतलेहस्य वाजीर्णे...			१७
पुष्पनेत्रं नराणां ...		हिरण्याक्षः	९७
पुष्पनेत्रं स्त्रीणां चतुरङ्गुलं...		भाल्लिकः	"
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु...		मुनिः	९६, ९७
पूर्वकालैक			७५
पूर्वाह्ने वमनं पेयं ...	आगमः		५५

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
पूर्वोक्तेषु कालेषु...	सर्वाङ्गसुन्दरा	अरुणदत्तः	१४३
। दृष्टिर्यदि नष्टा स्यात्...		"	१५४
परिमाणे मनुष्य		"	२०६
। कथितं...		"	१०७
। शस्त्राभेक्षा मतः...	संग्रहः	पाठ्यकारः	१४०
कण्ठगते शक्ये...		"	१६९
पटो रागं गृह्णाति जलं...		हाटकः	२०६
। पटो रागं गृह्णाति न...		अरुणदत्तः	९९
। रागि	आगमः	पाठ्यकारः	"
। रागि...		हाटकः	१४९
यथाहर्षविषयवत् घृतम्		"	८६
यथा वातप्रेतैर्द्रव्यैः साध्यते...		"	९४
यथाशेष प्रवेद्याथ...	खरनादम्	"	१०
यथासत्त्वं तु (स?वि)त्योष्णे		"	१५६
यथा सादृश्ये		"	२६१
यथा सुमनसां घृतं...		"	१२५
यथास्त्वं च धूमयन्त्राणां...	आगमः	हृद्याकारः	२३१
यथास्त्वं भेषजं वातादिहरौषधेन		हाटकः	२४६
यथैव भेषजविषयमतिक्रान्ते...		अरुणदत्तः	"
यथैव हि शस्त्रेण पाटनादीनि ..		हाटकः	१९१
यथोक्तानां सिराणामदर्शने...	आगमः	हृद्याकारः	३७
यदा श्वासे स्वेद उपयुज्यते तदा...		"	२०२
यदाहारगुणैः पानं...		"	५१
यद्यन्धमरिचाज्जाजी...		हाटकः	१४९
यद्यन्धमाषमयी...			

## वाक्यानि

## ग्रन्थनाम

## कर्तृनाम

भक्तस्यादावघोदेहजान्....

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं...

भजो ण्विः

भावाभावस्तमः

भीरुक्कृशालमुकुमारान्...

मुक्तवन्तमातुरमुपवेक्ष्य...

भूमनिन्दाप्रशंसासु...

भूम्यामेकपादे सुस्थिते

मण्डप्रधानां सुस्विन्नतण्डुलां...

मण्डलं चेष्टनाकारं...

मस्त्यतालवन्मीनमुखवत्...

मध्यान्मः

मन्दामिं क्रूरफोष्ठं च....

मन्दामिं पुरुषं शोधनमसक्ते...

महायामविषयेऽपि प्रथमं

पिमांसगते शन्ये चोषः स्यात्...

विहिंसस्य पचियुद्धजोः

पीडयन्नेऽभ्यधिके सर्पिः...

पीतबुग्धादार्णं सर्पिः...

पीतसमनन्तरं प्ले च

पीतसेहस्य वाजीं वेगित्वं

पुष्पनेत्रं नराणां नृ... नम्

पुष्पनेत्रं स्त्रीणां चतुरङ्गु

पुष्पनेत्रप्रमाणं नृ...

पूर्वकालैक

पूर्वाद्दे वमनं पेयं...

संग्रहः

सुश्रुतम्

पालकाप्यम्

हाटकः

तार्किकाः

हाटकः

भोजः

हाटकः

भक्षणदत्तः

इन्दुः

हृष्याकारः

हाटकः

हाटकः

"

पाठ्यकारः

हृष्याकारः

भोजः

"

१

२

१

१५

१

११

२३९

१५८

१२०

६२

११

१३

२०५

२४४

१६

११

२१५

१९७

१५७

११

११

१५

१४१

१४

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
पूर्वोक्तेषु काण्डेषु...	सर्वाङ्गसुन्दरा	अरुणदत्तः	१४३
दृष्टेर्यदि नष्टा स्यात्...		"	१५४
परिमाणे मनुष्य		"	२०३
कथितं...		"	१०७
शस्त्राभिक्षा यतः...	संग्रहः	पाठ्यकारः	१४०
कण्ठगते शब्दे...		"	१६९
पटो रागं गृह्णाति जलं...		हाटकः	२०६
पटो रागं गृह्णाति न...		अरुणदत्तः	९९
२०६	आगमः	अरुणदत्तः	"
२०६		पाठ्यकारः	१६४
२०६		हाटकः	"
२०६		हाटकः	१४९
यथाहर्षधनिपक्वं घृतम्	स्वरनादम्	हाटकः	८६
यथा वातघ्नैर्द्रव्यैः साध्यते...		"	९४
यथाक्षेपं प्रवेदयाथ....		"	१०
यथासत्त्वं (स?क्षै)त्योष्णे		"	३, १५६
यथा साहस्ये	आगमः	"	२६१
यथा सुमनसां सूत्रं...		"	१२५
यथास्वं च धूमयन्त्राणां...		हृद्याकारः	२३१
यथास्वं भेषजं वातादिहरीषपेन		हाटकः	२४६
यथैव भेषजनिषयमतिक्रान्ते...	आगमः	अरुणदत्तः	"
यथैव हि शस्त्रेण पाटनादीनि ..		हाटकः	१९१
यथोक्तानां सिराणामदर्शने...		हाटकः	३७
यदा श्वासे स्वेद उपयुज्यते तदा...		हृद्याकारः	२०२
यदाहास्यैः पानं...	आगमः	"	५१
यदाहमरिचाजो...		हाटकः	१४९
यदायिज्यामयी...			

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
यवार्धमस्थानमुपरि ...			१९६
यश्च स्वादकृतो यूषो ...	सूदशास्त्रम्		५०
यस्तु बृहण स रत्नमद्याद्यैः ...		हाटकः	११
यस्मादुष्णतरः क्षारः	विश्वामित्रायाम		२५६
यस्मादेषु फालेषु ...		अरुणदत्तः	१४२
यस्याञ्जिते सति ...		हाटकः	१४७
याः क्रियाः प्रतिपेक्ष्यया ...			२४८
यातीह वर्माण्युक्ताणि ...	आगमः	आगमः	१०२
युक्त्या यथाभोग्य देश ...		हृषीकेशः	१०
ये नैव शक्याः क्षारेण ...			२५७
ये पूर्व कोष्ठगा धातुगा वा ...			३९
योगतः आहृत्या		अस्मद्गुरवः	१७१
योगतो मानतः		पाठ्यकारः	॥
योगयोग्यैः स्नेहैः ..		हृषीकेशः	१०५
योग्येन तु नावन			१५३
यो नरो दीर्घस्यादियुक्तः ...		हाटकः	६१
यो हि सञ्चल्येत्सुतं ...		तन्त्रान्तरीयाः	८१
रक्तपा तु जलद्वारा ...			१८३
रक्तपित्तविकारेषु पित्तः		वेतरणः	११०
रक्तपित्तावकारेषु स्वेदन			२६
रक्तावसेचनसाध्येष्वागमेषु ...			१८७
रक्तावसेचनोपायेषु निरा		हाटकः	॥
रक्तोऽपनीतोऽत्युष्णमज्ज			२०२
रम इत्यविशेषोक्तो ...			१४
रुच्यते बलय तस्याथ ...		इन्दुः	१५८
रुच्यते इति कर्मकर्तारि			२०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
वसेस्तिप्			१३३
वस्ति स्तौति		हृद्याकारः	१००
वस्तिनेत्रं मृदुश्लक्ष्णं ...	तरनादम्	मष्टारहरिचन्द्रः ७०, ७२	
वस्तेः पुरस्तात् पश्चात्वात् ...		हृद्याकारः	६५
वस्तेरभावे छवनीगलो वा....	आगमः		७३
वस्तौ रोगेषु नारीणां...			९२
बलादिच्छादितनेत्राय...		पाठ्यकारः	१११
बहिस्थानगते दोषे ..	सुश्रुतम्		७५
वातधान्यध.काये शृङ्गेण...		हाटकः	१८६
वातरक्ताद्याचूषणाय		हृद्याकारः	१५९
वातरूप्सोद्भावास्तत्र...	संग्रहः		२३१
वातस्य दोषान्तरसंसृष्टस्य ...		हाटकः	८७
वातहरद्रव्यैः पिष्टैः सस्नेहैः...		हृद्याकारः	२७
वाते तैलादयः खेहा यथायथं....		"	१२८
वापीपण्डलजातानां...	भालुकीयम्		१८४
वाग्मबाहौ ॥ मोक्षतर्मा...			१९६
वामाश्रयोऽग्निर्महणी गुदश्च ...	आगमः		७६
वारङ्गं ग्रहणस्थानं		हाटकः	१६०
वा विकल्पोपमानयोः			६५
विड्वातपेगो यदि वार्धदये....	आगमः		७७
विपाटितमेपपादकृतिः...		इन्दुः	७३
विवन्धं तु विजानीयात्...		भोजः	२३९
विरेचनं कृत्वा...			१०६
विरेचनचूर्णस्तु प्रथमनास्यः....	संग्रह.	वाहटः	१०७
विशुद्धौ मण्डपेयादिः...			८६
विषायातान् पुनः रूतगुणैरेव...		हृद्याकारः	६३



वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्थम्
विहितप्रतिपिदेषु प्रवर्तन....			४१
वृत्तं गोपुच्छाकारादि ...		सारङ्ग	९६
वृत्तदण्डसमुद्भूतैः...			१७३
वृद्धिपत्रं क्षुराकारं....	संग्रहः		१७१
वृद्धिपत्रनण्डलाग्र ...	संग्रहः		१७३
वेगोदावर्तनाद्योनि....			२४७
वेष्टापामार्ग...			१२४
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन्...			८७
व्यूहनं विपरीतस्थानां—		इन्दुः	१९४
व्यूहनं विवर्तनम्		हाटकः	१९८
ग्रणे प्रसन्ने प्रान्तेषु...	संग्रहः		२२०
ग्रणे श्वयथुरायासात् ....			२३२
ग्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च...			१९३
शनेर्विरेचनं कार्यं...		सारमुष्टिः	५७
शनैश्चोच्छिद्येत् ...	संग्रहः		१११
शब्दयल्लसिकान्वितमित्यनेन...			२५८
शमिस्तु चतुरङ्गुलः	संग्रहः		१६१
शम्याख्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं...		अस्मद्गुरयः	११
शयने नात्सुच्छिद्ये ईषदुल्लत...	संग्रहः		७६
शयानस्य प्रमाणेन...	चरकम्		२४
शरीरसन्धीनाविश्य...			२०७
शरीराग्रेहणाद् दोगनिर्दोषाद्....	संग्रहः		९६
शरीरायययापर			१८९
शरीरे प्रविष्टस्य शस्त्रस्य...		द्विपाकारः	२१०
शूल आशुगमने...	सुश्रुतम्		२०३
शस्त्रं न निर्धातुमिच्छादिना...		शरङ्ग	२११

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
शक्यनिर्घातिनी तु पद्मकर्णिका ...			१६०
शक्ये तु संनाधगने...		भोजः	२१५
शस्त्रं व्रीहिमुखं कार्यं...		"	१७३
शस्त्रकर्मण्यातुरस्य वेद्यस्य च ...			२२९
शस्त्राणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति...	संग्रहः		१७०
शस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः ...		धन्वन्तरीयाः	२४८
शाखा रक्तादयः । कोष्ठमुदरं...		हृद्याकारः	१००
शिखरी घनत्वेन शिखराकारः....		हाटकः	२५२
शिखरी शिखरयुक्तः		पाठ्यकारः	"
शीतसात्त्या दृगाग्नेयी ...			१४६
शीतानेवावचारयेत्		इन्दुः	२६०
शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते...			८१
शीतोष्णस्निग्धरूपाद्यैः ...	आगमः		१०२
शुक्लार्मादिकं विलिख्य...		हृद्याकारः	१४०
शुद्धयोर्वमनादिभिः ...		"	१४९
शुद्धो वमनविरेचनाभ्यां....		"	१३४
शुद्धया वमनविरेचनरूपया		अरुणदत्तः	२००
शुष्कध्वेदाद्रियित्वापनयेत्		हृद्याकारः	१३२
शूकस्य नालम्		"	२४९
शोफावम्भा अनेकावस्था ...		अरुणदत्तः	२४४
श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि ...		इन्दुः	३२
श्लेष्मकाले दिनप्रथम...		हाटकः	५६
श्लेष्मोत्तरदृढगते हृदुःमम्			४५
पट्टला तु भवेज्ज्येष्ठा			०२
पट्टुलं भवेशयेत्		अरुणदत्तः	९५
बह्मभोगे मण्डलं शुचित....	भाद्रहीयम्		१७०

## APPENDIX III.

### AN ALPHABETICAL INDEX OF AUTHORS AND WORKS REFERRED TO IN THE COMMENTARY

(Sūtrasthāna Adhyāyas 16—30)

अभिधानकोशः	174.
अरुणदत्त	9, 15, 27, 41, 62, 70, 81, 95, 99, 117, 121, 127, 142, 143, 145, 154, 165, 187, 188, 190, 193, 195, 197, 200, 204, 206, 227, 231, 235, 241, 244, 246, 255, 259.
अरुणदत्तः	7, 143, 145, 173, 175, 190, 196, 231.
आशमः	22, 46, 50, 54, 55, 57, 73, 75, 76, 77, 86, 88, 89, 99, 101, 102, 120, 123, 128, 200, 261.
इन्द्रः	13, 21, 32, 34, 45, 62, 73, 75, 189, 155, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 177, 211, 260
शारपाणिः	97.
शारनादम्	68, 70, 72, 94.
चन्द्रदत्त	26.
पारसम्	11, 13, 23, 96, 97, 101.
मन्वन्तरिः	26.

धन्वन्तरीयाः	see सुश्रुतम्
निमिः	105, 109, 111, 115.
न्यासः	113.
पशिका	154.
पण्डितः	202
पाठ्य कारः	6, 10, 15, 24, 26, 28, 30, 44, 65, 74, 92, 114, 115, 117, 118, 137, 138, 154, 155, 157, 164, 167, 169, 172, 173, 177, 180, 182, 183, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 221, 225, 227, 228, 229, 232, 238, 243, 252.
पालकाप्यम्	16.
भट्टारहरिध्वज	see खरनादम्
भालुकि	95, 170, 172, 177, 184, 197, 211, 212.
भोज	9, 105, 110, 171, 172, 173, 178, 181, 212, 215. 227, 228, 238, 239, 241, 248, 256, 258.
मुनिः	see खरक
यादवः	32.
रतिरहस्यम्	95.
वामदव	206, 211, 214
वाहटः	107 see also सङ्ग्रह.
विश्वामित्रीयम्	246, 249, 250, 251, 256.
नेतरण	110
वैदेहसिंहिता स्कन्दराजिता	143

पद्म

16, 18, 26, 45, 66, 68, 71,  
75, 76, 107, 108, 109,  
111, 112, 113, 117, 124,  
126, 134, 140, 147, 152,  
158, 159, 160, 161, 162,  
164, 165, 166, 167, 170,  
171, 173, 175, 178, 207,  
220, 230, 231, 236, 252,  
255, 259

सर्वाङ्गसूत्रम्

see also भक्त्युपदेश

सारङ्गम्

96, 105, 140, 143, 174, 175,  
177, 180, 211, 227, 241,  
256

सारङ्गम्

13, 57

सिद्धि

248.

सुश्रुतम्

14, 26, 51, 52, 72, 75, 83, 95,  
111, 168, 180, 185, 190,  
200, 203, 210, 214, 218,  
220, 222, 223, 224, 226,  
227, 229, 232, 248, 250,  
255, 258

सुश्रुतम्

50

हरिश्चन्द्र (भट्टारहाण्डः)

see चरनाद

दादव

2, 3, 6, 15, 21, 25, 26, 27,  
28, 38, 40, 56, 60, 61,  
75, 81, 86, 87, 88, 93,  
99, 100, 104, 106, 117,  
118, 120, 130, 139, 140,  
142, 143, 147, 149, 152,  
157, 158, 163, 165, 171,  
177, 181, 184, 186, 187,  
191, 193, 194, 195, 197,  
201, 202, 204, 205, 206,  
208, 209, 210, 216, 219,  
227, 229, 231, 234, 235,  
239, 242, 244, 245, 249,  
251, 252, 260

# APPENDIX IV

Index of Sanskrit terms and their Malayalam equivalents given in the commentary Part I and II

Terms and Equivalents	Part	Page
अनुपपत्तिरिति	I	254
अनुपपत्ति	"	251
अनुपपत्ति	"	240
अनुपपत्ति	"	446
अनुपपत्ति	"	44
अनुपपत्ति	"	240
अनुपपत्ति	"	389
अनुपपत्ति [अनुपपत्ति, अनुपपत्ति]	"	529
अनुपपत्ति	"	221
अनुपपत्ति	II	250
अनुपपत्ति	I	444
अनुपपत्ति	II	282
अनुपपत्ति	"	,
अनुपपत्ति	I	437
अनुपपत्ति	"	227
अनुपपत्ति	II	239
अनुपपत्ति	"	138
अनुपपत्ति	I	437
अनुपपत्ति	"	414
अनुपपत्ति	II	208
अनुपपत्ति	I	210
अनुपपत्ति	"	255, 437
अनुपपत्ति	"	225
अनुपपत्ति	"	245
अनुपपत्ति	"	167
अनुपपत्ति	II	167
अनुपपत्ति	I	412
अनुपपत्ति	"	22,

Terms and Equivalents	Part	Page
അർദ്ധം	I	78,443
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	446
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	443
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	225
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	442
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	213
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	441
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	213
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	440
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	194
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	213
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	II	163
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	207
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	I	197
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	II	222
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	I	200,437
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	II	207
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	I	251
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	242
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	I	240
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	440
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	II	164
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	I	244
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	235
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	253
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	236
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	231
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	II	169
അർജ്ജുനം നിർമ്മിതം	"	229

Terms and Equivalents	Part	Page
ബാമുരി ചെറുകടക	I	235
ബാർഹാ: ചെറുകടക	II	249
ബാർഹാ: ചെറുകടക	"	168
ഭക്ത: കർമ്മ	I	255
ഭക്ത: കർമ്മ	"	262
ഭക്ത: കർമ്മ	"	442
ഭക്ത: കർമ്മ	"	440
ഭക്ത: കർമ്മ	II	249
ഭക്ത: കർമ്മ	I	213
ഭക്ത: കർമ്മ	"	195
ഭക്ത: കർമ്മ	II	27
ഭക്ത: കർമ്മ	I	214
ഭക്ത: കർമ്മ	II	221
ഭക്ത: കർമ്മ	I	229
ഭക്ത: കർമ്മ	II	178
ഭക്ത: കർമ്മ	"	239
ഭക്ത: കർമ്മ	"	239
ഭക്ത: കർമ്മ	I	443
ഭക്ത: കർമ്മ	"	195
ഭക്ത: കർമ്മ	"	215
ഭക്ത: കർമ്മ	II	242
ഭക്ത: കർമ്മ	"	168
ഭക്ത: കർമ്മ	"	168
ഭക്ത: കർമ്മ	"	172
ഭക്ത: കർമ്മ	I	212
ഭക്ത: കർമ്മ	"	226
ഭക്ത: കർമ്മ	"	228
ഭക്ത: കർമ്മ	"	214
ഭക്ത: കർമ്മ	"	139
ഭക്ത: കർമ്മ	"	213



Terms and Equivalents	Part	Page
കർമ്മാഗമം ൨൦൮൪	I	240
കന്യാ മയിലപ്പട്ട	II	179
കന്യക ഉയിർ	I	441
കന്യാ ദാസ്യം	II	222
കാഴ്ച കരടി	I	218
കാൽക്കരണം മലാളിഭാഷ	II	168
കാർമ്മി ചെറുവീട്ടുകാരൻ	I	439
കാർമ്മി കരകാരൻ	"	212
കാർമ്മികം ഇടവകം	"	255
കാർമ്മികം കരകാരൻ	"	190
എന്ന കരകാരൻ	"	212
എന്നകം കരകാരൻ	"	205
എന്നകം കരകാരൻ	"	231
എന്ന കരകാരൻ	"	252, 435
എന്നകം കരകാരൻ	"	437
എന്നകം കരകാരൻ	II	178
എന്നകം കരകാരൻ	I	245
എന്നകം കരകാരൻ	"	203
എന്നകം കരകാരൻ	"	248
കർമ്മം കരകാരൻ	"	78
കർമ്മം കരകാരൻ	II	174
കർമ്മം കരകാരൻ	I	196
കർമ്മം കരകാരൻ	"	445
കർമ്മം കരകാരൻ	"	262
കർമ്മം കരകാരൻ	"	444
കർമ്മം കരകാരൻ	"	439
കർമ്മം കരകാരൻ	"	444
കർമ്മം കരകാരൻ	"	225
കർമ്മം കരകാരൻ	"	438
കർമ്മം കരകാരൻ	"	439
കർമ്മം കരകാരൻ	"	441
കർമ്മം കരകാരൻ	"	211

Terms and Equivalents	Pat	Page
കപാലം ഓട്	II	27
കവിഗ്രന്ഥ: കവിതാരിപുഷ്പം	I	212
കവിയ്യം വിദ്യാവ്യം	"	241
കവീതനം കല്യാണം	"	446
കപോത: മംഗലാഭ്യം	I	213
കവലിപ്പം പുറത്തുകൊണ്ടി	II	231
കവിജ്ഞാതം കവിപ്രാപ്തം	I	436
കരണം മണ്ണ്	"	78
കരണം പൂണ്ണ്	"	435
കരണധാരണം പൂണ്ണ് അവിധാരണം	"	440
കരണമണ്ണ് ക്രാപ്തം	"	244
കരീരം നന്മയ്ക്കി	"	225
കരീയ: വളംപ്രാപ്തം	II	27
കർമ്മ: നെഞ്ച്	I	215
കർമ്മ: പലതരത്തിൽ	"	215
കർമ്മം പലതരത്തിൽ	"	225
കർമ്മ: കർമ്മം	"	248
കർമ്മ: പലതരത്തിൽ	"	225
കർമ്മം കൊണ്ടുണ്ടാക	II	244
കർമ്മം പലതരത്തിൽ	"	174
കർമ്മം കർമ്മം	I	211
കർമ്മം കർമ്മം	"	192
കർമ്മം കർമ്മം	"	"
കർമ്മം കർമ്മം	"	230
കർമ്മം കർമ്മം	"	444
കർമ്മം കർമ്മം	"	141
കർമ്മം കർമ്മം	"	229
കർമ്മം കർമ്മം	II	138
കർമ്മം കർമ്മം	I	440
കർമ്മം കർമ്മം	"	221
കർമ്മം കർമ്മം	"	200

Terms and Equivalents	Part	Page
ഭവ. കപ്പി	II	178
കാലകപ്പൽ: കരകപ്പൽ	I	216
കാമർ: കടൽകാമർ	"	214
കാമുകൻ കരകാമർ	"	443
കാലഭ: കരകാമർ	"	214
കാലഭ: കരകാമർ	"	225
കാലഭ: കരകാമർ	II	238
കാലഭ: കരകാമർ	I	443
കാലഭ: കരകാമർ	"	232
കാലഭ: കരകാമർ	"	228
കാലഭ: കരകാമർ	"	225, 442
കാലഭ: കരകാമർ	"	254
കാലഭ: കരകാമർ	"	240
കാലഭ: കരകാമർ	"	239
കാലഭ: കരകാമർ	"	441
കാലഭ: കരകാമർ	II	25
കാലഭ: കരകാമർ	I	210
കാലഭ: കരകാമർ	"	195
കാലഭ: കരകാമർ	"	435
കാലഭ: കരകാമർ	"	446
കാലഭ: കരകാമർ	"	280
കാലഭ: കരകാമർ	II	174
കാലഭ: കരകാമർ	I	235
കാലഭ: കരകാമർ	"	230
കാലഭ: കരകാമർ	"	442
കാലഭ: കരകാമർ	"	225
കാലഭ: കരകാമർ	"	"
കാലഭ: കരകാമർ	"	229
കാലഭ: കരകാമർ	"	436
കാലഭ: കരകാമർ	II	28

Terms and Equivalent	Part	Page
കുസ്ഥിനഃ ചിതാശ്ചിരമേവ	I	214
കുരന്ത. കുരന്തേരൻ	"	212
കുരന്ത. നെര	"	214
കുരവാതു: പാവിന	"	212
കുരവിനമു കുരന്തേരൻ	"	195
കുരുകുലം വേലിപ്പുരയി	"	230, 442
കുർവ്വ: കുരന്തേരപ്പുര	"	212
കുലകുലം കുരന്തേര പാണിനൻ	"	443
കുലികു: കുരന്തേരക്കുല	"	214
കുലാഭയം കുരന്തേര കുരന്തേര	"	442
കുലം കുരന്തേര	"	436
കുലം: കുരന്തേര	"	214
കുലകുലം കുരന്തേര പാണിനൻ	"	225
കുലാഭയം കുരന്തേര	"	228
കുലവേദനം കുരന്തേരപ്പിനം	"	436
കുലിനം വി. കുരന്തേര	"	435
കുലം കുരന്തേര	"	248
കുലകുലം: കുരന്തേര	"	237
കുലാഭി: കുരന്തേര	"	195
കുലം: കുരന്തേര	"	207
കുലം: കുരന്തേര	"	225
കുലം: കുരന്തേര	"	220
കുലം: കുരന്തേര	"	213
കുലം: കുരന്തേര	"	196
കുലം: കുരന്തേര	II	166
കുലം: കുരന്തേര	I	435
കുലം: കുരന്തേര	"	225
കുലം: കുരന്തേര	II	175
കുലം: കുരന്തേര	I	233
കുലം: കുരന്തേര	"	212
കുലം: കുരന്തേര	"	446

Terms and Equivalents	Part	Page
ഗോഭാ മൃഗം	I	213
ഗോമുഖ: കരകരകരം	"	"
ഗോമുഖാ നാമം	"	438
ഗോമുഖ: കരകരകരം	II	239
ഗോ: പാശ	I	213
ഗോ: പാശ	II	169
ഗോ: കരകരകരം	"	138
ഗുണമിവാ അതിവിശേഷം	I	444
ഗുണ: കരകരം	"	140
ഗുഹ: കരകരകരം	"	212
ഗുഹ: കരകരകരം	"	214
ഗുഹ: കരകരകരം	"	218
ഗുഹ: കരകരകരം	"	146
ഗുഹ: കരകരകരം	II	209
ഗുഹ: കരകരകരം	I	213
ഗുഹ: കരകരകരം	"	214
ഗുഹ: കരകരകരം	"	147
ഗുഹ: കരകരകരം	"	271
ഗുഹ: കരകരകരം	"	212
ഗുഹ: കരകരകരം	"	221
ഗുഹ: കരകരകരം	II	168
ഗുഹ: കരകരകരം	I	212
ഗുഹ: കരകരകരം	"	271
ഗുഹ: കരകരകരം	"	435
ഗുഹ: കരകരകരം	"	232
ഗുഹ: കരകരകരം	"	228
ഗുഹ: കരകരകരം	"	215
ഗുഹ: കരകരകരം	"	230
ഗുഹ: കരകരകരം	"	135
ഗുഹ: കരകരകരം	II	239
ഗുഹ: കരകരകരം	I	228

Terms and Equivalents	Part	Page
ചുട്ടു: നീർമി	I	227
ചോയ്മു കയറിയ	"	416
ചോരകു കയറ	"	"
ഉണ നിവച്ച	II	282
ഉണർവ്വകു കയറ	I	441
ഉണർവ്വകു കയറ	II	170
ഉണർവ്വകു കയറ	I	195
ഉണർവ്വകു കയറ	"	235
ഉണർവ്വകു കയറ	"	242
ഉണർവ്വകു കയറ	"	214
ഉണർവ്വകു കയറ	"	441
ഉണർവ്വകു കയറ	"	446
ഉണർവ്വകു കയറ	II	175
ഉണർവ്വകു കയറ	"	166, 166
ഉണർവ്വകു കയറ	"	218
ഉണർവ്വകു കയറ	I	231
ഉണർവ്വകു കയറ	"	227
ഉണർവ്വകു കയറ	"	441
ഉണർവ്വകു കയറ	"	142
ഉണർവ്വകു കയറ	"	120
ഉണർവ്വകു കയറ	"	239
ഉണർവ്വകു കയറ	"	114
ഉണർവ്വകു കയറ	"	116
ഉണർവ്വകു കയറ	"	229
ഉണർവ്വകു കയറ	"	197
ഉണർവ്വകു കയറ	"	211
ഉണർവ്വകു കയറ	"	51
ഉണർവ്വകു കയറ	"	385
ഉണർവ്വകു കയറ	"	213
ഉണർവ്വകു കയറ	"	40

Terms and Equivalents	Part	Page
താലപത്രി ചന്ദ്രിക	II	251
തീർത്ഥം കേരളം	I	228
തിസാരം രോഗനിവൃത്തി	"	212
തിനിയം രോഗകരം	"	440
തമിഴ്: ശിരീഷ്	"	235
തലപത്രി ചന്ദ്രിക	"	225
തലവനം കേരളം	"	436
തീർത്ഥം: ഇന്ത്യ	"	447
തുമ്പം ചുവ	"	228
തുമ്പം കേരളം	"	446
തൃപ്പ: രതി	II	27
തൃപ്പ: കേരള (കേരള)	I	192
തൃപ്പ: കേരളം	II	238
തൃപ്പ: കേരളം	I	389
തൃപ്പ: കേരളം	"	228, 495
തൃപ്പ: കേരളം	"	488
തൃപ്പ: കേരളം	II	209
തൃപ്പ: കേരളം	I	436
തൃപ്പ: കേരളം	"	252
തൃപ്പ: കേരളം	II	21
തൃപ്പ: കേരളം	I	245
തൃപ്പ: കേരളം	"	251
തൃപ്പ: കേരളം	"	485, 441
തൃപ്പ: കേരളം	"	213
തൃപ്പ: കേരളം	II	239
തൃപ്പ: കേരളം	"	225
തൃപ്പ: കേരളം	I	437
തൃപ്പ: കേരളം	II	206
തൃപ്പ: കേരളം	I	192
തൃപ്പ: കേരളം	II	179
തൃപ്പ: കേരളം	I	191
തൃപ്പ: കേരളം	"	437

1. MS No 609.

2. MS No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
ദൃഷ്ടി പീഠ	II	140
ദേവദാഹ ശബ്ദം	I	436
ദേവദാഹി ശബ്ദം	"	435
ദേവധൂപ: ശബ്ദം	"	446
ദേവദാഹ ശബ്ദം	"	438
മുഖനീ: യ ? എവിടെ	"	446
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	239
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	141
മുഖനീ: ശബ്ദം	II	167
മുഖനീ: ശബ്ദം	I	441
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	218
മുഖനീ: ശബ്ദം	II	153
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	206
മുഖനീ: ശബ്ദം	I	411
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	440
മുഖനീ: ശബ്ദം	II	254
മുഖനീ: ശബ്ദം (കാട്ടുപുറം)	I	214
മുഖനീ: ശബ്ദം	II	169
മുഖനീ: ശബ്ദം	I	416
മുഖനീ: ശബ്ദം	II	219
മുഖനീ: ശബ്ദം	I	215
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	487, 411
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	225
മുഖനീ: ശബ്ദം (കാട്ടുപുറം)	"	197
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	443
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	"
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	443
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	223
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	446
മുഖനീ: ശബ്ദം	II	169
മുഖനീ: ശബ്ദം	I	230
മുഖനീ: ശബ്ദം	"	240
മുഖനീ: ശബ്ദം	II	28



Terms and Equivalents	Part	Page
പാഠാ പാഠ	I	224
പാഠീന കേരളീയർ (പാഠകരിൽ)	"	214
പാനകം വയ പുകാരി	"	207
പാരവതം പുറംപുറത്തി	"	195
പാരിമദ്യം മുറിക്ക്	II	249
പാർയ്: തീർത്തത്	I	443
പാർവ്വം വാചനം	II	211
പാലകയാ പാലക്കാര	I	226
വിഷ്ണു: ചിങ്ങം (മുഴക്കുന്ന്)	"	234
വിപ്പലം നാലാല	"	445
വിപ്പലം ചിപ്പല	"	253
വിപ്പലമൂലം കണ്ണുചിപ്പലമേൽ	"	"
വിപ്പലം മുറുക്ക്	"	246
പീടനം നാലാല	II	168
പീതതല പാലക്കാര	I	443
പീല മക	"	243
പുനർവം പുറം	"	250
പുനാഗം പുറം	"	445
പുറം തിറക്ക	II	168
പുറം പാലക്കാര പാലക്കാര	"	209
പുറം പാലക്കാര	I	437
പേരി കേരള	"	203
പേരി പാലക്കാര	II	205
പ്രകാശം പാല	I	443
പ്രകാശം പാല	"	410
പ്രകാശം പാല	II	174
പ്രതിപാദനം തിറക്ക	"	131
പ്രതിപാദനം കേരള	I	443
പ്രതിപാദനം പാലക്കാര	"	213
പ്രതിപാദനം പാലക്കാര	"	47
പ്രതിപാദനം പാലക്കാര	"	416
പ്രതിപാദനം പാലക്കാര	"	411

Terms and Equivalents	Part	Page
പ്രോതം മണിമുറി	II	199
പണിമുറ മണിമുറ	I	235
പന്തം മല	II	170
പരിനി നാദന	I	446
പന്തം പന്തം	"	240
പന്തം പന്തം	I	248
പന്തം പന്തം	II	24
പന്തം പന്തം	I	214
പന്തം പന്തം	"	213
പന്തം പന്തം	"	240
പന്തം പന്തം	"	242
പന്തം പന്തം	I	168
പന്തം പന്തം	I	214
പന്തം പന്തം	"	255
പന്തം പന്തം	"	487
പന്തം പന്തം	"	447
പന്തം പന്തം	"	441
പന്തം പന്തം	"	447
പന്തം പന്തം	"	440, 442
പന്തം പന്തം	"	487
പന്തം പന്തം	"	242
പന്തം പന്തം	"	435
പന്തം പന്തം	"	254
പന്തം പന്തം	"	229
പന്തം പന്തം	"	215
പന്തം പന്തം	"	225
പന്തം പന്തം	"	254
പന്തം പന്തം	II	232
പന്തം പന്തം	"	168
പന്തം പന്തം	I	441
പന്തം പന്തം	"	437
പന്തം പന്തം	"	442
പന്തം പന്തം	"	443

Terms and Equivalents	Part	Page
മന്ദീമാപക കളികൾ	I	229
മാപ്പസൂത്ര ഉപദേശം	"	208
മിഥി അഭിപ്രായം	"	136
മുക്തകം പൂർവ്വം	"	240
മുദ്രകം പൂർവ്വം	"	197
മുദ്രകം ഉപദേശം	II	167
മുഖ്യകം ഉപദേശം	I	444
മുദ്ര പീഠി	II	174
മൂലകം പൂർവ്വം	"	239
മൂലകം ഉപദേശം	I	437
മൂലകം ഉപദേശം	"	203
മൂലകം ഉപദേശം	"	214
മൂലകം ഉപദേശം	"	245
മൂലകം ഉപദേശം	"	212
മൂലകം ഉപദേശം	"	229
മൂലകം ഉപദേശം	II	179
മേധാശാസ്ത്രം	I	441
മേധാശാസ്ത്രം	"	240, 442
മേധാശാസ്ത്രം	II	239
മേധാശാസ്ത്രം	I	194
മേധാശാസ്ത്രം	"	231
മേധാശാസ്ത്രം	"	430
മേധാശാസ്ത്രം	"	414
മേധാശാസ്ത്രം	"	415
മേധാശാസ്ത്രം	"	102
മേധാശാസ്ത്രം	II	124
മേധാശാസ്ത്രം	I	212
മേധാശാസ്ത്രം	"	447
മേധാശാസ്ത്രം	II	167
മേധാശാസ്ത്രം	I	412
മേധാശാസ്ത്രം	"	207

Terms and Equivalents	Part	Page
രാഗ: ചവപ്പ്	II	208
രാജഭവം കോട്ടയം	I	224
രാജമാവ: പെരുമ്പള്ളി	"	198
രാജാമനം പെരുമ്പള്ളി	" 13	240,344
രാജാ നാലാല	" 14	486,445
കുറു നോമ്പ്	" 15	389
" "	II	208
കുറുനോമ്പ് കോട്ടയം (കോട്ടയം)	I	441
കുറു. ഉഴുതുമര	"	214
കുറുവാ: വാവിൽ	"	212
കുറു. കോട്ടയം, കോട്ടയം, കോട്ടയം	"	214
കുറു. കോട്ടയം	"	248
കുറു. കോട്ടയം	"	231
കുറു. കോട്ടയം	"	213
കുറു. കോട്ടയം	"	230
കുറു. കോട്ടയം	"	435
കുറു. കോട്ടയം	"	247
കുറു. കോട്ടയം	"	236
കുറു. കോട്ടയം	II	258
കുറു. കോട്ടയം	I	208
കുറു. കോട്ടയം	"	195
കുറു. കോട്ടയം	"	212
കുറു. കോട്ടയം	"	215
കുറു. കോട്ടയം	II	174
കുറു. കോട്ടയം	I	230
കുറു. കോട്ടയം	"	412
കുറു. കോട്ടയം	"	192
കുറു. കോട്ടയം	"	214
കുറു. കോട്ടയം	II	27
കുറു. കോട്ടയം	I	232
കുറു. കോട്ടയം	II	215
കുറു. കോട്ടയം	"	211

Terms and Equivalents	Part	Page
വഞ്ചുൽ വഞ്ചി	I	446
വത്സകം കടകപ്പുറം	"	444
വല്ലഭം വാർദ്ധ്യം	II	167
വനതിലകം ചുരു	I	225
വന്ധ്യം കഴിയാത്തത	"	438
വരകം 1 കടകം കടവ	"	195
വരണം നീർമരകള	"	232, 441
വരാഹം പന്നി	"	214
വർഗ്ഗം തിരിഞ്ഞുനോക്ക	"	359
വർഗ്ഗം കട	"	212
വർഗ്ഗം നാകത്തിരി	II	230
വർഗ്ഗം കടകത്തിനാൽ	I	212
വർഗ്ഗം നാകത്തിരിയും ചുരുട്ടിയും	"	232
വർഗ്ഗം വെള്ളിപാക്കി	"	214
വർഗ്ഗം മരകത്താൽ	II	238
വർഗ്ഗം കടകത്താൽ	I	240
വർഗ്ഗം കടകത്താൽ	"	213
വർഗ്ഗം നാകത്തിരി (കയറി)	"	214
വർഗ്ഗം നാകത്തിരിവെള്ളത്തിൽ	"	194
വർഗ്ഗം കടകം	"	214
വർഗ്ഗം വെള്ളത്തിലുള്ളത്	"	213
വർഗ്ഗം കടകം	"	214
വർഗ്ഗം നാകത്തിരിവെള്ളത്തിൽ	"	225
വർഗ്ഗം കടകത്തിൽ	"	212
വർഗ്ഗം കടകത്തിൽ	"	"
വർഗ്ഗം കടകത്തിൽ	II	167
വർഗ്ഗം കടകം	I	437, 225
വർഗ്ഗം പഞ്ചമി	"	224
വർഗ്ഗം നാകം	II	231
വർഗ്ഗം കടകം	"	222
വർഗ്ഗം കടകം	"	239
വർഗ്ഗം കടകം	I	27

Terms and Equivalents	Part	Page
വേദം വിശദീകരിക്കുക	I	437
വേദാന്തരം വിശദീകരിക്കുക	"	442
വേദനം പുറപ്പെടുവിക്കുക	"	389
വേദം? ദാവാരം: നല്ലതായി	"	210
വേദനം കളയുക	II	172
വേദം: നല്ലതായി	"	164
വേദം പഠിക്കുക	I	214
വേദഗ്രന്ഥം പഠിക്കുക	"	446
വേദവിധി: നല്ലതായി	"	447
വേദവർത്തനം തിരിയ്ക്കുക	II	168
വേദം: നല്ലതായി	I	389
വേദനം നല്ലതായി	II	164
വേദം: നല്ലതായി, നല്ലതായി, നല്ലതായി	I	437
വേദനം പഠിക്കുക	II	207
വേദനം: നല്ലതായി (നല്ലതായി)	I	162
വേദനം: നല്ലതായി	"	225
വേദം: നല്ലതായി	"	215
വേദനം: നല്ലതായി	II	250
വേദനം: നല്ലതായി	I	436
വേദനം: നല്ലതായി	"	232
വേദനം: നല്ലതായി	"	215
വേദനം: നല്ലതായി	"	243
വേദനം: നല്ലതായി	"	212
വേദനം: നല്ലതായി	"	215
വേദനം: നല്ലതായി	"	436
വേദനം: നല്ലതായി	"	255
വേദനം: നല്ലതായി	"	212
വേദനം: നല്ലതായി	II	166
വേദനം: നല്ലതായി	I	212
വേദനം: നല്ലതായി	"	214
വേദനം: നല്ലതായി	II	180

Term and Equivalents	Part	Page
धीवासकः തിരുവടപ്പുറം	I	446
धूपा നവവരക	"	224
ध्वजिन् ഏതൻ (മുത്തൻപന്ന)	"	215
ध्वेतवाहः നീർ-കുഴി	"	440
ध्वेनायुःസം വയസ്സ്; ചിത്തവയസ്സ്	"	448
ध्वेमासकम् നവമാസം	"	240
ध्वम्ബ്വാ നയസ്സ്	II	260
ध्विक्: നവീക	I	194
ध्वम्ബ്	II	138
ध्वम्ബ്	"	168
ध्वम्ബ്	I	389
ध्वम्ബ്	"	"
ध्वम्ബ്	II	206
ध्वम्ബ്	I	224
ध्वम्ബ്	"	"
ध्वम्ബ്	"	245
ध्वम्ബ്	"	389
ध्वम्ബ്	"	145
ध्वम्ബ്	"	440
ध्वम्ബ്	"	224
ध्वम्ബ്	"	145
ध्वम्ബ്	II	242
ध्वम्ബ്	I	442
ध्वम्ബ്	"	435
ध्वम्ബ്	II	222
ध्वम्ബ്	I	442
ध्वम्ബ്	"	418
ध्वम्ബ്	"	248
ध्वम्ബ്	"	214
ध्वम्ബ്	"	233
ध्वम्ബ്	"	441
ध्वम्ബ്	"	235
ध्वम्ബ്	"	"

Terms and Equivalents	Part	Page
വിധേ ദേ അരിയായം ഉപദേശം	I	238
സ്വേദിതം മൂന്നിയാക്കം	"	446
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	II	206
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	"
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	I	436
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	II	249
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	I	446
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	389
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	II	172
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	206
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	238
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	I	389
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	214
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	212
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	444
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	250
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	380
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	218
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	194
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	444
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	II	206
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	I	436
സ്നേഹം ചെറുതാക്കം	"	445



वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
यवार्धमस्थानुपरि...			१९६
यश्च स्यादकृतो यूषो...	सूदशास्त्रम्		५०
यस्तु बृहण स रसमद्याधैः...		हाटकः	११
यस्मादुष्णतरः दारः	विश्वामित्रायाम		२५६
यस्मादेषु फालेषु...		अरुणदत्तः	१४२
यस्याञ्जिते सति...		हाटकः	१४७
याः क्रियाः प्रतिपेक्ष्यन्त्या...			२४८
यातीह कर्मण्युक्तानि...	आगमः	आगमः	१०२
युक्त्या यथायोग्य देश...		हृद्याकारः	१०
ये नैव शक्याः क्षारेण...			२५७
ये पूर्व ओष्ठगा धातुगा वा...			१९
योगतः आकृत्या		अस्मद्गुरवः	१७१
योगतो मानतः		पाठ्यकारः	॥
योगयोग्यैः स्नेहैः ..		हृद्याकारः	१०५
योज्येन्न तु नावन			१५३
यो नरो दौर्बल्यादियुक्तः...		हाटकः	६१
यो हि सञ्चलयेत्सुखं...		तन्त्रान्तरीयाः	८१
रक्तपा तु जलद्रव्या...			१८३
रक्तपित्तविकारेषु पित्तः		वेतरणः	११०
रक्तपित्तावकारेषु स्वेदन			२६
रक्तावसेचनसाध्येष्वागम्येषु...			१८७
रक्तावसेचनोपायेषु निरा		हाटकः	॥
रक्तंऽपनीतेऽत्युष्णमन्न		"	२०२
रम इत्यविशेषोक्तो ...			१४
रुचं बल्य तस्याथ ...		इन्दुः	१५८
रुचत इति कर्मकर्तारि			२०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
वसेस्तिप्			१३३
वस्ति स्तौति		हृद्याकारः	१००
वस्तिनेत्रं मृदुश्लक्ष्णं...	खरनादम्	मष्टारहरिचन्द्रः	७०, ७२
वस्तेः पुरस्तात् प्रस्तावात् ...		हृद्याकारः	६५
वस्तेरभावे छवनीगलो वा....	आगमः		७३
वस्तौ रोगेषु नारीणां...			९२
वस्त्रादिच्छादितनेत्राय...		पाठ्यकारः	१११
वह्निस्थानगते दोषे ..	सुश्रुतम्		७५
वातधाम्न्यधःकाये शृङ्गेण...		हाटकः	१८६
वातरक्ताद्याचूपणाय		हृद्याकारः	१५९
वातकेष्मोद्भवास्तत्र ...	संग्रहः		२३१
वातस्य दोषान्तरसंसृष्टस्य ...		हाटकः	८७
वातहरद्रव्यैः पिष्टैः सस्नेहैः ..		हृद्याकारः	१७
वाते तैलादयः स्नेहा यथायथं....		"	१२८
वापीपर्यलजातानां...	भालुकीयम्		१८४
वाग्मवाहौ तु मोक्षतन्मा...			१९६
वामाश्रयोऽग्निर्महणी गुदश्च ...	आगमः		७६
वारजं ग्रहणस्यानं		हाटकः	१६०
वा विकल्पोपमानयोः			६५
विड्वातयेगो यदि वार्धदत्ते....	आगमः		७७
विपाटितमेपपादकृतिः...		इन्दुः	७३
विबन्धं तु विजानीयात्...		भोजः	२३९
विरेचनं ह्रस्वद्वयं...			१०६
विरेचनचूर्णस्तु प्रथमनास्यः....	संग्रहः	वाहटः	१०७
विशुद्धौ मण्डपेयादिः...			८६
विवाद्यार्तान् पुनः रूतगुणैरेव...		हृद्याकारः	६३

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्थम्
विहितप्रतिपिदेषु प्रवर्तन....			४१
वृत्तं गोपुच्छाकारादि ...		सारकृत्	९६
वृत्तदण्डसमुद्भूतेः...			१७३
वृद्धिपत्रं क्षुराकारं....	संग्रहः		१७१
वृद्धिपत्रनण्डलाग्र ...	संग्रहः		१७३
वेगोदावर्तनाद्योनि....			२४७
वेष्टापामार्ग...			१२४
व्यायामनित्यान् वीक्षाग्नीन्...			८७
व्यूहनं विपरीतस्थानां—		इन्दुः	१६४
व्यूहनं विवर्तनम्		हाटकः	१६८
ग्रणे प्रसन्ने मान्तेषु...	संग्रहः		२२०
ग्रणे श्वमथुरायासात् ....			२३२
ग्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च...			१९३
शनैर्विरेचनं कार्यं...		सारमुष्टिः	५७
शनैश्चोच्छिद्येत् ...	संग्रहः		१११
शब्दपल्लसिकान्वितमित्यनेन...			२५८
शमिस्तु चतुरङ्गुलः	तन्त्रान्तरम्		१६१
शम्यास्त्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं...		अस्मद्गुरवः	११
शयने नात्सुच्छिन्ने ईषदुल्लत...	संग्रहः		७६
शयानस्य प्रमाणेन...	चरकम्		२४
शरीरसन्धीनाविशय...			२०७
शरीरागोहणाद् दोषनिर्हरणाद्....	संग्रहः		६६
शरीराययवाद्य			१८९
शरीरे प्रविष्टस्य शस्त्रं...		हृषाकारः	२१०
शूल आशुगमने...	सुश्रुतम्		२०१
शस्त्रं न निर्धातुमिच्छादिना...		शरश्च	२११

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
शल्यनिर्घातिनी तु पद्मरुणिका ...			१६०
शल्ये तु संनाधगने...		भोजः	२१५
शल्यं ब्रूहिमुखं कार्यं...		"	१७३
शल्यकर्मण्यातुरस्य वेद्यस्य च ...			२२९
शल्यणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति...	संग्रहः		१७०
शल्यानुशल्याणां क्षारः ...		धन्वन्तरीयाः	२४८
शाखा रक्तादयः । कोष्ठमुदरं...		हृद्याकारः	१००
शिल्वरी घनत्वेन शिल्वराकारः....		हाटकः	२५२
शिल्वरी शिल्वरयुक्तः		पाठ्यकारः	"
शीतसात्त्या दृग्गानेयी ...			१४६
शीतानेवावचारयेत्		इन्दुः	२६०
शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते...			८१
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः ...	आगमः		१०२
शुक्रार्मादिकं विलिल्य...		हृद्याकारः	१४०
शुद्धयोर्वमनादिभिः ...		"	१४९
शुद्धो वमनविरेचनाभ्यां....		"	१३४
शुद्धया वमनविरेचनरूपया		अरुणदत्तः	२००
शुष्कध्वेदाद्रिमित्वापनयेत्		हृद्याकारः	११२
शूकस्यं नालम्		"	२४९
शोफावस्था अनेकावस्थां ...		अरुणदत्तः	२४४
श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि ...		इन्दुः	३२
श्लेष्मकाले दिनप्रथम...		हाटकः	५६
श्लेष्मोत्तरदृढगते ह्यदुःखम्			४५
पद्वला तु भवेज्ज्येष्ठा			९२
पटङ्गुलं प्रवेशयेत्		अरुणदत्तः	९५
पद्मागे मण्डलं शुषित....	भाद्रकीयम्		१७०

## APPENDIX III.

### AN ALPHABETICAL INDEX OF AUTHORS AND WORKS REFERRED TO IN THE COMMENTARY

(Sutrasthāna Adhyāyas 16—30)

अभिधानकोशः	174.
अरुणदत्त	9, 15, 27, 41, 62, 70, 81, 95, 99, 117, 121, 127, 142, 143, 145, 154, 165, 187, 188, 190, 198, 195, 197, 200, 204, 206, 227, 231, 235, 241, 244, 246, 255, 259.
अस्मद्वपुरवः	7, 143, 145, 173, 175, 190, 196, 231.
आगमः	22, 46, 50, 54, 55, 57, 73, 75, 76, 77, 86, 88, 89, 99, 101, 102, 120, 123, 128, 200, 261.
इन्द्रः	13, 21, 32, 34, 45, 62, 73, 75, 130, 155, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 177, 211, 260
शारपाणिः	97.
शारनादम्	68, 70, 72, 94.
चन्द्रटम्	26.
परटम्	11, 13, 23, 96, 97, 101.
मय्यन्तरिः	26.

धन्वन्तरीयाः	see सुधुतम्
निमिः	105, 109, 111, 115.
स्यासः	113.
पशिका	154.
पण्डितः	202
पाठ्यकारः	6, 10, 15, 24, 26, 28, 30, 44, 65, 74, 92, 114, 115, 117, 118, 137, 138, 154, 155, 157, 164, 167, 169, 172, 173, 177, 180, 182, 183, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 221, 225, 227, 228, 229, 232, 238, 243, 252.
पालकाप्यम्	16.
भट्टारहरिश्चन्द्र	see खरनादम्
भाङ्गिक	95, 170, 172, 177, 184, 197, 211, 212.
भोज	9, 105, 110, 171, 172, 173, 178, 181, 212, 215, 227, 228, 238, 239, 241, 248, 256, 258.
मुनिः	see चरक
यादवः	32.
रतिरहस्यम्	95.
वामदव	206, 211, 214
याहटः	107 see also सङ्ग्रह.
विश्वामिनीयम्	246, 249, 250, 251, 256.
नेतरण	110
वेदेदीप्तिद्विधा स्कन्दराजिता	143

पद्मद

16, 18, 26, 45, 66, 68, 71,  
75, 76, 107, 108, 109,  
111, 112, 113, 117, 124,  
126, 134, 140, 147, 152,  
158, 159, 160, 161, 162,  
164, 165, 166, 167, 170,  
171, 173, 175, 178, 207,  
220, 230, 231, 235, 252,  
255, 259

सर्वांगसुखा

see also सङ्गदत्त

सारङ्गा

96, 105, 140, 143, 174, 175,  
177, 180, 211, 227, 241,  
256

सारसुष्टि

13, 57

सिद्धा

248.

सुश्रुताम्

14, 20, 51, 52, 72, 75, 83, 95,  
111, 168, 180, 185, 190,  
200, 203, 210, 214, 218,  
220, 222, 223, 224, 226,  
227, 229, 232, 248, 250,  
255, 258

सुदशास्त्रम्

50

हरिश्चन्द्र (भट्टारहारचन्द्रः)

see चरनाद

हादय

2, 3, 6, 15, 21, 25, 26, 27,  
28, 38, 40, 56, 60, 61,  
75, 81, 86, 87, 88, 93,  
99, 100, 104, 106, 117,  
118, 120, 130, 139, 140,  
142, 143, 147, 149, 152,  
157, 158, 165, 168, 171,  
177, 181, 184, 186, 187,  
191, 193, 194, 195, 197,  
201, 202, 204, 205, 206,  
208, 209, 210, 216, 219,  
227, 229, 231, 234, 235,  
239, 242, 244, 245, 249,  
251, 252, 260

# APPENDIX IV

Index of Sanskrit terms and their Malayalam equivalents given in the commentary Part I and II

Terms and Equivalents	Part	Page
अधुनाद्यम् അതിവേഗത്തിൽ ഉപയോഗത്തിലുൾ	I	254
अक्षम् അക്ഷി	"	251
अक्षരम् അക്ഷരം	"	240
अक्षരം അക്ഷരം	"	446
अग्निः അഗ്നി	"	44
अहोതम् അഹിതം	"	240
अहम् അഹം	"	389
अहोव്യम् [अहो, अहो] അഹോ	"	529
अक्षരः അക്ഷരം	"	221
अक्षരം അക്ഷരം	II	250
अक्षരം അക്ഷരം	I	444
अतिगुहा അതിഗുഹ	II	232
अतिच्छദ्या അതിच्छദ्या	"	,
अनन्ता അനന്തം, അനന്തമായ	I	437
अनुष्ठാപിനम् അനുഷ്ഠാനം	"	227
अनुष्ठാപിനम् അനുഷ്ഠാനം	II	239
अपरिച്ഛിതम् അപരിച്ഛിതം	"	138
अपरिച്ഛിതം അപരിച്ഛിതം	I	437
अपराധം അപരാധം	"	434
अभिधातम् അഭിधाതം	II	208
अभिधाതം അഭിधाതം	I	210
अभीष्टം അബിഷ്ടം	"	255, 437
अमൃതം അമൃതം	"	325
अम्लिका അമ്ലിക	"	245
अवസ്ഥാ അവസ്ഥ	II	167
अवസ്ഥാ അവസ്ഥ	I	412
अविष्टം അവിഷ്ടം	"	22



Terms and Equivalents	Part	Page
അർക്കം	I	78,443
അർച്ചനം നൽകൽ	"	44b
അർക്കം ഉരുവു, 1	"	443
അവസ്ഥാ കർമ്മകർമ്മ	"	225
അർത്ഥമേദ കർമ്മവഞ്ചി	"	442
അ. ക.	"	213
അവസ്ഥാ കർമ്മകർമ്മ	"	441
അ. ക. കർമ്മകർമ്മ	"	213
അർച്ചനം 22. 22	"	440
അർച്ചനം പൂജന	"	194
അർച്ച പൂജ	"	213
അർച്ചനം ഉറപ്പുക	II	168
അർച്ചനം മീതൽകൽ 3	"	207
അർച്ചനം 22. 22	I	197
അർച്ചനം പൂജന	II	222
അർച്ചനം 22. 22	I	200,437
അർച്ചനം പൂജന	II	207
അർച്ചനം 22. 22	I	251
അർച്ചനം 22. 22	"	242
അർച്ചനം 22. 22	I	240
അർച്ചനം 22. 22	"	440
അർച്ചനം 22. 22	II	164
അർച്ചനം 22. 22	I	244
അർച്ചനം 22. 22	"	235
അർച്ചനം 22. 22	"	253
അർച്ചനം 22. 22	"	236
അർച്ചനം 22. 22	"	231
അർച്ചനം 22. 22	II	169
അർച്ചനം 22. 22	"	229

Terms and Equivalents	Part	Page
ചാലുരി ചെറുകുടക	I	235
ചാലുരി: ചെറുകുടക	II	249
ചാലുരി: ചെറുകുടക	"	168
ഇരു: കരസ്സ്	I	255
ഇരു: കരസ്സ്	"	262
ഇരു: കരസ്സ്	"	442
ഇരു: കരസ്സ്	"	440
ഇരു: കരസ്സ്	II	249
ഇരു: കരസ്സ്	I	213
ഇരു: കരസ്സ്	"	195
ഇരു: കരസ്സ്	II	27
ഇരു: കരസ്സ്	I	214
ഇരു: കരസ്സ്	II	221
ഇരു: കരസ്സ്	I	229
ഇരു: കരസ്സ്	II	178
ഇരു: കരസ്സ്	"	239
ഇരു: കരസ്സ്	"	239
ഇരു: കരസ്സ്	I	448
ഇരു: കരസ്സ്	"	195
ഇരു: കരസ്സ്	"	215
ഇരു: കരസ്സ്	II	242
ഇരു: കരസ്സ്	"	168
ഇരു: കരസ്സ്	"	168
ഇരു: കരസ്സ്	"	178
ഇരു: കരസ്സ്	I	212
ഇരു: കരസ്സ്	"	226
ഇരു: കരസ്സ്	"	228
ഇരു: കരസ്സ്	"	214
ഇരു: കരസ്സ്	"	139
ഇരു: കരസ്സ്	"	213

Terms and Equivalents	Part	Page
കർമ്മാഗമം രഹസ്യ	I	240
കർമ്മ രഹസ്യ	II	179
കർമ്മ ഉപദേശ	I	441
കർമ്മ അനുഷ്ഠാനം	II	222
കർമ്മ രഹസ്യ	I	218
കർമ്മാഗമം രഹസ്യ	II	168
കർമ്മ അനുഷ്ഠാനം	I	439
കർമ്മ രഹസ്യ	"	212
കർമ്മകടം ഉപദേശം	"	255
കർമ്മാഗമം രഹസ്യ	"	190
എന്ന കർമ്മരഹസ്യം	"	212
എന്ന കർമ്മ	"	205
എന്ന കർമ്മ	"	231
എന്ന കർമ്മ	"	252, 435
എന്ന കർമ്മ	"	437
എന്ന കർമ്മ	II	178
എന്ന കർമ്മ	I	245
എന്ന കർമ്മ	"	203
എന്ന കർമ്മ	"	248
കർമ്മ രഹസ്യ	"	78
കർമ്മ രഹസ്യ	II	174
കർമ്മ രഹസ്യ	I	196
കർമ്മ രഹസ്യ	"	445
കർമ്മ രഹസ്യ	"	262
കർമ്മ രഹസ്യ	"	444
കർമ്മ രഹസ്യ	"	439
കർമ്മ രഹസ്യ	"	444
കർമ്മ രഹസ്യ	"	225
കർമ്മ രഹസ്യ	"	438
കർമ്മ രഹസ്യ	"	439
കർമ്മ രഹസ്യ	"	441
കർമ്മ രഹസ്യ	"	211

Terms and Equivalents	Pat	Page
കപാലം മാട്	II	27
കവിജ്ഞാ: കവിമാരിച്ചു	I	212
കവിയം വിമാവ്	"	241
കവീതനം ക്വാൻ	"	446
കപോത: മാടപ്രാവ്	I	213
കബലി: പാറക്കുഴി	II	231
കമ്പിളമു കമ്പിപ്പാവ	I	436
കരളം മണ്ണ്	"	78
കരള: പണ്ണ്	"	435
കരളധൂമം പണ്ണ് ആയി	"	440
കരമർമ്മം ക്വാവ്	"	244
കരീരം അഗസ്തി	"	225
കരീഷ: വളംപ്രാർ	II	27
കർക: അണ്ണ്	I	215
കർക: പെരുന്തുകുഴി	"	215
കർക: പെരുമ്പിര	"	225
കർക: കക്കി	"	248
കർക: പെരുമ്പിര	"	225
കർക: കൊഴുപ്പാ	II	244
കർക: പെരുമ്പിര	"	174
കർക: കക്കി	I	211
കർക: കർക: പെരുമ്പിര	"	192
കർക: കർക: പെരുമ്പിര	"	"
കർക: വെളിയാവ	"	230
കർക: വെളി	"	444
കർക: കൊഴുപ്പാ	"	141
കർക: കൊഴുപ്പാ	"	229
കർക: കൊഴുപ്പാ	II	138
കർക: കൊഴുപ്പാ	I	440
കർക: കൊഴുപ്പാ	"	221
കർക: കൊഴുപ്പാ	"	200

Terms and Equivalents	Part	Page
ഭവ. കപ്പി	II	178
കാണകൃപാത: കരുട്ടപ്പുറാവ്	I.	216
കാമ്യ: കടമക്കാഴ്ച	"	214
കാമുകസ് കരുതക്കാഴ്ച	"	443
കാര്യ: കാരണം	"	214
കാര്യ: കരുതപ	"	225
കാഴ്ചസ് പരുതി	II	238
കാലമാല. കടിക്കണ്ടുക	I	443
കാലയാകു കരുവപ്പ, കരുവപ്പ	"	232
കാലി: കരുട്ടി	"	228
കാഴ്ച കരുതക്കാഴ്ച	"	225, 442
കാഴ്ചസ് കരുട്ട്	"	254
കാഴ്ചസ് "	"	240
കാഴ്ച: കടന്നുവരിക	"	239
കാഴ്ചസ് കരുതക്കാഴ്ച	"	441
കിഴവ് കരുതക്കാഴ്ച	II	25
കുറുക: കരുതക്കാഴ്ച	I	210
കുറുകുറുകസ് കരുതപ്പുറം	"	195
കുറുകസ് കരുതപ്പുറം	"	435
കുറുക: തിരുവല്ലക്കാരന	"	446
കുറുകസ് കരുത	"	280
കുറുകസ് കരുത	II	174
കുറുകസ് കരുത	I	235
കുറുകസ് കരുത	"	230
കുറുകസ് കരുത	"	442
കുറുകസ് കരുത	"	225
കുറുകസ് കരുത	"	"
കുറുകസ് കരുത	"	229
കുറുക: തിരുവല്ലക്കാരന	"	436
കുറുകസ് പാറ	II	28

Terms and Equivalents	Part	Page
കുമ്മീക: ചീക്കുണ്ണി മുക്കം	I	214
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	212
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	214
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	212
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	195
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	230,442
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	212
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	443
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	214
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	442
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	436
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	214
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	225
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	228
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	436
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	435
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	248
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	237
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	195
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	267
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	225
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	229
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	213
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	196
കുര്യ: കുറുക്കൽ	II	166
കുര്യ: കുറുക്കൽ	I	435
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	225
കുര്യ: കുറുക്കൽ	II	175
കുര്യ: കുറുക്കൽ	I	233
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	212
കുര്യ: കുറുക്കൽ	"	446

Terms and Equivalents	Part	Page
ഗോപാ ഉദയം	I	213
ഗോവർ: കരകരകരകരകര	"	"
ഗോപുതാ നാമം	"	438
ഗോപുത: കരകരകരകര	II	239
ഗോ: പാ	I	213
ഗോ: പാ	II	169
ഗോ: കരകരകര	"	138
ഗുണമിയാ നാമം	I	444
ഗോപാ: കരകര	"	140
ഗോവർ: കരകരകര	"	212
ഗോവർ: കരകരകര	"	214
ഗോവർ: കരകരകര	"	218
ഗോവർ: കരകരകര	"	146
ഗോവർ: കരകരകര	II	109
ഗോവർ: കരകരകര	I	213
ഗോവർ: കരകരകര	"	214
ഗോവർ: കരകരകര	"	147
ഗോവർ: കരകരകര	"	212
ഗോവർ: കരകരകര	"	212
ഗോവർ: കരകരകര	"	211
ഗോവർ: കരകരകര	II	168
ഗോവർ: കരകരകര	I	211
ഗോവർ: കരകരകര	"	211
ഗോവർ: കരകരകര	"	435
ഗോവർ: കരകരകര	"	232
ഗോവർ: കരകരകര	"	228
ഗോവർ: കരകരകര	"	215
ഗോവർ: കരകരകര	"	230
ഗോവർ: കരകരകര	"	135
ഗോവർ: കരകരകര	I	239
ഗോവർ: കരകരകര	I	228

Terms and Equivalents	Part	Page
ചുട്ടു: നീർമൂലം	I	227
ചോരമു: ചോരമു	"	416
ചോരകു: ചോരകു	"	"
ചോര: നീർമൂലം	II	232
ചോര: നീർമൂലം	I	441
ചോര: നീർമൂലം	II	170
ചോര: നീർമൂലം	I	195
ചോര: നീർമൂലം	"	235
ചോര: നീർമൂലം	"	242
ചോര: നീർമൂലം	"	214
ചോര: നീർമൂലം	"	441
ചോര: നീർമൂലം	"	446
ചോര: നീർമൂലം	II	175
ചോര: നീർമൂലം	"	166, 166
ചോര: നീർമൂലം	"	218
ചോര: നീർമൂലം	I	231
ചോര: നീർമൂലം	"	227
ചോര: നീർമൂലം	"	441
ചോര: നീർമൂലം	"	142
ചോര: നീർമൂലം	"	420
ചോര: നീർമൂലം	"	239
ചോര: നീർമൂലം	"	114
ചോര: നീർമൂലം	"	116
ചോര: നീർമൂലം	"	229
ചോര: നീർമൂലം	"	197
ചോര: നീർമൂലം	"	211
ചോര: നീർമൂലം	"	251
ചോര: നീർമൂലം	"	385
ചോര: നീർമൂലം	"	213
ചോര: നീർമൂലം	"	40



Terms and Equivalents	Part	Page
താലപത്രി പന്തലിരൽ	II	251
തീർത്ഥം കേരം	I	228
തീർത്ഥം: കേരം	"	212
തിനിശം കേരം	"	440
തമിഴ്: കേരം	"	215
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	227
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	436
തീർത്ഥം: കേരം	"	447
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	228
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	446
തലപത്രി പന്തലിരൽ	II	27
തലപത്രി പന്തലിരൽ	I	192
തലപത്രി പന്തലിരൽ	II	238
തലപത്രി പന്തലിരൽ	I	389
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	228, 438
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	438
തലപത്രി പന്തലിരൽ	II	209
തലപത്രി പന്തലിരൽ	I	438
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	252
തലപത്രി പന്തലിരൽ	II	21
തലപത്രി പന്തലിരൽ	I	245
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	255
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	485, 441
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	213
തലപത്രി പന്തലിരൽ	II	239
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	225
തലപത്രി പന്തലിരൽ	I	437
തലപത്രി പന്തലിരൽ	II	208
തലപത്രി പന്തലിരൽ	I	192
തലപത്രി പന്തലിരൽ	II	179
തലപത്രി പന്തലിരൽ	I	195
തലപത്രി പന്തലിരൽ	"	437

Terms and Equivalents	Part	Page
ദൃഷ്ടി പിത	II	140
ദേവദാഹ മേവതാനം	I	436
ദേവദാഹി മേവതാനം	"	435
ദേവദൂഷ: മേവതാനം	"	446
ദേവദൂഷ: മേവതാനം	"	438
ദേവന്തി: യ ? എവിടെ	"	446
ദാശാ മേവതാനം	"	239
ദിവ്യദൂഷ: മേവതാനം	"	141
ദിവ്യ: പല്ല	II	167
ദിവ്യദൂഷ: മേവതാനം	I	441
ദുഷി: പല്ല	"	213
ധന്വനം ഉഷ്	II	155
ധമനി: മേവതാനം	"	206
ധവ: മേവ	I	411
ധവ: മേവ	"	440
ധവ: മേവ	"	254
ധവ: മേവ	II	214
ധവ: മേവ	I	169
ധവ: മേവ	II	416
ധവ: മേവ	I	219
ധവ: മേവ	II	215
ധവ: മേവ	I	487, 411
ധവ: മേവ	"	225
ധവ: മേവ	"	197
ധവ: മേവ	"	443
ധവ: മേവ	"	"
ധവ: മേവ	"	443
ധവ: മേവ	"	253
ധവ: മേവ	"	446
ധവ: മേവ	II	169
ധവ: മേവ	I	230
ധവ: മേവ	"	240
ധവ: മേവ	II	28

1. മേവതാനം, മേവതാനം MS. No. 607.

2. മേവതാനം MS. No. 602.

Terms and Equivalents	Part	Page
പാഠാ പാഠ	I	224
പാഠീന കെണ്ടീൻ (പാഠകീൻ)	"	214
പാലകസ് വയ പുക്കുറ	"	207
പാലവതസ് പുറാപുറത്തി	"	195
പാരിഭവസ് മുറീസ്	"	249
പാർവ്വസ് വാലാവ	I	443
പാലകയാ പലക്കീൻ	II	211
പിണ്ഡാലു: പിണ്ഡാലി (ഇഴുപ്പിട്ടത്)	I	226
വിപ്ലവസ് സാരയര	"	234
വിപ്ലവീ പിപ്പി	"	445
വിപ്ലവീമൂലസ് കുറ്റകീപ്പിയിവേർ	"	258
വിവാഹസ് മുഴു	"	"
പീടനസ് പാലക	"	246
പിതൃതല പലക്കീൻ	"	168
പീല മക	I	443
പുനർവസ് പാല	"	248
പുനാഗസ് പുന	"	250
പുണ്യസ് തിരക്ക	"	445
പുല പലക്കീൻ പലകീൻ	II	168
പുഴ്വക പാലക	"	209
പെട കല	I	437
പെടീ പാലക	"	203
പെടീ പാലക	II	205
പ്രകീർവ്വ പുണ്യ	I	443
പ്രകീർവ്വ പുണ്യ	"	410
പ്രജ്ഞസ് പാലക	II	174
പ്രതിമാണസ് തിരക്ക	"	131
പ്രവർത്തനീ പാലക	I	443
പ്രവാഹ വാലക	"	213
പ്രിയസ് പാല	"	47
പ്രിയസ് പാല	"	416
പ്രവ: പാല	"	211

Terms and Equivalent	Part	Page
പ്രോതം ഉന്നിമർദ്ദം	II	199
പ്രതിമം മനീഷാലയം	I	235
പ്രതം മല	II	170
പ്രതിനി 1700	I	446
പ്രത്യു പലതരം	"	240
പ്രമാതവം ചേര	I	242
പ്രാതം ചേര	II	24
പ്രകാശം 1700	I	214
പ്രകാശം 1700	"	213
പ്രകാശം 1700	"	240
പ്രകാശം 1700	"	242
പ്രകാശം 1700	I	168
പ്രകാശം 1700	I	214
പ്രകാശം 1700	"	255
പ്രകാശം 1700	"	487
പ്രകാശം 1700	"	447
പ്രകാശം 1700	"	441
പ്രകാശം 1700	"	447
പ്രകാശം 1700	"	440, 442
പ്രകാശം 1700	"	487
പ്രകാശം 1700	"	242
പ്രകാശം 1700	"	435
പ്രകാശം 1700	"	254
പ്രകാശം 1700	"	229
പ്രകാശം 1700	"	216
പ്രകാശം 1700	"	225
പ്രകാശം 1700	"	254
പ്രകാശം 1700	II	232
പ്രകാശം 1700	"	168
പ്രകാശം 1700	I	441
പ്രകാശം 1700	"	437
പ്രകാശം 1700	"	442
പ്രകാശം 1700	"	443

Terms and Equivalents	Part	Page
ഗന്ധീമാപക കളിമപ്പേന്യ	I	229
മാപസൂത്ര ഉദ്ദേശപരിച്ഛി	"	208
മിഥി അപാഘാതി	"	136
മുക്തകം ചൂവര	"	240
മുദ്രം പെരുപയർ	"	197
മുദ്രാഗർമ്മ മരണമു	II	167
മുഷ്ടകം കരണിതം	I	444
മുറ്റി പിടി	II	174
മൂതംഗി പലതരങ്ങളു	"	239
മൂർദ്ധാ പലതരങ്ങളു	I	437
മൂലകം മുദ്രാ രീതികളു	"	203
മൂലിക ഹൃദി	"	214
മൂലാഭിജിമം ഭാഗ	"	245
മൂലാഭിജിമം ഭാഗ	"	212
മൂലാഭിജിമം ഭാഗ	"	229
മൂലാഭിജിമം ഭാഗ	II	179
മേഘശ്ശി അതു കാട്ടിപ്പാല	I	441
മോക്ഷം പലതരങ്ങളു, ഇവവിൻപടെ	"	240, 442
മരകം ഇരട്ടിപ്പാല	II	239
മരകം യാഗശ്ശിമം	I	194
മരകാകം ചീര	"	231
മരീചി ഇരട്ടിപ്പാല	"	430
മരീചി "	"	414
മോജനവർഗ്ഗ പലതരങ്ങളു	"	415
രക്തം പലതരങ്ങളു	"	102
രക്താധിക പലതരങ്ങളു	II	124
രക്തവർഗ്ഗ പലതരങ്ങളു	I	212
രജിഷ് പലതരങ്ങളു	"	447
രജു പലതരങ്ങളു	II	167
രത്നം കരണിതം (വ 3)	I	412
രത്നം പലതരങ്ങളു	"	207

Terms and Equivalents	Part	Page
രാഗ: ചവപ്പ്	II	208
രാജഭവം കാഴ്ചയുള്ളത്	I	224
രാജമാധ: പെരുമ്പയർ	"	198
രാജാമനം പഴയതും പുതിയതും	" 13	240, 344
രാസ്താ അറസ്ത	" 14	486, 445
രക്ത നോമ്പ്	" 15	389
" "	II	208
രജാകരം ചേക്കേറ (കാണേണ്ടതി)	I	441
രവ. ഉഴൽമാൻ	"	214
രവബാഹു: വാവിൽ	"	212
രോഹിത. ചെപ്പുരിക്കയ, ചെങ്കുവരിമാൻ	"	214
രോമകം നെന്മെപ്പ്	"	248
രത്നം തിരുനാളി	"	231
രത്നം കട്ടിയുള്ളത്	"	213
രത്നം കറുത്തതും	"	230
രത്നം വെച്ചത്	"	435
രവണം ഉപ്പ്	"	247
രത്നം ഉപ്പ്	"	236
രസികം പൂർണ്ണമായി	II	258
രാജാ മലർ	I	208
രാജാധനം ഉപ്പിടുക	"	195
രാവ: ചവപ്പ	"	212
രക്തം പഴയിട്ട്	"	245
രേഖനം ചിരം	II	174
രോഷം ഉപ്പുകറ	I	230
രോഷം പാശ്ചാത്യ	"	412
രോഷം: പെരുമ്പയർച്ച	"	192
രോഷം: നരിവിരട്ടി	"	214
രോഷം: പാശ്ചാത്യ	II	27
രോഷം: പാശ്ചാത്യ	I 13	232
രോഷം: പാശ്ചാത്യ	II	215
രോഷം: പാശ്ചാത്യ	"	211

Terms and Equivalents	Part	Page
ബഹുല വഞ്ചി	I	446
വത്സകം കടകുപ്പം	"	444
വല്ലഭം വാർദ്ധ	II	167
വനതിപ്പകം ചുരു	I	225
വന്യം കഴിയാത്ത	"	438
വരകം 1 കടംകടവ	"	195
വരണம் നീർമരഗട്ട-	"	232, 441
വരാഹഃ പന്നി	"	214
വർഗ്ഗം തിരിഞ്ഞുനോക്ക	"	359
വർഗ്ഗം കട	"	212
വർഗ്ഗം അകത്തറി	II	230
വർഗ്ഗം കടകടലിനാൽ	I	212
വർഗ്ഗം നെട്ടിയും ചാക്കയും	"	232
വർഗ്ഗം വെള്ളിപക്ക	"	214
വർഗ്ഗം മരഗട്ടം	II	238
വർഗ്ഗം കടകട	I	240
വർഗ്ഗം കടകട	"	213
വർഗ്ഗം നാന്നുളളി (കയിര)	"	214
വർഗ്ഗം കടകടവെച്ചുനോക്ക	"	194
വർഗ്ഗം കടകട	"	214
വർഗ്ഗം വെള്ളിപ്പരി	"	213
വർഗ്ഗം അക	"	214
വർഗ്ഗം കടകടവെച്ചുനോക്ക	"	225
വർഗ്ഗം കടകട	"	212
വർഗ്ഗം കടകട	"	"
വർഗ്ഗം കടകട	II	167
വർഗ്ഗം പക	I	437, 225
വർഗ്ഗം പക	"	224
വർഗ്ഗം പക	II	231
വർഗ്ഗം കടകട	"	222
വർഗ്ഗം കടകട	"	239
വർഗ്ഗം കടകട	I	227

Terms and Equivalents	Part	Page
വേദം വിഭാജി	I	437
വേദാന്തര വിഭാജനം	"	442
വേദനം ചുറ്റിക്കൊണ്ട്	"	389
വേദ? ദാവാര: നല്ലിയി	"	210
വ്യയനം കള്ളം	II	172
വ്യയ: അഭിജ്ഞാൻ	"	164
വ്യാഖ്യാനം	I	214
വ്യാഖ്യാനം ചുറ്റിക്കൊണ്ട്	"	446
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	447
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	II	168
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	I	389
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	II	164
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	I	487
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	II	207
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	I	192
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	225
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	215
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	II	250
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	I	436
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	232
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	115
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	243
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	212
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	215
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	436
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	255
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	212
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	II	166
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	I	212
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	"	214
വ്യാഖ്യാനം: കേരളം	II	180



Terms and Equivalents	Part	Page
പ്രവാസക: തിരുവട്ടപ്പുറം	I	446
മൃഗാ തിരുവാക	"	224
ചാരിയ ഏതൻ (മേൽപറന്ന)	"	218
മേൽവാട: തിരുവാക	"	440
മേൽവാടമു വരമ്പു: തിരുവാക	"	448
മേൽവാടകു നവര	"	240
മേൽവാട നവര	II	260
മേൽവാട: നവര	I	194
മേൽവാട: കരകര	II	138
മേൽവാട: നവരകര	"	168
മേൽവാട: മേൽവാട	I	389
മേൽവാട: തിരുവാക	"	"
മേൽവാട: തിരുവാക	II	206
മേൽവാട: കരകര	I	224
മേൽവാട: കരകര	"	"
മേൽവാട: കരകര	"	245
മേൽവാട: കരകര	"	389
മേൽവാട: കരകര	"	145
മേൽവാട: കരകര	"	440
മേൽവാട: കരകര	"	224
മേൽവാട: കരകര	"	145
മേൽവാട: കരകര	II	242
മേൽവാട: കരകര	I	442
മേൽവാട: കരകര	"	435
മേൽവാട: കരകര	II	222
മേൽവാട: കരകര	I	442
മേൽവാട: കരകര	"	418
മേൽവാട: കരകര	"	248
മേൽവാട: കരകര	"	214
മേൽവാട: കരകര	"	233
മേൽവാട: കരകര	"	441
മേൽവാട: കരകര	"	235
മേൽവാട: കരകര (മേൽവാട)	"	

Terms and Equivalents	Part	Page
ദിഗ്ദേ ദ്രോഹിയാദ്യം ദൃഷ്ട്വ	I	238
സ്തോത്രമു തുണിയാക്കം	"	446
സ്നായു കലാഭാഷാസം	II	206
സ്നായു പിന്നാക്കം	"	"
സ്വർ കമ്മി	I	436
സ്വരീ കമ്മി	II	249
സ്വർഗ്ഗം മലാറ കലപ്പു	I	446
തോട: കലാഭാഷാസം	"	389
താപ്യം കലാഭാഷാസം	II	172
തോതനി കലാഭാഷാസം	"	206
സ്വരീത കലാഭാഷാസം	"	238
സ്വാപം കലാഭാഷാസം	I	389
ഇട: കലാഭാഷാസം	"	214
ഇരിയ: കലാഭാഷാസം	"	212
ഇരിയാദ്യം കലാഭാഷാസം	"	444
ഇരിയകീ കലാഭാഷാസം	"	250
ഇര്യം കലാഭാഷാസം	"	389
ഇരിയ: കലാഭാഷാസം	"	218
ഇരിയം കലാഭാഷാസം	"	194
ഇരി കലാഭാഷാസം	"	444
ഇരിയ കലാഭാഷാസം	II	206
ഇരിയ: കലാഭാഷാസം	I	436
ഇരിയ: കലാഭാഷാസം	"	445